

ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆԻ

8

THE HISTORY OF
THE HAWAIIAN ISLANDS

«МАТЕНАДАРАН»
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

В Е С Т Н И К
М А Т Е Н А Д А Р А Н А

8

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1967

004
F-12

«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՋ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՐԴԵՐԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՉԵՌԱԳԻՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Բ Ա Ն Բ Ե Ր
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

942

8

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՋ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴՄԻՆԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1967

Խմբագրություն
Լ. ԽՍՀՄԿՅԱՆԻ Լ. Ք. ՉՈՒԳՈՍՉՅԱՆԻ

Հ Ո Ւ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր
Ե Վ
Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԽԻԿԱՐԻ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Խիկարի գրույցը և Գիլգամեշի վեպը ասորա-չարելական աշխարհի գեղարվեստական գրականության բացառիկ օրինակներ են, որ պահպանվել ու հասել են մեզ վաղեմի ժամանակներից:

Եթե Գիլգամեշի վեպը ստեղծվել է շատ վաղուց, բայց արդեն VII դարում (մ. թ. ա.), գրի է առնված Գուր Շարրուկինի աղյուսների վրա, և ճանաչում ենք այն VII դարի տեսքով, որը նրա նախատիպն է և միակ օրինակը, ապա Խիկարի գրույցը, կազմվելով թերևս նույն շրջանում, շարունակել է իր ճամփան գրավոր և բանավոր փոխանցումներով մինչև մեր թվարկության XII—XIII դարերը, երբ հանդիպում ենք արդեն ձեռագրական օրինակների:

Այս երկար ճամփորդության ընթացքում գրույցը իր տեսքը կորցրել է, և նախնականը մթազնվել նոր շերտերի տակ:

Մեզ հայտնի չէ Խիկարի եթե ոչ առաջին, գոնե հնագույն մի բնագիր, որի պայմաններում հնարավոր է ավելի հեշտ լուծել նրա հետագա ազդեցությունների, նրա բանավոր վարձացման ուղիների, զուգահեռ թեմաների հարաբերակցման և ծավալման հարցերը, հարցեր, որ այնքան մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել ընդհանուր բանասիրության մեջ Ասեմանիից մինչև Ֆեթթեր և նո (Nau): 1906 թվականին էլեֆանտինի հրեական համայնքում գտնվեցին Խիկարի պապիրուսե պատառիկներ¹, որոնք բանասիրությանը քիչ բան կարող են տալ նրա հնագույն տեսքը և ծագումը որոշելու համար: Սակայն այս դեպքում նոր ձեռով են մեկնվում, կամ, թերևս, լուծվում են փոխազդեցության բազմաթիվ հարցեր:

Պապիրուսների օգնությամբ հավաստելով Խիկարի վաղեմիությունը (V դար մ. թ. ա.), կարող ենք վստահորեն ասել, որ վաղուց նկատված Տովբիթի հիշատակությունները և Սուրբ գրքում զուգահեռ թեմաների հետքերը դալիս են Խիկարից (Տովբիթի գիրքը կազմվել է II դարում, մ. թ. ա.): Այդպիսով Խիկարի գրույցը պետք է դասվի Աստվածաշնչի հիմքում ընկած երբայական գրականության շարքը: Խիկարի կենսագրությունն անցել է եղովպոսին և

¹ *St'w* Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine, bearbeitet von Eduard Sachau, *Լայպցիգ, 1911: Բնագիրը դերմաներեն թարգմանության հետ միասին, ինչպես նաև՝* Arthur Ungnad, *Aramäische Papyri aus Elephantine. Kleine Ausgabe unter Zugrundelegung von E. Sachau's Erstausgabe, Լայպցիգ, 1911, միայն բնագիրը: Պապիրուսների բնագրի առաջին թարգմանությունը Զախաուի գերմաներեն թարգմանությունից, օգտվելով Զախաուի և Ունդնադի բնագրերից և նույնքանի գիտություններից հրատարակել է Գուրնովոն (տես Николай Дурново, К истории повести об Акире, Отдельный оттиск из II выпуска IV тома Трудов Славяно-русской комиссии императорского московского археологического общества, *Մոսկվա, 1915*):*

ոչ ընդհակառակը, թերևս նրանց ծառայել է մեկ ընդհանուր աղբյուր, համեմատյալ գեպսեղոսը չի կարող առաջնություն վիճարկել: Դեմոկրիտը օգտվել է հիկարից, Լոկմանը կարող է կրած լինել ընդհանուր աղբյուրություն: Բայց դրանով չի սահմանափակվում հիկարի տարածման ոլորտը հնագույն և վաղ բրիտանական շրջանի գրականության մեջ: Այն ունի ավելի լայն շրջանակներ:

Եզրայտոսում ստեղծվում էր մի գրականություն, որ վերագրում էին Քոթ աստծուն, իսկ Քոթը թարգմանաբար նույնացվում էր Հերմեսի հետ: Հետագայում հույների մոտ Հերմեսը գիտակցվեց եզրայտական Քոթից անկախ, և նրա շուրջը ստեղծվեց առանձին գրականություն, մինչև մեր թվականության երրորդ դար: Հերմեսյան գրականությունը մեծ մասամբ կրոնա-փիլիսոփայական բնույթի է և օգտվում է խրատաբանական, ուսուցողական ձևից: Հիմնականում Հերմեսը դիմում է իր որդուն և Ասկղեպիոս աշակերտին:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել է հերմեսյան երկերի մի օրինակ-«Հերմեսյան եռամեծի առ Ասկղեպիոս Մահմանք», որի գիտական բնագիրը հրատարակել է Մանանդյանը²: Մատենադարանի № 2543 ձեռագրի 172ա թերթից սկսվում է մի բնագիր, որը նույնպես հերմեսյան երկերի թվին է պատկանում³: «Դարձեալ այլ բանք Հերմեսի իմաստնոյ, ասացեալ յաղագս անօրէնութեան բանին աստուծոյ»:

Այստեղ սակայն Հերմեսը դիմում է, ոչ թե, ինչպես սովորաբար, Քոթին, կամ Ասկղեպիոսին, այլ բավական անսպասելի՝ Նաթանին. «Խօսեցաւ Հերմես իմաստասէրն ընդ որդոյ իրում Նաթանայ: «Մանիր որդեակ իմ Նաթան, զի անպատճառ իջանելոց է հուրն ահեղատես»: Կամ՝ «Որդեակ իմ Նաթան, ես յայտնեցի զքեզ զամենայն ծածուկ խորհուրդս, որ առ իմաստասէրս: Այս է զիրք որ ասի զիրք կենաց: Եւ արդ, զու որդեակ, բաց զաշս մտաց բոց և գանձեալ ի գանձարանի սրտի բում, զոր այժմ աւանդեմ քեզ և պատճառն պատճառից պարունակեսցէ զքեզ...»⁴:

Այս բնագիրը թարգմանել է Կիպրոսի Դավիթ եպիսկոպոսը, արաբերենից-«Թարգմանեալ յարաբացի գրոց ի ձեռն նուաստ և տգէտ եպիսկոպոսիս Դավիթ, ի խնդրոյ տէր Աւետիք նուիրակիս»⁵:

Բնագրի առնչությունը հիկարի հետ ակնբայ է ոչ միայն արտահայտչական ձևի տեսակետից («Որդեակ իմ», «Լուր որդեակ»), որ ընդհանուր և տարածված էր արևելյան հնագույն գրականության մեջ, այլև, որ դիմում է Նաթանին, հիկարի բեռորդուն («Որդեակ իմ Նաթան»), ինչպես հիկարը:

Այստեղ շփոթված է ոչ թե Հերմեսի աշակերտը, այլ Նաթանի ուսուցիչը, Հերմեսը փոխարինել է հիկարին: Դա ոչ ուղղակի վկայությունն է այն բանի, որ հերմեսյան գրականությունը տարածված էր նաև հիկարի անվամբ, ավելի ճիշտ՝ ինչպես Քոթի, այնպես էլ հիկարի շուրջը ստեղծվել են երկեր՝ որոնք հետո մտել են հերմեսյան հեղինակությունների մեջ:

Որ խոսքը նույն Հերմեսի մասին է, և այստեղ ես նա պատմական անձն է, այլ ընդհանրացված կերպար, հայտնի է հենց բնագրից: Նախ նա դիմում է

2 «Թանրեր Մատենադարանի» № 3, 1956, էջ 287—314:
 3 Այս բնագիրը պարունակող ձեռագրի մասին մեզ տեղեկացրել է Ս. Լավաֆարյանը:
 4 Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռագիր № 2543, էջ 172ա:
 5 Անդ, էջ 172ա:

Նաթանին, որը ոչ մի առնչություն չէր կարող ունենալ որևէ Հերմեսի հետ և ապա՝ նույն բնագրի մեջ փորձ է արվում Հերմեսի համար մարգարեների շարքում տեղ որոշել:

«Շ (500) տարով յառաջ քան զԴավիթ, իմաստունս այս Հերմես և Շ (500) տարով յետոյ քան զՄովսէս»⁶:

Այդպիսի փորձ արված է արաբական Լոկմանի և հունական Եզրայտոսի համար, իսկ հիկարի մասին ինքը Սուրբ դիրքն է հող տանում: Մարգարեացված իմաստունների այս անվավեր շարքի մեջ պետք է մտնի նաև Հերմեսը:

Հնագույն ժամանակների իմաստունները անվերջ կերպովորել են իրար:

Հիկարի հետ Հերմեսի առնչումը թերևս գալիս է հետբրիտանական շրջանից, մինչև III դար, երբ Հերմեսը բմբունվել է Քոթից անկախ: Այդ է թույլ տալիս մեզ մտածելու բնագրի բովանդակությունը, բայց գուցե և ենթադրել ավելի վաղ շրջան: Հետաքրքիր է, որ այնտեղ հիշատակություն կա Եզրայտոսի մասին. «Եւ մտանէ լնգիպտոս լոյսն ծածկեալ»: Դա իհարկե սոսկ վարկածային բնույթ ունի, բայց որ V դարում, մեր թվարկությունից առաջ Եզրայտոս է տարվել հիկարի բնագիրը, անվիճելի է: Այդ են վկայում էլեֆանտինյան պապիրուսները:

Այսպես. մեր նպատակն էր հայանցիկ հիշատակել հիկարի աղբյուրությունը ընդհանուր գրականության վրա, որն ունի բավական լայն շրջագիծ՝ Սուրբ գրքից մինչև 1001 զիշերներ: Բայց և մեծ ու խորն է նրա աղբյուրությունը բանավոր գրականության, տարբեր ժողովուրդների առաջնների, հեքիաթների, գրույցների, առակների վրա:

Հիկարի գրույցը վաղեմի ժամանակներից եկող ընդհանուր գրականության տարածուն և կենսական թեմաներից մեկն է:

Տեսնենք թե նա ինչ ճանապարհ է անցել մեր մատենագրության մեջ: Հարիսը՝ Կոնիբերի հետ միասին Պզնձե բաղարի ժողովածուից գուրս, հիկարի բնագրի առաջին հրատարակողը, գրում է.

«Ինչ-որ տարօրինակ է, չնայած գրքի հայերի մոտ շատ տարածված բնույթին, հայ գրականության մեջ ուրիշ հետք չի նկատվում»⁷:

Զրույցի բնույթն այնպես է, որ կարող է հեշտությամբ տեղայնացվել, փոփոխվել և ձուլվել ազգային գրականությունների հետ: Հենց այդպես էլ եղել է դեռ շատ վաղուց: Մի տեղ ասված է, որ հիկարը ծագումով հրեա էր, իսկ հին կտակարանում նա Տովբիթի եղբորորդին է՝ Աբիկար (Աղջւղճ). հույները նրան սեփականել են՝ կապելով Եզրայտոսի հետ, արաբները՝ համարել Հազար ու մեկ զիշերների հերոսներից մեկը, հիկարի ուսական խմբագիրը չի մոռացել շեշտելու, որ նա իր որդուն ուսներեն էր սովորեցնում:

Հիկարը տեղայնացել է և հայ մատենագրության մեջ:

«Մարհազոնի որդի Անեքերիմի, թագավորի Ասորեստանի և նինվեի, XX տարում»⁸: Այսպես է սկսվում ասորական բնագիրը, իսկ հայկականը

6 Անդ, էջ 172բ:
 7 The story of Ahikar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic versions by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, Լոնդոն, 1898, էջ LXXXI.
 8 Անդ, էջ 58: Իրականում Մարհազոնն է Անեքերիմի որդին: Այդպիսի բնթերցում տալիս է Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագրիցը: Տե՛ս F. Nau, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Փարիզ, 1909, էջ 152:

բաց է թողնում Սենեքերիմի հոր հիշատակությունը. «Յամի Սենեքերիմա, արքայի Ասորեստանի և Նինվեի»⁹:

Այս փոքրիկ ընթերցումը կարևոր է: Բնագրում հիշվում է Արծվաց դաշտ, որտեղ պետք է նաթանի խարդավանքով ներկայանար Խիկարը: Հայկական բնագրում այն դարձել է Արծրունեաց դաշտ: Սենեքերիմ, Արծրունեաց դաշտ:

Բայց զուգահեռությունները ավելի հեռու են գնում: Խորենացին հայտնում է, որ Արծրունիները Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորից են սերել. «Եւ են այս երկու տունքս ի դաւակէ Աենեքերիմայ՝ Արծրունիք և Գնունիք»¹⁰, իսկ նրանց տոհմական խորհրդանշանը եղել է արծիվը. «Եւ զԱրծրունիդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին: Քողում զառասպելեացն բաշաղանս, որ ի Հագամակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ և հովանի թռչնոյ՝ պատանույն թալկացելոյ»¹¹:

Այս ամենից հետո ոչինչ չէր մնում զրույցը կապելու Արծրունիների տան հետ:

Այդպես հայացվել են և այլ անուններ. Խիկարի կինը՝ Աշփեգանին դարձել է Արփեսագան, որը գալիս է արփի բառից, Սենեքարը՝ Մնաքար, Արիկամը՝ Ապիկար:

Անունների այդպիսի տեղայնացումը բնորոշ է և Խիկարի այլ խմբագրությունների համար: Հույների մոտ Սենեքերիմին փոխարինել է Նեկտանեբոսը, որը հայտնի է և Ալեքսանդրի վարքից: Արարական գրականության մեջ Խիկարը տառադարձվել է Հայկար, իսկ նաբուսեմաքը՝ Աբուսամիր, սլավոնական խմբագրության մեջ հերոսը Ակիրն է, իսկ իբրև Փարավոնի զեսպան հանդես է գալիս այնքան մեծ սարսափ տարածած մի պատմական դեմք՝ Բաթու խանի իշխան Նյտեգին:

Զրույցի գլխավոր հերոս Խիկարը, հայերենում երկար և հետաքրքիր ճանապարհ է անցել:

Մի ձեռագրում, որտեղ խոսվում է աղանդավորների մասին, գրված է. «Այրն, զոր գեղջուկք Շնար կոչեն և էր Շունայր, զի խոտէր զամուսնութիւնն, զբազումս ձգեաց զկնի իւր, իսկ այրն զոր գեղջուկք Խիկար անուանեն և էր Խոկայր, զի իւրով իմաստութեամբ հանապազ խոկմամբ ամենեցուն տայր խրատս և առակօք կրթէր, պատուեցաւ ի սուրբ հայրապետէս Զաքարիայ»¹²:

Ազդրուրը ճառընտիր է «Ի սուրբ Կարապետ, ի ՇԹ (= 1060) թուականին գրուած, ունի եւթն ճառեր ի տնօրէնութիւնս տեառն և յիշատակարան ինչ-ինչ զեպքերու»¹³:

Այսպես, 1060 թվականին հիշատակվում է Խիկարի անունը, որն արդեն ենթարկված է ժողովրդական, կամ ավելի ճիշտ՝ գրական ստուգաբանության: Այդ նշանակում է, որ նա մինչ այդ արդեն երկար ճանապարհ է անցել, և մթազնվել է նրա ինքնությունը: Նրա անձնավորությունը պատմականացնելու համար մնում էր մի վերջին քայլ՝ «Պատուեցաւ ի սուրբ հայրապետէս Զաքարիայ»: Դա Զաքարիա Ա. Զագեցի կաթողիկոսն է, որը կրքոստությամբ պայ-

⁹ Անդ, էջ 125:

¹⁰ «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», աշխատութեամբ Մ. Արեգեան և Ս. Յարութիւնեան, Թիֆլիս, 1913, էջ 111 (Բ-է):

¹¹ Անդ, էջ 111:

¹² Վ ա հ ա ն Տ ե Ր-Մ ի ն ա ս յ ա ն, Անգիր զգրութիւն և առակք, Պոլիս, 1893, էջ 2Թ:

¹³ Անդ, էջ 22:

քարում էր Փոտ պատրիարքի դեմ և գործել է 855—876 թվականներին: Այդպիսով, Խիկարը իբր ապրել է IX դարում:

Խիկարի անվան հաջորդ հիշատակությունը մենք հանդիպում ենք Ներսես Շնորհալու մոտ, ածականաբար գործածված, իմաստուն առումով.

ես ինչ կարգամ գիւրմէն քեզ ճառ,
Խելօքն ծով է ու խիկար¹⁴:

Այդպիսով, մեկ դար անց նա այնքան է տարածված և ընդհանրական, որ արդեն լեզվի մեջ գործածվում է հասարակ ձևով, իբրև իմաստուն:

Հենց այդպես էլ ընդունել են Հայկազյան բառարանի հեղինակները, — Խիկար բառ ուսմկական, իմաստուն, կամ իմաստակ:

XIV—XV դարերում, հավանաբար Սարայի ազդեցությամբ, մթազնվում է Խիկարի ինքնությունը:

Մի ձեռագրում պատմվում է Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի և Սարայի վեճը, որը, լսելով Սողոմոնի իմաստության հռչակը, գալիս է Հարեշտանից նրան փորձելու:

Զրույցը պարականոն է և վերցված ոչ թե Աստվածաշնչից, որտեղ շատ համառոտ է հիշատակվում այդ մասին, այլ Քալմուկից: Սակայն և Քալմուկում և Սուրբ գրքում հաղթում է Սողոմոնը. «Եւ ետես կինն զամենայն իմաստութիւն Սողոմոնի և ... յիմարեցաւ»¹⁵:

Հայկական օրինակում, որը վերագրվել է Խիկարին, վեճը շարունակում և հաղթում է ոչ թե Սողոմոնը, այլ Սարան՝ Խիկարը: Սողոմոնն իր առջև զբրված խնդիրը լուծելուց հետո հարցնում է Խիկարին. — Ո՞րն է ասածո արարածների մեջ գեղեցկագույնը: — Գեղեցկագույնը ես եմ, կինը, — պատասխանում է նա: Այդպես, Խիկարը նույնացվել է Սարայի հետ և լիովին անձնավորել նրան:

Գրան ավելի է նպաստում թեման, որ քրիստոնյա միջավայրում հարագատ կարող էր հնչել, քան բուն Խիկարի զրույցը, որտեղ նա որոշակիորեն բրիստոնյա չէ և պաշտում է կուռքեր կամ աստվածներ:

Սակայն Խիկարը՝ փոխակերպվելով Սարայի՝ վերանձնավորել է և հենց իրեն: Խիկարյան բուն զրույցի մեջ Սարայի պարականոնի ազդեցությամբ, որը դիտվում է իբրև Խիկարյան հեղինակություն, փոփոխություններ են մտնում: XIV—XV դարերի ընդօրինակություններից դուրս է նետված Խիկարի կին առնելու հանգամանքը («վաթսուն կին առի»), բազում աղոթելը և աստվածների անունները: Զրույցը այդպիսով համերաշխվում է Սարայի պարականոնին:

Անշուշտ զրանով պետք է բացատրել այն տարօրինակ երևույթը, որ Խիկարը կիրառվել է որպես կանացի անուն: Այսպես, 1348 թվականին՝ տիրուհի

¹⁴ «Տեառն Ներսեսի Շնորհալույ հայոց կաթողիկոսի բանք շափա», Վենետիկ, 1928, էջ 611:

¹⁵ Գ թ ա զ, Ժ:

Ստեփանոսի¹⁶, 1419՝ մայր Յոհանէսի¹⁷, 1455՝ մայր Վարդան քահանայի¹⁸, 1471՝ մայր Անթառամի¹⁹ և այլն:

Կանանց համար այդպիսի անուններ գործածելը կենցաղում սովորական էր և ընդունված: Մենք հանդիպում ենք Նոանա, Խնձոր, Խելոք կանացի անունների: Եթե կարող էր Խելոք անուն լինել, որ հիշատակված է դեռևս 1336 թվականի գրություն մեջ²⁰, ապա Խիկար, որ նույնպես խելոք է նշանակում կամ իմաստուն, բնական է, կարող էր գործածվել: Բայց այս դեպքում, կրկնում ենք, միայն պետք է ընդունել, որ մթաղանված էր բուն Խիկարի անհատականությունը և նրա կապը զրույցի հետ. «Ես Խիկար գպիր Աննեբարիմայ արքայի. վաթսուն կին առի և վաթսուն ապարանս շինեցի և ես Խիկարս վաթսուն տարու եղայ և ոչ եղև ինձ որդի»²¹:

Հետագայում արդեն, XVI—XVII դարերում Խիկարը վերագտնում է իրեն: Այն գործածված է նախ՝ իբրև տղամարդու մականուն, ինչպես Մուրատ Խիկար (տաղասաց XVI դարու), Միրզաչան Խիկար (հիշատակված Արցախի մի արձանագրության մեջ)²² և այլն, իսկ հետո՝ պարզապես իբրև տղամարդու անուն. «Այս է հանդիստ Խիկարին, Գրիգոր աւագ երիցու որդւյն»²³, «Դարձեալ յիշեցեք ... Խիկարն և որդիքն իւր Դաւիթն, Բաղդասարն ...»²⁴, մինչև մեր օրերը:

Խիկարը նորից ուղղակի կապվում է իր զրույցի հետ և գիտակցվում իբրև Աննեբերիմի քարտուղար, որը 60 կին ունի և աղոթում է աստվածներին:

Այդ շրջանում որոշ գրիչներ, նույնիսկ, ավելի լայն տեղեկություններ ունեն Խիկարի մասին: XVII—XVIII դարերի երկու ընդօրինակություններ տալիս են հետաքրքիր ընթերցված: Խոսելով նարուսեմարի մասին, որին Աննեբերիմը հանձնարարում է Խիկարին պատժել, ձեռագրերի մեջ ասված է. «Արուսմագ օռուսի լեզուա Անպուհիլ»²⁵:

Այդ նշանակում է, որ ռուսական բնագրում նարուսեմարին անվանել են Անպուհիլ (= АНБУГИЛ): Դա ցույց է տալիս, որ գրիչները ծանոթ են եղել Խիկարի զրույցի սլավոնական խմբագրության հետ:

Խիկարը շարունակում է ենթարկվել հետագա փոխակերպումների:

16 «Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 368:

17 «Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Ե. Ա. Երևան, 1955, էջ 224:

18 «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարեանց ի վիեննա», կազմեց Յ. Յակովրոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 425:

19 «Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Ե. Բ. Երևան, 1958, էջ 317:

20 «Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 285:

21 The story of Ahikar...

22 Մ ա կ ա ր Թ ա ր ի ու ո ղ ա ր լ ա ն ց. Արցախ, Բագու, 1895, էջ 406: Արձանագրությունն այսպես է. «Քրիստոս աստուած նշանս բարեխաւս Գալաթին. Աստուծով ես Գալաթս, ամուսին իմ մեծ իշխան Միրզաչան Խիկար, որդիքս իմ Տաւիթ ըէկ Մէլիք պէկի գանգեցին զխաշս փրկութիւն հոգոյ ի տանին Գեղամայ, դուստր Մէլիք Ղուկասին թ. ՋՂԸ»:

23 Թ. Երզնկյանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղարտայ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 38:

24 «Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի թիֆլիզի ներսիսյան հոգևոր դպրանոցի», կազմեց Ատեփան Կանայանց, Թիֆլիզ, 1893, էջ 40:

25 Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռագիր N N 3526 և 3493:

Նրան վերագրված է մի բնագիր, որին մեծ նշանակություն են տվել Կոնիրերը և Հարրիսը, բայց որը սակայն անհարազատ է:

Այդ բնագիրը հարակցվել է զրույցի տարբերակներից մեկին և սկսվում է այսպես. «Հարցումն թագաւորաց որդւոց և Պատասխանի Խիկարայ. Հուտայ և Բաղիայն հարցան ի Խիկարին և ասէ Խիկար ի նաթան»²⁶:

Այսպես, թագավորի որդիները Հուտան և Բաղիան հարցնում են Խիկարին և Խիկարը պատասխանում է նաթանին: Ինչպես տեսնում ենք, կապակցությունը բռնազրույցի է: Հարցնում են թագավորի որդիները, իսկ նա պատասխանում է ոչ թե նրանց, այլ նաթանին: Վերագրումն ավելի պարզ է դառնում մի հետաքրքիր օրինակով: Նույն բնագրի վերջում առաջագրված է նոր հարցում. «Հարցին ի Խիկար, խաւսին թէ երկիրս ինչ կայ քաղցր, պատասխանի ասէ՝ ամօթ երեսացն»²⁷ և այլն:

Նախադասության մեջ նկատվում է ինչ-որ անտեղի ճապաղումն: Ավելորդ է հնչում «խաւսին»-ը: Բայց զա վերապրուկն է մի այլ ճիշտ ընթերցվածի, որ պահպանված է N N 2669 և 6712 ձեռագրերի բնագրերում, ինչպես նաև Կոնիրերի օգտագործած մի ձեռագրում: Ոչ թե «Հարցին ի Խիկար, խաւսին», այլ «Հարցին ի Պիտարխաւսին (այն է՝ Պյութագորասին), թե երկիրս ինչ կայ քաղցր»: Այդպես. «Պիտարխաւսին» բռնի ստուգաբանվել է «Խիկար խաւսին» և բնագիրը վերագրվել նրան:

Այդպիսի վերագրումների շատ օրինակներ կարելի է բերել, ինչպես Խիկարին, այնպես էլ. ընդհակառակը, Խիկարից Սողոմոնին, Սիրաբին և այլն:

Դարերի ընթացքում Խիկարի շուրջը կուտակվում է այնքան մեծ գրականություն, որ նորից մթաղանվում է նրա ինքնությունը և նրան վերաբերող բուն երկը՝ զրույցը դիտվում նույնիսկ անհարազատ:

Գարրիկ Այվազյանը վավերական համարելով բազմաթիվ առակներ, առածներ, զրույցներ, պատումներ և այլն, կասկածելի է գտնում հենց միայն բուն զրույցը, իսկ Խիկարը վերջնականապես ճանաչվում է իբրև ազգային գրող²⁸:

«Եթե անուն մը կա անգիր դպրության մեջ, անուն ամենուրեք հիշված ու հեղեղված, այս նշանավոր անունն է Խիկար: Որովհետև առածներ, առակներ ու առասպելներ կավանդվեն ու կզրուցվեն նրա անունով, ուստի միշտ կոչված է Խիկար իմաստուն»,— գրում է Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանը²⁹:

Խիկարը հայ գրականության, հատկապես անգիր դպրության համար կատարում է նույն դերը, ինչ Վարդանը առակագրության մեջ: Նա հանդես է գալիս իբրև հավաքական հեղինակ: Այստեղ արդեն զուտ ազգային բնույթ ունի և կապը ասորա-բաբելական Ախիկարի հետ պայմանական է:

Ահա թե ինչպիսի ճանապարհ է անցել Խիկարը մեզանում, և եթե փորձենք քննել նրա բուն ազդեցությունը հետքերը մատենագրության մեջ, ապա անհրաժեշտ կլինեն շոշափել հնգյակ խումբ հարցեր:

26 The story of Ahikar..., էջ 140:

27 Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռագիր N 1978, էջ 28ա:

28 Գ. Այվազյան, Հաղար ու մեկ առակաւոր բանք ազգայինք և օտարք, Պոլիս, 1874, էջ Ը-ԺԱ:

29 Վ. Տեր-Մինասյան, Անգիր դպրութիւն և առակք, էջ 22:

1. Խիկարի օգտագործումը հայ մատենագիրների և պատմիչների կողմից, նրա դերը խրատականրի, առածանիի և առակագրության զարգացման մեջ, նրա թեմաների ծավալումը առանձին գրական սեռերում և այլն:

2. Խիկարի շուրջն ստեղծված հեղինակային և բանահյուսական գրականությունը:

3. Զրույցի տեղայնացումը և հագեցումը ազգային թեմաներով:

4. Զրույցի հասարակական բմբռնումը և կիրարկումը:

5. Զրույցի գրական մշակումները:

Մենք այստեղ չենք անդրադառնա այդ հարցերին, բայց կփորձենք քննել, թե ինչով է պայմանավորված Խիկարի այդպիսի տարածումը հայ և ընդհանուր գրականության մեջ:

Խիկարը, Աստղատանի և Նինվեի տիրակալ Սենեբերիմ արքայի գլխից, իր իմաստությունը ու հանճարով մեծ փառքի և հարստության է հասել, բայց ժառանգ չունի: Նա դիմում է աստվածներին: Աստվածները նրան պատասխանում են, թե չի հրամայված քեզ զավակ ունենալու: Բայց եթե կամենում ես, վերցրու քո քրոջ որդուն՝ նախանին և նա «հատուցե՛ քեզ զսնունդ քո»:

Այդպես էլ անում է: Որդեգրում է միամյա նախանին և պահում յոթ տարի: Սովորեցնում է նրան իմաստություն և զպրություն և ներկայացնում թագավորին: Թագավորը զոհ է, հրամայում է, որ նախանը նրան փոխարինի, իսկ ինքը հանգստյան գնա:

Խիկարը նրան տանում է տուն և տալիս իր նշանավոր խրատները.

«Որդեակ, եթե լսես բան ինչ ի գրան արքունի, մեռու և թագո գնա ի սրա՛յ քում և մի ումեք ի վեր հանիցես»:

Զկապն կնքեալ մի արձակել և զարձակեալն մի կապեցես...»:

Բայց նախանը անազնիվ է վճարում նրա երախտիքը:

Որոշելով, որ իր մորեղբայրը ծերացել է և «զառամեալ են միտքն իւր» սկսում է վատնել նրա ունեցվածքը և անպատկառ վարվել տան ծառաների ու ազախիներին հետ:

Խիկարը բողոքում է արքային, որից զրգոված նախանը գրում է Խիկարի անունից մի դավաճանական նամակ և գցում թագավորի ձեռքը, որը հրամայում է իր զորավար Աբուամարին գլխատել նրան և հեռացնել «ըզ-զըլուխ դորա իբրև կանգունս Ճ (100)»:

Խիկարը կարողանում է համոզել Աբուամարին, և նրա փոխարեն գլխատում են մի հանցագործ ծառայի Աբիկամ անունով, իսկ ինքը թաքնվում է դեանափորի մեջ:

Անցնում է որոշ ժամանակ: Եգիպտոսի փարավոնն իմանալով, որ այլևս Խիկարը չկա, պահանջ է հղում Սենեբերիմ արքային. «Գիտություն լիցի քեզ, զի կամիմ շինել ապարանս քնզ երկինքն և ընզ երկիրս ի մէջ ի կախ: Տես և առաքեա առ իս ճարտար այր, որ շինէ և այլ զոր ինչ հարցանեմ տայ պատասխանի, ապայ թէ անփոյթ առնես, ես գամ և բառնամ զթագաւորութիւնդ և զերկիրդ քո աւերեցից»:

Նախարարները խորհուրդ են տալիս դիմելու նախանին, որը չի կարողանում պատասխան տալ:

Թագավորը ափսոսանքով է հիշում Խիկարին. «Եթե տայր ոք զքեզ ինձ ևս տայի նմա զինչ և խնդրէր չինէն, անշափ գանձ ոսկոյ և արծաթոյ»:

Գրանից խրատուված Աբուամարը հայտնում է, որ Խիկարը կենդանի է:

Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես Խիկարը գնում է Եգիպտոս, ինչպես հնարամտությամբ վճռում է երկնքի ու երկրի միջև տաճար կառուցելու խրնդիրը, ինչպես լուծում է փարավոնի հանելուկները և մեծ փառքով ու պարգևներով վերադառնում Ասորեստան:

Նա հրաժարվում է թագավորից որևէ բան վերցնել և խնդրում է իր ձեռքը տալ նախանին. «Ինձ տացես զնախան քեռորդին, զոր ուսուցի, զի ոչ ուսաւ զառաջին ուսումն բարոք»:

Տանում է իր հետ, շղթայում և «զան հարկանելով ի թիկունս և ի փոր նորա» տալիս երկրորդ ուսումը, մինչև որ «ուռեցաւ նախան և պատանեցաւ»³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, զրույցը կարծես մի փոքրիկ խճանկար է, որտեղ ամեն ինչ կա. և՛ խրատ, և՛ առակ, և՛ պատմություն, և՛ հեքիաթ, և՛ հանելուկ: Բազմազան տարրեր հավաքվել են մի սյուժեի շուրջը: Իսկ գործողությունը ծավալվում է երկու հիմնական ձևերի մեջ՝ խրատը և հարց ու պատասխանի:

Խրատը հին և միջնադարյան գրականության մեջ տիրապետող ձև է. Այսօր այն չի հրապուրում, եթե հանդես է գալիս մերկ, բայց միջնադարյան ուսուցողական խոսքի լավագույն միջոցն էր, իսկ միջնադարյան ամբողջ գրականությունը հիմնականում ուսուցողական բնույթ ունի:

«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ», — ահա մեր զպրության հոր առաջին խոսքը ուղղված իր ժողովրդին և առաջին գիրք հայերեն լեզվով: Այսպես, հայերեն թարգմանված առաջին երկը խրատներ են: Դա պատահական ընտրություն չէ, այդտեղ նախասիրություն կա, այն էլ դարի նախասիրությունը. իսկ Խիկարյան զրույցը խիստ համասեռ է Սողոմոնի առակներին և հայանվել է հայ գրականության մեջ թերևս նույն շրջանում: V դարի հայ պատմիչներն արդեն ծանոթ էին Խիկարին՝ թարգմանաբար, բնագրից, կամ միջնորդված աղբյուրներից:

Նկատենք, որ ձեռագրերում, մինչև «Պղնձե քաղաքի» մեջ մանելը, Խիկարը հաճախ ընդօրինակվում էր և հետո էլ ընդօրինակվել է Սողոմոնի, Սիրաքի խրատների և Մովսեսի օրենքների հետ մի ժողովածուում, իբրև համասեռ նյութեր: Եվ դա բնական է: Խրատը ոչ միայն նպատակ է դնում փոխանցել ավագ սերնդի իմացությունն ու կենսափորձը, այլև սերնդի մշակած վարքագիծը, որոնք հաճախ ուժ են ստանում վերածվելով օրենքի:

Խիկարյան խրատները նույնիսկ ձգտում են դրան: Գրություններում բնագիրն այսպես է ներկայացվում.

«Խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պաքա է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան», «...պաքա է ամենայն հարբայսպէս խրատն զորդիս և վարդապետք զաշակերտեալսն», «...պաքա է ամենեցուն ի միտ առնուլ, պաքա է և արժան ուշիմ ի միտ դնել, զի դուռ է իմաստութեան և շահ է ամենայնի»:

Սահմանվում է նույնիսկ պատիժ:

«Արգ. որ լսէ զխրատս զայս և առնէ, սիրելի առնէ զանձն աստուծոյ և մարդկան և երանեմ կենաց նոցա: Եւ որ լսէ և ոչ առնէ, մանաւանդ թէ հակառակ ես լինի և փոխանակ բարո, շար ևս խորհի, եթէ որդի է թէ եղբար, թէ աշկերտ, թէ սիրելի կամ օտար, նա զառաջիկա գրեալդ ընդունի: Եւ թէ ոչ յազար եղուկ է նոցա»³¹:

³⁰ Զրույցը բերված է բոտ կոնիքերի բնագրի (տես The story of Ahikar, էջ 125—161) և ³¹ Մաշտոցյան մատենագրարան, ձեռագիր № 2961, էջ 51:

Պատիժը իհարկե բարոյական է: Սպառնում է նախանի ճակատագրով: Նկատեցինք, որ Խիկարը նախանին պատժում է ամենայն դաժանությամբ, որովհետև «անտես արար և հոսեաց զբանս, որպէս հողմ ընդբէմ փոշոյ»: Չնայած նախանի խնդրանքին ու զղջումին, նա չի ներում նրան, այլ «հարկաներ բիր» մինչև որ «ուռեցաւ նախան և պատառեցաւ»: Այդպես է բոլոր խմբագրություններում, բացի հունականից, բայց դա ուղղվել է որևէ բրիտանոյա խմբագրի՝ հավանաբար հենց Պլաունդեսի ձեռքով:

«Որդեակ, որ ընդ ականջսն ոչ լսէ ընդ թիկունսն լսեցուցանեն», — ասածի սահմանումը:

Կինելով հասարակական վարքի կանոններ, խիկարյան խրատականքը հարուստ է իր բովանդակությամբ: Այն արտահայտում է մարդու վերաբերմունքն ու փոխհարաբերությունը կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում՝ կնոջ, բարեկամի, ընկերոջ, ծնողների, ծերերի, գատավորների և իշխանավորների նկատմամբ, զինու, հաճույքների, հարստության և իշխանության վերաբերյալ և այլն: Եվ հաճախ հակասական, որովհետև այնտեղ կան հասարակական գիտակցության տարբեր շերտեր, փոփոխված բարոյական բմբռնումներ:

«Որդեակ, սիրեալ կիին քո, զի անձն քո է և կցորդ կենաց քոց և յոյժ աշխատանաւք սնուցանէ զորդին քո»:

«Որդեակ, կին, թուր, ձի ոչ են հաւատալի: Չշունն բտէ և զկին անզգամ՝ ոչ: Զի շունն ոչ մոռանայ զերախտիս մարդոյ, իսկ կին, թուր, ձի ոչ ճանաչեն զտէր իւրեանց»:

«Որդեակ, մի տար թոյլ ընկերին կոխել զոտս քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոց քո»:

«Որդեակ, խոնարհութիւն կալ զանձն քո և բնաւ մի հակառակիր, զի հակառակ խօսից բազում որոգայթ լինի»:

«Որդեակ, լաւ է անն եթէ որ ի նեղութեան իցէ և կարէ բանիւ օգնել նմա, զի որպէս ի բերանոյ առևժու զերծուցէ զնա»:

«Որդեակ, փախիր չերաշխատութենէ, թէ ոչ՝ բազում վիշտս կրես և ոչ զերծանիս, մինչև հատուցես»:

Խրատներն ունեն ճանաչողական մեծ արժեք և կենսափորձի խտացում են:

«Որդեակ, մի լինիր կարի բաղջր, զի մի կլանիցեն զքեզ և մի կարի դառն, զի մի թքանիցեն, այլ եղիցիս հեզ և հանգարտ ի գործս գնացից քոց»:

«Որդեակ, մեծատան որդին օձ կերաւ, ասէին զեղ է նմա, աղքատին որդին կերաւ, ասեն առ սովուն կերաւ»:

Տարբեր ժամանակներում մարդիկ գտել են այնտեղ իրենց հետաքրքրող հարցերի պատասխանները և միշտ վերախմբագրել, արտահայտելով սեփական տրամադրություն:

Օտար բոլոր խմբագրություններում խրատներից մեկն այսպես է. «Որդեակ, կերա գառնիճ և լեղի և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն», իսկ հայկական խմբագրության մեջ հնչում է հայերեն՝ «և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն և զպանդխտութիւն»:

Մի այլ տարբերակում խորանալով տրամադրությունը՝ ստեղծվել է նոր խրատ. «Որդեակ, կերայ տղրուկ և արբի ջուր հասեալ և չէր դառն, քան զօտարութիւն»:

«Որդեակ, եզեր ինձ որպէս այծն, որ ուտէր զտորունն, և ասէ տորունն զայծն, Զի՝ ուտես զիս, ո՛չ զիտես թէ ինչ շիկեն զմորթդ: Ասէ այծն. ես ի

կենդանութեան իմում ուտեմ զքեզ և ի մահուան իմում թող խլեն զտակ քո և շիկեն զմորթ իմ»: Այս առակը զբնի մոտ ինչ-որ մտքեր է արթնացնում և ձայնարկություններ իր վերաբերմունքն է արտահայտել. «Ո՛հ, ո՛հ, ի դառն ժամանակիս»:

Խիկարի խրատները ավելի են տարածված հայկական ձեռագրերում, քան թե Սիրաբի և Մաղամոնի, չնայած նրանք օգտվում են Աստվածաշնչի հեղինակությունից: Սողոմոնի և Սիրաբի խրատները միաբնույթ են և հեղինակային, իսկ Խիկարի խրատները ունեն ժողովրդական կենսալիր ոճ և ուղեկցվում են հետաքրքիր պատմությամբ, Սիրաբի և Սողոմոնի խրատները ձեռագրերով անցել են զբեթե անփոփոխ, որովհետև ունեն կանոնիկ նշանակություն: Պետք էր անաղբար պահել Սուրբ զբեթի խոսքը: Խիկարի համար այդպիսի սահմանափակում չկա: Ընդօրինակող զբեթները ազատ են վարվել և կատարել բազմաթիվ հավելագրումներ ու նորմություններ՝ տարբեր ժամանակներում: Այդպիսով, զբեթի խրատականքը հենքի զեր է կատարել դարերի ընթացքում և դարձել մի տեսակ բարբերի ու վարբազժի տարեցույց:

Խիկարի հայկական խմբագրությունը ունի յոթ տարբերակ, որից երկրորդը և չորրորդը՝ ավելի շատ թվով խրատներ ունեն: Երկրորդ տարբերակի մեջ անհարազատ են մոտ 77 խրատ, որոնք կազմում են մի ամբողջական բնագիր և ձուլվել են զբեթին այնպես հաջող ու բնական, որ միշտ դիտվել են իբրև բնագրի մի մասը:

Այդ խմբի մեջ կան հետաքրքիր խրատներ, որոնք արժեք ունեն ոչ միայն իրենց բնույթով, այլև իբրև ժամանակի ոգու և տրամադրությունների արտահայտություն, որտեղ քաղաքական գիտակցություն է դրսևորվում:

«Որդեակ, այր անմիտ կարծէ ի սրտի իւրում, թէ յորժամ տեսանեմ ի թագաւորաց և չիշխանաց յորոգայթս նեղութեան, շնորհս ինչ յաւելու յինքն և ոչ իմանայ, թէ թշնամիք նոցա նեղեն զաշխարհս և ինքն այլ ի կորուստ մտանի ընդ նոսա»:

Նույն խրատը մի այլ շարքի մեջ ուղղակի փոխել է իր նախնական տեսքը.

«Որդեակ, այր անմիտ կարծէ ի միտս իւր, թէ յորժամ մտանէ ի տուն թագաւորաց ի փառս իւր աւելու և ոչ իմանայ, թէ զիւրաւ ըմբռնի ի մահ»:

Եթե այս հավելագրումը ավելի հեղինակային և գրական ծագում ունի, ապա չորրորդ տարբերակին հարակցվել են զուտ ժողովրդական խրատներ:

1. «Որդեակ, խօսքն զինչ ճոհար է, ի սատաֆի մէջն դիր և յամէն տեղ մի ցրուեր»:
2. «Որդեակ, լեղուն հարցաւ զխոյն, թէ հալտ ինչ է, ասաց, թէ քանի լուռ կաս, նա ես խիստ հանգիստ եմ»:
3. «Որդեակ, զտաք ի կան զնես ի փշոյ պատրաստ կացիր, ըզձեռք ի ձակրն տանիս, ի յօձու պատրաստ կացիր»:
4. «Որդեակ, ով մոտ ի լուսին նստի՝ երեսն նման լուսոյ պայծառանայ և ով մոտ ի սև պտուկն նստի՝ նորա նման լինենայ»:
5. «Որդեակ, եթէ ասէ ոսկին թէ ես Հնդկստանի եմ, ինչ շահ է իւր ասելն, վասն զի մահաքն կու ճանաչէ զինքն»³²:

Զբույցի երկրորդ մասը հարց ու պատասխանի է, որը նույնպես ուսուցողական բնույթ ունի և ավելի ճանաչողական արժեք: Հին աշխարհում մարդը

256

³² Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռագիր № 2018, էջ 270բ—271ա

քիչ բան գիտեր բնության և աշխարհի մասին և պակասը լրացնում էր յուրովի: Նա երեխայի պես բաց էր արել աշքերը և նայում էր շուրջը զարմացած, նա հարցնում էր, ինչու և պատասխանում կամ ձեռք բերված փորձով, կամ սրամիտ հնարանքով, կամ երևակայությամբ, կամ գերբնական ճանապարհով: Հեքիաթների մեջ ողորվել է այս թեման, թագավորները իրար հետ մրցում են հանելուկներով, վիշապները բարդ առաջադրանքներ են տալիս հերոսներին, հանելուկներ կամ դժվար խնդիրներ են լուծում, որ հասնեն տենչած գեղեցկուհուն և այլն:

Փարավոնի բոլոր հարցերը Խիկարը լուծում է բացառապես իմաստությամբ: Նա այդպես է հաղթում թշնամուն:

Փարավոնն առաջադրում է տոմարի, երկնքում տաճար կառուցելու, ավազից պարան մանելու, դեռ չսոված խոսք ասելու և ուրիշ խնդիրներ:

Այդ ամենը ինքնին հետաքրքիր են և հյուսվում են այնպիսի կապակցությամբ, որ շատ հեշտ ամեն մի խնդիր կարող է ինքնակա արժեք ունենալ: Ոչինչ չի տուժի, եթե զրանց վրա ավելացվեն նոր խնդիրներ, կամ որոշ խնդիրներ զուրա ընկնեն, ծավալվեն գեղարվեստական անկախ ձևերի մեջ և այլն:

Այստեղից էլ առաջանում է փոխազդեցության լայն հնարավորություն: Այդ խնդիրները զուգահեռաբար կան մեր և ուրիշ ժողովուրդների զրույցներում, հեքիաթներում և այլն:

Այսպես: Տոմարի խնդիրը Խիկարն ասում է, որ ասորաց հորթառածներն անգամ գիտեն: Այդ խնդիրը կա և «Պատմություն աղջկանն ու մանկան» զրույցի մեջ: Երկրորդ խնդիրը կապված է մարդու թռչելու գաղափարի հետ: Ասորաբարեղական աղյուսների վրա պատմվում է էտանի մասին, որը թռչում է արծվի հետ: Այդպես են անում Խիկարը և Եղովպոսը: Հույն առասպելում թռչում են Գեղալն ու Իկարը:

Մարդու այդ երազանքը հետաքրքիր ճանապարհ է անցել: էտանի զրույցը ավելի հին է և շատ անբնական է հնչում: Նա ինքն է նստում արծվի վրա, որը սովորական արծիվ չէ, այլ գիտի մարդկային լեզուն: Խիկարի մոտ զրվազը հավանաբար անցել է էտանից, բայց ստացել իրական գծեր. թռչում է ոչ թե ինքը, այլ վարժեցված երեխաներ, որոնց ղնում է կողովի մեջ: Դա նույնությամբ անցել է Եղովպոսին, իսկ Իկարը ինքն է թևեր սարքում և փորձում թռչել, — սա արդեն նոր բան է և մարդու թռչելի առաջին փորձը, որը նույնպես ծնվել է նախորդ երազներից: Բայց այստեղ գիտենք մի հարց, — արդյո՞ք Խիկարը որևէ առնչություն չի կարող ունենալ Իկարի հետ, թե՞ անունների պատահական զուգահեռնություն է:

Խիստ տարածված են և մյուս խնդիրները. ավազից պարան մանել, այնպիսի բան ասել, որ ոչ ոք չի իմացել: Հիշենք, որ այս վերջին թեմայի վրա է կառուցել իր հեքիաթներից մեկը Հ. Քումանյանը և այլն: Սրանք թեմաներ են, որոնք անվերջ հետաքրքրել են մարդկանց:

Զրույցի երրորդ մասը նորից խրատներ են, բայց առակավոր բնույթի, ուղղակի առակներ, որոնք ևս, պարզ է, կարող էին և՛ ընդարձակվել և՛ պոկվել Խիկարի զրույցից ու ստանալ անկախ բնույթ: Ազվեսազրբում ու Վարդանի ժողովածուների մեջ ցրված են այդ առակներից, բայց, պետք է նկատել, ոչ այնքան շատ: Այդ նրանից է, որ Խիկարի առակավոր խրատները պատվում են մի հարցի շուրջը, ունեն պատժիչ բնույթ, թեմատիկ մեծ կապ իրար հետ, ուստի տրոհելը դժվար է:

Խիկարի զրույցը հրապուրիչ է եղել անցած դարերի համար ոչ միայն այն պատճառով, որ արտահայտվել է գեղարվեստական ձևերի մեջ, — այլև որ արտահայտել է կարևոր մի թեմա՝ երախտագիտությունը և մի գաղափար՝ ուղղագիծ ժառանգության խնդիրը:

Խիկարի զրույցը շնչած իր թարգմանական բնույթին դարձել է, ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ մեր գրականության անկապտելի մասը, և նրա ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է ոչ միայն միջազգային, այլև բուն հայ գրականության պատմության համար:

A. A. МАРТИРОСЯН

МЕСТО И РОЛЬ АХИКАРА В АРМЯНСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ

Резюме

«Наставления и премудрость Ахикара» («Повесть об Акире премудром») связана с тремя великими памятниками: Библией, Эзопом и «Тысяча и одной ночью». Сохранившись на разных языках, — ассирийском, арабском, греческом, армянском, славянском, эфиопском и т. д. — «Наставления» стали неразрывной частью литературы этих народов.

Повесть Ахикара получила в армянской литературе широкое распространение и признание. Под именем Ахикара слагались повести, пословицы, назидания, притчи, забавные истории и т. д., носящие чисто национальный характер. В древнеармянской литературе повесть и имя Ахикара пережили интересные этапы развития. В древнейший период Ахикар признавался чужеземным автором, впоследствии имя Ахикар стало нарицательным и употреблялось в смысле «мудрец», как личное имя, и, наконец, в XVI—XVII веках вновь приобрело свой первоначальный смысл. В статье показаны и объяснены эти изменения.

Богаты и разнообразны в древнеармянской литературе редакции и варианты повести Ахикара. До настоящего времени науке были известны две армянские редакции, а повесть имеет шесть редакций, которые значительно расходятся между собой. Изучение этих вариантов может дать значительный материал для разрешения важных вопросов, связанных с первоначальным текстом повести Ахикара.

A. A. MARTIROSSIAN

DE L'IMPORTANCE D'AKHIKAR DANS LA LITTÉRATURE ARMÉNIENNE

La légende d'Akhikar, oeuvre marquante de la littérature mondiale, se rattache à trois grands monuments littéraires: les Fables d'Esopé, la Bible et les Contes des Mille et une nuits. Elle nous est parvenue en

assyrien, en arabe, en grec (partiellement), en arménien, en slavon, en éthiopien, etc. On ne saurait la détacher du patrimoine littéraire des peuples qui l'ont adoptée.

Cette légende fut largement répandue dans la littérature arménienne. Nombreuses sont les légendes, fables, sentences, anecdotes strictement nationales se prévalant du nom d'Akhikar.

La légende et le nom d'Akhikar subirent en Arménie et dans la littérature arménienne une évolution particulière. A l'origine, Akhikar ne rappelait qu'un auteur étranger, il revêtit bientôt un caractère national, son nom prenant la valeur d'un nom commun devint synonyme de sage. Il servit aussi de nom propre et ce n'est qu'aux XVIe—XVIIe siècles qu'on le rétablit dans sa valeur initiale. Cette évolution nous est ici présentée et commentée.

Les versions et les variantes arméniennes du texte même de la légende d'Akhikar sont des plus riches et des plus nombreuses.

La littérature arménienne semblait ne posséder que deux variantes. Elles sont aujourd'hui au nombre de sept, très différentes les unes des autres. Leur étude contribuera à éclaircir certaines questions très importantes du point de vue de la recherche du texte original.

ԼԵՎՈՆ ՇԱՀԻՆՅԱՆ

ՈՐՆ Է ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ*

Խորենացու և նրա «Հայոց պատմության» շուրջ ծավալված ավելի քան երկդարյա վեճը, որը փոթորկոտ շափերի հասավ անցյալ դարի երկրորդ կեսին, չնայած խաղաղ վախճանին, բացասական հետևանքներ ունեցավ: Խորենացին իջավ իր բազմադարյան սրբացված պատվանդանից, շրջադայեց V—IX դարերի վերջերը և միայն շնորհիվ Ֆ. Կոնիբերի, Ստ. Մալխասյանցի, Մ. Արեղյանի ու Հ. Աճառյանի նորից վերադարձավ V դար՝ արդեն մասամբ կորցրած իր աշխատության գիտական արժեքը: Ինչո՞ւ.

Մեզմ ասած, Խորենացին իբր պատմություն էր «հորինել», «առանց պատմական ու առասպելական իրարից դանազանելու» և «սխալաշատ», «հակասություններով լի» ու «քմաստեղծ» ժամանակագրության հեղինակ էր: Կասկածի ենթարկելով Խորենացու «Հայոց պատմությունը», բանասերներից շատերը (հատկապես նրա աշուտ քննադատները՝ Կարիեր, Խալաթյանց, Դադբաշյան, Ակինյան և ուրիշներ) սկսեցին կասկածել նաև հեղինակի ազնվությունը և, ճիշտ չհասկանալով Խորենացուն, աշխատեցին ամենուր մեղադրել նրան՝ դիտումնավոր փոփոխություններ կատարելու և կեղծիքի մեջ: Այս էր բուն պատճառը, որ Խորենացու շուրջ ծավալված գիտական բանավեճը հիմնականում ընթացավ նրա ապրած ժամանակաշրջանի, մասամբ էլ Խորենացու անձնավորության իսկությունը բացահայտելու ուղղությամբ: Ինչ-սազաշից համարյա դուրս թողնելով նրա «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի մեկնաբանման անշափ կարևոր հարցը: Այս առթիվ կատարված նախորդ սակավ փորձերն էլ (Վիստոն Եղբայրների, Սեն-Մարտենի, Ք. Պատկանյանի, Ե. Ագոնցի, Ստ. Մալխասյանցի և ուրիշների), որոնք, ինչպես կտեսնենք, Խորենացուն առաջնորդել են հակառակ Խորենացու, ոչ միայն ավարտվել են անհաջողությամբ և չեն լուծել նրա աշխատության ժամանակագրական հակասությունների հարցը, այլև իրենց հերթին հիմք են ծառայել, որ թե նրանք, ովքեր հակված էին մերժելու Խորենացուն, և թե նրանք, ովքեր փորձում էին հավատալ, հիմնականում երես դարձնեն Խորենացուց (հետևաբար Արշակունիների մասին տեղեկություններ թողած հայ բոլոր հեղինակներից): Սա է պատճառը նաև, որ Արշակունիների ժամանակաշրջանի պատմության և ժամանակագրության շատ հարցեր, որոնց նվիրված են Խորենացու աշ-

* Մովսես Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի մասին վերջերս հրատարակվեցին ուշադրավ աշխատություններ (Ք. Ավդալբեկյան, Գ. Սարգսյան): «Բաների» խմբագրությունը, համոզված լինելով, որ մտքերի անկաշկանդ փոխանակությամբ միայն հնարավոր է հասնել հարցերի ճշգրիտ լուծմանը, հրապարակում է ընկ. Լ. Շահինյանի սույն հոդվածը, ԽՍՔ.

խատույթյան երկու գրքերը, շնայած մոտավորապես լուծված են համարվում, մնում են ո՛չ միայն հայ ժողովրդի պատմության, այլև համընդհանուր պատմագրության անբավարար լուսաբանված հարցերի թվում:

Չցանկանալով այստեղ հանգամանորեն անդրադառնալ Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրությանը նվիրված նախորդ ուսումնասիրություններին, նկատի ունենալով, որ մեր աշխատանքը շատ հարցերում տարբերվում է նրանցից, մասամբ էլ այդ ուսումնասիրություններում առաջ քաշված որոշ կարծիքներ ու ենթադրություններ շոշափվելու են շարադրության ընթացքում, այսուհանդերձ անհրաժեշտ ենք համարում հայտնել, որ մինչև այժմ Խորենացուն ներկայացված մեղադրանքների, նրա «Հայոց պատմության» պատմական դերի անտեսման և այդ աշխատությունում նկատվող ժամանակագրական հակասությունների պատճառն իրականում ոչ թե Խորենացին էր, նրա «սխալաշատ ժամանակագրությունը» կամ այդ առթիվ սկզբնաղբյուրների քմահաճ օգտագործումը նրա կողմից, ինչպես բազմիցս ուղղակի կամ անուղղակի ենթադրվել է, այլ Խորենացու ժամանակագրական վկայությունների սխալ մեկնարանումները, որոնք՝ դրսևորվել են՝ 1. Արշակունիների անկախացման, 2. Արտավանի սպանության տարեթվի, 3. Պարսից Արշակունիների ընդհանուր տեղոյության, 4. Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարվա, 5. Հայ Արշակունիների վախճանի, 6. Նրանց տեղոյության, 7. Սասանյան հարստության հիմնադրման, ինչպես նաև հարակից ու համանման հարցերում: Նախապես պետք է նկատել, որ այդ սխալներն էլ ունեին իրենց ծնող պատճառները:

Առաջին ու հիմնական պատճառն այն է, որ նախորդ համարյա բոլոր բանասերները, վերոհիշյալ հարցերը մեկնաբանելիս, շնայած տեսականորեն առաջարկել են Խորենացուն հասկանալ Խորենացիով, գործնականում նրան առաջնորդել են գիտական լայն ճանաչում գտած մատենագիրների և անվանի պատմաբանների հետքերով: Փաստորեն Խորենացուն մեկնաբանել են հակառակ Խորենացու:

Սրկրորդ. նրանք գլխավորապես հենվել են Խորենացուց մեկ հասած Արշակունիների ժամանակագրական արքայացուցակների վրա և հիմնականում ճիշտ չեն որոշել այդ արքայացուցակներում տեղ գտած հետագա փոփոխությունների հարցը, որովհետև մեծ մասամբ անտեսել են Խորենացուն սկզբնաղբյուր ճանաչող հեղինակների վկայությունները:

Սրբորդ. սխալ որոշելով Արշակունիների անկախացման սկզբնատարին, որը Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերի ժամանակագրության առաջին ու միակ ելակետն է, աշխատել են այլ նշանաձողեր փնտրել այդ համակարգում:

Չորբորդ. հիշատակված հարցերը, որոնք անբակտելիորեն կապված են իրար և փոխադարձաբար պայմանավորում են ու լրացնում միմյանց, մինչև այսօր ոչ մի ուսումնասիրողի կողմից համատեղ քննարկման նյութ չեն դարձել: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Խորենացու ավանդած ժամանակագրությունը, սակավ բացառությամբ, լուրջ ուսումնասիրության չի արժանացել: Այստեղ նկատի չունենք Գ. Սարգսյանի վերջերս լույս տեսած աշխատությունը, որն այդ ուղղությամբ կատարված առաջին ծավալուն ուսումնասիրությունն է (Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965):

Պետք է նկատել, սակայն, որ Սարգսյանի աշխատանքն էլ, շնայած որոշ ճիշտ եզրահանգումների, որոնք վերաբերում են այս կամ այն գահակալի իշխանության տարեբանակների ճշգրտմանը, ընդհանուր առումով հեռու է «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի իրական պատկերը ներկայացնելուց: Սարգսյանի վերականգնած աղյուսակը քննություն չի բռնում Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով ու պատմա-ժամանակագրական տեղեկություններով, իսկ առանց այս պահանջները բավարարելու, չի կարող խոսք լինել այն մասին, թե վերականգնված է Խորենացու աշխատության ժամանակագրական համակարգը:

Խորենացու ժամանակագրության վերականգնման նախորդ փորձերից առանձնակի ուշադրության է արժանի Թադևոս Ավդալբեկյանի աշխատանքը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, էջ 206—212): Չնայած այլ ելակետին (ոչ ըստ Խորենացու) և առանձին արքաների իշխանության տարեբանակների ոչ ճիշտ վերականգնմանը, նա կարողացել է մինչ Սասանյան ժամանակաշրջանի հարցերում հասնել շոշափելի արդյունքի: Չեռք բերած արդյունքներով, ինչպես կտեսնենք, Ավդալբեկյանի վերականգնած աղյուսակն, աննշան շեղումներով, մոտ է մեր վերականգնած աղյուսակի համապատասխան հատվածին:

Այս հոդվածում մենք նպատակ ենք ունեցել անդրադառնալ վերևում թվարկված հարցերին և տեսնել, թե ինչպե՛ս են մեկնաբանվել Խորենացու վկայությունները նախորդ ուսումնասիրություններում և ո՞րն է Խորենացու վերոհիշյալ գրքերի ժամանակագրական համակարգը:

Նախքան բուն խնդրի լուծումը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ հետևյալ առանցքային հարցերին.

1. Արդյո՞ք Խորենացին և նրան հետևող հայ հեղինակները Արշակունիների համար սահմանագծային տարեթվեր են ընդունել 250 (մ.թ.ա.) և 226 (մ.թ.) թվականները:

2. Հնարավո՞ր է նույնությամբ ընդունել մեկ հասած Խորենացու ժամանակագրական վկայությունները:

Այս հարցերի լուսաբանման համար, որոնց հետ օրգանապես կապված են ոչ միայն պարսից, այլև հայ Արշակունիների ժամանակագրության հարցերի ճիշտ լուսաբանումը և, հատկապես, Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մեկնաբանման գաղտնիքը, շատ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել Խորենացու և հետագա հայ հեղինակների աշխատություններում, որոնց կաշխատենք անդրադառնալ ստորև:

Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի առաջին գլխում Արշակունիների սկզբնատարվա վերաբերյալ գրում է.

«Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ոլոմպիադայ, որ էր քսան և չորրորդ յԱբիդղայ, բազմաց տալով զտէրութիւնն կասկաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացոցն անուանեսցի՝ ինքն մեռանիս:

Ձկնի որոյ թագաւորաց Բաբելոնի Սելեկիոս, զյոյովից կորկելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ նիկանովր այնորիկ աղագաւ: Սորա տիրեալ ամս երեսուն և մի՝ թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սատէր, ամս ինն և

տասն: Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, սասցեայն Թեոս, ամս տասն, և ի մետա- սաներորդին պատամբեն Պարթև ի ծառայութենէ Մակեդոնացուցն: Ուստի և թագաւորեաց Արշակ Բաջ...»¹:

Նույն գրքի երկրորդ գլխում, այս վկայությունը ավելի որոշակի դարձնելու նպատակով, անմիջապես շարունակում է.

«Ուրպէս սասցաք՝ յետ վարսուն ամի մահուանն Աղեֆանդրի՝ քազաւորէ ի վերայ Պարթևաց Արշակ Բաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահղ Առաւօտին, յերկիրն Քուշանաց»²:

Համանման հորենացուն, այս միևնույն տեղեկությունները վերավկայում են Գրասխանակերտցին³, Ասողիկը⁴, Թովմա Արծրունին⁵, Մխիթար Անեցին⁶, Վարդան Արեւելցին⁷ և շատ ուրիշներ:

Ինչպես հորենացին, այնպես էլ հիշատակված հեղինակները Արշակունի- ների անկախացման սկզբնատարին որոշելու համար երկու հնարավորություն են ընձեռում: Թե՛ մեկը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից մինչև Պարթևների անկախացումը, թե՛ մյուսը՝ Սելևկոս Նիկատորի թագավորության առաջին տարվանից մինչև Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին, միևնույն ժամանակա- շրջանն են արձանագրում: Վաթսուն տարի Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվա- նից մինչև նրանց անկախացումը, վաթսուն տարի էլ Սելևկոս Նիկատորի թա- գավորության սկզբից մինչև Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին (Սելևկոս Նիկա- տոր՝ 31, Անտիոքոս Սոտեր՝ 19 և Անտիոքոս Թեոսի 10-ը տարին): Ելնելով այս որոշակի փաստերից, պետք է ընդունել, որ հայ հեղինակների համար եր- կու դեպքում էլ ելակետային տարեթիվ է հանդիսացել Ալեքսանդր Մակեդոնա- ցու մահվան թվականը (323 թ. մ.թ.ա.), ուրեմն նրանց վկայությունները Արշա- կունիների անկախացման տարեթիվ են մատնանշում 263 թվականը (մ.թ.ա.): Զնայած այսքան պարզ վկայություններին, բանասերներից շատերը (Սեն- Մարտեն, Մկրտիչ Էմին, Քերովրե Պատկանյան և ուրիշներ) փորձել են հակա- սություն տեսնել հորենացու վկայություններում և աշխատել են այլ ձևով մեկ- նաբանել: Պատճառը Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարվա որոշման հարցն էր, որը Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրության» հակառակ հորենացու, մատ- նանշում էր 250 թվականը (մ.թ.ա.):

Այսպես, Եվսեբիոսը իր հանրահայտ «Ժամանակագրության» երկրորդ մասում Արշակունիների անկախացման վերաբերյալ հայտնում է.

«Պարթևք ի Մակեդոնացուց ապստամբեցին. և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ. ուստի և Արշակունիք»: Եվսեբիոսի այս վկայությունը նրա ժամանա-

1 «Մովսեսի հորենացու Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 102 (այսուհետև՝ հոսր և նացի):

2 Անդ, էջ 102—103:

3 Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 23—24 (այսուհետև՝ Գրասխանակերտցի):

4 Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 29, տե՛ս նաև էջ 32 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

5 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1912, էջ 82 (այսու- հետև՝ Թ. Արծրունի):

6 Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 8, տե՛ս նաև էջ 20 (այսու- հետև՝ Մխիթար Անեցի):

7 Վարդան Բարձրաբերդցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 43 (այսուհետև՝ Վ. Բարձրաբերդցի):

կագրական աղյուսակում հիշատակված է Հոռմի հիմնադրման Շ(500)-ից ՇԺ (510)-ի տասնամյակում, Աբրահամի ծննդից ՌՉԿՁ (1766) տարի անց, ՃԼԲ (132-րդ) օլիմպիադի 3-րդ⁸, Պաղոմեոս Յիլագելֆոսի թագավորության ԼԳ (34-րդ), Մակեդոնական զահակալ Անտիոքոս Գոնատասի ԻԹ (29-րդ) և Սելևկյան զահակալ Անտիոքոս Թեոսի ԺԱ (11-րդ) տարիներին⁹: Այստեղ հիշա- տակված փաստերից մեզ հետաքրքրողը Անտիոքոս Թեոսի թագավորության 11-րդ տարին է, շնայած բոլորն էլ՝ թե 132-րդ Օլիմպիադի 3-րդ տարին (776—526=250), թե Աբրահամի 1766 տարին (2016՝ (ըստ յոթնասանից)— 1766=250) և թե մյուսները մատնացույց են անում միևնույն 250 թվականը (մ.թ.ա.):

Հավատարիվ Եվսեբիոսին և համոզված լինելով, որ հորենացին անպայ- ման հետևել է նրան, նախորդ ուսումնասիրողները այն տեսակետն են դար- գացրել, թե հորենացին նույնպես, Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին հիշատա- կելիս, նկատի է ունեցել 250 թվականը (մ.թ.ա.), որ հորենացին էլ, ինչպես Եվսեբիոսը Սելևկոսի թագավորության սկիզբը ընդունել է ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից, այլ սելևկյան տոմարի հաստատման տարեթվից (311 թ. մ.թ.ա.)¹⁰: Եթե հորենացուն հարկադրաբար թելադրված այս պահանջով մոտավորապես լուծվում էր նրա ու Եվսեբիոսի միջև նկատվող հակասությունը և հորենացին հարմարեցվում էր Եվսեբիոսին, ստեղծվում էր մի նոր ներքին հակասություն հորենացու հիշատակած երկու վկայությունների միջև, քանի որ այս մոտեցմամբ հորենացու մոտ մի դեպքում ստացվում էր 263 թվականը, իսկ մյուս դեպքում՝ 250 կամ 251-ը (մ.թ.ա.): հորենացու մոտ հարկադրաբար ստեղծված այս հակասության լուծման փորձ կատարեց ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենը, որի ենթադրությամբ հորենացու «Յետ վաթսուն ամի մա- հուանն Ալեքսանդրի» միտքը չպետք էր հասկանալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո, այլ նրա մահից 12 տարի անց, այն է՝ 312 թվականից (մ.թ.ա.)¹¹: Սեն-Մարտենի այս առաջարկը ոչ միայն ընդունելի հա- մարվեց և լռելյայն ընդունվում է առ այսօր, այլև եղան բանասերներ էլ, որոնք ընդունելով այն, աշխատեցին ավելի հիմնավորել:

Մկրտիչ Էմինը Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» 1864 թ. ուսերեն հրատարակության 8-րդ հավելվածում առաջարկում էր հորենացու Ալեքսանդրի մասին վկայությունը հասկանալ ոչ թե հին աշխարհի հռչակավոր զորավար Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ նրա մանկահասակ որդի Ալեքսանդրին, որի մահը զրվում էր 311 թվականին (մ.թ.ա.):

8 Եվսեբիոսը մեկ այլ աղբյուր Արշակունիների անկախացման տարեթիվը դրել է 133-րդ օլիմպիադին (248—244 թթ. մ.թ.ա.), առանց որոշակի տարին մատնանշելու (տե՛ս Եվսեբիոս Կեսարացի ժամանակագրութիւն, մասն Ա, Վենետիկ, 1818, էջ 299): Այս վկայությունը բըն- նարկման հարց չի դառնալու, քանի որ հորենացուն առաջնորդել են 250 թվականով (մ.թ.ա.):

9 Եվսեբիոս Կեսարացի, ժամանակագրութիւն, մասն Բ, Վենետիկ, 1818, էջ 232 (այսուհետև՝ Եվսեբիոս Կեսարացի):

10 Ինչպես այս, այնպես էլ մնացած բոլոր դեպքերում Սելևկյան տոմարի հիմնադրման տարեթիվ ենք ընդունելու 311-ը (մ.թ.ա.), նկատի ունենալով, որ հեղինակների մեծ մասը, և հատկապես, Եվ. Կեսարացին առաջնորդվել են այս թվականով:

11 Տե՛ս История Армении М. Хоренского, Москва, 1858, прилож. 137, стр. 279- նաև՝ Ասողիկ, էջ 313—314, ծան. 39:

Քերովբե Պատկանյանը, համակարծիք լինելով Սեն-Մարտենին և այլոց, միաժամանակ ենթադրում էր, որ հորենացին թերևս Ալեքսանդր Մակեդոնացուն շի էլ հանաչել¹²:

Այս ենթադրությունները, որոնց բուն նպատակը, ինչպես երևում է, հորենացուն ըստ ամենայնի եվսեբիոսի հետ հաշտեցնելն էր, փաստական ավելաներով բոլորովին չհիմնավորված սոսկ կոահոմոներ էին:

Համոզվելու համար անհրաժեշտ է վերադառնալ Սեն-Մարտենի ենթադրությանը և պարզել, հավանական է արդյոք, որ հորենացին գրեր «Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի» և այսքան բացահայտ վկայությամբ հասկանար ոչ թե Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո, այլ նկատի ունենար ինչ-որ 12 տարի էլ, նոր ապա 60 տարի: Մեր կարծիքով այս ենթադրությունը հեռու է հավանական լինելուց: Եթե հորենացին հիշյալ 60 տարվանից զատ նկատի ունենար ինչ-որ 12 տարի էլ, բոլորովին անհրաժեշտություն չկար, որ նա դիմեր այնպիսի հանելուկային հաշվի, ինչպիսին առաջարկվում է նրան այս ենթադրությամբ: Այլ, փոխարեն գրելու «Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի» պարզապես կգրեր՝ «Յետ եւթանասուն և երկու ամի մահուանն Ալեքսանդրի», որն ավելի հասկանալի կդառնար, մի բան, որ հորենացու բուն նպատակն էր: Մյուս կողմից, եթե հորենացին նկատի չունենար Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականը, այլ ցանկանար Արշակունիների անկախացման տարեթիվը բացատրել նրա մահվանից 12 տարի հետո կատարված որևէ իրադարձությամբ, չէր հիշատակելու Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և ոչ էլ մեր ուշադրությունը կհրավիրեր նրա մահվան թվականի վրա: Առավել անհավանականը Մկրտիչ էմինի ենթադրությունն է: Իբրև այս ենթադրությունը հերքող ապացույց, բավական է թեկուզ կրկին ուշադրություն բևեռել հորենացու համապատասխան վկայության վրա և տեսնել, թե ո՞ր Ալեքսանդրին է վերաբերում նրա խոսքը:

«Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ, որդայ Փիլիպպայեայ և Ոլոմպիադայ, որ էր քսան և չորորդ յԱֆիդոյայ, բազմաց տալով զտէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացուցն անուանեցի՝ ինքն մեռանի»¹³:

Այս պերճախոս վկայություններից հետո ոչ միայն անհավանական, այլև անհնար է նման ենթադրության հանգելը: Ինչպես տեսնում ենք, հորենացին իր հիշատակած Ալեքսանդրին այնպիսի տարբերանշող հատկանիշներ է վերագրել՝ տիեզերակալ, Փիլիպպոսի և Օլիմպիադայի որդի, 24-րդն Աֆիլեսից, որոնք հնարավոր չի վերագրել ոչ Ալեքսանդրի մանկահասակ որդուն և ոչ էլ երբևէ գոյություն ունեցած մի այլ Ալեքսանդրի:

Այստեղ մեր նպատակը Արշակունիների անկախացման վերաբերյալ հորենացու վկայությունների առթիվ եղած բոլոր ենթադրությունների քննարկումը չէր, այլ ցանկացանք անդրադառնալ նրանցից ակնառուներին, հատկապես Սեն-Մարտենինը, որն ուղեցույց է ծառայել հետագա բազմաթիվ ուսումնասիրողների, և ցույց տալ, թե որքան կամայական է եղել հորենացու այդքան արժեքավոր և ելակետային վկայությունների մեկնարանումը: Բավարարվենք ասել, որ հիշյալ գիտնականներից զատ այս տեսակետը պաշտպանել են հորենացու ժամանակագրության անդրադարձած համարյա բոլոր ուսումնասիրողները (Չ. Տաշյան, Ն. Աղոնց, Ստ. Մալխասյանց, Թ. Ավգարեկյան, Գ. Սարգսյան և ուրիշներ): Այստեղ բացառություն են կազմում Ա. Գարազաշյանն ու Գր. Խալաթյանցը, որոնք հարևանցիորեն, ակնարկել են լուկ, որ հորենացու հիշատակած 60 տարին պետք է հաշվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականից (323 թ. մ.թ.ա.):

Այդ տեսակետը պաշտպանող գիտնականներն անգամ չեն նկատել, որ հակասություն են ստեղծում իրենց ենթադրություններում: Ինչպե՞ս կարելի է մի կողմից հորենացուն եվսեբիոսին գիտակ ու հետևող համարել, իսկ մյուս կողմից էլ պնդել, թե նա շփոթել է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն կամ լավ չի իմացել նրա մահվան թվականը: Չէ՞ որ եվսեբիոսը, որի հետ այնքան ջերմ-ուանդություն կապվել է հորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի բախտը, բազմիցս հիշատակել է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, չմոռանալով նաև մի շարք անգամ մատնանշել նրա մահվան թվականը:

Մեր կարծիքով հորենացու և եվսեբիոսի միջև եղած ժամանակագրական վերահիշյալ հակասությունը փնտրվելու է ոչ թե հորենացու սխալով, այլ այն բանով, թե նրանց վկայությունները ո՞ր թվականն են մատնանշել իբրև Սելևկոս Նիկատորի թագավորության սկզբնատարի՝ 311-ը, ինչպես եվսեբիոսը և իրեն հետևող հեղինակները (Միքայել Ասորի, Սամվել Անեցի և ուրիշներ, որոնց վկայություններին այստեղ շանդրադարձանք), թե՛ 323-ը, ինչպես հորենացին և մյուս հայ հեղինակները: Այս է բուն պատճառը, որ Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին եվսեբիոսի մոտ համընկնում է 250 թվականին, իսկ հորենացու մոտ 263-ին (մ. թ. ա.): Հարցի այսօրինակ մոտեցումը երկուստեք արդարացվում է պատմականորեն: Իրավացի է եվսեբիոսը, որ Սելևկյան հարստության հիմնադրման թվական է համարել 311-ը (մ.թ.ա.), քանի որ այս թվականին մահացավ Ալեքսանդր փոքրը, հետևաբար այս թվականից Սելևկոսը իրավունք կունենար պաշտոնապես թագավոր հռչակվելու, իրավացի է նաև հորենացին, որովհետև Սելևկոսը Ալեքսանդրի այն զորավարներից էր, որը նրա մահվանից անմիջապես հետո իշխանություն ստացավ Արևելքում: Նկատի ունենալով, որ այս փաստերը ապացուցված են նախորդ ուսումնասիրություններում, բավարարվենք հետևյալով: Անգամ եվ. Կեսարացին, որը մի քանի անգամ Սելևկոսի թագավորության սկիզբը գրել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից 12 տարի հետո, չի խուսափել նրա թագավորության սկիզբը համարել նաև 114-րդ օլիմպիադի առաջին տարին (776—453—323 թ. մ.թ.ա.), որը, ինչպես երևում է, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականն է: Խոսելով Մակեդոնացու տերության բաժանման մասին և անդրադառնալով Սելևկյաններին, եվսեբիոսը գրում է.

«Բայց Լիդիաստանի հանդէպ թրակացուց կողմանցն Լիսիմաքոս թագաւորեաց. իսկ վերեոց կողմանցն և Ասորուց Սելևկոս և ունէին երկոքեան ձ որդի շորեքտասաներորդի ողոմպիադին յառաջնում ամին»¹⁴:

Անառարկելի է, որ Սելևկյան հարստության հիմնադրման թվականը 311-ն է, սակայն բացառված չէր նաև այն, որ Սելևկոսը իր իշխանության տարիները, այն է Ալեքսանդրի մահվանից մինչև 311 թվականը, զուամբեր իր թագավորության տարիներին: Հավանական է, որ այսպես էլ արձանագրված

¹² Տե՛ս К. Патканов, Материалы для армянского словаря, вып. II, СПб, 1884, ст. 51.

¹³ Խորենացի, էջ 102:

¹⁴ Եվսեբիոս Կեսարացի, մասն Ա, էջ 344:

է եղել պատմական այն սկզբնաղբյուրում, որից (ուղղակի թե անուղղակի) նյութեր են բաղել Եվսեբիոսը և Խորենացին: Սակայն քննարկվող հարցի համար կարևորն այն չի, թե Սելևկոսի թագավորության սկզբնատարվա համար ո՞ր թվականն է ընդունելին, կարևորն այն է, որ Խորենացին նկատի է ունեցել Մակեդոնացու մահվան տարեթիվը և այս մեկնակետով կառուցել Արշակունիների ժամանակագրական ցուցակները: Եթե անգամ համոզված լինեինք, որ Խորենացին այս հարցում սխալվել է, դարձյալ իրավունք չէինք ունենա այս մեկնակետով կառուցված նրա ժամանակագրությունը բացատրել մեկ ուրիշ հեղինակի, ներկա դեպքում Եվսեբիոսի վկայություններով: Ինչպես կտեսնենք, մասամբ էլ այս բանի արգասիքն են Խորենացու ժամանակագրական թվացող հակասությունները:

Այսուհանդերձ, Խորենացին էլ Սելևկոսի թագավորության սկզբնատարվա հարցում ցուցաբերել է յուրահատուկ մոտեցում: Ուսումնասիրություններից երևում է, որ Խորենացին Սելևկոսի թագավորության սկիզբը համարել է ոչ թե 323 թվականը (մ. թ. ա.), այլ՝ 322-ը: Այս ենթադրության համար հիմք են ծառայում Սերեոսի աշխատության մեջ հասած երկրորդ գլխի հեղինակի¹⁵ վկայությունները: Արշակունիների սկզբնատարվա վերաբերյալ հիշյալ հեղինակը գրում է.

«Նու եղև յետ մահուանն Աղեքսանդրու կայսեր Մակեդոնացոց ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացոց ամս ԿԱ(61): Քանզի թագաւորեաց Սեղևկիոս Նիսնովր ի Բարեղոն ամս ԼԸ(38)¹⁶: Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ(19): Անտիոքոս Բէնոս՝ ամս Ժ(10):»

Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացոց»¹⁷:

Անանուն Ա-ի այս վկայությունները հիմնականում համաման են Խորենացուն: Ի բաց առյալ ընդհանուր համանմանությունները, առաջին տարբերությունը, որը նկատվում է նրանց միջև, այն է, որ Խորենացու մոտ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից մինչև Արշակունիների անկախացումը հաշված է 60 տարվա ժամանակաշրջան, իսկ Անանունի մոտ՝ 61 տարվա: Երկրորդ տարբերությունը՝ Խորենացու մոտ Սելևկոս նիկատորին տրված է 31-ամյա թագավորություն: Անանունի մոտ՝ 32: Ինչպես երևում է, տարբերությունն այստեղ մեծ չի, այն գրսևորվել է ընդամենը մեկ առավա շուրջ, որին կարելի է թերևս ուշադրություն չդարձնել: Սակայն այսքան աննկատ տարբերությունն էլ իրականում անչափ արժեքավոր է: Հանրահայտ է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին մահացավ 323 թվականի վերջերին: Եստ հավանական է, որ Խորենացին չի հաշվել այս վերջին ամիսները, որոնք իբրև մեկ լրիվ տարի գումարված են: Եղել Սելևկոսի թագավորության տարեբանակին: Կրճատելով Սելևկոսի մեկ տարին (ամիսներ), անհրաժեշտություն է առաջացել նույնքանով էլ կրճատել

15 Այս հեղինակին այսուհետև կոչելու ենք Անանուն Ա, նույն՝ Սերեոսի աշխատության մեջ հասած երրորդ գլխի հեղինակից զանազանելու նպատակով, որին կոչելու ենք Անանուն Բ:
 16 Այստեղ գրչի սխալ է: Նախապես եղել է «ԼԲ», և ոչ՝ «ԼԸ»: «Բ» տառը փոխարկվել է «Լ»-ի: Իբրև ապացույց նկատի ունենք նույն հեղինակի վերոհիշյալ վկայության 1-ին մասը: Եթե հեղինակը 61 տարի է հաշվել Ալեքսանդրի մահվանից մինչև Պարթևների անկախացումը և նրա վկայության երկրորդ մասն էլ, ինչպես տեսնում ենք, բացահայտումն է առաջինի, հետևաբար 61 տարի էլ պետք է լինի 2-րդ դեպքում՝ Սելևկոս նիկատոր 32+Անտիոքոս Սոտեր 19+Անտիոքոս Բենոսի 10-ը=61:
 17 Ս եր ե ո ս, Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 7—8 (այսուհետև՝ Ս եր ե ո ս):

Ալեքսանդրի մահվանից մինչև Արշակունիներն ընկած ժամանակաշրջանի տևողությունը: Այս է բուն պատճառը, որ Անանունի մոտ Սելևկոսին տրված է 32 տարվա թագավորության ժամանակաշրջան, որը մի շարք անգամ հաստատում է նաև Եվսեբիոսը¹⁸, իսկ Խորենացու մոտ 31 տարվա: Միաժամանակ, Անանունի մոտ Ալեքսանդրից Արշակունիներն ընկած ժամանակաշրջանի տևողությունը 61 տարի է, իսկ Խորենացու մոտ 60 տարի: Այս ենթադրությամբ, ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ Արշակունիների անկախացման տարեթիվ են մատնանշում 262 թվականը, միայն այն տարբերությամբ, որ Անանունը՝ Սելևկոսին 32 տարի տալով, հաշվել է 323 թվականից, իսկ Խորենացին՝ 31 տարի տալով, հաշվել է 322 թվականից: Մեր սույն ենթադրությունը հաստատվելու է նաև Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով, որոնց կանդրադառնանք հետագա շարադրանքի ընթացքում:

Խորենացու վկայություններով պարսից Արշակունիների վերջին տարին Արտավանի սպանության թվականը) ոչ թե 226-ն է (մ.թ.), որով մինչև այժմ փորձել են Խորենացուն առաջնորդել, ինչպես օրինակ՝ Մ. Չամչյան, Սեն-Մարտեն, Միլրոիչ և մին, Ք. Պատկանյան և շատ ուրիշներ՝ համարյա բոլորը, այլ 245-թվականը (մ.թ.):

Ապացույց է ծառայում այն, որ Խորենացին, նաև իրեն հետևող բոլոր հեղինակները, Արտավանի սպանությունը որոշակիորեն զնում են Փիլիպպոս Արարի կայսրության ժամանակաշրջանում, որը բավականաչափ հեռու է բանասերների կողմից Խորենացուն մատուցված տարեթվից:

Խորենացին իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 71-րդ գլխում, խոսելով Արտավանի սպանության և այս առթիվ հայոց խոսքով թագավորի ձեռնարկած միջոցառումների մասին, գրում է.

«Բայց յառաջագոյն իբրև լուա զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, դիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան, և միջամուխ եղեալ յԱսորեստան՝ լսէ զբոթ մահուանն Արտաւանայ ... դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք: Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ տանէ Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով»¹⁹:

Նույն գրքի հաջորդ գլխում շարունակում է.
 «Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի՝ ոչ կարաց ի Հռովմայեցոց զնդացն պարապեցուցանել, առ ի զօրավիզն լինել խոսրովայ: Այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց»²⁰:

Խորենացու այս վկայություններից երևում է միայն, որ Արտավանի սպանությունը տեղի է ունեցել Փիլիպպոս կայսեր իշխանության ժամանակ, սակայն Փիլիպպոսի ո՞ր երրորդ տարում, որոշակի չի հիշատակված:

Այստեղ արդեն մեզ օգնության են գալիս նրան հետևող մյուս հեղինակները՝ Ուխտանես, Ասողիկ, Ս. Անեցի, Գ. Բաղիշեցի և ուրիշներ:

Ուխտանեսի մոտ կարգում ենք.

«...Չսա (Արտավանին — Լ. Շ.) սպանեալ Արտաշրի որդու Սասանայ Ստահրացոյ՝ երարձ զթագաւորութիւնն Պահլավաց յեկրորդ ամի թագաւո-

18 Ե վ ս եր ի ո ս Կ ե ս ա ր ա ց ի, մասն Ա, էջ 344, 357, մասն Բ, էջ 34, 226 և այլուր:
 19 Խ ո ռ ե ն ա ց ի, էջ 207—208:
 20 Անդ, էջ 208:

բուրեանն Փիլիպոսի կայսեր Հռովմայեցոց: Աստանօր դազարումն անու
թագաւորութիւնն Պարսից ի Պարթևաց՝ յազգէ Պահլավկաց ...»²¹:

Այս նույնը հաստատում է Ասողիկը.

«Զսա (Արտավանին— Լ. Շ.) սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի, որդւոյ
Սասանայ՝ երարձ զտէրութիւնն Պահլավկաց, յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ քա-
գաւորին Հռովմայ»²²:

Ասողիկը Սասանյան հարստութեան վախճանի առիթով նորից է անդրա-
դառնում Փիլիպպոսին, այս անգամ հիշատակելով նրա երրորդ տարին՝ իբրև
Սասանյան Արտաշիր արքայի առաջին տարի²³: Ասողիկի այս երկրորդ վկա-
յությունը չպետք է թյուրբնութեան տեղիք տա: Այն պարզապէս արդյունք է
հեղինակի հաշվումներին՝ Փիլիպպոսի երկրորդ տարին Արտավանի սպանու-
թյուն, երրորդը՝ Արտաշրի առաջին տարի: Կամ էլ՝ «երկրորդ»-ը վեր է անցնում
«երրորդ»-ի, սակայն ոչ հակառակը, քանի որ, ինչպես կտեսնենք հետագա շա-
րագրանքում, Արտավանի սպանութեանը 245 թվականից այս կողմ չպետք է
տեղաշարժել:

Այսպես ուրեմն, եթե Խորենացու վկայութեանները Արտավանի սպանու-
թեան տարեթիվ վերաբերյալ ժամանակագրական ընդհանուր բնութիւն տեղեկու-
թյուններ էին հաղորդում՝ հիշատակելով Փիլիպպոսի իշխանութեան տարիները,
այս Ուխտանեսն ու Ասողիկը, ի լրումն Խորենացու, մատնացուցց են անում
Փիլիպպոսի կայսրութեան երկրորդ տարին:

Ինչպես հայտնի է, Փիլիպպոս Արարի կայսրութեանը, որը հիշատակված է
այստեղ, օտար ղարջուրների վկայութեաններով ընդունված է հաշվել 244 թվա-
կանից (մ.թ.)²⁴: Մեզ համար հատկապէս կարևորն այն է, որ Փիլիպպոսի կայս-
րութեան համար միևնույն թվականը ընդունում է նաև Խորենացին: Զնայած
Խորենացին այս առթիվ բացահայտ տեղեկութեան չի աւանդել, սակայն, ճիշտ
լուծման դեպքում, այն բխում է նրա ժամանակագրական համակարգի ներքին
էությունից, որը մասամբ երևալու է հետագա շարադրանքում:

Հօգուտ 244 թվականի՝ իբրև Փիլիպպոսի սկզբնատարի, համեմատաբար
բացահայտ տեղեկութեան է թողել Ասողիկը: Խոսելով Գվինի եկեղեցական ժո-
ղովում հայոց տոմարի ընդունման մասին, ի թիվս համաժամանակագրական
մի շարք տեղեկութեանների, Ասողիկը հայտնում է.

«Եւ էր Յունաց թուականն ՅԴ(304)՝ յէ (7-րդ) ամէն Փիլիպպոսի կայսեր:
Ժողովի ամենայն ժամանակն ի ծննդենէ Փրկչին մինչև ցժողովն Դունայ և
ցթուականն Հայոց ամբ ՇԾԳ(553), և ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի՝ որ է
սկիզբն աստուածածանօթութեան աշխարհիս Հայոց՝ ամբ ՄԾԲ(252)»²⁵:

Ասողիկի համաժամանակագրական այս վկայութեաններից երևում է
հետևյալը:

21 Ուխտանեսն, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 69 (այսուհետև՝
Ուխտանեսն):

22 Ասողիկ, էջ 31:

23 Անդ, էջ 117:

24 Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786, «Ժամանակագրական
աղիսակ», էջ 48: Հմմտ. Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Բ, Քիֆլիս,
1895, էջ 85, նաև՝ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ.
Բ, մաս Ա, Նրևան, 1957, էջ 82:

25 Ասողիկ, էջ 83:

ա) եթե մինչև հունաց 304 թվականը, որը հաշված է Փիլիպպոսի 7-րդից,
հավասար է 553 տարվա, այս նրա 7-րդ տարին լինելու է 250 թվականը
(553—303):

բ) եթե 250-ը Փիլիպպոսի 7-րդ տարին է²⁶, հետևաբար Ասողիկը նրա 1-ին
տարին համարել է 244-ը՝ (250—6):

Իսկ, եթե ինչո՞ւ հունաց թվականը Ասողիկը հաշվել է Փիլիպպոսի 7-րդից,
փոխարեն 5-րդ տարվանից հաշվելու, պետք է բացատրել այն բանով, որ Ասո-
ղիկը (ավելի ճիշտ՝ նրա ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրի հեղինակը) Հռոմի
հիմնադրման հարցում հետևել է Կատոնյան ժամանակագրության (751 թ.
մ.թ.ա.):

Գիտենալով Փիլիպպոսի կայսրութեան առաջին տարին, դժվար չի ենթա-
դրել, որ վերոհիշյալ հայ հեղինակները Արտավանի սպանութեան թվական են
ընդունել 245-ը: Այս առթիվ կարելի է վկայակոչել նաև Սամվել Անեցու տեղե-
կութեանը, որով Արտավանի սպանութեանը դրված է 244 թվականին²⁷: Սա-
կայն նկատի ունենալով, որ Անեցին իր ժամանակագրական հաշվումները
խարսխել է Խորենացու փոփոխված ձեռագրերի վրա և պարբերաբար 5 տարվա
տեղաշարժ է նկատվում դեպի առաջ, չենք կամենում առաջնորդվել նրա հա-
ղորդած տարեթիվերով:

Խորենացու վրա հենվելով, Ստ. Մալխասյանը Արտավանի սպանութեանը
ընում է Փիլիպպոսի ժամանակաշրջանում (տե՛ս Ասողիկի «Տիեզերական պատ-
մութեան», 1885 թ. 39-րդ ժանրութեան) և իրավացիորեն դարձնում «... թէ
ուստի անու Մ. էմին և վկայէ, թէ Մ. Խորենացին զվախճան տէրութեանն
Արշակունեաց Պարսից ղնէ յամի 226»:

Սակայն այս չի խանգարել հարգարժան գիտնականին, որ, Խորենացու
ժամանակագրության մի շարք հարցեր մեկնարանելիս, ինքն էլ առաջնորդվի
համընդհանուր ճանաչում դրած 226 թվականով:

Արտավանի սպանութեան այս թվականը՝ 245, ապացուցվում է նաև Ար-
տավանից Տրդատ Մեծի թագավորության առաջին տարին ընկած ժամանակա-
շրջանին վերաբերող տեղեկութեաններով, որոնք Խորենացու և իրեն հետևող
հեղինակների մոտ որոշակիորեն բաժանված են երկու ժամանակահատվածի՝
մինչև Խոսրովի սպանութեան և Խոսրովի սպանութեանից մինչև Տրդատի առա-
ջին տարին: Առաջին ժամանակահատվածի վերաբերյալ վկայություն են թողել
ոչ միայն Խորենացին, նրան էլ հետևելով նաև հետագա հեղինակները, այլև
Ազաթանգեղոսը, որից օգտվել է ինքը Խորենացին: Համաձայն այդ վկայու-
թյունների առաջին ժամանակահատվածի տևողությունը 12 կամ 14 տարի է:
12 տարի՝ ըստ Ազաթանգեղոսի, 14 տարի (որն առավել հավանական է)՝ ըստ
Խորենացու և հետագա հեղինակների:

26 Ասողիկի վկայությունը Փիլիպպոսի 7-րդ տարվա մասին արդարացվում է սկզբնաղբյուր-
ներով: Նկատի ունենք այն, որ Ասողիկից դատ մի շարք հեղինակներ, այդ թվում և եմ. Կեսա-
րացին, այն էլ մի քանի անգամ, Փիլիպպոսին տալիս է 7 տարվա կայսրության ժամանակա-
շրջան:

27 Սամվել Անեցու մոտ այս վկայությունը ենթարկվել է փոփոխության: Նախապես եղած
ՄեԳ (244)-ն փոխվել է ՄեԲ (242)-ի: Ապացուց է այն, որ Արտավանի թագավորության սկիզբը,
Անեցին դրել է ՄԺԳ (213) թվից, նրան տալով 31 տարվա ժամանակաշրջան (Տե՛ս Սամուելը
և Անեցի, Հաւաքման ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 60):

Ազգաթանգեղոսի վկայությունները, Արտավանի սպանությունից հետո՝ առաջին տարում, հայոց խոսքով արքան Սասանյան Արտաշրից վերծ խնդրել չի կարողացել: Սակայն «Արդ՝ ի միս ևս ի գլուխ տարտյն,— գրում է Ազգաթանգեղոսը,— սկսանէր խոսքով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօր բովանդակել և ... ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիւրոնի»²⁸:

Ապա՝ «Եւ ամս մետասան ստէպ-ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ՝ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր»²⁹:

Այս բոլորից հետո Սասանյան Արտաշիրը զանազան խոստումներով կաշառում է Արշակունի Անակ իշխանին և սպանել տալիս խոսքովին, ըստ Ազգաթանգեղոսի, մյուս տարվա զարնանը³⁰:

Ինչպես երևում է, այս վկայություններով խոսքովի սպանությունը տեղի է ունեցել Արտավանի սպանությունից 12 տարի անց՝ 13-րդ տարվա զարնանը:

Հենվելով Ազգաթանգեղոսի վերոհիշյալ տեղեկությունների վրա, ինչպես ինքն է վկայում, ձեռքի տակ ունենալով նաև այլ սկզբնաղբյուրներ, իր աշխատության 2-րդ գրքի ութեր գլուխներում՝ 67—75, նույն ղեպքերի մասին ավելի հանգամանորեն պատմում է խորենացին: Միակ տարբերությունը, որն այս առթիվ նկատվում է երկու հեղինակների միջև, այն է, որ խորենացին խոսքովի սպանությունը դրել է ոչ թե Անակի Հայաստան գալու առաջին տարում, այլ՝ երրորդ տարում:

«Եւ յետ անցանելոյ երկուց ամաց գալստեանն Անակայ ի Հայս,— գրում է խորենացին,— յերրորդումն սպանանէ զխոսքով...»³¹:

խորենացուն նույն ձևով վերավկայում են հայ հետագա հեղինակներից շատերը՝ Գրասխանակերտցի³², Ուխտանես³³, Ասողիկ³⁴ և ուրիշներ:

Այս վկայություններով արդեն խոսքովի սպանությունը դրվելու է ոչ թե Արտավանից հետո 13-րդին, այլ՝ 15-րդին, հետևաբար 259 թվականին, քանի որ նույն հեղինակների նախորդ տեղեկություններով Արտավանի մահվան թվական ընդունվեց 245-ը (մ.թ.):

Հօգուտ այս թվականին խոսքովի սպանության, վերջնական ապացույց պետք է համարել խորենացու հետևյալ տեղեկությունը: Վկայակոչելով Կապպադովկիայի Փերմիլիանոս Եպիսկոպոսին, նա գրում է.

«Նոյն այր ասէ, եթէ յետ սուսերահարն լինելոյ խոսքովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զղօրս Յունաց որ ի Փոնդիայ՝ Պարսից ընդդիմանալ և պահել զաշխարհս: Եւ իսկոյն զղեկցին Վաղերիանոսի կայսեր: Բայց վասն զի Գունդք (իմա՝ Գոթք) անցեալ ընդ Գանուր գետ զբազում զաւառս զերի վարեցին, և վիւկղաղազ կղզիս աւար առին՝ վասն

28 Ազգաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 21—22 (այսուհետև՝ Ազգաթանգեղոս):
 29 Անդ, էջ 25:
 30 Անդ, էջ 25—28:
 31 Խորենացի, էջ 212:
 32 Գրասխանակերտցի, էջ 38:
 33 Ուխտանես, էջ 78:
 34 Ասողիկ, էջ 52:

որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեւակել Վաղերիանոս. նա և ոչ յերկարէ զկեանսն...»³⁵:

Նույն ղեպքերը վերապատմում են Թ. Արծրունին³⁶ և ուրիշներ, իսկ Ուխտանեսը հատկապես մատնանշում է.

«Բայց Վաղերիանոսի կայսեր ոչ ժամանեալ ի շփոթմանէ իւրմէ օգնել մերոյ աշխարհիս, այլև ի մօտոյ վնարէ զկեանս իւր...»³⁷:

Եվսերիոս Կեսարացին 259-րդ օլիմպիադի երկրորդ տարվա տակ, որը 258 թվականն է, գրում է.

«Վաղերիանոս յարոյց հալածանս քրիստոնէից. և առժամայն ծառայութիւն կրեաց ի բարբարոսաց»:

Նույն օլիմպիադի երրորդին (259 թ.) ավելի որոշակի հայտնում է.

«Ե Վաղերիանոսի գերի ի Պարս երթալոյ՝ Գաղիանոս մերում ոճոյս արար զիրութիւն»³⁸:

Նկատի շունենալով պատմական բնույթի հակասությունները վկայակոչված հեղինակների միջև, քննարկվող հարցի համար անշափ կարևոր է, որ նրանք Վաղերիանոսի կայսրության վերջին տարվա համար ընդունում են միևնույն թվականը: Եթե հայ հեղինակների, հատկապես խորենացու վկայություններով խոսքովի սպանությունից (259) հետո Վաղերիանոսը շատ կարճ է իշխել, որը նրանց մոտ սխալմամբ համարվել է Վաղերիանոսի մահվան թվական, ապա Եվսերիոսը, թեպետ անուղղակի, գալիս է հաստատելու խորենացուն՝ որոշակիորեն մատնանշելով միևնույն տարեթիվը, որն ընդունված է բոլոր ուսումնասիրողների կողմից, այսպես՝ Գաթրճյան՝ 258/59, Գարագաշյան՝ 259, Աստուրյան՝ 259/60, Մանանդյան՝ 260 և շատ ուրիշներ:

Այսպիսով, եթե խորենացու ակնարկը Վաղերիանոսի կայսրության վերջին տարվա մասին, որը նրա մոտ պայմանավորված էր խոսքովի սպանության տարեթիվով, առանց ժամանակագրական հակասության ապացուցվում է օտար աղբյուրներով ու նրանց հիման վրա կատարված ուսումնասիրություններով, անառարկելի է դառնում 259 թվականի ընդունումը՝ իրրև խոսքովի սպանության տարեթիվ:

խոսքովի սպանության այս տարեթիվն էլ իր հերթին մի կողմից հաստատումն է Արտավանի մահվան թվականի (245), մյուս կողմից էլ, որին այժմ կանգրագառնանք, Ելակետ է ծառայելու երկրորդ ժամանակահատվածին վերաբերող ժամանակագրական տեղեկությունների քննարկման:

Այստեղ դարձյալ, ինչպես շատ ղեպքերում, առաջին տեղեկատուն խորենացին է: Իր աշխատության երկրորդ գրքի 77-րդ գլխում, խոսելով հիշյալ ժամանակահատվածի պատմական անցողիկների և հատկապես Սասանյան Արտաշիր արքայի Հայաստանում ձեռնարկած միջոցառումների մասին, նորենացին գրում է.

«Եւ կալա [Արտաշիր] զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ գործակալօք. ամս քսան և վեց. և յետ նորա որդի նորին, որ անուանեցան Շապուհ, որ լսի Արքայամանուկ, ցթաղավորելն Տրդատայ, ամ մի»³⁹:

35 Խորենացի, 1913, էջ 214:
 36 Թովմա Արծրունի, էջ 103—104:
 37 Ուխտանես, էջ 76:
 38 Եվսերիոս Կեսարացի, ժամանակագրութիւն, մասն Բ, Վենետիկ, էջ 300:
 39 Խորենացի, էջ 216:

հորենացուն, այլև՝ միմյանց: Սակայն, ինչպես երևում է աղյուսակից, դեռևս շեն արտացոլված գոյություն ունեցող բոլոր տարածեսակությունները բոլորովին այլ պատկեր է իրականում: Համարյա չկա մի հեղինակ, որի վկայությունները նման լինեն հորենացուն: Ի բաց առյալ առանձին հեղինակներ մասնակի տարբերությունները հորենացուց, որոնք հիմնականում համանուն են նրան, ուշադրության արժանին հատկապես այն է, որ էական և շատ որոշակի տարբերություններ են նկատվում մի կողմից Ասողիկի ու Սերեոսի ախատության մեղ հասած Յ-րդ գլխի հեղինակի՝ Անանուն Բ-ի, իսկ մյուս կողմից էլ հորենացու և մնացած բոլոր հեղինակների վկայությունների միջև: Ենելով իրականում գոյություն ունեցող այս նմանություններից ու տարբերություններից, աղյուսակում վկայակոչված հեղինակներին պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ հորենացու և Ասողիկի: Սբաժանումն էլ կատարվում է պայմանականորեն, քանի որ թե Ասողիկը և Անանունը, ի թիվս մյուս հեղինակների, ինչպես ասվեց, Արշակունիների ցեղակները ընդօրինակել են հորենացուց: Ինչ խոսք, այս բանը վաղուց ի վաղ մապիսի փառատրով ապացուցված է և մեր նպատակն էլ դրա ապացուցմը չի, սակայն, ելնելով շարադրանքի անհրաժեշտությունից, ավելորդ չի լինի թե մեկ անգամ էլ անդրադառնանք Ասողիկի հետևյալ վկայությանը.

«Այլ որ ինչ ի թագաւորութենէն Արշակայ Քաջի մինչև ցայսր (այն է՝ հորովի մահը), — գրում է նա, — ստացաւ՝ ի մեծէ պատմագրէն Մովսիսէ Տարնեցոյ՝ Բագրևանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոսէ, որ է աւարտումն բան մերոյ մահն հոսրովու Հայոց արքայի»⁴⁵:

Արդ, եթե Արշակունիների ժամանակագրության համար Ասողիկի մի սկզբնաղբյուրը, ինչպես վկայում է հեղինակը, հորենացին է, հետևաբար նրանց տեղեկությունները պետք է բաժանվեն նման լինեին, այդ թվում պարսից Արշակունիների արքայացուցակները: Ավելին, Ասողիկի մոտ առավել քան մեկ ուրիշ հեղինակի, ինչպես օրինակ՝ Սամվել Անեցու, Մխիթար Անեցու Մխիթար Այբովանեցու և ուրիշների (նկատի չունենք միայն Ռախտանեսի սպասվում էր գտնել ավելի շատ նմանություններ, որովհետև Ասողիկը հաստատաբար ավելի վաղ շրջանի դործիչ էր, և հորենացու աշխատություններն հասած կլինեին ավելի քիչ փոփոխություններով: Սակայն, եթե հորենացու և մյուս հեղինակների տարբերությունները գրեթե բաց են մեկական սփայի, առավելն՝ երկուսի կամ երեքի տարբանակների շուրջ, ապա Ասողիկը այնքան է հեռացել հորենացուց, որ, եթե շիներ նրա վկայությունը հորենացուց օգտվելու մասին, թերևս ստիպված լինեինք Ասողիկի համար որոնել ուրիշ սկզբնաղբյուր: Բավական է ասել, որ արքայացուցակներով հիշատակված ընդամենը 14 պարսից արքաներից 7 գահակալի տարբանակների տարբերյալ տարբեր տեղեկություններ ենք գտնում հորենացու և Ասողիկի հասած աշխատություններում: Ահա այս տարբերությունների մեջ էլ պետք է փնտրել, քննարկվող հարցի պատասխանը: Այն, թե ո՞վ է նրանցից հավաստի, ավելի հիշուր, ո՞ր վկայություններն են եղել հորենացու նախնակ լինազրում, փոփոխված համարել հորենացու, թե՞ Ասողիկի տեղեկությունները, հարցեր, որոնք նախորդ ուսումնասիրություններում լուրջ քննարկված չեն դարձել: Եթե հետևելու լինենք աղյուսակում հիշատակված մյ

⁴⁵ Ասողիկ, էջ 53:

Հաջորդական հարցը	Փահակալների անունները	Փահակալության տարեքանակներն, ըստ առանձին հեղինակների										Սրբազգիված և ընդունելի տարեքանակներ		
		Մ. Խորենացի (Տփղիս, 1913, էջ 103 և 203-205)	Սերենու (Ա. ցուցակ, համ Անանուն Ա, Երևան, 1909, էջ 10)	Ուխտանես (Վաղ-դաս, 1871, էջ 58 և 60)	Ասողիկ (Պետ-բուրգ, 1886, էջ 29-31)	Սերենու (Բ. ցուցակ, համ Անանուն Բ, Երևան, 1909, էջ 11-12)	Ս. Անեցի (Վաղ-դաս, 1893, էջ 47-60)	Մ. Անեցի (Պետ-բուրգ, 1879, էջ 8 և 21)	Մ. Այրիվանեցի (Պետ-բուրգ, 1867, էջ 23-26)	Պավիթ Բարիեցի (Վ. Ա. Հանրային «Մ. Փ» հատ. Բ, Երևան, 1906, էջ 308)	Անանուն Փամ-զքր 17-րդ դ. (Վ. Ա. Հանրային «Մ. Փ», հատ. Բ, Երևան, 1906, էջ 254)			
1	Արշակ Քաջ	31	?	31	57	57	31	31	31	31	31	31	31	57
2	Արտաշես (նաև՝ Արտաշիբ)	26	?	26	31	31	46	46	46	46	46	46	46	31
3	Արշակ Մեծ	53	56	52	52	52	նաև՝ 36 53	նաև՝ 26 53	53	53	53	53	53	52
4	Արշակյան (նաև՝ Արշակ)	30	70	?	30	30	նաև՝ 54 31	30	30	30	30	30	30	50*
5	Արշանակ (նաև՝ Արշակ Աշնաշ)	31	32	32	32	32	30	31	30	30	30	30	30	32
6	Արշես (նաև՝ Արտաշես Արշես)	20	22	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
7	Արշավիր	46	45	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46
8	Արտաշես	34	34	34	31	31	34	34	34	34	35	35	35	33**
9	Գարեհ	նաև՝ 33 30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
10	Արշակ (նաև՝ Արշակյան)	19	17	57	19	19	նաև՝ 8 (8) 17	17	17	17	17	17	17	17***
11	Արտաշես (նաև՝ Արտաշիբ)	20	46	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
12	Պերոպ (նաև՝ Վաղդեսոս)	34	64	34	33	33	34	34	34	34	34	34	34	33
13	Վաղարշ (նաև՝ Վաղարշակ)	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50
14	Արտաշես	31	36	36	36	36	31	31	31	31	31	31	31	36
	Ընդամենը	455	502	468	487	487	454	455	474	455	455	455	507	507
	Ուղղակի վկայությունների ընդհանուր տեղումնային մասին	համ (454)	2ուճի	573	455	457	454	455	474	455	455	455	507	507
							նաև՝ 452	—	454	—	—	—	—	—

Մանսթրուկներ. — 1. Ինչպես Խորենացու, այնպես էլ վկայակոչված մյուս հեղինակների մոտ պարսից Արշակունիների հաջորդական հարցը միևնույնն է։

2. Առաջին պլանում պարսից Արշակունի արքաների անուններն են, ըստ Խորենացու: Փակագծերում՝ այս կամ այն արքայի անվան տարբերակը, ըստ առանձին հեղինակների, նաև՝ ըստ Խորենացու: Թե ո՞ր տարբերակը, ո՞ր հեղինակին է, խուսափել ենք ցույց տալ՝ աղյուսակը չժանրարևոնելու նպատակով:

3. Խորենացու և Ուխտանեսի մոտ տարեքանակներն արտահայտված են բառերով, իսկ վկայակոչված մյուս հեղինակների մոտ հայոց այբուբենի համապատասխան տառերով: Այս բոլորը վերածել ենք արաբական թվանշանների:

4. Ընդհանուր գումարն առայել ենք ըստ առանձին հեղինակների, երբ տարեքանակների գումարման ճանապարհով:

5. Յուրաքանչյուր հեղինակի ավանդած ուղղակի վկայությունը՝ պարսից Արշակունիների ընդհանուր տեղումնային մասին, տեղադրված է նրանց հատկացված սյունակների վերջում:

6. «Սրբազգիված և ընդունելի տարեքանակներ» սյունակի հիմքում հիմնականում Ասողիկի տեղեկություններն են, նաև Անանուն Բ-ի, երբ փոփոխությունը ա) շորթորդ զահակալ Արշակունին 30-ի փոխարեն 50 տարի, բ) ութերորդ զահակալ Արտաշեսին 31-ի փոխարեն 33, և տասներորդ զահակալ Արշակունի 19-ի փոխարեն 17 տարի:

հեղինակների և Խորենացու արքայացուցակի նմանություններին, ինչպես նաև Խորենացուց օգտվելու մասին նրանց վկայություններին, ստիպված կլինենք նախապատվությունը տալ Խորենացու մեզ հասած արքայացուցակին: Հիմնականում այսպես էլ վարվել են անցյալում: Հատկապես նկատի ունենք բազմավաստակ գիտնական Սա. Մալխասյանցի փորձը, որը դեռևս 1885 թվականին, Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» 39-րդ ծանոթությունում, անդրադարձել է Խորենացու և Ասողիկի արքայացանկերի փոխհարաբերության հարցերին և աշխատել Ասողիկի վկայությունները հարմարեցնել Խորենացու մեզ հասած վկայություններին, Ասողիկին մեղադրելով դիտումնավոր փոփոխություններ կատարելու մեջ: Այստեղ շենք կամենում բանավեճ սկսել հարգարժան գիտնականի ենթադրությունների շուրջ, նկատի ունենալով, որ մեզ օգնության է գալիս Սեբեոսի աշխատության մեջ հասած 3-րդ գլխի հեղինակը և պահանջում՝ Խորենացու ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացուցակի բնագիր վկայությունները տեսնել Ասողիկի մոտ: Ավելին, խիստ կարևոր այս հարցը, որը ինչպես ասվեց, վերաբերում է Խորենացու աշխատության բնագրի ժամանակագրական որոշ տեղեկությունների վերականգնմանը և առանցքային նշանակություն ունի նրա ավանդած ամբողջ համակարգի մեկնաբանման համար, հավանական է այսպես էլ հարց մնար, եթե չլինեք վերոհիշյալ 3-րդ գլխի հեղինակի չափազանց արժեքավոր վկայությունը՝ Խորենացու և Ասողիկի արքայացուցակները բնօրինակելու վերաբերյալ: Հանրահայտ է, որ Սեբեոսի աշխատության 3-րդ գլուխը վերնադրված է այսպես՝ «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ո՛վ ընթերցատէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացուց և Ստեփանոսի Տարանացուց; հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հարէ ճանաչել», որի տակ, Սեբեոսի նույն աշխատության նախորդ գլխում արդեն հիշատակված պարսից Արշակունիների ժամանակագրական արքայացուցակին զուգահեռ (ան՝ս աղյուսակ Ա՝ Սեբեոս Ա, հմմտ՝ Սեբեոս Բ), կրկին շարադրված է պարսից արքաների ցուցակը՝ նույն հաջորդականությամբ և զահակայների միևնույն տարեբանակներով, ինչպես Ասողիկի մոտ է (տե՛ս, նույն աղյուսակ՝ Սեբեոս Բ, հմմտ՝ Ասողիկ): Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նախապես նկատել, որ մենք համամիտ չենք Գևորգ Արզարյանի այն կարծիքին, թե երրորդ գլխի հեղինակը ծանոթ է Խորենացուն Ասողիկի միջոցով⁴⁶: Ընդհակառակը, ինչպես հայտնում է Անանուն հեղինակը, նա հավասարաչափ ծանոթ է թե՛ Խորենացուն և թե՛ Ասողիկին: Այս բանին կհամոզվենք դեռևս հետագա շարադրանքի ընթացքում, երբ ապացուցած կլինենք Ասողիկի, հետևաբար Անանուն Բ-ի ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացուցակի ժամանակագրական վկայությունների հավաստիության հարցը: Այս առումով արդեն, երրորդ գլխի վերնագրի վկայությունների անգերազնահատելի արժանիքը ոչ միայն այն է, որ Խորենացու ու Ասողիկի ժամանակագրական արքայացուցակներին զուգահեռ պահպանվել է մի 3-րդ ժամանակագրական ցուցակ, այլ հատկապես այն, որ Արշակունիների ժամանակագրական ցուցակները շարագրելիս, հեղինակի համար հավասարազոր նշանակություն են ունեցել թե՛ Խորենացու և թե՛ Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ) ժամանակագրական վկայությունները: Եթե՛ ոչ, ապա Անանուն հեղինակը նրանց միասին չէր վկայա-

⁴⁶ Գ. Արզարյան, Սեբեոսի պատմությունը և Անանունի տեղեկվածքը, Երևան, 1965, էջ 63:

կոչի և շէր ներկայացնի միայն մի ցուցակ՝ իբրև համազիր պատկեր Խորենացու և Ասողիկի արքայացուցակների:

Ահա, թե ինչու ենթադրում ենք՝

ա) Այն ժամանակ, երբ գրել է Անանունը, Խորենացու և Ասողիկի պարսից Արշակունիների արքայացուցակները ժամանակագրական իրենց տեղեկություններով ամբողջովին համանման են եղել, ինչպես համանման են գահակալների հաջորդականությամբ ու անուններով:

բ) Քանի որ այսպես է, հետևաբար Խորենացու, Ասողիկի և Անանունի արքայացուցակները մինչև այսօր էլ իրենց ժամանակագրական տեղեկություններով պետք է համանման լինեին: Փաստորեն համանման են միայն Ասողիկն ու Անանունը, իսկ Խորենացին, ինչպես տեսանք, որոշակիորեն տարբերվում է նրանցից: Այստեղից էլ պետք է եզրակացնել՝ փոփոխության են ենթարկվել ոչ թե Ասողիկի ու Անանունի, այլ Խորենացու վկայությունները, որովհետև անկարելի էր, որ երկու առանձին հեղինակ՝ Ասողիկ և Անանուն, միատեսակ փոփոխությունների ենթարկվեին այնպես, որ դարբեր հետո ամբողջովին համանման լինեին միմյանց:

Ասողիկի ժամանակագրական վկայությունների հավաստիության ապացույց է նաև այն, որ նրա և Անանունի ավանդած արքայացուցակներով պարսից Արշակունիների գահակալության տարիների ընդհանուր զուամարը համապատասխանում է նույն թագավորական հարստության համար վերևում՝ Խորենացու, Ասողիկի և մյուս հեղինակների վկայություններով ուրվագծված ամբողջ տևողությանը, եթե պարսից 4-րդ գահակալ Արշականին տալու լինենք ոչ թե 30 (Լ), այլ 50 (Մ) տարվա թագավորության ժամանակաշրջան՝ $487 + 20 = 507$ (տե՛ս աղյուսակ Ա, Ասողիկ, հմմտ. Սերեոս Բ):

Այս փոփոխությունը, որն առաջարկել է Սեն-Մարտենը և հետագայում ընդունել է Ք. Ավդալբեկյանը, լրիվ արդարացվում է Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով: Այսպես, Խորենացին հայ Արշակունի 3-րդ գահակալ Արտաշեսի առաջին տարին զուգադրել է Արշականի 24-րդի հետ, նրան տալով 25-ամյա թագավորության ժամանակաշրջան: Ասյա, դարձյալ Խորենացու վկայությամբ, Արտաշեսին հաջորդել է նրա որդի Տիգրանը նույն արքայի 49-րդ տարում: Ինչպես երևում է, Արշականը 49 տարուց պակաս չպետք է թագավորեր, ուստի սխալ է 30 տարին ընդունելը, որը սոսկ վրիպակ է և հետագա փոփոխության արդյունք: Մեր կարծիքով այն Ասողիկին է անցել արդեն փոփոխված վիճակում:

Բացի Արշականի տարեբանակից, Ասողիկի արքայացուցակում պետք է կատարել նաև երկու աննշան փոփոխություն: Այն է՝ 8-րդ գահակալ Արտաշեսին տալ 33 տարի, որի մասին տեղեկություն է պահվել Խորենացու մի տարբերակում, իսկ 10-րդ գահակալ Արշակին՝ 19-ի փոխարեն 17 տարի, որը, բացի Խորենացուց, Ասողիկից ու Անանուն Բ-ից վկայում են մնացած բոլոր հեղինակները (տե՛ս աղյուսակ Ա): Այս փոփոխություններն էլ, որոնք համարյա նույնությամբ ընդունված են նախորդ բանասերներից (Ն. Ազոնց, Ք. Ավդալբեկյան, Գ. Սարգսյան, այն տարբերությամբ, որ Արտաշեսին 33-ի փոխարեն տվել են 34 տարի) բխում են Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունների ներքին էությունից, և չեն փոխում պարսից Արշակունիների տիրապետության ընդհանուր տևողությունը:

Ավարտելով մեր խոսքը՝ Ասողիկի ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացուցակի ժամանակագրության հավաստիության մասին, անհրաժեշտ ենք համարում նախապես նկատել, որ վկայակոչված փաստերն ու նրանցից բխող ենթադրությունները, որքան էլ նրանք հավանական երևան, չավազույն զեպրում կմնային սոսկ հավանականության սահմաններում, եթե Ասողիկի ավանդած արքայացուցակը, այս փոփոխություններով հանդերձ, քննություն չըռներ ոչ միայն Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունները մեկնաբանելիս, այլև նրա ավանդած ամբողջ պատմությամբ, որն իր շարադրանքի կուրկառուցվածքով ու հետևողական հաջորդականությամբ մի յուրահատուկ ժամանակագրական համակարգ է: Ահա թե ինչու, պարսից Արշակունիների ժամանակագրությանը անդրադառնալիս, ի տարբերություն նախորդ ուսումնասիրողների, որոնք մեծամբ առաջնորդվել են Խորենացու մեզ հասած արքայացուցակով, պետք է նախապատվությունը տալ Ասողիկին, նրա մոտ տեսնելով Խորենացու բնագրի վկայությունները: Այս առումով, Ասողիկի պարսից Արշակունիների արքայացուցակը ծառայելու է իբրև Խորենացու բնագրին առավել հարազատ մնացած մի ընդօրինակություն, որն իր վաղեմիությամբ մոտ 400 տարով հին է Խորենացու մեզ հասած ամենավաղ գրչագրերից:

Այսպես ուրեմն, ելնելով Խորենացու և իրեն ընդօրինակող հեղինակների ժամանակագրական վկայությունների համատեղ քննարկումից, պարսից Արշակունիների հիմնադրման թվական ենք համարում 262-ը (մ.թ.ա.), վախճանը՝ 245 (մ. թ.), ամբողջ տևողությունը՝ 507 տարի, իսկ ժամանակագրական աղյուսակի հիմքում՝ Ասողիկի ավանդած արքայացուցակը, վերևում առաջարկված 3 փոփոխություններով:

Ահա այս նախադրյալներով էլ կաղմվում է նրանց ժամանակագրական աղյուսակը (տե՛ս էջ 40, աղյուսակ Բ):

Այժմ արդեն, երբ ձեռքի տակ ունենք պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակը, որը հանդիսանում է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության հենքը և միաժամանակ նրա ամբողջ ժամանակագրական համակարգի մեկնաբանման նախապայմանը, մեր հերթական ու անհրաժեշտ խնդիրն է՝ Խորենացու վկայություններով քննարկել նաև հայ Արշակունիների ժամանակագրության հարցերը, նախապես որոշելով այդ հարստության հիմնադրման սկզբնատարին:

Համաձայն Խորենացու, որը հաստատվում է Արշակունիներին անդրադարձած հետագա բոլոր հայ հեղինակների տեղեկություններով, Հայաստանում Արշակունի հարստության հիմնադիր է հանդիսացել պարսից երրորդ գահակալ Արշակ մեծի եղբայր (ոմանց վկայությամբ էլ՝ որդի) Վաղարշակը (Խորենացի, զիրք Ա, զլուխ Գ):

Այս բանը չի ժխտում անգամ Սերեոսի աշխատությամբ մեզ հասած երկրորդ գրքի հեղինակը, որի վկայությունը մինչև օրս ճիշտ չի մեկնաբանվել և զանազան թյուրիմացությունների տեղիք է տվել: Ելնելով այս համընդհանուր տեղեկություններից, հայ Արշակունիների հիմնադրման տարեթիվը գտնելու համար անհրաժեշտ է որոշել Վաղարշակի սկզբնատարին: Չնայած այս առթիվ շատ ուշագրավ տեղեկություններ ենք գտնում հայկական սկզբնաղբյուրներում, սակայն նրանցից ամենաարժեքավորը Խորենացու, Ասողիկի, մասամբ էլ Մխիթար Անեցու վկայություններն են:

Խորենացին իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 68-րդ գլխում, թվարկելով պարսից Արշակունիներին, գրում է. «Յետ Արշակայ մեծի անու: դթագաւորութիւն նորա Արշական, յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց...»:

Համաժամանակագրական այս արժեքավոր վկայությունը, իրեն Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարվա որոշման նախապայման. օգտագործվել է նաև նախորդ ուսումնասիրողների կողմից՝ Սեն-Մարտեն, Ք. Պատկանյան, Իկրտիշ Էմին և շատ ուրիշներ: Սակայն այն ճիշտ է մեկնաբանվել այնքանով, որքանով ճիշտ է մեկնաբանվել պարսից Արշակունիների ժամանակագրության հարցը, որովհետև Խորենացու ժամանակագրական վկայություններով, ինչպես տեսնում ենք, նրանք օրգանական ամբողջականությունամբ շարահյուսված են միմյանց հետ: Հենց այս օրգանական կապվածությունն է պատճառը, որ Չամչ-

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Բ

Պարսից Արշակունիների ժամանակագրական կարգը

Համարակա- ն կարգը	Արքաների անունները	Տարեբարձակ- ներ քուս Ստո- գիկի	Գահակալու- թյան տարեթվեր.
1	Արշակ Ա (Քաջ)	57	262—205 ն.թ.ա
2	Արտաշես Ա	31	205—174
3	Արշակ Բ (Մեծ)	52	174—122
4	Արշակ Գ (Արշական)	50*	122—72
5	Արշակ Դ (Արշանակ)	32	72—40
6	Արտաշես Բ (Արշեզ)	20	40—20
7	Արշավիր	46	ն.թ.ա. 20—26 ն.թ.
8	Արտաշես Գ	33*	26—59
9	Դարեհ	30	59—89
10	Արշակ Ե	17*	89—106
11	Արտաշես Դ	20	106—126
12	Պերոզ (Վոզոզեսոս)	33	126—159
13	Վաղարշ	50	159—209
14	Արտավան	36	209—245
—	Ընդհանուր տեղումները	507	ն.թ.ա. 262+245 ն.թ. = 507

Մանր. Աստղանիշներով մատնանշված տարեբանակները, ըստ Խորենացու համաժամանակա-
գրական տեղեկությունների:

յանի մոտ մատնանշված է 149 թվականը, Սեն-Մարտենի մոտ 152-ը, Ք. Պատկանյանի մոտ 132-ը, Թ. Ավդալբեկյանի մոտ 135-ը և այլն: Այժմ արդեն, երբ Խորենացու ժամանակագրական ցուցակի նոր մեկնաբանմամբ, ձեռքի տակ ունենք մեր կազմած պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակը, որը շատ էական զծերով տարբերվում է նախորդներից, փորձենք Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը մեկնաբանել մեր կազմած ժամանակագրական աղյուսակով: Ենելով աղյուսակի տվյալներից, Արշակ Մեծի որդի, պարսից 4-րդ գահակալ Արշականը, որին այստեղ հիշատակել է Խորենացին, թագավորել է 122 թվականինց (մ.թ.ա.): Եվ եթե Խորենացու այս ժամանակագրական վկայությամբ Արշականը թագավորել է Վաղարշակի թագավորության 13-րդ տարում, հետևաբար Վաղարշակի առաջին տարին լինելու է 134 թ. (մ. թ. ա.)՝ (122+12=134): Գիտենալով Վաղարշակի թագավորության առաջին տարին.

հեշտ է արդեն մակարերել, որ Խորենացին այն պետք է դներ Արշակ Մեծի գահակալության 41-րդ տարում, որովհետև Արշակ Մեծը, դարձյալ մեր կազմած աղյուսակի տվյալներով, թագավորել է մ. թ. ա. 174—122 թթ. (տե՛ս ժամանակագրական աղյուսակ Ա): Այս վերջին ենթադրությունը, որը բխեցվեց աղյուսակի տվյալներից, մեզանից անկախ հաստատում է նաև XII դարի հեղինակ Մխիթար Անեցին⁴⁷:

Իրեն անհերքելի սպացույց 134 թվականի և ի հաստատումն մեր ենթադրության անշափ արժեքավոր է Աստղիկի վկայությունը:

Խոսելով հայ Արշակունիների վերացման մասին, նա հայտնում է. «Աստանոր զագարել թագաւորութիւն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, սկսեալ յԲ (12-րդ) ամի երկրորդ եւերգեաէս Պողոմէոսի եղիպտացոց...»⁴⁸:

Պողոմեոս Եվգերտես Բ-ն (Պողոմեյան հարստության 7-րդ գահակալը), ինչպես ընդունված է գիտական պատմագրության մեջ, թագավորել է 145—146 թթ. (մ. թ. ա.)⁴⁹: Արդ, եթե 145 թվականին է Պողոմեոս Եվգերտես Բ-ի առաջին տարին, իսկ Աստղիկն էլ հայ Արշակունիների սկզբնատարին հաշվել է նրա 12-րդ տարվանից, հետևաբար Վաղարշակի սկզբնատարվա համար նկատի է ունեցել մ. թ. ա. 134 թվականը (145—11=134):

Այսպիսով, վկայակոչված հայ հեղինակներից երեքը՝ Խորենացի, Աստղիկ, Մխիթար Անեցի, ինչպես տեսնում ենք, Վաղարշակի սկզբնատարվա համար տարբեր ուղիներով մատնանշում են միևնույն 134 թվականը (մ.թ.ա.): Հօգուտ այս թվականի շնչած կարելի է այլ փաստեր վկայակոչել, սակայն բավարարվենք այսքանով, նկատի ունենալով, որ այն հաստատվելու է նաև Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով:

Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից պատմագրությունը հայ Արշակունիների սկզբնատարի է ընդունում 66 թվականը (մ.թ.), հիմնադիր՝ Տրդատ Ա-ին, հենվելով հունահռոմեական աղբյուրների տեղեկությունների վրա, անտեսելով Խորենացու և առհասարակ հայ հեղինակների վկայությունները: Նկատի ունենալով, որ այս հորվածով մեր նպատակը Խորենացու ժամանակագրական համակարգի վերականգնումն է իր իսկ՝ Խորենացու, մասամբ էլ նրան հետևող հեղինակների վկայություններով, առ այժմ չենք անդրադառնալու Խորենացու և պատմագրության միջև նկատվող տարբերություններին և ոչ էլ՝ նրանց հավաստիության խնդիրներին:

Ընդունելով 134 թվականը (մ.թ.ա.)՝ իրեն Վաղարշակի սկզբնատարի, արդեն որոշակի է դառնում, որ հայ Արշակունիների տեղումները, մինչև Խոսրովի սպանություն (Խոսրովից հետո քննարկելու ենք Սասանյան արքաների ժամանակագրության հետ), կազմելու է 393 տարի (134+259=393), բանի որ Խոսրովի սպանության տարեթիվը, ինչպես տեսանք Արտավանի թագավորության վերջին տարին քննարկելիս, Խորենացու և իրեն հետևող հեղինակների վկայություններով գրվեց 259 թվականին (մ. թ.):

Ի հաստատումն այն բանի, որ Խորենացին իրոք հիշյալ ժամանակահատվածի համար նկատի է ունեցել 393 տարվա ժամանակաշրջան, բացառիկ կարևորություն ունեն նրա ավանդած հայ Արշակունիների արքայացուցակի ժամանակագրական տեղեկությունները:

47 Մ խ թ թ ա ր Ա ն ե ջ ի, էջ 20:

48 Ա ս ո ղ ի կ, էջ 77:

49 „Всеобщая история Ст. Таронского“, Москва, 1864, прилож. 17.

Նկատի ունենալով հողվածի հնարավորությունները և այն, որ հորենացու հիշյալ արքայացուցակը, ի տարբերություն պարսից Արշակունիների արքայացուցակի, մեզ է հասել առանց հետագա փոփոխությունների և ստուգման ու համեմատության պահանջ չի առաջանում, նպատակահարմար ենք գտնում այստեղ վկայակոչել միայն հորենացուն, առանց համեմատական աղյուսակի:

Համաձայն հորենացու, հայ Արշակունի արքաները թագավորել են ներքոհիշյալ հաջորդականությամբ ու գահակալության տարեքանակներով:

1. Վաղարշակ՝ 22 (գիրք Բ, գլ. Բ),	9. Սանատրուկ՝ 30 (գիրք Բ, գլ. ԼԶ),
2. Արշակ Ա՝ 13 (գիրք Բ, գլ. Թ),	10. Նրվանդ՝ 20 (գիրք Բ, գլ. ԽԶ),
3. Արտաշես Ա՝ 25 (գիրք Բ, գլ. ԺԲ),	11. Արտաշես Բ, 41 (գիրք Բ, գլ. Կ),
4. Տիգրան Բ՝ 33 (գիրք Բ, գլ. ԺԹ),	12. Արտավազդ Բ՝ օրեր (գիրք Բ, գլ. ԿԱ),
5. Արտավազդ Ա՝ տարեքանակ չունի,	13. Տիրան՝ 21 (գիրք Բ, գլ. ԿԲ),
6. Արշամ՝ 20 (գիրք Բ, գլ. ԻԵ),	14. Տիգրան Գ՝ 42 (գիրք Բ, գլ. ԿԴ),
7. Աբգար՝ 38 (գիրք Բ, գլ. ԼԳ),	15. Վաղարշակ՝ 20 (գիրք Բ, գլ. ԿԵ),
8. Անանուն՝ երևի ամիսներ, զուգահեռ	16. Խոսրով Մեծ՝ 48 (գիրք Բ, գլ. ԶԴ):
- Սանատրուկի (II, գլ. ԼԳ),

հորենացու այս ցուցակով հայ արքաների գահակալության տարեքանակների համատեղ գումարը կազմում է 373 տարի: Եթե այդպես է և եթե, ինչպես ասվեց, անփոփոխ են հորենացու վկայությունները, օրինական հարց կառաջանա, ապա ո՞ւր է քսան տարին, չէ՞ որ նույն հեղինակի նախորդ վկայություններով այն պետք է լիներ ոչ թե 373, այլ 393 տարի:

Հարցի պատասխանը հնարավոր է դառնում հորենացու համաժամանակագրական վկայություններով: Բանն այն է, որ հորենացին, նրան էլ հետևելով մյուս հեղինակները, Տիգրան Բ-ի վերջին տարվանից մինչև Արշամի առաջին տարին ընկած ժամանակաշրջանը, որը կազմում է ուղիղ 20 տարի, ոչ մի արքայի չեն վերագրել, չնայած բոլորն էլ այս ժամանակաշրջանում թագավոր են ճանաչում Տիգրանի որդի և նրա անմիջական հաջորդ Արտավազդին՝ առանց նրա թագավորության տարեքանակը հիշատակելու: Այստեղ բացառություն են կազմում Սամվել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Մխիթար Այրեվանեցին և հետագա ուրիշ հեղինակներ, որոնք, հայտնի չի ինչ աղբյուրից, նրան տալիս են ընդամենը 2 (Բ) տարվա թագավորության ժամանակաշրջան:

Համոզվելու համար գիմենք փաստերին: հորենացու վկայություններով, ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել տեսնելու, Տիգրան Բ-ն թագավորել է պարսից 4-րդ գահակալ Արշականի 49-րդ տարվանից (գիրք Բ, գլ. ԺԴ), իսկ Արշամը՝ Պարսից 6-րդ գահակալ Արշեզի վերջին՝ 20-րդ տարում (գիրք Բ, գլ. ԻԴ): Այս համաժամանակագրական վկայություններից պարզ երևում է, որ հավասար ժամանակաշրջան է ընկած թե Տիգրան Բ-ի առաջին տարվանից մինչև Արշամի առաջին տարին և թե Արշականի 49-րդից մինչև Արշեզի 20-րդ տարին:

Բոլորովին այլ է պատկերը հորենացու արքայացուցակներով:

Այսպես, Տիգրան Բ-ի առաջին տարվանից մինչև Արշամի առաջին տարին ունենք ընդամենը 33 տարի (Տիգրան Բ՝ 33 + Արտավազդ՝ ոչինչ), իսկ Արշականի 49-րդից մինչև Արշեզի 20-րդը՝ 53 տարի (Արշական՝ 2—քանի որ թագավորել է 50 տարի — + Արշանակ՝ 32 + Արշեզի 19-ը = 53): Ինչպես

երևում է, հայ Արշակունիների գծում, համեմատած պարսից Արշակունիներին, միևնույն ժամանակահատվածում 20-ամյա մի ժամանակաշրջան, չնայած Արտավազդի գոյության, թափուր է մնում: Ահա թե ինչու, իրականում եղած այս 20 տարին, պետք է ավելացնել հորենացու հայ Արշակունիների արքայացուցակի ընդհանուր գումարին, որով արդեն մի կողմից անփոփոխ են մնում հորենացու հիշատակած հայ արքաների տարեքանակները, մյուս կողմից էլ լրացվում է նրա արքայացանկը՝ թափուր մնացած միջանկյալ 20 տարով, և կազմում 393 տարի: հորենացու արքայացուցակի այսօրինակ մեկնարանամբ ոչ միայն հաստատվում է նրա նախորդ վկայություններով ուրվագծված հայ Արշակունիների տևողությունը (393)՝ մինչև Խոսրովի սպանություն, այլև բացահայտվում է այդ արքայացուցակի ներքին էությունը, որը մինչև այժմ բազմաթիվ սխալների ու թյուրիմացությունների տեղիք է սվել:

Այս քսանամյա պակասը դեռևս 1929 թվականին, ինչպես երևում է «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1964 թ. վերջին համարից, նկատել է Թ. Ավդալբեկյանը, որի կարծիքը ցավոք ուշադրություն չի արժանացել: Ի տարբերություն Ավդալբեկյանի, որը հիշյալ 20 տարին ամբողջապես վերագրել է Արտավազդին, կարծելով, թե հորենացու մոտ Արտավազդի համար եղել է Ի (20) տարի և Ի-ի գլխիկի կորուստն է, որ բանասերներին երկար տարիների տառապանք է պատճառել, ենթադրում ենք, որ հորենացին Արտավազդի համար տարեքանակ չի հիշատակել (միակ բացառությունը նրա մոտ): Արտավազդին պետք է տալ հիշյալ 20-ամյա ժամանակաշրջանի առաջին 7-ը կամ ամենաշատը 10-ը տարին (մենք ընդունում ենք վերջինը), իսկ մնացած 13 կամ 10-ը տարին՝ անհիշանություն:

Այս ենթադրությունն էլ արվում է Արտավազդի գերության մասին հորենացու, Ստրաբոնի, Հովսեփ Երրայեցու, Տակիտոսի, Պլուտարքոսի և ուրիշ հեղինակների վկայությունների հիման վրա:

Իսկ թե որտեղ տեղադրել վերոհիշյալ 20 տարին, փորձենք որոշել հորենացու համաժամանակագրական վկայությունների և մեր կազմած պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակի տվյալներով: Այսպես.

Տիգրանը թագավորել է Արշականի 49-րդից ընդամենը 33 տարի, հետևաբար նրա վերջին տարին լինելու է 41 թ. (մ.թ.ա.), քանի որ աղյուսակում Արշականի 1-ին տարին 122 թվականն է (122 = (48 + 33) = 41): Ահա այս թվականն էլ (41) ընդունում ենք, թե՛ 20-ամյա ժամանակաշրջանի և թե՛ Արտավազդի թագավորության առաջին տարի:

Քսանամյա ժամանակաշրջանի վերջին տարին, որ է միաժամանակ Արշամի առաջին տարին, լինելու է 21 թիվը (մ.թ.ա.), քանի որ Արշամը թագավորել է Արշեզի 20-րդ տարվանից, իսկ Արշեզի 1-ին տարին աղյուսակում մ.թ.ա. 40 թվականն է (40 — 19 = 21):

Այժմ արդեն, երբ հայտնի է հայ Արշակունիների սկզբնատարին, նրանց տևողությունը մինչև Խոսրովի սպանություն, ինչպես նաև Խոսրովի սպանության տարեթիվը, կարող ենք կազմել նաև հայ Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակը 20-ամյա միջանկյալ ժամանակաշրջանի գոյությամբ, որն արտացոլվելու է քիչ հետո ներկայացվող համաժամանակագրական աղյուսակում:

Հայ և պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակները, որոնք անշափ սեղմ ամփոփումն են հորենացու «Հայոց պատմության» երկ-

րորդ զբքի ժամանակագրական տեղեկությունների, դեռևս չեն կարող լրիվ պատկերացում տալ նրա ավանդած ժամանակագրական համակարգի մասին։ Ուստի, մեր պատկերացումը ամբողջական դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է թեկուզ շատ համառոտ անդրադառնալ նաև երրորդ զբքի ժամանակագրական վկայություններին։ Այստեղ արդեն ըստ Խորենացու քննարկվելու է հիմնականում 4 հարց՝ Սասանյան արքաների, հայ Արշակունիների՝ Տրդատից մինչև վախճան, հայ կաթողիկոսների, ինչպես նաև հռոմեական կայսրերի ժամանակագրության հարցերը։

Սասանյան արքաների ժամանակագրության համար ելակետ ենք ընդունում 245 թ. (մ.թ.), որը ինչպես տեսանք, տարեթիվն էր թե՛ պարսից Արշակունիների անկման և թե՛ Սասանյան հարստության հիմնադրման։

Ժամանակագրական աղյուսակը կազմելիս, պետք է հենվել Խորենացու ավանդած արքայացուցակի տեղեկությունների վրա՝ անփոփոխ պահպանելով թե՛ արքաների հաջորդական կարգը և թե՛ տարեքանակները՝ այսպես.

1. Արտաշիր՝ տարեքանակ չի նշում,	7. Վուամ (Կրման) Ա՝ 10 (գիրք Գ, գլ. ԾԱ),
2. Շապուհ՝ տարեքանակ չի նշում,	
3. Ներսես՝ 9 (գիրք Բ, գլ. ԶԹ),	8. Հազկերտ Ա՝ 11 (գիրք Գ, գլ. ԾԶ),
4. Որմիզդ՝ 3 (գիրք Բ, գլ. ԶԹ),	9. Վուամ Բ՝ 21 (գիրք Գ, գլ. ԿԷ)
5. Շապուհ Բ՝ 70 (գիրք Գ, գլ. ԾԱ),	10. Հազկերտ Բ՝ տարեքանակ չի նշում, որովհետև Հազկերտ Բ-ի առաջին տարվանով ավարտել է իր ժամանակագրական համակարգը (գիրք Գ, գլ. ԿԷ)։
6. Արտաշիր Բ՝ 4 (գիրք Գ, գլ. ԾԱ),	

Իրավ է, Խորենացին չի հիշատակել Սասանյան առաջին երկու արքաների տարեքանակները, սակայն նրա ժամանակագրական այլ տեղեկություններով հնարավոր է լինում լրացնել նաև այդ թերին։

Վերևում, Խոսրովի սպանությունից հետո ընկած 27-ամյա անիշխանության մասին խոսելիս, տեսանք, որ Խորենացու վկայությամբ այս ժամանակաշրջանի առաջին 26 տարին վերագրված էր Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր արքային (գիրք Բ, գլուխ 2է)։ Եվ քանի որ Արտավանի սպանությունից մինչև Խոսրովի սպանություն, դարձյալ Խորենացու վկայություններով, կազմում էր 14 տարի, ուստի պետք է ենթադրել, որ Խորենացու ժամանակագրությամբ Արտաշիր արքային տրված է 40 տարվա թագավորության ժամանակաշրջան (26+14=40)։

Շապուհ Ա-ի տարեքանակը որոշելու համար մեր առաջին հենակետն է գառնում Արտաշիր արքայի վերջին տարին, որը, ինչպես տեսնում ենք, զրվելու է 285 թվականին և զուգահեռվում է Տրդատի առաջին տարվան։

Երկրորդ հենակետը Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունն է՝ Տրդատ Մեծի որդի և հաջորդ Խոսրով Բ-ի սկզբնատարվա վերաբերյալ, որի համաձայն՝ «Յերկրորդ ամի Որմիզդի Պարսից արքայի ... թագաւորեաց Խոսրով» (գիրք Գ, գլուխ Ը)։

Այս վկայություններով պարզ է արդեն, որ Շապուհ Ա-ի առաջին տարվանից մինչև Որմիզդ արքայի երկրորդ տարին հավասար է Տրդատի թագավորության ամբողջ տևողությանը՝ 56 տարվա (գիրք Բ, գլ. ԳԲ)։ Ահա այս 56 տար-

վանից էլ ետընթաց հաշվով պետք է պակասեցնել նախ՝ Որմիզդ արքայի մեկ տարին, քանի որ Տրդատի հաջորդ Խոսրովը թագավորել է նրա երկրորդ տարվանից, ապա՝ Որմիզդի նախորդ և Շապուհ Ա-ի հաջորդ Ներսես արքայի ամբողջ 9-ր տարին, ընդամենը 10 տարի։ Այսպիսով Տրդատի առաջին տարվանից մինչև 47-րդը, որը հավասար է Շապուհ Ա-ի առաջին տարվանից Ներսեսի առաջին տարին ընկած ժամանակաշրջանին և կազմում է 46 տարի, համարվելու է Շապուհ Ա-ի թագավորության տևողությունը։

Շապուհ Ա-ի թագավորության տևողության մասին անշափ արժեքավոր է Սամվել Անեցու հետևյալ վկայությունը. «Իսկ զՇապուհ Պարսից, թէ 2Գ (73) ամ համարիս թագաւորեալ, սկսանելի է ի սպանմանէն Խոսրովու, ապա թէ ԽԶ (46) համարիս՝ զոյգ ընդ Տրդատայ. զ ԻԷ (27) ամն ընդ Արտաշիր հօրն իւր ի կեանս, և զԽԶ (46) չեա մահուանն»⁵⁰։

Չնայած կարելի է բազմաթիվ այլ փաստերով հիմնավորել Սասանյան արքաների վերոհիշյալ տարեքանակները՝ սակայն բավարարվենք այսքանով, նկատի ունենալով, որ դրանք բազմակողմանիորեն ապացուցվում են Խորենացու ժամանակագրական համակարգի ընդհանրության մեջ։ Նշենք միայն, որ Խորենացու վկայություններով այս նույն տարեքանակները ստացել է նաև Կ. Սարգսյանը⁵¹։

Հայ Արշակունիների Տրդատից մինչև վերջ ընկած ժամանակահատվածի ելակետն արդեն մեզ հայտնի է՝ 285 թ. (մ.թ.)՝ իրրև Տրդատի թագավորության սկզբնատարի։

Ժամանակագրական աղյուսակի համար հիմք ենք ընդունում Խորենացու վկայած տարեքանակներն անփոփոխ։

1) Տրդատ Մեծ՝ 56 (գիրք Բ, գլ. ԳԲ),	8) Խոսրով Գ՝ 5 (գիրք Գ, գլ. Ծ),
2) Խոսրով Բ՝ 9 (գիրք Գ, գլ. Ժ),	9) Վուամշապուհ 21 (գիրք Գ, գլ. ԾԵ),
3) Տիրան Բ՝ 11 (գիրք Գ, գլ. ԺԷ),	10) Խոսրով (կրկին) 1 (գիրք Գ, գլ. ԾԵ),
4) Արշակ Բ՝ 30 (գիրք Գ, գլ. ԼԵ),	11) Շապուհ՝ 4 (գիրք Գ, գլ. ԾԶ),
5) Պապ՝ 7 (գիրք Գ, գլ. ԼԹ),	12) Անիշխանություն՝ 3 (գիրք Գ, գլ. ԾԶ),
6) Վարազդատ՝ 4 (գիրք Գ, գլ. Խ),	13) Արտաշես (Արտաշիր)՝ 6 (գիրք Գ, գլ. ԾԸ),
7) Արշակ—	
Վաղարշակ 5 (գիրք Գ, գլ. ԽԶ),	

Արտաշեսով ավարտվում է հայ Արշակունիների թագավորությունը։ Ինչպես երևում է, Տրդատ Ա-ից մինչև նրանց վախճանը, ըստ Խորենացու կազմում է 162 տարի։

Այսպիսով, չնայած այն բանին, որ Խորենացին հայ Արշակունիների ամբողջ հարստության տևողության մասին ուղղակի տեղեկություն չի ավանդել, սակայն այն հնարավոր է որոշել նրա ժամանակագրական վկայությունների ընդհանրության մեջ։ Ինչպես երևում է, այն կազմում է 581 տարի (393+26+162=581)՝ սկսած 134 թվականից (մ.թ.ա.) ներառյալ 447 թվականը (մ.թ.)։ Այս տարեքանակն էլ (581) իր հերթին բազմակողմանիորեն հաստատվում է

⁵⁰ Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի, էջ 63։
⁵¹ Գ. Ս ա ր ց ս յ ա ն, Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 26—27։

հորենացու «Հայոց պատմության» ամբողջ ժամանակագրական համակարգով: Իրավ է, հայ հեղինակներից շատերը տեղեկություն են թողել նաև հայ Արշակունիների տիրապետության ընդհանուր տևողության մասին, սակայն, նկատի ունենալով, որ դրանք արդյունք են առանձին հեղինակների հաշվումների և չեն մատնանշում վերոհիշյալ տարեբանակը, առայժմ թողնում ենք դրանց քննարկումը:

Հայ կաթողիկոսների ժամանակագրությունը որոշելու համար ելակետ ենք ընդունում 301 թիվը (մ.թ.), հենվելով հորենացու հետևյալ վկայության վրա, որը վերավկայում են հետագա համարյա բոլոր հեղինակները: «Յեօթն և տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ զտար նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի զհայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ Աւետարանի ծնող» (գիրք Բ, զլուխ ՂԱ):

Ժամանակագրական աղյուսակի համար անփոփոխ հիմք ենք ընդունում հորենացու ավանդած տարեբանակները:

1) Գր. Լուսավորիչ՝ 30 (գիրք Բ, զլ. ՂԱ),	6) ներսես Մեծ՝ 34 (գիրք Գ, զլ. ԼԸ),
2) Արիստակես՝ 7 (գիրք Բ, զլ. ՂԱ),	7) Սահակ (Շահակ)՝ 3 (գիրք Գ, զլ. ԼԹ),
3) Վրթանես՝ 15 (գիրք Գ, զլ. ԺԱ),	8) Զավեն՝ 4 (գիրք Գ, զլ. Խ),
4) Հուսիկ՝ 6 (գիրք Գ, զլ. ԺԳ),	9) Ասպուրակես՝ 5 (գիրք Գ, զլ. ԽԱ),
5) Փառնեսոս՝ 4 (գիրք Գ, զլ. ԺԶ),	10) Սահակ-Պարթև՝ 51 (գիրք Գ, զլ. ԿԷ):

Այստեղ անհրաժեշտ է նկատել միայն, որ Սահակ Պարթևի կենդանության ժամանակ կաթողիկոսներ նստած Սուրմակի՝ 1 (գիրք Գ, զլ. ԿԳ), Բրքիշոյի՝ 3 (գիրք Գ, զլ. ԿԴ) և Շամուելի՝ 5 (գիրք Գ, զլ. ԿԶ) տարեբանակները չպետք է հաշվել, որովհետև հորենացու վկայություններով 51 տարին հաշված է Սահակ Պարթևի քահանայապետության սկզբից մինչև նրա մահը (գիրք Գ, զլ. ԿԷ):

Ինչպես հետևում է մինչ այս եղած շարադրանքից, հորենացու «Հայոց պատմության» բնագրի ժամանակագրական վկայություններից պետք է փոփոխված համարել միայն պարսից Արշակունիների արքայացուցակի որոշ թվական տվյալներ՝ այնպես, ինչպես ենթադրվեց շարագրության ընթացքում: Մնացած բոլոր դեպքերում հորենացու ավանդած բացարձակ թվական ցուցումները՝ հայ Արշակունի թագավորների, կաթողիկոսների և Սասանյան արքաների իշխանության տարեբանակների վերաբերյալ, ընդունվում են նույնությամբ: Այս վերջին ենթադրությունը ապացուցվելու է, երբ այդ ցուցումներով կառուցված ժամանակագրական աղյուսակը կաշխատենք քննարկել իր իսկ հորենացու՝ համաժամանակագրական վկայություններով և պատմա-ժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով:

Նախապես ասենք, որ փոփոխություններ պետք է նկատել նաև հորենացու համաժամանակագրական ներքոհիշյալ վկայություններում:

1. Երվանդի թագավորության առաջին տարին հաշվել՝ ոչ թե «չութերորդ ամի Գարեհի վերջնոյ» (գիրք Բ, զլ. ԼԷ), այլ՝ յիններորդ:
2. Խոսրով Մեծի հայր Վաղարշի թագավորության սկիզբը՝ ոչ թե պարսից համանուն արքայի «յերեսներորդի և երկրորդի» (գիրք Բ, զլուխ ԿԵ), այլ՝ յերեսներորդի և երրորդի:

3. Վարազդատի թագավորությունը ոչ թե Շապուհ երկրորդի «յիսուն և հինգ» (գիրք Գ, զլ. Խ), կամ «յիսուն և եօթն» (ըստ տարբերակի), այլ՝ յիսուն և վեցն տարվանից:

4. Զավենի կաթողիկոսության սկիզբը՝ ոչ թե «երկրորդ ամի Վարազդատայ» (գիրք Գ, զլ. Խ), այլ՝ յերրորդ ամի:

5. Ասպուրակեսի կաթողիկոսությունը՝ ոչ թե Արշակ Գ-ի «յերկրորդ ամին» (գիրք Գ, զլ. ԽԱ), այլ յերրորդ ամին:

Այս շատ աննշան փոփոխություններն էլ, որոնցով պետք է առաջնորդվել աղյուսակը քննարկելիս, ոչ թե սոսկ բառափոփոխության վրա հենված ենթադրություններ են, այլ բխում են հորենացու ժամանակագրական համակարգի բովանդակ էությունից և պատճառաբանվում են բազմակողմանիորեն: Այս բանին կարող է համոզվել ամեն ոք՝ թեկուզ սույն հորվածին կից ներկայացվող համաժամանակագրական աղյուսակի տարբեր շարքերի համապատասխան ժամանակահատվածների միջանկյալ տարեբանակների համեմատությամբ:

Նկատի ունենալով միաժամանակ, որ հորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերի ոչ միայն ժամանակագրությունը, այլև պատմական նյութի ամբողջ շարադրանքը բազմաթիվ ու բազմապիսի թելերով կապված է հոմեոկան կայսրերի հետ, իսկ հաճախ էլ հայ թագավորների սկզբնատարիները զուգակշռված են այս կամ այն կայսեր համապատասխան տարեբանակներով, անհրաժեշտություն է զգացվում առաջիկա համաժամանակագրական աղյուսակում ունենալ նաև հոմեոկան կայսրերի ժամանակագրական շարքը:

Այստեղ արդեն հիմք ենք ընդունելու պատմագիտության ընդունած ժամանակագրությունը, որովհետև հորենացին հատուկենտ կայսրերի իշխանության տարեբանակներ է հիշատակել, չնայած, իր շարադրած պատմության պահանջներից ելնելով, հիշատակված են հոմեոկան ու բյուզանդական համարյա բոլոր կայսրերը մինչև Մարկիանոս: Հատկապես կարևորն այն է, որ նրանք հիշատակված են այնպիսի ճիշտ հաջորդականությամբ, ինչպես ընդունված է գիտական պատմագրության մեջ: Նախապես ասենք, որ այստեղ, որոշ նկատառումներով, որին կանգնադրվենք իր տեղում, Կոնստանդին Մեծից սկսած աղյուսակում երկրորդելու ենք կայսրերի ժամանակագրությունը, ուղեցույց ունենալով հորենացու համաժամանակագրական վկայությունները և հենվելով հայ հետագա հեղինակների ավանդած տարեբանակների վրա:

Այժմ արդեն, երբ որոշված է պարսից Արշակունիների արքայացուցակի փոփոխությունների հարցը, երբ նախադրյալներ են ստեղծված վերականգնելու Սասանյան արքաների, հայ Արշակունիների և կաթողիկոսների ժամանակագրական աղյուսակները, երբ հայտնի է, թե որ թվականն է հորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ և երրորդ գրքերի ժամանակագրական համակարգի ելակետը, անհրաժեշտ պահանջ է առաջանում կազմել այդ համակարգն ամփոփող մի ընդհանուր համաժամանակագրական աղյուսակ, որպեսզի ոչ միայն ամբողջական պատկերացում ունենանք հորենացու վկայած հայ Արշակունիների ժամանակագրության վերաբերյալ, այլև նրա համաժամանակագրական վկայություններով և պատմաժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով քննարկել ու ստուգել կարողանանք շարագրության ընթացքում առաջ քաշված մեր բոլոր ենթադրությունները: Ստուգել հատկապես այն, թե ինչքանո՞վ ենք

հարազատ մնացել հորենացուն և ինչքանով ճիշտ ենք վերականգնել նրա «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը (տե՛ս աղյուսակ Գ):

Բացի ժամանակագրական բացարձակ թվական տվյալներից, որոնց օգնությամբ թվակարգված է սույն աղյուսակը, այստեղ, ըստ առանձին գահակալների տեղադրված են նաև հորենացու համաժամանակագրական բոլոր վկայությունները, որոնք բացառիկ նշանակություն ունեն աղյուսակի քննարկման համար: Հատկապես այն պատճառով, որ հորենացին, նպատակ ունենալով դարերին ընդդեմ աներեր դարձնել իր «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, այդ վկայություններով փոխադարձաբար կասկածել է տարբեր երկրների իրար ժամանակակից գահակալների, ուշադրության կենտրոնում ունենալով հայ թագավորներին ու կաթողիկոսներին: Այս առումով արդեն, կասկածից վեր և անառարկելի է, որ հորենացու համաժամանակագրական վկայությունները տարբեր ուղիներով միևնույն տարեթվերն են մատնանշել: Ուստի, եթե մեր կազմած աղյուսակը իրօք պատկերն է հորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի, պետք է առաջին հերթին քննություն բռնի նրա համաժամանակագրական վկայություններով:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, ամբողջովին արգարանում են մեր սպասելիքները, քանի որ աղյուսակի բոլոր շարքերում փոխհամաձայնությունը հորենացու վկայությունների հետ կատարյալ է: (Այստեղ նկատի չունենք Կոստանդին Մեծից հետո նկատվող մասնակի անհամաձայնությունները, որոնք զրոսերվում են, մի կողմից, հոռմեական շարքի, իսկ մյուս կողմից՝ աղյուսակի մյուս երեք շարքերի միջև, որոնք, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, ոչ թե արդյունք են աղյուսակի սխալ լինելուն, այլ այն բանի, որ այս հատվածում հորենացին երկու տեղ շեղվում է հոռմեական կայսրերի համար ընդունված արդի ժամանակագրությունից):

Այս եզրակացությունը ապացուցելու նպատակով նախապես թվարկենք նկատվող հակասությունները:

1. հորենացու վկայությամբ հոսրով Բ-ն թագավորել է Կոստանդ Բ-ի 8-րդ տարում (գիրք Գ, գլ. Ը): Առկա է 3 տարվա հակասություն, որովհետև Կոստանդի կայսրության սկիզբը համարվում է 337 թվականը, իսկ աղյուսակում հոսրովի առաջին տարին 341 թվականն է:

2. հոսրովի հաջորդ Տիրանը, ըստ հորենացու, թագավորել է նույն կայսեր 17-րդ տարում (գիրք Գ, գլ. ԺԱ): Դարձյալ նույն հակասությունը, քանի որ Տիրանի առաջին տարին աղյուսակում դրված է 350 թվականին:

3. հորենացու երրորդ գրքի ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ և ԺԷ գլուխների շարադրանքից երևում է, որ նախ պետք է մահանա Հուսիկ կաթողիկոսը, ապա նույն տարում, կամ ամենաուշը հաջորդ տարում՝ Հուլիանոս կայսրը, Հուլիանոսի մահվան տարում, կամ հաջորդ՝ Հովիանոսը և վերջինիս մահվանից հետո Շապուհ Բ-ի կողմից կուրանցվի ու գահազրկվի Տիրան թագավորը:

Աղյուսակով Հուսիկի մահը՝ 358, Տիրանի գահազրկումը՝ 361, իսկ պատմագիտության մահը՝ 363, Հովիանոսինը՝ 364 թվականին է տեղի ունեցել: Ինչպես երևում է առկա է միևնույն հակասությունը:

4. Վարազդատը, ըստ հորենացու, թագավորել է Թեոդոս Մեծի 20-րդ տարում (գիրք Գ, գլ. Խ): Այստեղ արդեն աղյուսակը համահնչյուն է պատմագիտությանը, քանի որ Թեոդոս Մեծի առաջին տարին ընդունված է 379 թվից, իսկ Վարազդատի թագավորության սկիզբն աղյուսակում 398 թիվն է: Այլ հարց

Սելևկյանների տարեթվերն ըստ Եփեսոսի համաժամանակագրական աղյուսակի: (Մասն Բ)

Սելևկյանների տարեթվերն ըստ Եփեսոսի Մասն Ա, էջ 343-345, 357-358: Մասն Բ, էջ 34-35, 226-248

Վրաց տրքաների ժամանակագրությունը ըստ Բրոսսեի

16

13

42

մասին խոսվեց շարադրության ընթացքում: ներքև ըստ հորենացու: նույնությամբ: Այս թվակարգման համար առաջնորդվել ենք հորենացու երջու վկայություններով Վաղարշակի թագավորության առաջին տարում (մինչև տարեթանակներից ընդունել ենք 15-ը: նմանակալում ընկած են Եփեսոսի ավանդած տարեթանակներն ու ժամանակածարար բերված են ըստ Բրոսսեի: ց ճիշտապես Վրաց և հրեա գործչի ժամանակագրական կապի ստուգումը որ է որոշել: բացի Թեոդոս փոքրի: Ուստի վերջինիս համար 42 տարին ընդու-

է արդեն, որ Քեոզոս Մեծի համար պատմագիտության մեջ ընդունված է ընդամենը կայսրության 16-ամյա ժամանակաշրջան:

5. Վերջապես, երրորդ գրքի 41-րդ գլխի տեղեկություններից երևում է, որ Քեոզոս Մեծը թագավորեցրել է Պապի Արշակ-Վաղարշակ որդիներին և դրանից մեկ կամ երկու տարի անց մահացել: Այստեղ արդեն կա մոտ 9 տարվա հակասություն, քանի որ աղյուսակում Արշակ-Վաղարշակի թագավորության սկիզբը 402 թիվն է, իսկ Քեոզոսի կայսրության վախճանը ընդունված է 395 թիվն: Այս 9-ը տարվա հակասությունը տարածվում է նաև Քեոզոս Մեծից հետո ընկած ժամանակահատվածի վրա:

Ինչպես տեսնում ենք, նկատվող հակասությունները օրինաչափ բնույթ են կրում և որոշակի սահմանագծով (Քեոզոս Մեծի առաջին տարին) տարածվում են քննարկվող ժամանակահատվածի երկու բաժինների վրա՝ երեքամյա հակասություններ մինչև Քեոզոս Մեծ և իննամյա հակասություններ նրանից հետո: Հատկապես կարևորն այն է, որ այս հակասությունները հեշտությամբ չուծվում են, երբ փորձում ենք հոսմեական շարքի քննարկվող ժամանակահատվածը թվակարգել հորենացու համաժամանակագրական վկայություններով:

Այսպես՝

Երեքամյա հակասությունների պատճառը հետևյալն է. հորենացին Կոստանդին Մեծի կայսրությունը հաշվել է ոչ թե 306 թվականից, ինչպես ընդունված է, այլ Դիոկղետիանոսի վերջին տարվանից (304 թ. մ. թ.), նրան տալով 30-ամյա կայսրության ժամանակաշրջան:

Իբրև ապացույց նկատի ունենք հետևյալը:

Հորենացու համաժամանակագրական վկայություններով Տրդատ Մեծի առաջին տարվանից մինչև հոստոսի Բ-ի առաջին տարին պետք է հավասար լինի Դիոկղետիանոսի երկրորդ տարվանից մինչև Կոստանդ Բ-ի 8-րդ տարին ընկած ժամանակաշրջանին:

Ինչպես երևում է, հայկական դժուր միայն Տրդատի թագավորության տարիներն են՝ 56 տարի, որը բաժանվում է հոստեական շարքի համապատասխան ժամանակահատվածին հետևյալ կերպ: Տրդատը իր թագավորության առաջին 19-ը տարիներին ժամանակակից է Դիոկղետիանոսին, քանի որ վերջինիս համար համարյա բոլոր աղբյուրները՝ թե հայ, թե օտար, վկայում են 20-ամյա կայսրության ժամանակաշրջան: Այդպես էլ ընդունված է պատմագիտության մեջ:

Տրդատի թագավորության վերջին 7 տարիները, ըստ հորենացու, համընկնում են Կոստանդ Բ-ի առաջին 7 տարիներին, որովհետև վերջինիս 8-րդից, ինչպես ասվեց, թագավորել է հոստոսի: Այսպիսով, մնում է Տրդատի միջանկյալ 30 տարին, որը պետք է տալ Դիոկղետիանոսի հաջորդ և Կոստանդ Բ-ի նախորդ Կոստանդին Մեծին, վերջինիս կայսրությունը հաշվելով 304 թվից, նկատի ունենալով, որ հորենացին ճիշտ գիտեր Դիոկղետիանոսի առաջին տարին՝ 284 թ. մ. թ.: 304 թիվը իբրև Կոստանդին Մեծի առաջին տարի հաստատում է նաև Ասողիկը: Ըստ Ասողիկի «Ի սորա (Կոստանդինի) քսանամեկին ՄՂԱ (291) ամ էր ի կենարար շարչարանաց Տեանն»⁵²: Եթե 3 տարով ետ ենք տանում Կոստանդին Մեծի կայսրությունը, արդյո՞ք նույնքանով էլ չի խախտվում

⁵² Ա ս ո ղ ի կ, էջ 138:

Քեոզոս Մեծի առաջին տարին, որի շղթջ, ինչպես տեսանք, չկար անհամաձայնություն աղյուսակի և պատմագիտություն միջև: Ըստ Խորենացու՝ ոչ: Քննարկենք հայ ու հռոմեական շարքերի մի այլ ժամանակահատված:

Ըստ Խորենացու, Տիրան Բ-ի առաջին տարվանից մինչև Վարազդատի առաջինը հավասար է Կոստանդ Բ-ի 17-րդից մինչև Քեոզոս Մեծի 20-րդն ընկած ժամանակաշրջանին:

$$\text{Հայկական գծում ունենք՝ Տիրան Բ՝ 11 + Արշակ Բ՝ 30 + Պապ՝ 7 = 48:$$

Հռոմեական գծում ենթադրվում է Կոստանդ Բ-ի 17-րդ տարվանից + Հուլիանոսինը + Հովիանոսինը + Վալերիանոս և Վաղես + Քեոզոս Մեծի 19-րդ տարին: Ինչպես երևում է, հռոմեական գծում ըստ Խորենացու հայտնի է միայն հիշյալ ժամանակահատվածի վերջին 19-ը տարին, մյուսները անհայտ են, որովհետև Խորենացին վերոհիշյալ կայսրերի տարեքանակները չի ավանդել: Այս միջանկյալ տարեքանակը պարզելու համար հենվում ենք հետագա հայ հեղինակների ավանդած և պատմագիտություն ընդունած տարեքանակների վրա:

Այսպես՝

Անունները հաջորդաբար	Ասողիկ 1885, էջ 138—139	Մ. Անեցի 1893, էջ 64—67	Մխ. Այրի- վանեցի 1867, էջ 25	Ըստ պատմագիտու- թյան
Կոստանդին Բ	24	24	24	24
Հուլիանոս	2	1,8	2	2
Հովիանոս	1	8 ամիս	1	1
Վալերիանոս — Վաղես	11	16 (նաև 11)	11	15
Քեոզոս Մեծ	15	25	25	16

Քանի որ ոչ մի տեղ չենք գտնում որոնվող 48 տարին, ենթադրաբար ընդունում ենք աղյուսակի առաջին երեք կայսրերի տարեքանակներն անփոփոխ, նկատի ունենալով, որ նրանք ընդունված են բոլորի կողմից: Այս ենթադրությամբ պարզվում է նաև քննարկվող ժամանակահատվածի առաջին ծայրաթևը, որը կազմելու է 11 տարի՝ Կոստանդ Բ-ի մնացած 8 տարին + Հուլիանոս՝ 2 + Հովիանոս 1: Այսպիսով երկու ծայրաթևը միասին կազմելու են 30 տարի, մնում է միջանկյալ 18 տարին, որը, դարձյալ ենթադրաբար, տալիս ենք Վալերիանոս և Վաղես կայսրերին, պատմագիտության մեջ ընդունված 15-ի փոխարեն: Փաստորեն, եթե 3 տարով, ըստ Խորենացու, ետ շարժվեց Կոստանդին Մեծի կայսրությունը, հետևաբար և հաջորդ կայսրերինը, Քեոզոս Մեծի առաջին տարին մնաց անփոփոխ, Վալերիանոս և Վաղես կայսրերի տարեքանակները 3 տարի ավելացնելով:

Այս ենթադրություններով կունենանք հետևյալ տարեթվերը՝ Գիսկղեոսիանոս՝ 284—(20)—304, Կոստանդին Մեծ՝ 304—(30)—334, Կոստանդ Բ՝ 334—(24)—358, Հուլիանոս՝ 358—(2)360, Հովիանոս՝ 360—(1)—361, Վալերիանոս և Վաղես՝ 361—(18)—379, որոնցով լուծվում են վերոհիշյալ երեքամյա բոլոր հակասությունները:

Երկրորդ հարցը Քեոզոս Մեծից հետո նկատվող 9-ամյա հակասությունների հարցն է: Այստեղ արգեն պատճառը համեմատաբար որոշակի է: Բանն այն է, որ Խորենացին Քեոզոս Մեծի համար ընդունել է ոչ թե 16, այլ 25-ամյա կայսրության ժամանակաշրջան: Դիմենք փաստերին: Վերևում տեսանք, որ նա հիշատակեց Քեոզոս կայսեր 20-րդ տարին՝ իբրև Վարազդատի 1-ին տա-

րի: Սրան դուգահեռ Խորենացին հայտնում է նաև, որ նույն կայսրը ոչ միայն դահաղրիկ և արքայի է Վարազդատին, վերջինիս 4-ամյա թագավորությունից հետո (գիրք Գ, գլ. Խ, ԽԱ), այլև թագադրել է Պապի Արշակ և Վաղարշակ որդիներին, ապա ինչպես երևում է երրորդ գրքի 41-րդ գլխի շարադրանքի հաջորդականությունից, Արշակի երկրորդ, զուցե և երրորդ տարում մահացել:

Այսպիսով, ըստ Խորենացու, Քեոզոս Մեծի համար ունենք՝ 24 կամ 25 տարի (19 + 4 + 1 կամ 2), մի տարեքանակ, որը հաստատում են Մ. Անեցին, Մխ. Այրիվանեցին և ուրիշներ: Այստեղ էլ արդյունքը նույնն է: Քեոզոս Մեծի համար ընդունելով 25-ամյա ժամանակաշրջան (չընդունելու իրավունք չունենք, քանի որ խոսքը Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնմանն է վերաբերում), և անփոփոխ պահպանելով հետագա կայսրերի տարեքանակները՝ Արկաղիոս՝ 13, Քեոզոս փոքր՝ 42, ինչպես ընդունված է, որը հաստատում են նաև հայ հեղինակները՝ Ասողիկ, Մ. Անեցի, Մխ. Այրիվանեցի և ուրիշներ, բացառվում են նաև հռոմեական շարքի քրննարկվող հատվածի և աղյուսակի մյուս շարքերի միջև նկատվող 9-ամյա հակասությունները:

Նկատի ունենալով միաժամանակ, որ այս մտեցմամբ հռոմեական շարքի քննարկվող ժամանակահատվածը համահնչյուն է դառնում աղյուսակի մնացած բոլոր շարքերին, ուր ներքին փոխհամաձայնությունը ակնբախ և անկասկածելի է, անհնար է չենթադրել անգամ, որ Խորենացին հռոմեական կայսրերի համար այսպիսի ժամանակագրության է հետևել:

Համաժամանակագրական այս աղյուսակը Խորենացու համաժամանակագրական տեղեկություններով քննարկելուց զատ, մեր հերթական խնդիրն է այն ստուգման ենթարկել նաև նրա «Հայոց պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերի պատմա-ժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով և այդ գրքերում ամփոփված պատմական նյութի ամբողջ շարադրանքով: Այս պահանջը պետք է ծառանա Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի առջև, քանի որ, ինչպես հայտնի է, և ինչպես վերևում ակնարկվեց, Խորենացին ժամանակագրության հեղինակ չի բաղիս բուն իմաստով, ինչպես օրինակ Եվսեբիոս Կեսարացին իր հանրահայտ «Ժամանակագրությամբ», Մխիթար Այրիվանեցին՝ «Պատմություն ժամանակագրական» աշխատությամբ և ուրիշներ: Խորենացին հմուտ պատմաբան է, որին ժամանակագրությունը անհրաժեշտ է եղել բուն պատմության շարադրանքի համար, որովհետև, ինչպես ճիշտ նկատել է նա «Ոչ է պատմություն ճշմարիտ առանց ժամանակագրության»: Այս իսկ առումով Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության վերականգնման ամեն մի փորձ պետք է քննություն բռնի նրա շարադրած պատմությամբ, անառարկելի համարելով այն, որ նա պատմությունը կշարադրեր իր գիտեցած ժամանակագրությամբ:

Նախապես հայտնենք, որ մեր կազմած համաժամանակագրական աղյուսակն ամբողջությամբ քննություն է բռնում նաև այս դեպքում, որի հաստատման համար Խորենացու աշխատությունից կարելի է բազմաթիվ փաստեր վկայակոչել: Այդ թողնելով մի այլ առիթի, նշենք այստեղ, որ Խորենացու մոտ մենք չենք գտնում որևէ իրադարձություն, որը հիշատակված լինի հայոց այս կամ այն արքայի գահակալության ժամանակաշրջանում և դուրս մնա աղյուսակով ուրվագծված նրա թագավորության շրջանակներից, կամ էլ այս կամ այն թագավորին ժամանակակից ճանաչված

օտար գործիչները որևէ չափով ժամանակակից շինեն իրենց հետ հիշատակված հայոց արքաներին:

Վերջապես, համոզվելու համար, որ, իրոք, այս ժամանակագրական համակարգն է ընկած հորենացու «Հայոց պատմության» հիմքում, դիմենք նաև հետևյալ փաստերին:

1. Երկրորդ գրքի 24-րդ գլխի վկայությունների համաձայն Հայաստանում թագավորել է Արշամը, իսկ նույն տարում Պարսկաստանում մահացել է 6-րդ զահակը Արշեղը և զահը ժառանգել նրա մանկահասակ որդի Արշավիրը: Այսպես էլ ունենք աղյուսակում: 20 թվականը (մ.թ.ա.) տարեթիվն է թե Արշեղի մահվան և թե Արշամի ու Արշավիրի թագավորության:

2. Նույն գրքի 26-րդ գլխի տեղեկություններով, Արգարի թագավորության երկրորդ տարում Հայաստանը լրիվ հարկատու է դարձել Օգոստոս կայսեր և նույն տարում տեղի է ունեցել Քրիստոսի ծնունդը:

Աղյուսակով մեկ թվականը (մ.թ.) համապատասխանում է Արգարի երկրորդ տարվան, նույն թվականին, ըստ պատմագիտության, տեղի է ունեցել Օգոստոսի արևելյան աշխարհագիրը և Քրիստոսի ծնունդը:

3. Երրորդ գրքի 6-րդ գլխի շարադրանքից երևում է, որ Շապուհ Բ-ն թագավորել է հոսրով Բ-ի սկզբի տարիներին: Իրականում այսպես էլ ունենք աղյուսակում՝ հոսրով Բ՝ 341 թվից (մ.թ.) Շապուհ Բ՝ 343-ից (մ.թ.):

4. Համաձայն նույն գրքի 9-րդ գլխի, վրաց թագավոր Միհրանը սպանվել է հոսրով Բ-ի ժամանակ հյուսիսային ցեղերի կողմից, որոնք արշավել էին Հայաստան: Միհրանը, որը 24-րդ զահակն է վրաց, ըստ Բրոսսեի թագավորել է 265—342 թթ.⁵³:

Ինչպես տեսնում ենք նա, իրոք, ժամանակակից է հոսրովին, վերջինիս թագավորության սկզբի տարիներին:

5. Ըստ հորենացու, հոսրով Բ-ի որդի Տիրանի 4-րդ տարուց հետո Միջագետքում պայքարել են Շապուհ Բ-ն ու Կոստանդը և զինազար են կնքել, որը տեղի է «ամս սակաւս», որից հետո վերագարձել է Կոստանդ կայսրը և երկար հիվանդությունից հետո մահացել (գիրք Գ, գլ. ԺԲ): Աղյուսակով Տիրանի 4-րդ տարին 353 թիվն է, իսկ Կոստանդի մահը՝ 358⁵⁴: Պարզ երևում է, որ աղյուսակը քննություն է բռնում նաև այս տեղեկություններով:

6. Այս զեպքերից հետո Տիրան թագավորը, զաշնակցած Հուլիանոսի հետ, պայքարել է Շապուհ Բ-ի դեմ, և Հուլիանոսի առաջին կամ երկրորդ տարում տանջամահ արել Հուսիկ կաթողիկոսին (գիրք Գ, գլ. ԺԳ, ԺԴ): Ըստ աղյուսակի՝ Հուլիանոսի կայսրության սկիզբը 358 (մ.թ.), նույն կամ 359 թվին Հուսիկի մահը:

7. Համաձայն 3-րդ գրքի 19-րդ գլխի, Վալենտինոս կայսրը թուլթ է գրել Արշակ Բ-ին: Աղյուսակով Վալենտինոսի և Արշակի սկզբնատարիները գրված են 361 թվին: Հետևաբար հնարավոր էր, որ նրանք նամակագրական կապ ունենային:

8. Ըստ հորենացու Պապի թագավորության առաջին տարում տեղի է ունեցել Զիրավի ճակատամարտը: Ժամանակակիցներ են Շապուհ Բ-ը և Թեոդոս

Մեծ կայսրը (գիրք Գ, գլ. Լէ): Այդ հնարավոր է, որովհետև Պապի առաջին տարին 391 թիվն է, Շապուհը թագավորելու է դեռևս մինչև 413 թիվը, իսկ Թեոդոս Մեծի կայսրությունը ընդգրկում է 379—404 թվականները:

9. հորենացու տեղեկություններով Պապին սպանել են Թեոդոս Մեծի ժամանակ (գիրք Գ, գլ. ԼԹ), Վարազդատին թագադրել և ապա, ինչպես ասվել է, զահազրկել է Թեոդոս Մեծը, որից հետո թագադրել է Պապի Արշակ և Վաղարշակ որդիներին և երկու տարի անց մահացել: Ըստ աղյուսակի՝ Պապի մահը՝ 398, նույն թվից՝ Վարազդատ, վերջինիս զահազրկումը 402-ին, այս թվից՝ Արշակ և Վաղարշակ:

10. Համաձայն երրորդ գրքի 42-րդ գլխի, Շապուհ Բ-ն ու Արկադիոս կայսրը ժամանակակիցներ են և բաժանում են Հայաստանը Արշակ Գ-ի վեցերորդ տարում (գիրք Գ, գլ. ԽԶ):

Այսպես էլ ունենք: Արշակ Գ-ի թագավորության վերջը (ամբողջ Հայաստանի վրա) 407 (մ.թ.), Արկադի կայսրությունը՝ 404—417, Շապուհ Բ-ի թագավորությունը արդեն հայանի է:

11. Արշակ Գ-ի Հայաստանի արևմտյան մասում երկու և կես տարվա թագավորության (407—409/10) վերջերին պայքար է տեղի ունեցել Արշակի և հոսրովի միջև (վերջինս արևելյան մասում), ժամանակակից են դարձյալ Արկադ կայսրը և Շապուհը (գիրք Գ, գլ. ԽԲ—Մ): Այստեղ էլ համաձայնությունը անկասկածելի է:

12. Ըստ երրորդ գրքի 50-րդ գլխի տեղեկությունների, Սահակ Պարթևի կաթողիկոսության առիթով, ինչպես նաև Արկադիոս կայսեր հետ բարեկամանալու պատճառով, Շապուհը զայրանում և զահազրկում է հոսրով Գ թագավորին և նրա փոխարեն թագադրում Վոամշապուհին: Աղյուսակի համաձայնությունը ակնբախ է, որովհետև հոսրովի առաջին անգամվա թագավորության վերջին տարին, ինչպես նաև Վոամշապուհի առաջին տարին 412 թվականն է, իսկ Շապուհը ունի թագավորելու ևս մեկ տարի:

13. Նույն գլխի վկայություններով, Շապուհ Բ-ի որդի Արտաշիրը, որը առաքված էր Հայաստան՝ թագադրելու Վոամշապուհին, թագադրելուց հետո «եւ թողեալ զունդ ստուար. ինքն ի Տիղրոն փութայր հասանել, ի ծերութենէ հօրն ակն ածել, ընդ իւր ունելով զհոսրով...»:

14. Համաձայն նույն գրքի 51-րդ գլխի, Արկադիոս կայսրը ժամանակակից է Վոամ Կրման արքային, վերջինիս թագավորության սկզբներին: Աղյուսակով Վոամ Կրմանի առաջին տարին և Արկադիոս կայսեր վերջին տարին 417 թվականն է:

15. Ըստ երրորդ գրքի 55-րդ գլխի տեղեկությունների, հոսրով Գ-ն երկրորդ անգամ թագադրվել է Հազկերտ Ա-ի կողմից և մեկ տարի թագավորելուց հետո մահացել, որին փոխարինել է Հազկերտի որդի Շապուհը: Աղյուսակով՝ Հազկերտ Ա՝ 427-ից, հոսրովի երկրորդ թագավորությունը 433—434 թթ., Շապուհի թագավորության սկիզբը Հայաստանում 434-ից:

16. Նույն գրքի 56-րդ գլխի վկայություններով, Հազկերտ Ա-ի մահվան տարում սպանվել է Շապուհը, այդ թվականը միաժամանակ վերջինիս Հայաստանում թագավորելու վերջին տարին էր: Այդպես էլ ունենք աղյուսակում, քանի որ նույն 438 թվականն է թե՛ Հազկերտի մահվան և թե՛ Հայաստանում Շապուհի թագավորության վերջին տարին:

53 Ջոուսնշիր, Պատմութիւն վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 40, ծանոթ. 4:

54 Ինչպես այս, այնպես էլ հետագա կայսրերի մասին խոսելիս, նկատի ունենք նրանց համար հորենացու վկայություններով կազմված ժամանակագրությունը, որի մասին խոսվեց վերևում:

Չնայած մեր կազմած համաժամանակագրական աղյուսակի ստուգման համար այսքանով էլ չեն սպառվում *Խորենացու «Հայոց պատմության»* ընձեռած հնարավորությունները, սակայն բավարարվենք եղածով և այստեղ ավարտենք մեր խոսքը: Ավելացնենք միայն, որ այս բոլորից հետո, երբ աղյուսակը քննություն է բռնում *Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով*, պատմա-ժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով և, անգամ, նրա աշխատության ամբողջ շարադրանքով, մեր կարծիքով անկարելի է կասկածել անգամ, որ այս ժամանակագրությունն է հանդիսացել «Հայոց պատմության» հենքը և այս է *Խորենացու երկրորդ ու երրորդ գրքերի ժամանակագրական համակարգի ընդհանուր ու ճիշտ պատկերը:*

Այժմ արդեն, երբ վերականգնված ենք համարում *Խորենացու «Հայոց պատմության»* ժամանակագրական համակարգը, մեր հերթական խնդիրն է առաջիկայում, անդրազանալով նաև նրա հավաստիության հարցին, ցույց տալ՝ հնարավոր է արդյոք առաջնորդվել այդ ժամանակագրությամբ, կամ որքանով է հավաստի *Խորենացու շարադրած պատմությունը:*

Л. П. ШАГИНЯН

О ХРОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Резюме

В статье рассматривается ряд важных вопросов, уточнение которых может послужить предпосылкой для восстановления хронологии второй и третьей книг «Истории Армении» М. Хоренаци.

На основании соответствующих показаний М. Хоренаци и последующих армянских историков в статье показано, что Хоренаци указал в качестве даты основания династии персидских Аршакидов—не 250 г. до н. э., как это полагали многие исследователи, а 262 г. до н. э.

Второй вопрос касается определения последнего года царствования той же династии Аршакидов и, следовательно, даты основания династии Сасанидов. Автор предполагает, что Хоренаци имел в виду не 226, а 245 г. н. э.

Особое внимание автор обратил на те изменения, которые претерпели в последующие века хронологические данные Хоренаци, касающиеся царей династии персидских Аршакидов, и пришел к заключению, что, корректируя эти изменения, следует принять за основу Степанноса Асохика, поскольку у него данные Хоренаци сохранились в сравнительно более нетронутом виде. При таком толковании данных Хоренаци как по конечным датам, так и по сумме лет правления указанных в списке царей общая продолжительность правления династии персидских Аршакидов составляет 507 лет вместо указываемых ими 476.

Исходя из этих предварительных выводов, автор статьи составил хронологическую таблицу персидских Аршакидов, на основании которой он пытается решить вопросы хронологии армянских Аршакидов, Сасанидских царей и армянских католикосов. По мнению автора статьи,

до нас дошли в неизменном виде все те хронологические данные Хоренаци, которые относятся к количеству лет правления каждого из последних.

На основании соответствующих синхронических данных Хоренаци автор предлагает внести некоторые коррективы в дошедший до нас список царей армянских Аршакидов.

К статье приложена общая синхроническая таблица второй и третьей книг «Истории» Мовсеса Хоренаци, которая согласована автором со всеми показаниями хронологического характера Хоренаци и изложением всей его «Истории». Эту таблицу автор считает общей и точной картиной хронологической системы упомянутых книг «Истории Арменнии».

Рассмотрение достоверности этой хронологии не входило в цель данной статьи.

L. P. SHAHINIAN

A PROPOS DE LA CHRONOLOGIE DE L'HISTOIRE D'ARMENIE DE MOÏSE DE KHORENE

L'auteur examine quelques questions préliminaires se rapportant aux recherches chronologiques des IIe et IIIe livres de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène.

La première rectification émanant des témoignages de Moïse de Khorène, comme de ceux des auteurs anciens l'ayant imité, concerne l'avènement de la dynastie des Arsacides de Perse que le célèbre historien arménien fait remonter à —262 et non à —250 comme on l'a souvent cru.

La seconde question est celle de la date de l'avènement de la dynastie des Sassanides qui est aussi celle de la fin des Arsacides, que l'auteur suppose être chez Moïse de Khorène l'an 245 et non en 226.

L'auteur examine également la question des modifications d'ordre chronologique apportées à la liste des rois Arsacides de Perse. Les témoignages de Moïse de Khorène que l'auteur compare à ceux des historiens reproduisant la liste des rois montrent que la liste des rois arsacides de Perse de Moïse de Khorène a subi, par ailleurs, de notables changements qu'on ne peut rétablir qu'en s'adressant à Etienne Açoghik qui nous a relativement mieux conservé ces mêmes témoignages de Moïse de Khorène.

Une semblable analyse des témoignages de Moïse de Khorène, s'inspirant, d'une part, des dates limites et, d'autre part, de la somme des années de la liste des rois nous donne la durée du règne des Arsacides égale à 507 années au lieu des 476 admises.

Ces premières déductions ont servi à dresser le tableau chronologique des Arsacides de Perse, grâce auquel l'auteur tente de et aider à

2. «Անդրեասի» վերնագրված, բայց իրականում Հիպպոլիտոսին պատկանող «Liber generationis» աշխատության հայերեն թարգմանությունը (տասնմեկ էջ):

3. Պարսից Աքեմենյան թագավորների, եգիպտոսի Պտղոմյանների, հրեա իշխանների, հռոմեական-բյուզանդական կայսրերի մի ցուցակ՝ հիմնված Եվսեբիոս Կեսարացու աշխատությունների վրա (յոթ էջ):

4. Սասանյան թագավորների մի ցուցակ, ամենայն հավանականությամբ հայ հեղինակի գրչին պատկանող ինքնուրույն գործ:

5. «Եւսեբի ժամանակագրի» և «Եպիփանի» վերնագրերը կրող մի հատված, պարսից Աքեմենյան թագավորների մի երկրորդ ցուցակ և առանձին, իրար հետ կապ չունեցող ղեպքերի և առասպելների նկարագրություն, վերցված նմանապես Եվսեբիոս Կեսարացու գործերից:

6. Հռոմեական-բյուզանդական կայսրերի մի երկրորդ ցուցակ (քսաներկու էջ), վերնագրված՝ «Կայսերը Հռոմումոց թէ որչափ ամբ կալան կամ ամիսք և զինչ գործ գործեցան», նույնպես թարգմանական: Պետք է նշել, սակայն, որ հայ բանահավաքի ձեռքն այս վերջին բաժնում պարզ նկատելի է հակաբաղկեղանական ոգով տողորված հեղինակը մանրամասն կանգ է առնում ոչ միայն դավանարանական վեճերի վրա, այլև որոշ շափով նաև ժամանակակից Հայոց պատմության, մի բան, որ բացարձակապես տեղ չի գտել «Ժամանակագրության» մյուս մասերում (բացառությամբ ընդամենը մի երկու նախադասությունների):

Այժմ համառոտակի անդրադառնանք այն աշխատանքին, որ կատարված է «Ժամանակագրության» ուսումնասիրության գծով:

Գրիգոր Խալաթիանցը 1903 թ. հրատարակեց նախորդ տարում Համբուրգում կայացած արևելագետների համագումարում կարդացած իր «Հիպպոլիտոսի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մասին»⁴ խորագրով զեկուցումը: Այդ աշխատության մեջ Գր. Խալաթիանցը քննության ենթարկելով խնդրո առարկա «Ժամանակագրության» «Անդրեասի» վերնագրված բաժինը գտավ, որ այն «բառացի նմանություն ունի Հիպպոլիտոսի «Գիրք ծննդոց»-ի (Liber generationis) հետ»⁵: Գր. Խալաթիանցը միաժամանակ ցույց տվեց, որ սկսած պարսից Աքեմենյանների ցանկից «Ժամանակագրության» «Liber generationis»-ի հետ ունեցած նմանությունը զգալի կերպով նվազում է, այսինքն պարզ է դառնում, որ «Ժամանակագրությունը» կազմողի համար Հիպպոլիտոսի գործը դադարում է աղբյուր ծառայելուց և աղբյուր է դառնում մի այլ գործ, որը Եվսեբիոս Կեսարացու գրչին է պատկանում:

Գր. Խալաթիանցը փորձում է որոշել, թե ով է այս Անդրեասը, որ հանդես է գալիս որպես այս բաժնի հեղինակ և գտնում է, որ նա Մազնոս Եպիսկոպոսի եղբայր Անդրեասն է (IV դար), որ «հայտնապես Գ դարուն կիսուն Հիպպոլիտոսի

4 Իհարկե, խոսքը չի վերաբերում Մովսես Խորենացուն պատկանող հատվածին և Սասանյան թագավորների ցուցակին:

5 G. Khalatiantz, Über die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. XVII, 1903, S. 182—186. Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904, Փետրվար, էջ 46—48, սուսերեն թարգմանությունը՝ Գ. Халатянц, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, часть I, Москва, 1903, стр. 50—54.

6 Գ. Խալաթիանց, նշվ. աշխ., էջ 47:

յա ժամանակագրության բնագրեն՝ քաղվածույք մ՝ ըրած է»⁷: «Այս քաղվածքը, — շարունակում է նա, — հայերենի է թարգմանել Անանիա Շիրակացին»⁸ և որ «այս զմեզ զբաղեցնող գրությունս՝ (այսինքն ամբողջ «Ժամանակագրությունը» — Հ. Բ.) Շիրակացվուն է, նույն իսկ գրության լեզուն և ոճը մասնացույց կրենեն»⁹:

Հալաթեա Ֆինկը նույնպես փորձեց ապացուցել, որ «Ժամանակագրության» մեջ հիշատակված Անդրեասը ոչ այլ ոք է, քան Անդրեաս Բյուզանդացին, IV դարի տոմարագետը, Մագնոսի եղբայրը¹⁰:

Գր. Խալաթիանցի հետ միաժամանակ «Ժամանակագրության» վրա աշխատում էր նաև Վենետիկի մխիթարյան Բարսեղ Սարգսյանը, որը և հրատարակեց այն «Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ լէ զարու ի հնագոյն ժամանակագրաց» վերնագրով¹¹: Բ. Սարգսյանը իր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն կանգ առավ «Ժամանակագրության» հետ կապված մի շարք աղբյուրագիտական հարցերի վրա և հանգեց հետևյալ եզրակացության. «Ժամանակագրությունը» հինգեն վեց աղբյուրների բաղկացած է, այն է. 1. Մովսես Խորենացի, 2. Հիպպոլիտոս՝ Անդրեասի խմբագրությամբ, 3. Եվսեբիոս, 4. Ափրիկանոս, 5. վեցերորդ դարի անպաշտոնական գրվածքներ»¹²:

Բ. Սարգսյանը, ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, վերոհիշյալ Անդրեասին համարում է հայ, որը հունարեն բնագրից հայերենի է թարգմանել Հիպպոլիտոսի այս հատվածը, և հետագա ձեռագրերում սխալմամբ հիշատակվել է որպես հեղինակ: Նա գրում է. «Գուցե՛ Տարոնի հռչակավոր սուրբ Ղազար վանքի զիտնական վանականն ու Ս. Սահակա աշակերտը, որ իբրև հոգևոր հայր Ս. Շուշանկան՝ ի միասին կերթար ի Վիրս, կըլլար անոր վշտացը մխիթար, և մեռնելեն վերջ ալ կը գրեր իր և Ս. Նունեի խաչի Պատմությունը, Քրիստոսի 475 թվականեն վերջ»¹³: Շարունակելով իր միտքը, նա ավելացնում է. «Հիպպոլիտոսի թարգմանողն եղած է՝ հավանորեն՝ կամ և դարու մեր թարգմանիչներեն մին, այն է Անդրեաս Տարոնեցին, զոր ի վեր անդր հիշեցինք. և կամ, Անանիա Շիրակացին»¹⁴: «Ժամանակագրության» վերջում կցված կայսերաց երկրորդ ցուցակի մասին Բ. Սարգսյանը գրում է. «Մինչև Կոստանդիանոսի շրջանը օգտագործված են օտար (բյուզանդական) աղբյուրներ, իսկ Մեծն Կոստանդիանոսեն մինչև Կոստանդին Բոզոնատոսի որդին Հուստիանոս (այսինքն է Հուստինիանոս Բ) — որով վերջ կըրվի ժամանակագրությանս — բյուզանդական կայսերաց վերաբերյալ մասը՝ երթալով ավելի ընդարձակված է կրոնական խնդիրներով: Շատ ջանացինք բյուզանդական պատմչաց և ժամանակագրաց կարգին մեջ որոնել գտնել հայ խմբագրության նաև այդ մասի աղբյուրները. բայց բաղդատությունները դրական արդյունք մը չտվին մեզ և մենք շուղեցինք հեռավոր աղբյուրներով գոհ ըլլալ: Այսու հանդերձ՝ համոզված

7 Գ. Խալաթիանց, նշվ. աշխ., էջ 48.

8 Անդ.

9 Անդ.

10 F. N. Finck, Zur Persönlichkeit des Chronisten Andreas, Zeitschrift für armenische Philologie, II Bd., I Heft, Marburg, 1903, S. 73—74.

11 Վենետիկ, 1904:

12 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԳ—ԺԴ:

13 Անդ, էջ Ը:

14 Անդ, էջ ԺԴ:

ենք, որ մինչև Փոքր Քնոզոս ավանդվածներն՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով — այսինքն է՝ տոհմային երիցագույն հիշատակարաններու միջոցով — հունական աղբյուրներն քաղված ըլլան: Իսկ մնացածը — մասնավորապես եկեղ. պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները — ըստ մեծի մասին անտարակույս Ձ և է դարու առաջին կիսում գրված ասորի և հայ այնպիսի հիշատակարաններն հավաքված են, որոնք միաբնյայց կուսակցական ոգովը տոգորված, կամակորված և պատմական ստուգութենէն զուրկ են»¹⁵:

Բ. Սարգսյանը, շարունակելով իր աշխատանքը «Ժամանակագրության» վրա, հետագայում նրա աղբյուրների ցանկում ավելացրել է նաև Արծրունյաց Գրիգոր եպիսկոպոսի Երուսաղեմից Հայաստան գրած Քուղթը՝ Տեառնընդառաջի մասին¹⁶. «Ժամանակագրության» մեջ կա մի հատված այդ նամակից:

Բ. Սարգսյանը մանրամասն կանգ է առնում նաև այն կարևոր հարցի վրա՝ թե այդ բազմաթիվ ու բազմատեսակ աղբյուրները ով է ի մի հավաքել ու խմբագրել. նա գտնում է, որ այդ անձնավորությունը պետք է եղած լինի Անանիա Շիրակացին¹⁷: Նա իր միտքը հաստատելու համար բերում է մի շարք կրօնականներ, որոնց վրա մենք այժմ մեկ առ մեկ կանգ կառնենք.

1. Ստեփանոս Ասողիկը Շիրակացուն է վերագրում «Ժամանակագրությունը» նա ասում է. «Իսկ Անաստաս (կաթողիկոսը) խորհեալ Հայաստանեայց ցրս կարգել տօմար անշարժ, ըստ այլոց ազգաց, և հրամայէ Անանիայի Շիրակացոյ կարգել զՔրոնիկոն հրաշագան, յորում գտօմար մեր կարգեաց անշարժ»¹⁸:

Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանն ապացուցել է, որ Ստեփանոս Տարնացին «Քրոնիկոնի» տակ նկատի է ունեցել ոչ թե «Ժամանակագրությունը», այլ Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակը¹⁹: Այդ մասին խոսք կլինի ստորև:

2. «Ինչպես տեսանք,— գրում է Բ. Սարգսյանը,— անանուն ժամանակագրությունը կավարտի ի թվ. Հայոց ՃԼԳ, այն է՝ յամի Տեառն 685: Իսկ որովհետև Սամ. Անեցիեն գիտենք, որ այդ թվականեն վերջ իսկ դեռ կապրեր Անանիա՝ Հայոց մեծ գիտնականը. ուրեմն հետևությունն հայտնի է»²⁰, այսինքն, որ կարող էր Անանիա Շիրակացին լինել «Ժամանակագրության» խմբագիրը:

Այս փաստարկը ևս համոզեցուցիչ չէ: Մենք իրավունք չունենք Շիրակացուն վերագրել VII դարի որևէ երկասիրություն, ելնելով լոկ նրանից, որ Շիրակացու կյանքի տարիներին է շարագրվել այն: Սամվել Անեցու տեղեկության վրա պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել: Նա գրում է. «ԶԺԲ. Աշակերտըն Անանիայի՝ Հերմոն և Տրդատ և Աղարիա, Եզեկիէլ և Կիրակոս երթեալ յԵրուսաղէմ հաւանեցան երկարնակացն, և ի դարձին ոչ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ վարդապետն Անանիա»²¹:

Սամվել Անեցին այդ դեպքը թվագրում է 712 թ., պետք է հետևցնել ուստի, որ Անանիան (Շիրակացի՞ն) 712 թ. դեռ ողջ էր և լայն գործունեություն էր

15 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԲ:
16 «Սրբոյ հօրն Եւզգրի Պոնտացոյ Վարք և մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1907, էջ ԺԺԲ:
17 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԶ:
18 Անդ. Ընդօժումները Բ. Սարգսյանինն են:
19 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 143:
20 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԷ:
21 Սամոնէլի քահանայի Անեցու յ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 85:

ծավալում: Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը մանրամասն կանգ է առել Շիրակացու ծննդյան թվականի հարցի վրա և ցույց տվել, որ «Շիրակացին Տյուրիկոսի մոտ է գնացել իր երիտասարդ հասակում, հավանական է 20 տարին լրացած, ուրեմն Շիրակացին ծնված պիտի լինի VI դարի վերջերում, և ամենաուշը — VII դարի սկզբներում»²²: Պրոֆ. Աբրահամյանն այնուհետև գրում է. «661—667 թթ. (Անաստաս կաթողիկոսի ժամանակ—Հ. Բ.) Շիրակացին գտնվում էր տարիքավոր հասակում»²³: Գրեթե նույն եզրակացություններին է հանգել վերջերս ֆրանսիացի բյուզանդագետ Պ. Լրմելըրը²⁴:

Արդ, եթե որևէ արժեք տանք Սամվել Անեցու ասածին, պետք է ընդունենք, որ տարիքավոր (այսինքն շուրջ 65—70 տարեկան) այդ մարդն ապրել է ևս մի 55 տարի և 120 տարեկան հասակում զբաղվել միաբնակ-երկարնակ վեճերով: Դա հավանականությունից շատ հեռու է: Կամ Սամվել Անեցու նշած տարեթիվն է սխալ, կամ էլ այդ Անանիան՝ Անանիա Շիրակացին չէ, հետևաբար այդ փաստի վրա հենվելով հնարավոր չէ հանգել լուրջ եզրակացությունների²⁵:

3. «Ժամանակագրության ներքին փաստերն իսկ,— գրում է այնուհետև Բ. Սարգսյանը, որպիսիք են լեզվական նմանությունը, զանազան իրաց վերաբերյալ պատմական ակնարկություններ և ամբողջական կտորներ իսկ, որոնք սերտ առնչություն մը կհաստատեն մեծ Շիրակացույն ճառական, տոմարական և պատմական մյուս գրվածքներուն հետ: Օրինակի աղագավ, գլխավոր դարագրութիւնները — Աղամեն մինչև ջրհեղեղ, և անտի մինչև Քրիստոսի ծնունդը — զորս կնշանակե այստեղ, նույնությամբ կգտնենք նաև իր Տոմարին մեջ: Այսպես նաև 72 ազգերու հիշատակությունն և ի մասնավորի 12 ազգերու անվանակոչությունը՝ որոնք դպրություն և զիր կգործածեին ի հնումն, նույն է երկու գրվածոց մեջ ևս: Յովսեպոսեն առնված մեկ տեղին, ուր կպատմվի հավուրս Պենտակոստեից Երուսաղեմի տաճարին մեջ կատարված մեծագործը հրաշքն և բարբառը. «Գնամք աստի, գնամք» այլովք հանդերձ, մեջ բերված է՝ բառ առ բառ նույնպես Անանիա Շիրակացու Յաղագս Յայտնութեան և Մենդեան հարազատ ճառին մեջ...»²⁶:

Վերոհիշյալ նմանությունները (եթե այդպիսիք կան), բացատրվում են ոչ թե այն հանգամանքով, որ երկու գործն էլ նույն հեղինակի գրչին են պատկանում, այլ այն պարզ փաստով, որ երկուսն էլ կարող են օգտված լինել միևնույն աղբյուրից: Բայց իրականում այդպե՞ս է արդյոք: Կանգ առնենք վերոհիշյալ շորս փաստերի վրա:

ա. Աղամից մինչև ջրհեղեղ և այնտեղից մինչև Քրիստոսի ծնունդը, որի մասին խոսվում է «Ժամանակագրության» մեջ, ըստ Բ. Սարգսյանի նույնությամբ գտնում ենք նաև Շիրակացու Տոմարի մեջ: Դա ճիշտ չէ և հակասում է փաստերին: Այսպես. Շիրակացին իր «Ջատիկի» ճառում, քննադատելով Իրոնի ժամանակագրությունն, ասում է. «Արդ մի՛ պատրեցուր ճարտարութեամբ՝ արուեստին Իրոնի. զի եթէ քննեցուց, ոչինչ ի նորայն գտանի ճշմարիտ. թողում ասել զընդ նդովիւրն լինել. այդ և ըստ արուեստին իսկ գործ ձեացումն ըստ

22 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 38:
23 Անդ, էջ 39:
24 Տե՛ս P. Lemerle, Note sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle serie, t. I, 1964, p. 201—202.
25 Հմմտ. Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 39—40:
26 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԷ—ԺԸ:

մտահաճութեան իւրոյ և ոչ ըստ ճշմարտութեան. Բանգի ի ժամանակագրութեան իւրումն ՐՇ (5500) աւելի ծննդեանն Փրկչին»²⁷: Այսինքն ըստ Իրոնի Աղամից մինչև Քրիստոսի ծնունդը անցել է 5500 տարի, որ Քրիստոսի առաջին տարին համապատասխանում է 5501 թ., մի բան, որի հետ Անանիա Շիրակացին ամենևին էլ համաձայն չէ, այդ թիվը համարում է խաբուսթուն, Իրոնի մտահաճացումը: Շիրակացին քննադատում է Իրոնին նույն ճառի մի այլ տեղում էլ, ասելով. «Քայց մեղ քաւ և մի՛ լիցի հաւանել ժամանակագրութեանն Իրոնի շփոթելոյ և յաճախելոյ արտաբոյ աստուածային գրոց. և մի՛ ընդունել զթիւս տոմարի նորա զխաբողականս. և լիցոյք ընդ նդովիւք սուրբ հարցն»²⁸, կամ «Իրոն ոչ ճշմարտութեամբ խաւանցաւ. և բանք նորա ոչ են հաւատարիմք»²⁹ կամ «Արդ ի մէջ երկուց վատթարաց պատեհագոյն զԵրմոզենի ասացեալսն համարին քան զԻրոնի. թէպէտ և ի ճշմարտութենէ երկոքեան վրիպեալք»³⁰:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է ասում այդ կապակցութեամբ «Ժամանակագրութիւնը»: «Ժամանակագրութիւն» մեջ աշխարհի արարչագործութեան թվականը հիշատակվում է երեք անգամ: Առաջին անգամ այն բաժնում, որն ըստ ուսումնասիրողների Հիպպոլիտոսի գործի թարգմանությունն է: Այնտեղ գրված է. «Եւ յԱղամայ մինչև ի գերութիւնն Բարեղացոց՝ որ եղև յաւուրս Յեթնիաջ ազգբ հիսուն և մի, ամբ ՏՊԽԲ (4842), ամիսք ինն: Եւ ի գերութենէն Բարեղացոց մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի՝ ազգ շորեքտասան, ամբ ՈԿ (660)»³¹: Հետևաբար 4842 + 660 = 5502: Փաստորեն մենք ունենք Իրոնի թվագրումը, որն ըստ Անանիա Շիրակացու սխալ է: «Ժամանակագրութիւն» մեջ վերևում բերված փաստից երեք էջ հետո գրված է. «Միանգամայն յԱղամայ մինչև ի շարչարանսն Քրիստոսի՝ ամբ ՏՇԼԳ (4534)»³²: Այստեղ կա պարզապես գրչի սխալ. պիտի լինի ՐՇԼԳ (5534). գրիչը հազար տարվա սխալ է թույլ տվել: Որ դա պարզապես գրչական սխալ է հաստատվում է շարունակությունից. «և ի հնգետասաներորդ ամէն Տիրերի կայսեր՝ մինչև ի հալածումն եկեղեցեաց, որ եղև յիննուտասներորդ ամի Դիոկղետիանոսի, ամբ ՄՂԶ (276): Ժողովին ամենայն ատրքն և լինին ամբ ՐՊԺ (5810)»: 4534-ին գումարած 276 շպետք է տա 5810, այլ 4810: Քանի որ վերջին գումարը 5810 է, ապա 5810-ից հանած 276 մնում է 5534: Այսպիսով այս վերջին հաշվի համաձայն Աղամից մինչև Քրիստոսի խաչելությունը հաշվվում է 5534 տարի: «Ժամանակագրութիւնը» Քրիստոսին տալիս է ԼԲ (32) տարի կյանք: Հետևաբար, եթե 5534-ից հանենք այդ 32 տարին, ստանում ենք 5502, այսինքն նույն այն թիվը, ինչ նշված է վերևում, առաջին օրինակի մեջ:

Եթե Շիրակացին անկասկած իրեն պատկանող Ջատկի ճառում սուր քննադատության է ենթարկում Իրոնին՝ աշխարհի արարչագործության թվականի հարցում, ապա նա «Ժամանակագրութիւն» մեջ (եթե, իհարկե, այդ երկի հեղինակը լինի), չէր կրկնի Իրոնի ասածը:

«Ժամանակագրութիւն» վերջում կա հոռմեական-բյուզանդական կայսերաց մի երկրորդ ընդարձակ ցուցակ: Վերևում խոսք եղավ այն մասին, որ այս

27 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 297:
 28 Անդ, էջ 296:
 29 Անդ, էջ 298:
 30 Անդ:
 31 Անդ, էջ 369:
 32 Անդ, էջ 372:

բաժնում տեղ են գտել ոմն հայ հեղինակի, ավելի ճիշտ բանաբաղի, որոշ ինքնուրույն նախադասություններ: Ահա այստեղ մենք հանդիպում ենք աշխարհի արարչագործության թվականի մի հիշատակություն ևս, որը միանգամայն տարբերվում է վերևում երկու անգամ մեջ բերվածից: Այնտեղ գրված է. «Լինին յԱղամայ մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի ամբ ՐՄԿԳ (5264)»³³: Այդ առթիվ հայ հեղինակը տալիս է նաև բացատրություն. «Այս ի ստոյգ ժամանակագրական պատմութենէ ընդարինակեցաւ, իսկ ըստ այդոց՝ այսպէս ունի պատմութիւնք. ըստ Հրէից մինչև ի ծնունդն՝ ամբ շորս հազար. ըստ Շամրուացոց՝ շորս հազար. ըստ յունաց Եպիփանու Կիպրացոյ պատմութեանն հինգ հազար հինգ հարեր. ըստ Քրոնիկոնի Բագմավէյ պատմութեանն՝ հինգ հազար հարեր իննսուն և ութ»³⁴: Անանիա Շիրակացին, որ մեր մատենագրության մեջ իրավամբ կոչված է «բանիրուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական առուստից»³⁵, կարող էր արդյոք գրել. «Այս ի ստոյգ ժամանակագրական պատմութենէ ընդարինակեցաւ»³⁶:

Բ. «Ի մասնավորի,— շարունակում է Բ. Սարգսյանը,— 12 ազգերի անվանակոչությունը, որոնք դպրութիւն և զիր ունեին հնում, նույնն է Շիրակացու տոմարում և «Ժամանակագրութիւն» մեջ:

Դա էլ չի համապատասխանում իրականությանը: «Ժամանակագրութիւն» մեջ երեք անգամ խոսվում է դպրութիւն ունեցող ժողովուրդների մասին, բայց և ոչ մեկը չի տալիս 12 գումարը: Եթե նույնիսկ այդ երեք հիշատակությունների տվյալները իրար միացնենք, մենք կստանանք ոչ թե 12, այլ շատ ավելի ժողովուրդների անուններ: Բայց չէ որ Շիրակացու մոտ դպրութիւն ունեցող ժողովուրդները 12 չեն, այլ շատ ավելի: Շիրակացին այդ մասին խոսում է իր «Պատճեն տոմարի հայոց» աշխատության սկզբում, որտեղ ասված է, թե դպրութիւն ունեն հետևյալ ժողովուրդները. եբրայեցիները, քաղղեացիները, ասորիները, պարսիկները, մարերը, հնդիկները, փյունիկեցիները, հույները, հայերը, փոյնզիացիները, հոռմայեցիները, եգիպտացիները, ավենացիները, բյուբանացիները, կապադովկացիները, վրացիները և ազվանները³⁷, ընդամենը 17 ժողովուրդ:

«Ժամանակագրութիւն» մեջ կարգում ենք. «և այս ազգք են որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն. իբերացիք, դասինացիք՝ որով Հոռմքն վարին, սպանիացիք, յոյնք, մարք, հայք», այսինքն ընդամենը վեց ժողովուրդ: «Ժամանակագրութիւն» մի այլ տեղում կարգում ենք. «և որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն են

33 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 378:
 34 Անդ, էջ 379:
 35 Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն հայոց, էջ 62:
 36 «Ժամանակագրութիւն» թվական տվյալները այլ տեղերում ևս հակասում են ստուգապես Շիրակացու պատկանող երկերի տվյալներին: Օրինակ. «Ժամանակագրութիւն» կայսերաց երկրորդ ցուցակում կարգում ենք հետևյալը. «Ի սորա (Վեսպասիանոսի) երկնուրդում ամի Տիտոս որդի նորին պաշարաց զԵրուսաղէմ... և բրեաց ի հիմանց զբազարե... պատմէ և Յովսեփոս սոպաւ և սրով հարեք քան բերս կոտորեալ» («Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 380): Շիրակացին իր «Ջատկի» ճառում այս դեպքի կապակցութեամբ գրում է. «Եւ մկրտէին (առաբնալքն — 2. Բ.) մինչև յամն երկրորդ Վեսպասիանոսի Յորում եղև հուսկ յետին աւերումն տաճարին և պաշարուն և գերութիւն Երուսաղէմի» («Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 294), այսինքն Անանիա Շիրակացին Երուսաղէմի կործանումը դնում է Վեսպասիանոսի թագավորութեան երկրորդ տարում, երբ «Ժամանակագրութիւն» մեջ այդ դեպքը թվագրվում է Վեսպասիանոսի յոթերորդ տարով: Նման փաստերը կարելի է բազմապատկել:
 37 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 112:

այսոցիկ. փյունիկեցիք, եգիպտացիք, պամփիլոցիք, փոնգացիք», այսինքն չորս ժողովուրդ: Եվ վերջապես մի այլ տեղում. «Եբրայեցիք որ են հրեայք, պարսկք, մարք, քաղղեացիք, հնդիկք, ասորեստանեայք». վեց ժողովուրդ:

գ. Ըստ Բ. Սարգսյանի 72 ազգերի հիշատակությունը որ հանդիպում է «Ժամանակագրության» մեջ կա նաև Շիրակացու տոմարում: Մեզ չհաջողվեց Շիրակացու, տոմարում գտնել այդ հիշատակությունը և եթե նույնիսկ կա Շիրակացու մեզ անծանոթ մնացած որևէ երկասիրության մեջ և համընկնում է «Ժամանակագրության» տվյալների հետ, ապա դա էլ փաստ չէ, որովհետև այդ տվյալին կարելի է հանդիպել բազմաթիվ ժամանակագրությունների մեջ, որոնք սկսվում են Ադամից:

դ. Երուսաղեմի մեծադուրդ հրաշքի նկարագրությունը, — շարունակում է Բ. Սարգսյանը, — որ հանդիպում է նույնությամբ Շիրակացու Հայտնության և Զատիկի ճառում, կա նաև «Ժամանակագրության» մեջ, ինչպես նաև «գնամբ աստի, գնամբ» բարբառը:

«Ժամանակագրության բանաբաղն ու Շիրակացին օգտվել են միևնույն աղբյուրից» եվսեբիոս Կեսարացուց. նմանությունը այդտեղից է գալիս, և ոչ թե նրանից, որ երկու գործերն էլ մի մարդ է շարադրել: Համոզվելու համար այդ բանում բավական է մեջ բերել այդ հրաշքի նկարագրությունը վերոհիշյալ երկերից:

Եվսեբիոս Կեսարացի
(Մասն Բ, Քրոնիկոն
կանոն, էջ 266)

«Յովսեպոս պատմէ, թէ յաւուրս պենտակոստէից զղրղին և սօսափին նախ զբահանայիւրն պատէր. և ապա բարբառ յանկարծակի անտուտ ի ներբուստ ի տաճարէն լսելի լինէր զայս ձև օրինակի, թէ գնամբ աստի գնամբ»:

Շիրակացի
Հայտնության ճառ
(Ան. Շիր. Մատ., էջ 286)

«Յովսեպոսն պատմէ, եթէ յաւուրն Պենտեկոստէիցն զղրղին և սարոսփին նախ զբահանայիւրն պատէր, և ապա զբազմութեամբ ժողովելոցն, ապա և բարբառ յանկարծակի անդուտ ի ներբին տաճարէն լսելի լինէր զայս արինակ բանից, եթէ՛ Գնամբ աստի, զբնամբ»:

«Ժամանակագրություն»
(Ան. Շիր. Մատ., էջ 372)

«Յովսեպոս պատմէ, թէ Յաւուրն Պենտակոստէից եղև զղրղին և սաւափին: Նախ զբահանայապետիւրն պատէր, և ապա յանկարծակի բարբառ ի տաճարին՝ ի ներբուստ ի քաւարանէ անտի, որպէս ձև բանի ասելով. Գնամբ աստի, զբնամբ»:

Ինչպես տեսնում ենք Բ. Սարգսյանի այս փաստարկն էլ որևէ հիմք չի տալիս Շիրակացուն «Ժամանակագրության» խմբագիր համարելու համար:

4. «Ժամանակագրությունը» ընդօրինակված է մի ձեռագրում (Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2679) Շիրակացուն պատկանող այլ աշխատությունների շարքում: Չնայած Բ. Սարգսյանը դա համարում է «ղորավոր փաստ», սակայն զորություն չկա նաև նրա մեջ՝ քանի որ միջնադարյան ձեռագրերին չի կարելի մոտենալ որպես առանձին հեղինակների «երկերի» կամ «ընտիր երկերի» ժողովածուների: Նույն ձեռագրում կարող են իրար հաջորդել բոլորովին տարբեր հեղինակների երկասիրություններ³⁸:

38 Նույն այդ № 2679 ձեռագրում կա նաև «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատությունը, որը նույնպես վերագրված էր Անանիա Շիրակացուն, բայց ինչպես ցույց ենք տվել արդեն հույն հեղինակ Արատոս Սոլյացուն է պատկանում: Տե՛ս «Բաների Մատենադարանի» № 7, 1964:

5. Մի գրչագրում հանդիպում է հայ պատմագիրների ցուցակ, որի մեջ հիշված է նաև Անանիա Շիրակացու անունը. «Անանիայ Շիրակացին. սկիզբն ասայ կաթողիկոսի»: Սրա հիման վրա Բ. Սարգսյանը եզրակացնում է, որ ցուցակի հեղինակը ի նկատի է ունեցել խնդրո առարկա «Ժամանակագրությունը»:

Ինչպես ցույց է տալիս ինքը Բ. Սարգսյանը, այս «Ժամանակագրությունը» «գտագործել են հետագայում բազմաթիվ հեղինակներ, այն է Սերեոս, Մովսես Կաղանկատվացի, Ուխտանես, Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Ստեփանոս Ասողիկ, Սամվել Անեցի, նաև Անանիա Սանահնեցի, Սարկավազ վարդապետ, Վարդան, Կիրակոս, Մխիթար Ապարանեցի և ուրիշներ: Բայց վերոհիշյալ հեղինակներից և ոչ մեկը չի ասում, որ «Ժամանակագրությունը» նշանավոր Անանիա Շիրակացու գործն է: Դա ապացույց է այն բանի, որ այդ հեղինակներից և ոչ մեկի ձեռքում եղած օրինակը չէր կրում Շիրակացու անունը: Եվ եթե XVIII դարի մի գրչագրում հայ պատմագիրների շարքում հանդիպում է Անանիա Շիրակացու անունը, որն «սկիզբն առեալ յԱղամայ, համառօտ գաւազանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսի», ապա այդ վկայությունը չի կարող իր ստուգության մասին կասկածներ շառաչացնել:

Ահա հպմառտ գծերով «Ժամանակագրությունը» Շիրակացուն վերագրելու Բ. Սարգսյանի առաջ քաշած կովանները: Բայց իրականության դեմ շմեղանչելու համար պետք է ասենք, որ այնուամենայնիվ Բ. Սարգսյանը իր այդ եզրակացությունները որոշ չափով թեական է համարել: Նա ի միջի այլոց գրել է. «Ժամանակագրության» խմբագիրը «ոչ միայն կրթոտ և անվայելու լեզու մը կը գործածե այն ժողովի (նկատի ունի Քաղկեդոնի ժողովը — Հ. Բ.) և դավանությունը նպաստող թագավորներուն և սրբակրոն հայրապետներու դեմ, այլ՝ որ զարմանալին է՝ մեծ Շիրակացույն անհարմար և իրարու հակասող տգիտարանությամբ երբեմն պատմական ստույգ եղելություններն իսկ, ինչպես և անոնց գրավոր վարդապետության ուղիղ իմաստներն ևս կը խեղաթյուրե. և երբեմն երբեմն ալ... շինծու և ստահոգ առասպելները՝ որպես ճշմարիտ պատմություն՝ միամտորեն մեջ կը բերե կագուցանե: Արդ՝ դիտելով որ այս պարագաներս ճշգրիտ հակապատկերը կկազմեն Շիրակացույն, դժվար է ուրեմն, որ միևնույն գրչի և մտքի ծնունդ ըլլան»³⁹: Բ. Սարգսյանը «Ժամանակագրության» Շիրակացուն պատկանելու դեմ խոսող մի քանի այլ տվյալներ փորձում է բացատրել, բայց վերոհիշյալ փաստի համար նա բացատրություն չի գտնում և բավարարվում է, ասելով. «Ես իսկ կը խոստովանիմ, որ խիստ ծանրակշիռ է և դժվարալուծանելի»⁴⁰:

Բ. Սարգսյանից շուրջ քառասուն տարի անց «Ժամանակագրությամբ» զբաղվեց պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը: Նա ընդունեց «Ժամանակագրության» Շիրակացու կողմից խմբագրվելու մասին Բ. Սարգսյանի բոլոր կովանները և առաջ անցնելով պնդեց, որ Շիրակացին ոչ թե խմբագրել է «Ժամանակագրությունը» այլ հանդիսանում է նրա հեղինակը⁴¹:

39 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ Ի:

40 Անդ:

41 Իհարկե ճիշտ չէ պրոֆ. Աբրահամյանը, երբ ասում է, թե Բ. Սարգսյանը «Ժամանակագրության» հեղինակ է համարել Շիրակացուն (էջ 142—143): Բ. Սարգսյանը Շիրակացուն պարզապես այդ գործի «վերջին խմբագիրն» է համարել:

Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը Բ. Սարգսյանի կովանների վրա ավելացնում է հետևյալները. «Առաջին փաստը,— գրում է նա,— դա Շիրակացու դեպի իր օգտագործած սկզբնաղբյուրները քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերելն է: Շիրակացին «Ժամանակագրություն» մեջ Ադամի մասին խոսելիս գրում է. «Եւ ընդէ՛ր արդեւր զսա միայն որդոյդ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց՝ թէ ծնան... Ինձ քով, հանգուցանելն՝ դադարեցուցանել, իսկ դադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւնս և զշարիս՝ սատակմամբ մարդկան երկրագործաց դարուն երկրորդի»⁴²:

Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը եզրակացնում է. «Քննադատական այնպիսի դարձվածքներ, ինչպիսին են՝ «ես կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ և այլն, հատուկ են ինչպես հորենացուն, այնպես և Շիրակացուն»: Այսինքն «Ժամանակագրություն» մեջ հանդիպող վերոհիշյալ «ինձ թուի»-ն ըստ պրոֆ. Աբրահամյանի Շիրակացունն է և վկայում է նրա քննադատական վերաբերմունքի մասին դեպի աղբյուրները: Բայց այդ «ինձ թուի»-ն ամենևին էլ Շիրակացունը չէ: Դա Մովսես հորենացունն է. «Ժամանակագրություն» այդ մասը հենց ձեռագրում, ինչպես վերևում ասվեց, վերնագրված է «Մովսիսի հորենացու» և եթե պրոֆ. Աբրահամյանը այդ բաժինը համեմատեք Մովսես հորենացու «Պատմության» համապատասխան հատվածի հետ կհամոզվեք, որ այդ «ինձ թուի»-ն պատկանում է Պատմահորը և միաժամանակ հնարավորություն կունենար սրբագրել բազմաթիվ էական սխալներ, որոնք մուտք են գործել «Ժամանակագրություն» մեջ գրիչների մեղքով: Այսպես.

Մովսես հորենացի
(Ա, 4)

«Եւ ընդէ՛ր արդեւր զսա միայն որդոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց, թէ ծնան... Ինձ քով՝ հանգուցանելն՝ դադարեցուցանել է. իսկ դադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն և զշարիս, սատակմամբ մարդկան զագրագործաց դարուն երկրորդի»:

«Ժամանակագրություն»
(Ան. Շիր. Մատենագր., էջ 358)

«Եւ ընդէ՛ր արդեւր զսա միայն որդոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց թե ծնան... Ինձ քով, հանգուցանելն՝ դադարեցուցանել. իսկ դադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւնս և զշարիս՝ սատակմամբ մարդկան երկրագործաց դարուն երկրորդի»:

Վերոհիշյալ զուգահեռը մի ուրիշ հարցի կապակցությամբ մատնացույց է արել շուրջ վեց տասնամյակ առաջ Բ. Սարգսյանը⁴³:

«Երկրորդ փաստը,— գրում է այնուհետև պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը,— այդ ժամանակագրության և Տիեզերագիտության տեքստերում հույիս և օգոստոս ամիսների անունների առաջացման պատճառը նման լեզվով և ձևով նկարագրելու փաստն է: Ըստ այդ նկարագրության, հույիս ամսի անունն առաջացել է Հուլիոս կայսեր անունից, իսկ օգոստոսը՝ Օգոստոս կայսեր անունից»⁴⁴: Եվ պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը զուգահեռ ձևով բերում է «Ժամանակագրության» և «Տիեզերագիտության» այդ հատվածները ու եզրակացնում. «Նշված փաստերի նմանությունն այնքան ակնբախ է, որ կոմենտարիաները, կարծում ենք, ավելյորդ են: Այդ նմանությունները,— վերջացնում է պրոֆ. Աբրահամյանը,— գա-

42 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 144:
43 Բ. Սարգսյան, հորենացու պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացույցներ, «Բազմավեպ», 1903, էջ 514:
44 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 144:

լիս են նորից ապացուցելու, որ «Ժամանակագրության» հեղինակը Անանիա Շիրակացին է»⁴⁵:

Բայց վերոհիշյալ նմանությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ այդ երկու բնագրերն էլ պատկանում են Շիրակացու գրչին, այլ այն պարզ հանգամանքով, որ և՛ Շիրակացին իր «Տիեզերագիտության» մեջ, և՛ «Ժամանակագրության» կազմողը օգտվել են Եվսեբիոս Կեսարացուց: Վերջինիս մոտ ի միջի այլոց մենք կարգում ենք. «Աւգոստոս Սերաստոս անուանեցաւ. և զսերաստոս ամիս՝ աւգոստոս անուանեաց»⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է վերևում մատնացույց արված Բ. Սարգսյանի կասկածներին՝ «Ժամանակագրությունը» Շիրակացուն պատկանելու հարցի շուրջը, ապա պրոֆ. Աբրահամյանը փորձում է դրանք փարատել պնդելով, որ իբր Անանիա Շիրակացին մոլեռանդ հակաքաղկեդոնական է եղել և իբրև ապացույց բերում է Մամվել Անեցու 712 թ. տակ հիշվող փաստը, որի մասին մանրամասն խոսք եղավ վերևում, փաստ, որի ստուգության վրա կասկածել է հենց ինքը պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը⁴⁷:

«Ժամանակագրության» վրա մի այլ հարցի կապակցությամբ կանգ է առել նաև Հ. Անասյանը: Նա նույնպես գտնում է, որ «Ժամանակագրությունը» պատկանում է Անանիա Շիրակացու գրչին: Իր «Բուզանդարանի ուսերեն թարգմանությունը» ապակետիպ գրախոսականում Հ. Անասյանը դիմում է Անանիա Շիրակացու Զատիկի ճառին, որտեղ ի միջի այլոց ասված է հետևյալը. «Եւ արար Յեսու ի ԻՅ ար ամսոյն առաջնոյ զատիկ. բայց անուանէ ի շորեքտասան ըստ աւուրցն լուսնի. և առնէ նորոգումն կարգացն եղծելոց յանապատին. և առնէ իբրև ի նորոյ սկիզբն կարգաց և արինաց որպէս և Մովսէս յելանելն յԵգիպտոսէ. քանզի և զանցանելն զՅորգանան գետով ելս կոչէ յԵգիպտոսէ: Որպէս և ի ժամանակական կառնոնի նախապատում հանդիսին մերոյ ճառեցաք»⁴⁸:

«Ժամանակական կառնոնի» տակ ըստ Հ. Անասյանի Շիրակացին նկատի է ունեցել խնդրո առարկա «Ժամանակագրությունը»⁴⁹: «Իրօք,— ասում է նա,— այս ժամանակագրության մեջ խոսվում է Հորդանանի անցման մասին»⁵⁰:

Զատիկի ճառում Հեսուն, հրեաների եգիպտոսից դուրս գալը և Հորդանան գետն անցնելը հիշվում են զատիկի օրը ճշտելու կապակցությամբ. այդ մասին է, որ Շիրակացու իսկ վկայությամբ խոսք է ասված նաև իր «Ժամանակական կառնոնի նախապատում հանդիսի» մեջ: Բայց «Ժամանակագրության» մեջ նման բանի մենք չենք հանդիպում: Տվյալ բաժնում պարզապես հերթականությամբ արված է հրեա քահանայապետների պատմությունը, այդ թվում նաև Հեսուի Հորդանան գետն անցնելու պատմությունը: Բերենք երկու ավյալները կողք կողքի.

45 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 145:
46 Եւսեբի Պամփիլեսայ Կեսարացու ժամանակակաճք երկմասնեայ, Մասն Բ, Քրոնիկոն կանոն, Վենետիկ, 1818, էջ 256:
47 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 40:
48 Հ. Անասյան, Բուզանդարանի ուսերեն թարգմանությունը, Երևան, 1954, էջ 8:
49 Անդ, էջ 9:
50 Անդ:

Անանիա Շիրակացի
(Զատիկի ճառ)

«Եւ արար Յեսու ի իՒ ար ամսոյն անաշ-
նոյ զատիկ, բայց անուանէ ի շորհրտասան,
ըստ ատուրցն յուանի. և անէ յորոգումն կար-
գացն եղծելոց յանապատին. և անէ իբրև ի
նորոյ սկիզբն կարգաց և արհեստց որպէս
Մովսէս յիլանելն յնգիպտոսէ. Բանգի և գան-
ցանելն զՅարզանան գետով ելս կոչէ յնգիպ-
տոսէ. որպէս և ի ժամանակական կանոնի նա-
խապատում հանդիսին մերոյ ճառեցար»:

Ինչպես պարզ երևում է այս համեմատությունից, Անանիա Շիրակացին իր Զատիկի ճառում ամենևին էլ չի ակնարկում «Ժամանակագրություն» մեջ հիշ-
ված վերոհիշյալ փաստը:

Այնուհետև Հ. Անասյանը Զատիկի ճառի «ի ժամանակական կանոնի նա-
խապատում հանդիսին մերոյ» նախադասությունն՝ մեր կողմից ընդգծված բա-
ռերը հասկանալով «նախապես գրված ուսումնասիրություն», գտնում է, որ
«Ժամանակագրություն» գրված է եղել Զատիկի ճառից առաջ, հետևաբար Զատ-
իկի ճառը նա թվագրում է 686 թվականից հետո ընկած ժամանակով:

Մեր կարծիքով Շիրակացու Զատիկի ճառում հիշված «ժամանակական կա-
նոնը» ամենայն հավանականությամբ նույնանուն է Ասողիկի հիշած «Քրոնի-
կոնի» հետ. «Իսկ Անաստասայ խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար ան-
շարժ ըստ այլոց ազգաց. և հրամայէ Անանիայի Շիրակացույ կարգել զՔրոնի-
կոն հրաշազան, յորում զտոմար մեր կարգեաց անշարժ»⁵¹: Եվսերիոս Կեսա-
րացու աշխատությունը վերնագրված է «Եւսերի Պամփիղեայ Կեսարացույ Քրո-
նիկոն կանոն որ և ժամանակական կանոն». այստեղից միանգամայն պարզ
երևում է, որ Զատիկի ճառի «ժամանակական կանոնը» և Ասողիկի մոտ հիշա-
տակված «Քրոնիկոնը» միևնույն բաներն են: Արդ, ըստ Ասողիկի այդ «Քրո-
նիկոնը» այսինքն «ժամանակական կանոնը» բովանդակում էր հայոց անշարժ
տոմարը: Խնդրո առարկա «ժամանակագրության» մեջ մենք տոմարի մասին
ընդհանրապես և հայոց տոմարի մասին մասնավորապես և ոչ մի հիշատակու-
թյան չենք հանդիպում, պարզ է, որ Քրոնիկոնը (ժամանակական կանոնը) ոչ
մի կապ չունի «ժամանակագրության» հետ:

Եվսերիոս Կեսարացու «ժամանակական կանոնը» իրենից ներկայացնում
է ժամանակագրական աղյուսակներ, որոնց զուգահեռ տրվում է առանձին ղեպ-
քերի նկարագրությունը: Մեր կարծիքով ճիշտ է պրոֆ. Աշ. Արբաճամյանը, որ
Շիրակացու «Քրոնիկոնը» (այսինքն ժամանակական կանոնը) նույնացնում է
Անանիայի ՇԼԲ աղյուսակի հետ: Այդ մասին վերևում մի այլ հարցի կապակ-
ցությամբ ասվել է: Եվսերիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն կանոն որ և ժամանա-
կական կանոնը» ունի առաջարան, որը վերնագրված է Πρωτομηναιον առաջա-
բան, նախաշավիղ, նախասացություն, որտեղ ցույց է տրվում, թե ինչ ձևով
պետք է գտնել առանձին ղեպքերի թվագրությունը և բերվում են առանձին օրի-
նակներ: Ահա, վերոհիշյալ «նախասպատում հանդիսի»-ի տակ մենք հասկա-
նում ենք ոչ թե «նախապես շարադրված գործ», ինչպես բացատրում է Հ. Անաս-
յանը, այլ «ժամանակական կանոնի» (Քրոնիկոնի) «նախաբան, ներածություն,

51 Ա ս ո ղ ի 4, էջ 99:

նախասացություն» — (Πρωτομηναιον), ինչպիսին ունի Եվսերիոս Կեսարացու «ժա-
մանակական կանոնը» և ինչպիսին, անկասկած, ունեցել է Անանիա Շիրակա-
ցու ՇԼԲ աղյուսակը:

* * *

Ինչպես տեսանք, բոլոր ուսումնասիրողների մոտ այն համոզմունքը կա,
որ «Ժամանակագրությունը» Անանիա Շիրակացու հեղինակությունն է և կամ
էլ՝ ծայրահեղ ղեպքում՝ խմբագրվել է Անանիա Շիրակացու կողմից: Վերոբեր-
յալ մեր կովանները մեզ հանգեցրին հակառակ եզրակացություն, որն առավել
ևս ամրապնդվում է, երբ վերլուծության ենք ենթարկում հենց «ժամանակա-
գրությունը», մի երկ, ուր իրար են կցված տարբեր աղբյուրների ու հեղինակ-
ների գործեր, առանց նույնիսկ նկատելու, որ տարբեր տեղերից բանաբաղված
այդ տվյալները հաճախ իրար հակասում են: Բերենք փաստեր.

«Ժամանակագրության» մեջ երեք անգամ հիշատակվում է Ալեքսանդր
Մամյա կայսրը: Առաջին անգամ Հիպոլիտոսին վերագրվող բնագրում, երկ-
րորդ անգամ հոռոմեական կայսրերի առաջին ցուցակում, և երրորդ անգամ՝
կայսրերի երկրորդ ցուցակում: Արդ, առաջին ղեպքում ասված է. «Եւ ի շար-
շարանացն Քրիստոսի մինչև յամն երկուսասներոց՝ քսաներորդ առաջնորդի
թագաւորին հոռոմոց Աղեքսանդրի անին ամբ երկերիւր հինգ եւ ամիսք վեց»,
այսինքն ցույց է տրվում, որ նա թագավորել է առնվազն տասներկու տարի:

Կայսրերի առաջին ցուցակում գրված է. «Աղեքսանդր Մամէ՛ երխս» այ-
սինքն, որ այս կայսրը թագավորել է ընդամենը երեք տարի:

Եվ վերջապես ըստ կայսրերի երկրորդ ցուցակի՝ «Աղեքսանդրոս Մամեայ
որդի ամս շոբեֆտասան»: Մեր համոզմամբ Անանիա Շիրակացու նման մի գիտ-
նական նման բան գրել կամ խմբագրել չէր կարող: Կարո՞ղ էր, արդյոք, Շիրա-
կացին մի տեղ գրել. «Վասն շարշարանացն տեառն մերոյ, որ եղև յիննուտաս-
ներոց ամի Տիրերի կայսեր», իսկ մի քիչ հետո՝ «յուրուտասն ամի տերութեան
սորա (Տիրերի) շարշարեցաւ Քրիստոս»: Կամ թե մի տեղ գրել՝ «Յետ Հերովդի՛
թագաւորէ Հրէից Արթեղաւս որդի նորա ամս ինն: Յետ որոյ Հերովդէս՝ եղբայր
Արթեղաւսի՛ թագաւորեաց ամս քսան և ութ»⁵², իսկ ընդամենը մեկ էջ հետո.
«Յետ Արթեղաւսի թագաւորէ Ագրիպպաս աւագ՝ ամս վեց: Յետ սորա Ագրիպ-
պաս մանուկ՝ ամս քսան և հինգ»⁵³:

«Ժամանակագրության» բանաբաղը բյուզանդական Կոստանդ կայսեր ղեմ
ատելություններ է լցված, հայհոյում է նրան, որովհետև նա «հնազանդեալ Արիո-
սի մոլորութեան» «հրաման ետ դարձուցանել զԱրիոս յարտասահմանութենէ
և ընդունել յեկեղեցի»: Իսկ ի՞նչ է ասում իսկապես Շիրակացին Կոստանդ կայ-
սեր մասին. «Ասեն հաւանեալ (Կոստանդի) հերձուածոյն Արիոսի. բայց ոչ հա-
կառակ նշմարտութեանն ինչ մաֆաէր»⁵⁴:

«Ժամանակագրության» մեջ հանդիպող հոռոմեական-բյուզանդական կայ-
սրերի երկու տարբեր ցուցակները իրենց տվյալներով հաճախ հակասում են
միմյանց: Այդ հակասությունների մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար

52 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 371:
53 Անդ, էջ 372:
54 Անդ, էջ 285:

բավական է աչք ածել այդ երկու ցուցակներում կայսրերի թագավորության տարեթվերի վրա. կամ էլ կայսրերի թվի վրա:

Անանիա Շիրակացու նման մի գիտնական դժվար թե այսպիսի ապաշնորհ բանաբաղության հեղինակ լիներ: Ապաշնորհ լինելն երևում է ոչ միայն այն բանում, որ բանաբաղը չի նկատել իր կցկցած «Ժամանակագրության» մեջ առկա ազդակող հակասությունները, այլև այն բանում, որ նա կատարել է թարգմանական այնպիսի սխալներ, որոնք Շիրակացու պես մի ականավոր հունագետ չէր կարող թույլ տալ:

«Ժամանակագրությունը» Անանիա Շիրակացու գրչին չպատկանելու մասին ունենք մի շարք, մեր կարծիքով բավականին ծանրակշիռ փաստեր և նկատառումներ ևս: Շիրակացին, որպես իր ժամանակի ամենատառաջավոր գիտնականներից մեկը, բնության երևույթներին մոտենում է միանգամայն գիտական տեսանկյունից: Նա ամենասուր քննադատության է ենթարկում տարբեր հեղինակների աստղաբաշխական հակագիտական և անոտիապաշտական հայացքները, ծաղրի ենթարկում նրանց: Նա իր «Յաղագս շարժման թէ ուստի լինի» աշխատության մեջ փորձում է երկրաշարժին տալ իր ժամանակի համար գիտական բացատրություն⁵⁵: Բայց «Ժամանակագրության» բանաբաղը միանգամայն հեռու է գիտությունից. նա հավատացած է, որ այն բանի համար, որ հոռոմայեցիք չընդունեցին Ջենոն կայսեր «Հենոտիկոնը» և հավատարիմ մնացին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներին՝ «եղև սաստիկ շարժումն ի Հոռովմ, մինչև նեխեցաւ երկիրն ի բաղմութենէ դիակացն»⁵⁶: Բնական երևույթների նման «բացատրություններ» «Ժամանակագրության» մեջ եղանկի չեն:

Արդ, ո՞վ է «Ժամանակագրության» բանաբաղը և ո՞ւմ գրչին են պատկանում այս երկի վերջին բաժնի ինքնուրույն էջերը:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 5254 ձեռագրում (էջ 190ա—202բ) մենք հանդիպում ենք նույն այս «Ժամանակագրությանը» ողող չափով համառոտված (հատկապես Հիպպոլիտոսին վերաբերող բաժինը, ինչպես նաև վերջին մասը, որտեղ մեծ մասամբ դավանաբանական վեճերն են շարադրված): «Ժամանակագրության» այս անտիպ բնագիրը, անկասկած, հրատարակված «Ժամանակագրության» բնագրից շատ ավելի ընտիր է:

№ 5254 ձեռագիրը ընդօրինակել է Գևորգ գրիչը 1280 թ.: Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի կարծիքով «Ժամանակագրության» այս բնագիրն արտագրված է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2679 ձեռագրից (այս վերջինից են կատարված Բարսեղ Սարգսյանի և Աշոտ Աբրահամյանի հրատարակությունները): Իայց դա իրականությունը չի համապատասխանում: № 5254 ձեռագրի բնագիրը շատ ավելի ընտիր է և սկզբնական: Այս բնագիրը, համարելով № 2679 ձեռագրում եղած «Ժամանակագրության» սոսկ համառոտումը, պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանն ընդգծում է, որ նրանց միջև եղած տարբերությունը «բնագրից (ուզում է ասել № 2679 ձեռագրից — Հ. Բ.) կատարված շեղումներ են միայն և ոչինչ չեն ավելացնում անխտի վրա»⁵⁷: Բայց եթե այդ այդպես է, ապա ինչպե՞ս կարող է № 5254 ձեռագիրն ունենալ տեղ-տեղ «ընտիր ընթերցվածքներ»⁵⁸ ինչպես հայտարարում է պրոֆ. Աբրահամյանը: Չէ՞ որ դա անհնարին բան է. այդ

55 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 321:

56 Անդ, էջ 394:

57 Անդ, էջ 357:

58 Անդ, էջ 142:

հանգամանքը մի անգամ ևս ընդգծում է, որ № 5254 ձեռագիրը միանգամայն անկախ է № 2679 ձեռագրից:

Ահա № 5254 ձեռագրում ընդօրինակված «Ժամանակագրության» սկզբում կարգում ենք. «Խօսք Փիլոնի»: Հակառակ այն բանի, որ այստեղ բնագիրը համառոտված է, կան հատվածներ, որոնք ընդարձակ բնագրում չեն հանդիպում, օրինակ՝ հայ Արշակունիների ցուցակը, որ գալիս է Սասանյան թագավորների ցուցակից անմիջապես հետո. այն վերնագրված է «Թագաւորք Արշակունիք, որ թագաւորեցին Հայաստան աշխարհիս» (էջ 199բ): Փիլոնի այս «Ժամանակագրությունը» այլ տեղերում ևս ավելի ճշգրիտ է, քան հրատարակվածը: Կայսերաց առաջին ցուցակն, օրինակ, ավարտվում է ոչ թե Հերակլով, այլ նրա որդի Կոստանդինով, որն ըստ Փիլոնի թագավորել է 28 տարի: Փիլոնի մոտ ավելի լրիվ է տրված նաև Սասանյան թագավորների ցուցակը. այն վերջանում է ոչ թե Խոսրով Փարվեզով (628 թ.), ինչպես № 2679 ձեռագրում առկա «Ժամանակագրության» մեջ է, այլ հասցնում է ցուցակը մինչև Սասանյան հարստության վերացումը:

Փիլոնի մոտ չկան № 2679 ձեռագրի «Ժամանակագրության» մեջ եղած և կույրադիբի տպավորություն թողնող «Մուլսիսի Խորենացու»⁵⁹ «Եւսերի ժա-

59 Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը գտնում է, որ «Ժամանակագրությունը» Խորենացուց վերցրել է մի հատված ևս և բերում է հետևյալ զուգահեռը. Խոսքը հայ գրերի գյուտի մասին է.

«Ժամանակագրություն»

Մովսես Խորենացի

«Քննչոս փոքր՝ որդի Արկաղեայ՝ ամս երեսուն և եթե... ի սորա աւուրս էր Սուրբ Սահակ՝ Հայոց հայրապետ, յորոյ աւուրս զըզրութիւն հայերէն լեզուի բանն և ինն գրով ի Դանիէլէ փիղիսոփայէ Ասորւոյ կարգեցաւ. զոր ևտ բերել Վառձապուհ թագաւոր Վախրձայ նախարարի՝ ձեռամբ Հարէլի երիցու: Իսկ զեթն զրոցն պահատութիւն Մեսրոպ երանելի, ի Հացեկաց Տարանոյ, յազատ տանէ, ամսաւրեայ պահաւք և աղաթիւք՝ հանդերձ աշակերտաբն հայցեալ յԱստուծոյ, և ցուցաւ նմա ի տեսեան: Այս լինել յԱսորոց աշխարհին՝ յորժամ վանն նորին անդ ճանապարհորդեցին: Իսկ զցուցեալ նշանախեցան՝ հանդերձ միայրաբն էր գրեալ... Ստեփանոսի («Հոռոփանոսի») գրչի Մամոսացուց:»

«Վախճանեալ Արկաղեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Քննչոս փոքր... Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վառձապուհոյ և մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս...»: «Առաքեաց (թագաւորն Վառձապուհ)՝ հաւատարիմ իւր, Խաղունի ազգաւ, Վահրձե անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հարէլն այն...» «Առ սա (առ Հոռոփանոս) երթեալ Մեսրոպայ, և յայտ ևս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապափնի: Եւ տեսանէ... թաթ ձեռին առջ՝ գրելով ի վերայ վիճի... Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ ևստեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հոռոփանոսի կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ:»

Այս կապակցությամբ պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը գրում է. «Շիրակացու (այսինքն «Ժամանակագրության» — Հ. Բ.) Խորենացուց օգտվելու փաստը, մեր կարծիքով, միանգամայն անկասկած է» (Մե. Շիր. Մատենագրությունը, էջ 146): Բայց դա պարզապես թյուրիմացություն է. դրանք իրար միանգամայն հակասող շարադրանքներ են: Խորենացին հայոց ամբողջ այբուբենի հորինումը վերագրում է Մաշտոցին, այն ժամանակ, երբ «Ժամանակագրության» բանաբաղը այդ պատիվը վերագրում է Դանիել ասորուն, իսկ Մաշտոցին վերագրում է ընդամենը յոթ տառի գլուխը, տառեր, որ պակասում էին Դանիել ասորուն, իսկ Մաշտոցին ստեղծած այբուբենից: Ստեփանոս Տարոնացու մոտ պահպանված «Ժամանակագրության» վերոհիշյալ հատվածի վրա կանգ էր առնել զեռևս Մ. Չամչյանը և ցույց տվել, որ դա է «Թարգմանեալ յասորոց», «աւանդութիւն ասորոց» (Հայոց Պատմութիւն, հատ. Ա, էջ 756, 757):»

մանակագրի», և «Եպիփանու» վերնագրված հատվածները և դա ավելի կուռ է դարձնում Փիլոնի բնագիրը⁶⁰:

Փիլոնի համառոտողը ուրիշ աշխատանք էլ է կատարել: Նա կայսերաց երկու ցուցակների տվյալները տեղ-տեղ ձուլել է իրար. օրինակ՝ Թեոդոս Մեծի մասին երկու շարադրանքները:

Արդ, ո՞վ է այս Փիլոնը, որ հանդես է գալիս որպես «Ժամանակագրության» հեղինակ:

Հալ պատմագիրներից Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը հիշատակում է Փիլոն Տիրակացուն: Նա գրում է. «Իսկ Անաստաս (կաթողիկոսը — Հ. Բ.) խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ ըստ այլոց ազգաց և հրամայէ Անանիայի Շիրակացոյ կարգել զՔրոնիկոնն հրաշազան, յորում զտոմարս մեր կարգեաց անշարժ: Եւ Անաստասայ խորհեալ ժողովով և եպիսկոպոսօք հաստատել զքրոնիկոնն և վախճանի՝ կացեալ յաթոն ամս Զ: Ի սորա աուրս էր և Փիլոն Տիրակացին, որ զՍոկրատայ պատմութիւնն բարգմանեաց ի հայ լեզու»⁶¹:

Այս Փիլոն Տիրակացին, մեր կարծիքով, հենց «Ժամանակագրության» բանաբաղն է, նա Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմությունը» թարգմանելուց հետո կազմել է նաև «Ժամանակագրությունը», օգտագործելով նաև հենց իր թարգմանած Սոկրատը: «Կայսերը հոռոմոց» բաժնում մի ամբողջական հատված բառացի վերցված է Սոկրատի Եկեղեցական պատմության համառոտ բնագրից. այսպես.

Փոքր Սոկրատ
(էջ 686—687)

«Յետ այսորիկ վախճանի երանելիի Պրոկղ, և ունի զաթոս հայրապետութեան Փղարիանոս, և սկսաւ ուսուցանել ի զէմս նեօտորի հայտնութեանն, իսկ նւտիքոս ոմն վանական ի Կուկղուոջ, առադրէր ընդզէմ Փղարիանոսի մի բնութիւն ասելով զուրիս ութ. քանզի ոչ խոստովանի զբանն Աստուած առնուլ մարմին ի սրբոյ կուսէն և լինել մարդ, այլ ասէ. ոչինչ էառ ի կուսէն Մարիամայ, բայց միայն նմանութիւն մարդոյ և կերպարանօք գտեալ իրրև զմարդ, և ոչ ճշմարտութեամբ Աստուած մարդացեալ: Եւ ժողովեալ Փղարիանոսի զհոմախոհ՝ եպիսկոպոսս իւր լուծանէ ի քահանայութենէ զնւտիքէս: Եւ զիտացեալ զհակառակութիւն նոցա երանելոյն Թեոդոսի թագաւորին, հրամայէ երկրորդ ժողով լինել յնփեսոս ի քսան և ինն ամի թագաւորութեան իւրոյ, և քննէ յաղազս Փղարիանոսի նւտիքոսի, և տեսանել զտոմարն

«Ժամանակագրություն»
(«Ան. Շիր. Մատ.», էջ 390—391)

«Յետ որոյ Փղարիանոս կայաւ զաթոս հայրապետութեանն, և սկսաւ ուսուցանել զնեօտորի հայտնութիւնն: Իսկ նւտիքէս ոմն, վանական ի Կուկղուոջ, առադրէր ընդզէմակս Փղարիանոսի զուրիս ութ, մի բնութիւն ասելով: Քանզի ոչ խոստովանի զբանն Աստուած առնուլ մարմին ի սրբոյ կուսէն և լինել մարդ, այլ ասէ՝ Ոչինչ էառ ի կուսէն Մարիամայ, բայց միոչ խոստովանի զբանն Աստուած առնուլ մարմին ի սուրբ կուսէն և այն նմանութիւն մարդոյ. և կերպարանաք գտեալ իրրև զմարդ և ոչ ճշմարտութեամբ: Եւ ժողովեալ Փղարիանոսի զեպիսկոպոսս զհամախոհս՝ և լուծանէ զնւտիքէս: Եւ զիտացեալ զհակառակութիւնս նոցա երանելիին Թեոդոս, հրամայէ՝ կրկին անգամ ժողով լինել յնփեսոս, ի քսան և հինգ ամի թագաւորութեանն իւրոյ, և քննել յաղազս Փղարիանոսի և նւտիքոսի, և տես-

60 Փիլոնի բնագրի համառոտողը տեղ-տեղ ավելացրել է առանձին նախադասություններ, որոնք զուրկ չեն հետաքրքրությունից: Օրինակ, երբ խոսք է լինում զպրոֆիլոն ունեցող ժողովուրդների մասին, ավելացնում է. «Իսկ վիրք և աղուանք ոչ կատարեալ զիր ունին այլ խել ի հայոցն որպէս ասորին և իսմայելացին յերբանեցոց առին» (էջ 192ա): Կան և այլ՝ ծավալով փոքր հավելումներ:

61 Ս տ ե փ ա ն ո ս Ա ս ո ղ ի կ, էջ 99:

և ունի զչորեքտասաներորդ զուրիսն զրեալ առ Փղարիանոս վասն նւտիքոսի մոլորութեանն. և յորժամ եհաս նորա պատուական հրամանքն, արտաքսեցին զնւտիքէս և զՓղարիանոս, և փոխանակ նորա զԱնաստղէս ձեռնադրեցին, լուծին և զԹեոդորիտոն Բերիւոցօ քաղաքի եպիսկոպոսն, զնղեմնոս Անտիոքայ եպիսկոպոսն, և փոխանակ նորա ձեռնադրի եպիսկոպոս Մարսիմոս ի ժողովոյն: Եւ եղև յաղազութիւն յաուրս Թեոդոսի թագաւորին բարեպաշտի»:

սանել զտոմարն Ղեւզլիի, զչորեքտասան զուրիսն զրեալս առ Փղարիանոս՝ վասն նւտիքոսի մոլորութեանն...

Յայնժամ երանելին Գիտակորոս՝ լուծանել ի պատուոյ զհայտնալս նկատորի, զՓղարիանոս և զպաղատանն եպիսկոպոս. ...լուծանել ի զԹեոդորիտոս՝ Կիւրոս քաղաքի եպիսկոպոս, ... և զԴիմնոս Անտիոքայ եպիսկոպոս և փոխանակ նորա ձեռնադրէր եպիսկոպոս ի ժողովին՝ զՄարսիմոս: Եւ եղև յաղազութիւն՝ յաուրս Թեոդոսի թագաւորի՝ եկեղեցեաց՝ ամս յիսուն և երկու⁶²:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը երուսաղեմի մատենադարանում գտնվող ձեռագրի հիշատակարանի հիման վրա եկել է այն եզրակացություն, որ Փիլոն Տիրակացին Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը» թարգմանել է 696 թ.: Գուցե դա ճիշտ է Մեծ Սոկրատի կապակցությամբ, որի բնագրի հենց սկզբում էլ հանդիպում է այդ հիշատակարանը: Բայց Փոքր Սոկրատը, ըստ երևույթին, թարգմանվել է ավելի վաղ. այն ավարտվում է թարգմանչի հիշատակարանով, ուր գրված է. «Արդ, զհրաման քո, քահանայդ Աստուծոյ, կատարեցի»⁶³: Պարզ է, որ խոսքը հայոց կաթողիկոսի մասին է: Բայց ո՞վ է այդ կաթողիկոսը: Ստեփանոս Տարոնացին ասում է, որ Փիլոն Տիրակացին Սոկրատի Եկեղեցական պատմությունը թարգմանեց Անաստաս կաթողիկոսի օրոք (661—667 թթ.): Փոքր Սոկրատի վերջում կա թարգմանչի հիշատակարանը, որտեղ ի միջի այլոց գրված է. «Բայց մեր աստանօր ուրեք զպատմութիւնս զաղաքեցուցեալ, ով տէր ներսեն Կամսարական, ապոհիւպատ պատրիկ, որ եկեղեցեաց ևս շինող...: Զի որոց ցանկացար պատմութեանս թարգմանել, ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց գնասցես»⁶⁴:

Ըստ Ասողիկի ներսեհ Կամսարականը իշխել է մինչև 691 թվականը. ընդ (140 + 551 = 691) թվականի տակ արդեն որպես Հայոց իշխան հիշատակվում է Սմբատ Բագրատունին⁶⁵, որը հաջորդել է ներսեհ Կամսարականին: Հետևաբար Փոքր Սոկրատը 696 թ. թարգմանվել չէր կարող. այն թարգմանվել է ավելի վաղ, համենայն դեպս մինչև 686 թվականը, քանի որ այդ թվականով է ավարտվում Փոքր Սոկրատից մի մեծ հատված ներբերկալած «Ժամանակագրությունը»:

Պետք է խոստովանել, որ բացառված չէ, գուցե ավելի հավանական է մի րոլորովին այլ բացատրություն: Փոքր Սոկրատի բնագրում վերոհիշյալ հատ-

62 Բնագրերի նույնությունը առաջին անգամ մատնացույց է արել Ն. Աղոնցը (տե՛ս նրա հոդվածը՝ «Փոքր Սոկրատի հեղինակը» Միտն, 10 (1936) էջ 303): Աղոնցը Փոքր Սոկրատի հեղինակ է համարում Հակոբ Ուսուցչուն՝ XII դարի մի անձնավորություն: № 5254 ձեռագրում պահպանված «Ժամանակագրության» վերնագիրը (եւսուք Փիլոնի) և «Ժամանակագրության» մեջ պահպանված խնդրո առարկա հատվածը, որ կա նաև Փոքր Սոկրատի մեջ, չեն հաստատում Աղոնցի ենթադրությունը, այլ ըստ երևույթին՝ Մ. Տեր-Մովսիսյանի, որի կարծիքով Փոքր Սոկրատի համառոտողն էլ Փիլոն Տիրակացին էր:

63 «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմություն», էջ 687:

64 Անդ, էջ 689—690:

65 Ա ս ո ղ ի կ, էջ 101: Ա. Տեր-Ղևնդյանը ներսեհ Կամսարականի իշխանությունը գնում է 689—693 թվականների միջև: Տե՛ս նրա «Հայոց իշխանը» արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, 1964, էջ 122, 130:

վածը կրճատված է. «Ժամանակագրության» մեջ այն հանդես է գալիս շատ ավելի ընդարձակ: Փոքր Սոկրատի այդ հատվածը հրատարակիչն առել է բառակուսի փակագծերի մեջ՝ ցույց տալով, որ Սոկրատի հունարեն բնագրից այն բացակայում է, ուստի ավելացված է թարգմանիչ Փիլոն Տիրակացու կողմից: Հնարավոր է, որ Փիլոն Տիրակացին «Ժամանակագրությունը» կազմած լինի նախքան Փոքր Սոկրատը թարգմանելը և թարգմանությունն ավարտելիս համառոտ կերպով մեջ բերած լինի «Ժամանակագրության» խնդրո առարկա հատվածը: Եթե դա այդպես է, ապա Փոքր Սոկրատի թարգմանության ժամանակն ընկնում է 686—691 թվականների միջև:

Փիլոն Տիրակացին չէր փայլում իր գիտելիքներով: Նրա գործերից մինչև օրս մեզ հայտնի էր միայն Սոկրատի «Եկեղեցական պատմություն» հայերեն թարգմանությունը: Այս երկի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը Մ. Տեր-Մովսիսյանին բերել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Փիլոն Տիրակացին «սահմանափակ մեկն էր»⁶⁶: Տեր-Մովսիսյանը կանգ է առել այդ հարցի վրա և ցույց տվել, որ Սոկրատի եկեղեցական պատմության «թարգմանությունը ունի մեծ թերություններ. թարգմանը հայերեն լեզվից ունի բառերի հարուստ պաշար, քիչ բացառությամբ ուղիղ կերպով է հասկանում հունարեն բառերը, բայց շատ թույլ է քերականության մեջ և անտեղյակ երկու լեզուների ոճական ներբյուրաներին: Նրա թարգմանությունը կարգալիս, այն սպալնորությունն է ստացվում, որ կարծես շարունակ օգտվել է այնպիսի մի բառգրքով, որի մեջ չուրաքանչյուր հունարեն բառի հանդեպ նշանակված էր հայերեն բառի մեկ կամ երկու նշանակությունը առանց ոճերի. բնական է, որ այդ տեսակ թարգմանությունը բառացի, ստրկական է դուրս եկել: Նա առանց հասկանալու է թարգմանել հունարեն հայտնի և շատ գործածական ոճեր: Օրինակ «բոստ աշխարհին ասասցուք» κατά χώραν ἐροῦμεν⁶⁷ կամ «չոտից հատանել» — ἐκποδῶν ποιεῖν⁶⁸. կան դարձվածքներ, որ ուղղակի չի հասկացել. κομιδῆ νηπιον⁶⁹ հատուկ անվան տեղ է դնում «Ռուսիի նիկոմիդացու» Փ. Ս. «Ռուսիին նիկոմիդացի (էջ 15), κομιδῆ νηπιῶ = Կոմիդիենաւ (էջ 58), οὗτος κομιδῆ νέος ὢν⁷⁰ = Սա Կոմիդազացի⁷¹ գրելով (էջ 355): Թարգմանիչը երբեմն հատուկ անունները հասարակ կարծելով թարգմանել է՝ օրինակ. Ἡλιοπόλις Արեգ քաղաք, նույն Փ. Ս. (էջ 52) Τερέβινθος սխալմամբ Ἐρεβινθος է կարդում և թարգմանում Սիւեռն (էջ 70)...: Մի թեթև ակնարկ ձգելով հատուկ անվանց ցանկի վրա, կարելի է տեսնել, թե ինչքան անհասկացած և քմահաճոյական ձևեր են ստացել հունարեն անունները հայերենի մեջ...»⁷²:

Մենք Տեր-Մովսիսյանի մատնացույց արած Փիլոն Տիրակացու սխալների մի փոքր մասը միայն մեջ բերեցինք, բայց այդքանն էլ բավական է Տիրակացու գիտելիքների սահմանափակության մասին զաղափար կազմելու համար:

Երբ անդրադառնում ենք «Ժամանակագրությանը», ապա համոզվում ենք,

66 «Սոկրատայ Արդաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», էջ 29:

67 Ըրշտ թարգմանությունն է՝ «իր տեղում կասնեք»:

68 Նշանակում է «հեռացնել, դեն շարտել»:

69 Նշանակում է՝ «շատ փոքր, մանուկ»:

70 Նշանակում է՝ «նա շատ մանուկ լինելով»:

71 Մ. Տեր-Մովսիսյանը սխալ է բառանշատումը կատարել. նա գրում է «Սակո մի-նադացի» (էջ 25): Պիտի լինի՝ «Սա Կոմիդազացի»:

72 «Սոկրատայ Արդաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», էջ 27—28:

որ վերոհիշյալ կարգի թարգմանական սխալներ կան նաև այնտեղ: Մենք համեմատեցինք միայն Հիպպոդիտոսի բաժինը՝ մեզ հասած հունարեն առանձին հատվածների հետ: Այնտեղ եղած թարգմանական սխալները չէր կարող կատարել Շիրակացին, որ, ինչպես մեկ անգամ առիթ ունեցանք ասելու, տասնամյակներ էր ապրել հույների մեջ և փայլուն կերպով գիտեր հունարեն լեզուն, հունարեն լեզվի ներբյուրանները: Մեր ասածը համոզեցուցիչ դարձնելու համար ավելորդ չէ այստեղ կանգ առնել «Ժամանակագրության» թարգմանական մի քանի սխալների վրա, որոնք իրենց բնույթով, ինչպես ասացինք, հար և նման են Փիլոն Տիրակացու Սոկրատ Արդաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» թարգմանության մեջ թույլ տված սխալներին:

Հունարեն բնագրում կարդում ենք. ἕως Μαστουσίας τῆς καθ' ἧλιον այսինքն «մինչև Արևելքում գտնվող Մաստուսիան». «Ժամանակագրության» մեջ այն թարգմանված է. «Մինչև ի Մաստուսիա, որ է Իդիոլե». հունարեն ἧλιος բառը, որ տվյալ դեպքում նշանակում է «Արևելք» ընդունված է որպես հատուկ անուն:

Հունարեն բնագիրն ունի. ἀπό Μυθίας ἕως τοῦ ἑσπερίου, այն է «Մարաստանից մինչև Արևմուտք». հայերեն թարգմանությունն ունի. «Ի Մարաց մինչև ի Սպերիոն», այսինքն նախապես հիշատակված թարգմանական սխալի հար և նմանը: Ἐσπερίον բառը հալ թարգմանիչը ընդունել է որպես հատուկ անուն:

Հունարեն բնագիրն ունի. «Εἰσι δὲ αὐτοῖς καὶ νῆσοι ἐπίκεινοι αὐταί. Κόρσυρα...», այսինքն՝ «Նրանց հասարակաց կղզիները հետևյալներն են. Կորսյուրա...» և այլն: Հայերեն թարգմանությունն ունի. «Եւ այս են կղզիք նոցա. Եպիկեւնիա, Իդալորսուդա...», այսինքն հունարեն ἐπίκεινοι հասարակ գոյականը հաջորդ αὐταί դերանվան առաջին α-ի հետ միասին ἐπίκεινοια ձևով վերցվել է որպես հատուկ անուն և դարձել կղզու անուն. αὐταί դերանվան մնացած — ստա: տառերը կցվել են Κόρσυρα կղզու անվան և դրանով ստացվել է «Իդալորսուդա»՝ գոյություն չունեցող կղզու անուն: Հիպպոդիտոսի լատիներեն թարգմանության տեքստում կարդում ենք. Amisos libera. պարզ է, որ հունարենում այն պետք է հանդես գար Ἄμισος ἐλευθέρα ձևով, այսինքն «Ամիսոս ազատ»: Հայերեն թարգմանությունն ունի. «Ամիսոս, Եղեթերա». պարզ է, որ հունարեն ἐλευθέρα ածականը վերցվել է որպես հատուկ անուն և դարձել քաղաքի անվանում:

Հունարեն բնագրի «Σπανῶν τῶν καὶ Τυρινῶν, καλούμενων δὲ Ταρραχονγσίων...», այսինքն «Սպանիացիների, որ և Տյուրինացիներ, որոնք Տարրակոնցիներ են կոչվում» հայերենում թարգմանվել է. «Ազգք Սպանիացուց որ են Տիրենացիք Պէտարակոնեացիք...»: Միտքը ամբողջությամբ խեղաթյուրված է, բացի դրանից հունարեն δὲ շաղկապը հալ թարգմանիչը կցելով «Տարրակոնեացիներին» դարձրել է «Պէտարակոնեացիք»:

Հունարեն բնագրի Σαρίνας-ը հայերեն թարգմանության մեջ «Կեսարանացիք» ձևով է: Ամենայն հավանականությամբ հայերենի առաջին Կե-ն, դա հունարեն «καί» շաղկապն է (արտասանվում է՝ «կե») որ թարգմանիչը կցել է Σαρίνας տեղանվան:

Նման բնույթի թարգմանական սխալների օրինակները կարելի է բազմապատկել, բայց վերոբերյալներն էլ բավական են համոզվելու, որ Անանիա Շիրակացին այդպիսի սխալներ կատարել չէր կարող, իսկ Փիլոն Տիրակացու հա-

մար, Սոկրատի թարգմանությունից դատելով, այդ կարգի սխալները բնականոն են:

Այսպիսով, վերը շարադրված փաստերը մեզ բերում են այն համոզման, որ հրատարակիչների կողմից «Ժամանակագրություն» կոչված VII դարի բնագիրը ամենևին էլ Անանիա Շիրակացու երկասիրությունը չէ: Նրա հիմնական մասերը հունարենից կատարված թարգմանություններ են. չնչին մասը միայն կարելի է համարել հայ հեղինակի ինքնուրույն աշխատանքի արդյունք: Եվ այդ ամբողջ աշխատության ամենահավանական բանաբաղ-թարգմանիչն ու ինքնուրույն էջերի հեղինակը՝ Անանիա Շիրակացու կրտսեր ժամանակակից Փիլոն Տիրակացին է:

P. M. БАРТИКЯН

К ВОПРОСУ О «ХРОНОГРАФИИ», ПРИПИСЫВАЕМОЙ АНАНИИ ШИРАКАЦИ, И О ЕЕ КОМПИЛЯТОРЕ

Резюме

В начале XX века Б. Саркисяном была издана анонимная «Хронография», датированная 685/686 гг. Издатель, а вслед за ним ряд арменоведов данное произведение приписывали Анании Ширакаци. Однако содержание «Хронографии», которая представляет собой в основном компиляцию из трудов греческих авторов (в первую очередь Ипполита Римского, Евсевия Кесарийского и других), противоречит данным произведений, действительно принадлежащих перу Анании Ширакаци. На основании фактов автор статьи доказывает, что Анания Ширакаци не мог быть компилятором (об авторстве его не может быть и речи) «Хронографии».

«Хронография» была издана на основании текста, сохранившегося в рукописи Матенадарана имени Маштоца за № 2679, датированной 981 годом. В Матенадаране, в рукописи № 5254, датированной 1280 годом, сохранился текст той же «Хронографии» в более сокращенном виде. Хотя эта последняя рукопись на три столетия моложе рукописи № 2679, «Хронография» в ней представляется в более первоначальном и неискаженном виде. В заглавии «Хронографии» рукописи № 5254 указывается, что составителем ее является Филон, которого автор данной статьи отождествляет с Филоном Тиракаци, переведшим к концу VII века с греческого языка на армянский «Церковную историю» Сократа Схоластика.

H. M. BARTIKIAN

A PROPOS DE LA „CHRONOGRAPHIE“ ATTRIBUEE A ANANIA CHIRAKATSI ET DE SON VERITABLE COMPILATEUR

B. Sarkisian publiait, au début du XXe siècle, une „Chronographie“ anonyme datant de 685/686 qu'il attribuait, comme le firent, par la

suite, nombre d'arménologues, à Anania Chirakatsi. Cette „Chronographie“ qui ne présente qu'une compilation d'ouvrages d'auteurs grecs (Hippolyte de Rome et Eusèbe de Césarée, en premier lieu, et d'autres) est en contradiction avec les ouvrages authentiques d'Anania Chirakatsi. Il nous est montré, à l'appui de nombreuses preuves, qu'Anania Chirakatsi, loin d'être l'auteur de la „Chronographie“, n'en est pas plus le compilateur.

La „Chronographie“ fut publiée sur la base d'un texte (Erévan, Maténadaran, no. 2679) datant de 981. Elle nous est parvenue également dans un manuscrit (Maténadaran, no. 5254) datant de 1280, sous une forme plus abrégée et plus proche de l'original que le texte du manuscrit 2679, de trois siècles plus vieux.

Le titre de la „Chronographie“ du manuscrit 5254 indique le nom de son auteur, Philon, que l'auteur du présent article identifie avec Philon Tirakatsi, traducteur arménien, à la fin du VIIe siècle, de l'original grec de „l'Histoire ecclésiastique“ de Socrate le Scolastique.

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԸՆԴԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայագիտության մեջ իշխում է այն տեսակետը, որի համաձայն դատական իրավասությունը, արդարադատության իրականացումը եղել է հայ հոգևորականության սեփականությունը, աշխարհական մարմինները կամ շեն ունեցել դատական իշխանություն, կամ երկրորդական է եղել նրանց դերը այդ բնագավառում¹: Ընդունելով մի անգամ, որ աշխարհիկ իշխանությունը դատական իրավասություն չի ունեցել կամ ունեցել է սահմանափակ չափով, նըշված ուսումնասիրողները, իրավական համարյա բոլոր վեճերը կամ դրանց մեծագույն մասը, բնականաբար, համարելու էին ընդդատյա հոգևոր ատյաններին:

Արդ, միջնադարյան Հայաստանում աշխարհիկ իշխանությունը, իրո՞ք, չի ունեցել դատական իրավասություն կամ երկրորդական է եղել նրա դերը այդ բնագավառում:

Դատական իրավասությունը գլխավորապես հոգևոր բարձր իշխանությունը վերագրելու համար ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը և այլք առաջին հերթին հիմնվել են Փալատոսի հետևյալ վկայության վրա. «Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղևալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և գլխավոր եկեղեաց² նահանգին Տարօնոյ, Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն, ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն»³: Այս վկայությունից Հ. Մանանդյանը⁴, օրինակ, եղբակացրել է, որ «Մեծի դատաւորութեան գործակալութիւնը» Գրիգորի սեփական իշխանությունն էր և, ուրեմն, դատական իշխանության բարձրագույն կրողը երկրում կաթողիկոսն էր: Ըստ բնագրի, սակայն, Գրիգորի սեփական իշխանությունը չի վերաբերում «գործակալութեան մեծի դատաւորութեանն»: Բնագրի քննվող հատվածը միայն մի բան է ասում. Դանիելը վերակացու էր Տարօնի եկեղեցիների և այդ գավա-

¹ Տե՛ս Վ. Բաստամյանց, Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, Ցառաջարանութիւն. Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908. և. Սամուելյան, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը, Վիեննա, 1911. «Կանոնագիրք Հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությունը Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, Առաջարան և այլն:

² Պատմության բոլոր յոթ հրատարակություններում՝ եկեղեաց: Ք. Պատկանյանը իր հրատարակության մեջ (1883 թ.) ծանոթագրում է՝ «թերևս՝ եկեղեցեաց»: Նորայր Բյուզանդացին («Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տփղիս, 1910, էջ 247) ուղղում է՝ եկեղեցեաց, որը և ընդունեցին Հ. Մանանդյանը, Ստ. Մալխասյանը և այլք:

³ «Փալատոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 36:

⁴ Տե՛ս «Ֆնոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 76:

ոի վրա տարածվող դատական իրավասությունը նրան էր տրված որպես առանձին իշխանություն:

Հուսավորչի տոհմը Հայաստանի մեծ ու ազդեցիկ տոհմերից էր և ընդարձակ տիրույթներ ուներ երկրի այլևայլ շրջաններում: Գրիգորյանները նախարարներ-ավատատերեր էին և իրենց տիրույթներում իրականացնում էին իշխանությունը, այդ թվում և դատական իրավասությունը հայտնի չափով, ճիշտ այնպես, ինչպես Արծրունիները, Մամիկոնյանները, Բագրատունիները և այլք, իրենց շրջաններում: Բայց, Գրիգորյանների նախարարական-ավատատիրական դատիրավասությունից դեռ չի բխում և չէր կարող բխել դատական բարձրագույն իշխանություն ամբողջ երկրի ծավալով: Սակայն, Գրիգորյանները շահում էին նրանով, որ կաթողիկոսությունը նրանց տոհմի ժառանգական արտոնությունն էր, ինչպես օրինակ, սպարապետությունը՝ Մամիկոնյանների կամ ասպետությունը՝ Բագրատունիների: Եթե Գրիգորյանները դատական իշխանություն ունեին ամբողջ երկրի վրա նաև աշխարհական գործերով, ապա դա կարող էր կապված լինել միայն կաթողիկոսության հետ: Արդ՝ ընդունենք պայմանականորեն, որ «մեծի դատարությունն գործակալությունը» Գրիգորի, ուրեմն և Գրիգորյանների, սեփական իշխանությունն էր որպես կաթողիկոսների: Հետևում է այստեղից, որ դատական բարձրագույն իշխանությունը ամբողջ երկրի ծավալով պատկանում էր կաթողիկոսին: Ամենևին ոչ: Ուսումնասիրողները, այդ թվում և Ն. Ադունցն ու Հ. Մանանդյանը, անշուշտ, նշում են, որ կաթողիկոսի այդ պաշտոնը Փավստոսն անվանում է գործակալություն, բայց անհրաժեշտ ուշադրություն չեն դարձրել հենց այդ բառի վրա: Մեծանուն Հ. Մանանդյանը լավագույնս ցույց է տվել, որ գործակալությունները պետական կյանքի կառավարման որոշակի բնագավառներն էին համապատասխան հաստատություններով: Դրանցից էին մարզպետությունը, հազարապետությունը, սպարապետությունը և այլն: Գործակալությունները գլխավորում էին նախարարական խոշոր անների ներկայացուցիչները: Բայց, գործակալությունները որքան էլ նախարարական անների ժառանգական արտոնությունը լինեին, այնուամենայնիվ գործակալները նշանակվում էին թագավորի կողմից, այլ կերպ՝ նրանք պետության բարձրաստիճան պաշտոնյաներն էին և որպես այդպիսիք ստորադրված էին թագավորական իշխանությանը, թագավորի գործակալներն էին: Թվարկված գործակալություններից մեկն էլ «մեծ դատարություն» գործակալությունն էր: Իրերի վիճակը չի փոխվում, եթե, նույնիսկ, ընդունենք էլ, որ այդ գործակալության գլուխը, ղեկը, կաթողիկոսն էր: Գործակալը գործակալ է մնում: Ուրեմն, ինչպես մյուսները, այնպես էլ արդարագատության բնագավառը ղեկավարող գործակալը ստորադրված էր թագավորին և ենթարկվում էր նրա գերագույն իշխանությանը: Այսպիսով, դատական աստիճանակարգության գլուխը, դատական իրավասության բարձրագույն կրողը թագավորն էր:

Բայց, դատական աստիճանակարգության գլուխը լինելով հանդերձ, թագավորը, գուցե, գլխավորում էր դատական մի այնպիսի համակարգ, որի յուրաքանչյուր օղակը վայրընթաց գծով գտնվում էր բացառապես հոգևորականների ձեռքում, ինչպես գրել են ոմանք: Գարձյալ ո՛չ: Բերենք մեր ձեռքի տակ եղած բազմաթիվ փաստերից մի քանիսը:

Ագաթանգեղոս. «Իսկ թագաւորն Տրդատիոս... հրաման ետ ի ժողով կոչել միաբանութեամբ ամենայն զօրացն իւրոց... Եւ կուտեցան... մեծամեծք և կու-

տակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք և իշխանք, նախարարք և ազատք, դատաւորք և զօրագլուխք, և հասնալ կային առաջի թագաւորին»⁵:

Փաւստոս. «Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք, աագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք»⁶:

Այս վկայությունների համաձայն աշխարհական դատավորները կարևոր պաշտոնյաներ են, որովհետև որպես կանոն հրավիրվում են աշխարհաժողովներին: Աշխարհական դատավորների հաստատությունը քրիստոնյա Տրդատի նորամուծությունը չէր. այն կար հին ժամանակներից և հարատևեց մինչև ուշ միջնադար: Պատմահայրը հաղորդում է. «Եւ օրէնս իմն հաստատէ ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որոշէ ելից և մտից և խորհրդոց և խրախճանութեանց և զբոսանաց: Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց առաջինս և երկրորդս և երրորդս, և որ ի կարգին ... Իրաւարարս ի տանն արքունի, իրաւարարս և ի քաղաքս և յաւանս»⁷:

Այս բարեփոխությունները խորենացին վերագրում է Հայաստանում Արշակունյաց հաստատության հիմնադրին՝ Վաղարշակին⁸: Ուրեմն խոսքը վերաբերում է մեր թվականության առաջին դարին: Գրականության մեջ կարծիք կա, թե պարզ չէ «իրաւարար» բառի իմաստը պարբերություն: Ավելին. ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն առհասարակ նշանակություն չի տալիս խորենացու այդ հաղորդմանը: Նա գրում է. «Իհարկե՛ն, հնարավոր և հավանական է, որ Տրդատ Ա-ը կարող էր բարեփոխած լինել իր թագավորության ներքին կարգերը, սակայն այդ մասին մենք ստույգ և արժանահավատ տեղեկություններ չունենք»⁹: Մեծավաստակ գիտնականի թերահավատությունը պայմանավորված է, գուցե, նրա ընդհանուր կարծիքով խորենացու մասին: Համենայն դեպս, ոչ հեռու անցյալում հայտնաբերված փաստերը, ընդհակառակը, նորից հաստատում են խորենացու ստուգությունը ընդհանրապես և քննվող վկայության արժանահավատությունը գեթ մի կետում՝ մասնավորապես: Խոսքը մի փաստաթղթի մասին է, որ հայտնաբերվել է 1933 թ. փետրվարի 24-ին, Եփրատի աջ ափին, ներկա Սալիհիյե գյուղի մոտ գտնվող Դուրա-Եվրոպոս մակեդոնական-պարթևական հաղորդումը, մեր թվականության առաջին դարին (Dura Pergament 21): Պորֆ. Բրադֆորդ Վելլեսը գրում է. «Ներկա փաստաթուղթը կազմվել է Դուրալի թագավորական դատարանի առաջ (δὲ ἀ τοῦ ἀπτόνι βασιλέως δὲ αααααααααα — ինչպես բնագրում է — Խ. Ք.): Վկաների թվում առաջին տեղում գտնվում են թագավորական երկու դատավոր ... Համակարգը թագավորական լիազոր ներ-

5 «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 412, ՃԺԱ:
6 «Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1932, էջ 54, III ԻԱ.
7 «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 117, 2-րդ 8:
8 Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է ոչ թե անձը, որի հետ կապում են երևույթը, այլ հենց ինքը՝ երևույթը, որ պատմիչը, բնականաբար, կապելու էր որևէ անձի հետ: Այս իմաստով նշանակություն չունի Վաղարշակի պատմականության հարցը, այսինքն այն հարցը, թե ով է ներկայացված նրա անվամբ՝ Տրդատը, ինչպես ընդունված է, թե պատմական Վաղարշակ Բ-ն, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը («Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 58): Տե՛ս նաև Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, Москва, 1960, էջ 20—23:
9 «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հ. Բ, մաս Ա, էջ 14:

կայացուցիչների ...որոնք ներքաղաքային հարաբերություններում հետապնդում էին թագավորի շահերը, այժմ այլևս չեն թվում տեղ-տեղ գոյություն ունեցող և մենք ակնհայտորեն պետք է ենթադրենք, որ այդպիսի դատավորներ ծառայում էին ո՛չ միայն Գուրայում, այլև ընդհանրապես քաղաքներում, գոնե, սելևկյան պետության արևելյան մասում, ինչպես և պարթևական ամբողջ տերության մեջ»¹⁰։ Պարթևական պետության քաղաքներում թագավորական դատարանների ու դատավորների գոյությունը հաստատող այս արժանահավատ տեղեկությունը նոր լույս է սփռում հորենացու հաղորդման վրա, որի համաձայն մեր թագավորը նշանակեց «իրաւարարս ի տանն արբունի, իրաւարարս և ի քաղաքս և յաւանս»։ Ուշագրություն դարձնենք. հորենացու վկայություններ էլ դատավորներ նշանակվել են քաղաքներում, և այս կողմից էլ Պատմահոր հաղորդումը համահնչյուն է Գուրայի փաստաթղթին։ Հաստատվելով Հայաստանի գահի վրա և վերջինի ամբույթունն ապահովելուց հետո, նոր հարստության հիմնադիրը, բնական է, որ զբաղվելու էր իր տերության ներքին գործերով։ Հայ պարթևի կողմից Հայաստանի քաղաքներում նշանակված դատավորները, բնականաբար, չէին տարբերվելու նրա ավագ գահակիցների կողմից պարթևական քաղաքներում կարգված թագավորական դատավորներից։

Շահապիվանի ժողովի ժՁ կանոնում կարդում ենք. «Եպիսկոպոս ոք կամ երէց, կամ ազատ ոք ի դատաւորաց»¹¹։ Այս կանոնից շատ պարզ երևում է, որ կային պաշտոնյաներ, որոնք հատկապես դատավորներ էին միայն և որ նրանք ազատներից էին, այսինքն՝ աշխարհականներից։ Աշխարհական դատավորները քննում էին կամ նրանց մասնակցություններ էին քննվում կարևորագույն գործեր։ Նույն ժողովի Ի կանոնը սահմանում է. «Ապա եթէ յոստիկանի»¹² ի տան գտցի պղծութիւն... կայցին միարան պղծագործ ընտանեաւքն հանդերձ եւ ի հրապարակ ածցեն եւ առաջի զլիստոր եպիսկոպոսին եւ առաջի մեծամեծաց իշխանացն եւ աագ դատաւորաց, եւ միարան վրէժխնդիր լինիցին աւրինացն Աստուծոյ»¹³։ Դարձյալ՝ բացի եպիսկոպոսներից ու իշխաններից, որոնք միաժամանակ նաև դատավորներ էին վարչա-կառավարչական իրենց լայն իրավասությունն ու լիազորությունների ուժով, և աշխարհական շարքային դատավորներից, կային նաև աշխարհականներից ավագ դատավորներ, որոնց գործը հենց դատավորությունն էր։ Դատելով այն գործերից, որ քննում են սրանք, պետք է եզրակացնել, որ ավագ դատավորները արդարադատության իրականացման բնագավառում խաղում են նշանակալի դեր։ Դա ընդգծվում է նաև այն հանգամանքով, որ դատական աստիճանակարգության մեջ ավագ դատավորների դատական իրավասությունը ներկայանում է նույն բարձրությունը ինչ և իշխաններին ու եպիսկոպոսներին։

¹⁰ Dura pergament 21. Hypothek und Exekution am Euphratufer in 1. Jahrhundert n. Chr. von C. Bradford Welles, ի Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, LVI Band, Weimar, 1936, էջ 105--106:

¹¹ «Կանոնգիրք հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությունը վ. Հակոբյանի, էջ 455:

¹² Գոկտոր Լ. Ս. Խաչիկյանը ուղղում է. «ոստիկան»-ը՝ «ոստանիկ» համաձայն մեր Մասենադարանի № 659 կանոնգրքի (տե՛ս «Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից», Երևան, 1951, էջ 76, ծանոթագր. 2): «Ոստիկան» բառի նշանակության մասին միջնադարյան Հայաստանում տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ուշագրավ հոդվածը՝ «Գիտողությունների «ոստիկան» բառի մասին», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 243—248, որտեղ հոդվածագիրը, սակայն, չի օգտագործել Շահապիվանի ժողովի Ի կանոնը:

¹³ «Կանոնգիրք հայոց», հ. Ա, էջ 465:

վկայակոչված փաստերը, ինչպես և բազմաթիվ այլ տվյալներ ցույց են տալիս, որ Արշակունյաց հարստության (նաև Մարգապանության) ժամանակ հոգևոր-եկեղեցական ատյաններից բացի կային պետական (աշխարհական) դատարաններ երեք աստիճանով. գերագույն՝ թագավորական (մարգապանական), միջին՝ իշխանական և ավագ դատավորների, ստորին՝ դատավորների։

Աշխարհական դատարանների համակարգը կար ոչ միայն Բագրատունյաց, այլև Զաքարյանների շրջանում։ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն ժԹ—ԺԳ դարերի Հայաստանի դատարանային համակարգը ներկայանում է հետևյալ ձևով. պետական դատարաններ (թագավորական, իշխանական, ստորին), ավատատիրական-ավատապետական դատարաններ (դասային, տերղևական) և հոգևոր-եկեղեցական ատյաններ (ժողով, կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական, բահանայական)¹⁴։ Դատարանային այս համակարգում թագավորական դատարանի առկայությունը տարօրինակ չպետք է թվա այն պատճառաբանությամբ, թե այն ժամանակ երբ գրվել է Դատաստանագիրքը, չկար թագավոր ոչ մայր հայրենիքում և ոչ Կիլիկիայում։ Նախ, ժԹ դարի վերջերին ներքին և արտաքին իրադարձությունները զարգանում էին այն ուղղությամբ, որ կարող էին տանել և Կիլիկիայում, իրոք, տարան դեպի թագավորության վերականգնում։ Մխիթարն ընդառաջում էր ցանկալի գալիքին և Դատաստանագիրքը գրելիս՝ անշուշտ, նկատի ուներ հայկական թագավորության վերականգնման իրական հնարավորությունը։ Երկրորդ, հիշտ է, թագավորական դատարանը զեռ չկար, այն պետք է ստեղծվեր թագավորության վերականգնումով, բայց այդ դատարանը Մխիթարի երևակայության արդյունքը չէր, այլ իր իրական օրինակն ուներ պետական-թագավորական կյանքի նախորդ շրջանում։

Ի մի բերելով վկայակոչված և շատ այլ փաստեր կարող ենք արձանագրել։ Հայկական պետականության պայմաններում դատական իրավասության բարձրագույն կրողը եղել է մարմնավոր գերագույն իշխանավորը՝ թագավորը։ Հոգևոր ատյաններից բացի եղել է աշխարհական դատարանների համակարգը իր ընդդատության գործերով, որոնք ընդգրկում էին քրեական արդարադատության համարյա ամբողջ բնագավառը և քաղաքացիականի մի մասը։

Օտար տիրակալության ժամանակ, եթե, սակայն, պահպանվել է աշխարհական համազգային իշխանությունը կամ երկրի այն շրջաններում, որտեղ մնացել են հայկական իշխանություններ, դատական իրավասությունը բաժանված է եղել սրանց և հոգևոր մարմինների միջև, ինչպես նախորդ դեպքում, բայց կաթողիկոսի գերի նկատելի ուժեղացմամբ և երկուսի համար էլ այն ընդհանուր սահմանափակումով, որ պայմանավորված էր օտարակալությամբ։

Հայկական իրավունքի պատմության մեջ հոգևորականությունը եղել է դատական իրավասության միակ կրողը այն շրջաններում և այն ժամանակ, որտեղ և երբ ազգային մարմնավոր իշխանություն չի եղել և որքանով այդպիսի իրավասություն արտոնվել է տիրողների կողմից։

Թվարկելով մի շարք գործեր, որոնք Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն ընդդատյա են աշխարհական ատյաններին, պրոֆ. Խ. Սամուելյանը գրում է. «Հոգևոր դատարանները, որպես ավելի ազդեցիկ ու տարածված հիմնարկություններ, ընդունակ էին միշտ իրենց վրա վերցնել այդ տեսակ իրա-

¹⁴ Այդ կապակցությամբ ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Դատարանային համակարգը Միջնադարյան Հայաստանում բոտ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի», «Տեղեկագիր», 1965, № 12:

վարանական կազմաների վճիռներն և յուրաքանչյուր բույն անխափան ներս խուժել աշխարհական ու եկեղեցական դատաստանների իրավասությունաց տարբերող սահմանների որոշման մեջ»¹⁵։ Մենք շենք կարող նշել ոչ մի փաստ Գատաստանագրքում, ոչ մի հոդված, որից հետևեր, թե օրինակ՝ եպիսկոպոսական ատյանը իրավասու էր փոխել իշխանական դատարանի վճիռը, կամ իշխանական դատարանից վերցնելով կարող էր իր վարույթի տակ առնել մի գործ, որը նախապես արգեն ընդգատյա էր առաջինին և այլն։ Գատաստանագիրքը ոչ մի հիմք չի տալիս ասելու, թե հոգևոր ատյանները իրավական (իրավական և ոչ թե «պատուի աղազալ») որևէ գերազանցություն ունեին աշխարհական դատարանների համեմատությամբ։ Ընդհակառակը, հոգևոր և մարմնավոր ընդգատյան գործերի բիշ թե շատ որոշակի սահմանազատումը, որ տվել է Մխիթարը, խոսում է այն մասին, որ այդ դատարաններից յուրաքանչյուրը ուներ գործունեության իր բնագավառը, որի սահմաններում նրանք անկախ էին իրարից իրավականորեն։ Երկու բնույթի այդ դատարանների իրավական գերազանցության հարցը ընթանում է յուրաքանչյուրի համար իր գծով, երկուսի վերաբերյալ էլ հանգելով աշխարհական բարձրագույն իշխանությունը։ Այդպես էր իրավունքի համաձայն։ Ինչ վերաբերում է դատա-իրավական գործնական առօրյային, ապա այս դեպքում որոշիչը ոչ այնքան իրավունքն էր, որքան իշխող զասակարգի երկու դասերի ուժերի իրական հարաբերությունը ամբողջ երկրի ծավալով ընդհանրապես և յուրաքանչյուր տվյալ շրջանում՝ մասնավորապես։

Քանի որ Հայաստանում կային երկու բնույթի դատարաններ՝ հոգևոր և աշխարհական, ուստի տեսնենք, թե դրանցից յուրաքանչյուրը ինչ կարգի գործեր էր քննում։ Հասկանալի է, որ ամենից առաջ պետք է հետաքրքրի քրեական գործերի ընդգատյան հարցը։ Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Վաղարշակը նշանակեց «Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնս առնելով, և այլ ոմն զվրէժիւնդրութեանցն»¹⁶։ Պատմահայրը այսպես է ներկայացնում այդ պաշտոնյաների պարտականությունները. «Եւ բարույ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրան և զմարդասիրելն»¹⁷։ Երկրորդ պաշտոնյայի կոչումը, ինքնին, արգեն պարզում է այն բանը, որով Պատմագիրը բնութագրում է նրա պարտականությունը՝ վրեժխնդրություն։ Այս պաշտոնյան պարտավոր էր ամեն անգամ գրավոր հիշեցնել արքային վրեժխնդրության անհրաժեշտության մասին։ այսինքն՝ հարց էր բարձրացնում քրեական հետապնդում սկսելու, գործ հարուցելու մասին։ Վրեժխնդրության մասին գրավոր հիշեցնողը, այսպիսով, ներկայանում է որպես մի գլխավոր դատախազ, որպես հանրային-պետական մեղադրող, որը ի պաշտոնն, ex officio պարտավոր էր հետապնդում սկսելու հանցագործի դեմ կամ հանցագործության փաստի առթիվ։ Իհարկե, չպետք է կարծել, թե հանրային-պետական մեղադրողը հետապնդում էր սկսում ամեն մի հանցագործության կապակցությամբ։ Նրա հանդես գալու առիթները առաջին հերթին, հավանաբար, այն հանցավոր արարքներն էին, որոնք ուղղված էին թագավորի «գանձի» ու գահի դեմ կամ ընդհանրապես քրեական այն

15 «Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը», էջ 140—141։

16 «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», 2-րդ, 8, էջ 117։

17 Անգ։

գործերը, որոնք ընդգատյա էին թագավորին։ Միջնադարյան Հայաստանում իշխանությունների կողմից հանցագործին ի պաշտոնն հետապնդելը, ինքնին, շատ ուշագրավ երևույթ է, որին այստեղ հանգամանորեն անդրադառնալ շենք կարող¹⁸։ Նշենք միայն, որ Խորենացու վկայության համաձայն քրեական կարևոր գործերը ընդգատյա էին թագավորական դատարանին։

Եզնիկ Կողբացին, անշուշտ, իր ժամանակի դատա-իրավական առօրյան նկատի ուներ, երբ արձանագրում էր. «Արդ, յետ այսր ամենայնի հաւանութեանց յամառեալ զնոյն ի մէջ բերեն. բնութեամբ են՝ ասեն՝ շարիք՝ և ոչ կամածինը»։

Ասեմք. եթէ բնութեամբ իցեն, ընդէ՞ր օրէնք ի թագաւորաց զնիցին, և սաստի ի յիշխանաց և պատիժի ի դատաւորաց, ո՞չ ապաքին վասն կարճելոյ շարեացն։ Եւ, թէ բնութեամբ իցեն շարիքն՝ ոչ պարտի օրէնսդիրն օրէնս զնել, և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ շարագործին ածել ... Իսկ եթէ տեսանեմք՝ թէ քաղաւորն զիրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրեժուցն զվնասն կարճէ, և դատաւորն զգողն և զաւագակն պրկէ և ֆերէ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ, և հայր զորդի զծնեայ մահապարտեալ՝ դատաւորաց մատնէ, և այլքն ամենեքեան զիրաքանչիւր զանցնիւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն՝ կամ անձամբ կամ իշխանօք»¹⁹։ Այս վկայության համաձայն քրեական արդարադատությունը, հավանաբար նաև քաղաքացիականը նշանակալի չափով, վերը նշված երեք դատարանների իրավասությանն է ենթակա։ Ինքը՝ թագավորն է վրեժ պահանջում իր սահմանած օրենքների խախտման համար, իշխանն է պատժում և դատավորը՝ սաստում։ Բոլոր դեպքերում, առհասարակ, վրեժ են պահանջում ոչ թե «եպիսկոպոսօք», այլ «իշխանօք», ուրեմն քրեական գործերը ընդգատյա էին ոչ թե հոգևոր ատյաններին, այլ՝ աշխարհական։

Այդպես էր նաև Բագրատունիների ժամանակ, նկատի ունենալով Ասողիկի վկայությունները և այլ փաստեր. այդպես էր նաև Զաքարյանների ժամանակ, ինչպես կտեսնենք ստորև, հիմնվելով գլխավորապես Գատաստանագրքի վրա։

Միակողմանի շինելու համար ծանոթանանք նաև այն փաստարկներին, որ բերել են իշխող տեսակետի կողմնակիցները։ Այս դեպքում ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ Վ. Բաստամյանցին, որովհետև նա առաջինն է, որ աշխատել է հիմնավորապես ապացուցել այդ տեսակետը. մյուսները՝ այսպես թե այնպես կրկնել են նրան։ Նշենք նաև, որ Վ. Բաստամյանցը հայ իրավունքի պատմագիտության հիմնադիրն է, այդ գիտության սակավաթիվ ներկայացուցիչներից ու մեծ երախտավորներից մեկը։ Մեծաթիվ շենք նրա գործերը, բայց բարձրարժեք են խիստ։ Եվ եթե նրա ու այլոց որոշ տեսակետները վերանայելու փորձեր են արվում այսօր, ապա այն գիտակցումով, որ դրանք շտկումներ են միայն ոչ-ձիշտ գրված մի քանի աղյուսների, այն շենքում, որ կառուցել են նրանք։ Վ. Բաստամյանցը գրում է. «Ժողովրդի համար ավելի օգտակար է ու ձեռնտու, որ քրեական գործերի դատաստանը լիներ ոչ թե մարմնավոր, այլ հոգևոր իշխանության ձեռքին, որովհետև այդ իշխանությունը միշտ ավելի

18 Այդ մասին մանրամասն տես մեր գիտությունն աշխատությունը — «Գատարանակազմությունն ու դատավարությունը միջնադարյան Հայաստանում ըստ Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքի»։

19 Եզնիկ Կողբացու վարդապետի Կողբացու Եղծ աղանդոց, Թիֆլիզ, 1914, Ա, ԺԵ, էջ 42։

ներողամիտ էր և գործածում էր միշտ ավելի թեթև, միայն ուղղեցուցիչ պատիժներ—գանազան տեսակ ապաշխարանքներ»²⁰: «Այս դատողությունը ավելի բան միամիտ է,— պատասխանում է ն. Մելիք-Քանգյանը,— սպանողի համար ճշմարիտ է, շատ նպաստավոր է հոգևոր դատարանին դիմելը, որովհետև միամիտ ապաշխարանք կրելով հանցանքից կազատվի, բայց... ո՞ր մարդը կհամաձայնի յուր եղբոր սպանողին ազատ համարել պատժից... Հապա եթե հանցավորը պնդագլուխ է և եկեղեցական ապաշխարանք կրելու ոչ հակամետ, ինչ պիտի անի եկեղեցական դատարանը, ոչինչ, նա պիտի այն ժամանակ նզովքի ենթարկի այդպիսի անձին: է այսպիսով աշխարհն կարելի է կառավարել, իհարկե ոչ»²¹:

Վ. Բաստամյանցն, այնուհետև, հենվում է Շահապիվանի ժողովի 20-րդ կանոնի և, մանավանդ, այնտեղ գործածված «չարագործ» բառի վրա: Ենթադրելով, որ այդ բառը կիրառվել է «ոչ անտակուսության իմաստով, այլ յուր պարզ և սովորական իմաստով», եղբակացնում է. «Հիրավի եկեղեցական իշխանության ձեռքին էր քրեական գործերի դատաստանը»²²: ն. Մելիք-Քանգյանը ոչ առանց հիմքի պնդում է, որ «չարագործ» բառի տակ կանոնում պետք է հասկանալ մտղենականներին: Առայժմ թողնենք, թե «չարագործ» բառի մեկնությունից որն է ճիշտ և ուշադրություն դարձնենք նույն՝ 20-րդ կանոնի հետևյալ հատվածի վրա, որը զուրս է մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից. «Ապա եթե եպիսկոպոսն ջանացաւ եւ վրէժխնդիր եղեւ, եւ երիցունքն եւ այլ մարդիկն վկայեսցեն զաշխատութենէ եպիսկոպոսին, որ զարագործն յայտ առաւ իշխանութեան ուրով, եւ իշխանն, որ էր յաշխարհին եւ գեաղջ ուրով աւագ, նախարար՝ տէր գաւառին, կամի պղծութեանն քիկունն լինել եւ զընացողսն զաղել եւ թախտանել կամ վասն կորուսիչ արծաթոյ կամ վասն ակնառութեան եւ ծառայութեան, եւ ոչ ընտրեսցէ զՔրիստոս սիրել... եղիցի նզովեալ այնպիսին եւ յեկեղեցոյ սրբոյ ի բաց կացցէ մինչեւ տացէ զպղծագործսն ի ձեռս եպիսկոպոսին»²³: Ընդգծված տողերից ակնհայտ է, որ «չարագործի» մասին եպիսկոպոսն հայտնում էր մարմնավոր իշխանությանը՝ իշխանին, գեղջավագին, նախարարին և սրանք էին, որ պատժիչ միջոցներ էին կիրառում զանցառուի նկատմամբ: Եթե «չարագործի» տակ հասկանանք հանցագործին, բառի քրեաիրավական իմաստով, ինչպես ընդունում կամ ենթադրում է Վ. Բաստամյանցը, ապա քրեական գործերը ընդգատյա էին մարմնավոր իշխանությունը: Իսկ եթե «չարագործի» տակ հասկանանք հանցագործին, բառի կրոնա-եկեղեցական իմաստով, սվյալ զեպրում ազանգավորին, ինչպես բացատրում է Մելիք-Քանգյանը, ապա նրան պատժելը դարձյալ կախված էր աշխարհական իշխանությունից, որովհետև եթե վերջինս ինչ-ինչ պատճառներով կամենար հովանավորել-պատսպարել հանցագործին, հոգևոր մարմինները ոչինչ չեն կարող անել, բացի աշխարհական իշխանավորին նզովելուց: Այսպիսով, այս կանոնը ևս հաստատում է, որ քրեական գործերն ընդհանրապես և հոգևոր-եկեղեցական գործերով մարմնական-նյութական պատիժների կիրառումը՝ մասնավորապես, պատկանում էր աշխարհական իշխանության իրավասությանը:

20 «Յառաջարանութիւն», էջ 69:

21 «Հայոց եկեղեցական իրավունք», Բ գիրք, Շուշի, 1905, էջ 225—226:

22 «Յառաջարանութիւն», էջ 73:

23 «Կանոնգիրք հայոց», 5. Ա, էջ 463—464:

Վ. Բաստամյանցը, վկայակոչելով ներսես Բ կաթողիկոսի Բ, Ժէ, Ի, ԻԹ, ԱԱ և ԱԳ (նաև Գրիգոր Լուսավորչի 15 և 16-րդ) կանոնները, գրում է. «Այս կանոնների մեջ հիշված բոլոր հանցանքները — մարդասպանություն, զոգություն, ավաղակություն, հրձիգություն և այլն, զուտ քրեական են, բայց երբ հոգևոր իշխանությունը նշանակում է զոցա համար եկեղեցական ապաշխարություն, ուրեմն զոցա դատաքննությունը նորա ձեռին էր»²⁴: ն. Մելիք-Քանգյանը առ այս նկատում է. «Այդ ոմն ներսեսի 42 կանոնն բոլորովին անվավեր են և անհիմն, կցկտոր և միմյանց հակասական ...Սրանց վրա վստահանալ և սրանց հիմամբ եղբակացություն անել, չի կարելի...»²⁵: Ավելացնենք. քննվող հարցի տեսանկյունից ամենևին նշանակություն չունի հակասական կամ վավերական են թե ոչ ներսես Բ-ի կանոնները: Միանգամայն վավերական և ոչ հակասական շատ կանոններ, թե՛ ազգային և թե՛ օտար ծագումով, քրեական մի շարք հանցագործությունների համար ապաշխարություն են սահմանում: Բայց, այդ կանոնների հիման վրա, այնուամենայնիվ, չի կարելի եզրակացնել, թե Հայաստանում, ինչպես Մխիթարից առաջ, այնպես էլ նրա ժամանակ, քրեական գործերն ընդգատյա էին հոգևոր ատյանին, այն պարզ պատճառով, որ նման դեպքում ապաշխարությունը միայն լրացուցիչ պատիժ է եղել: Վկայակոչենք մի քանի փաստ: «Եթե այդ վկին սպանցէ յաղագս պոռնկութեան, արեան դատաստան լիցի բովանդակ, զի ի տեառնէ արձակել հրամայեցաւ եւ ոչ սպանանել... Իսկ եթէ կին զայդ զեղօք եւ կամ այլ օրինակաւ, նոյն լիցի դատաստան: Եւ ապաշխարութիւն յաղագս տուգանին քերկ լիցի: Բայց մի ոք զապաշխարութիւնն հայցիցէ ի գիրս դատաստանի, զի այդ կանոնաց է եւ է ոգայ, իսկ սա մարմնայ...»²⁶, կամ՝ «ոք միանգամ իբ՛ դատաստանի են եւ տուգանին, պէտք են եւ ապաշխարութեան: Եւ քանզի կանոնք եւ դատաստանք այնու բաժանին ի միմեանց, զի զծածուկ եղեալ յանցանս, որոց եւ պէտք իցեն տուգանի՝ հրամայէ՛ առնել ողորմութիւնս իսկ դատաստան՝ թէ եւ տուգանէ՛ ոչ բառեայ զապաշխարութիւնն: Սակայն ճեւմամբ եւ փորձի լիցի իմաստեոց, յաղագս որոյ յամենայն իրս դատաստանի զապաշխարութիւնն ի կանոնն թողաք»²⁷ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, Մխիթարն ասում է, որ դատաստանը, այսինքն՝ իրավական պատիժը կամ փոխհատուցումը չի վերացնում հոգևոր-եկեղեցական պատիժը՝ ապաշխարությունը: Պարզվում է միաժամանակ, թե ինչու կանոններում ապաշխարություն է սահմանված քրեական հանցագործությունների համար, որովհետև «որք միանգամ իբք դատաստանի են եւ տուգանին, պէտք են եւ ապաշխարութեան»: Եվ որովհետև ապաշխարություն կարող է նշանակել միայն հոգևոր իշխանությունը, ուստի Գատաստանագիրքը սահմանում է միայն նյութական-մարմնական պատիժը, ապաշխարությունը թողնելով եկեղեցուն:

Ասածու պատվիրաններից ամեն մի շեղում գործով, խոսքով, նույնիսկ՝ մտովի, քրիստոնեական վարդապետության համաձայն, համարվել է մեղք, այդ բառի կրոնա-եկեղեցական իմաստով: Առավել ևս մեղք է համարվել հանցագործությունը, մանավանդ՝ սպանությունը: Հանցագործությունը մի մեղանշանք է աստծու, աստվածագիր օրինականության դեմ: Մեղանշողը պետք է քավի իր մեղքը: Քավության գլխավոր միջոցներից մեկը ապաշխարանքն է:

24 «Յառաջարանութիւն», էջ 74—75:

25 «Հայոց եկեղեցական իրավունք», Բ գիրք, էջ 225:

26 «Մխիթարայ Գօշի Գատաստանագիրք հայոց», էջ 115:

27 Անդ, էջ 361, տե՛ս նաև էջ 197, 349 և այլուր:

Ապաշխարողը իր մեղքի անկեղծ խոստովանությունը, ամենօրյա ջերմեռանդ աղոթքով, ի խորոց սրտի անխառն զղջանքով աստուծուց ներումն է հայցում: Ի վերջո, աստված ներում է նրան և վերագործնում եկեղեցու դիրկը: Մի խոսքով՝ ապաշխարությունը, հայտնի առումով, հաշտության միակողմանի պայմանագիր է աստծու և հանցագործի միջև, որի մեջ տուժողի շահերը անասված են: Բայց, աստծուն բավարարելուց բացի պետք է բավարարել և տուժողին, աստվածադիր օրինականությունից բացի՝ նաև մարդադիր օրինականությունը: Ապաշխարանքը անմիջական այդ գոհացումը տալ չի կարող և որպես հանրալին անվտանգությունն ապահովող միջոց նվազ գործոն է, ուստի այն չի կարող վերացնել կամ իրենով փոխարինել արարքի քրեա-իրավական հետևանքները: Դատաստանագրքի երեք խմբագրությունն էլ ընդգծում են այդ իրողությունը, հիմք տալով մեզ ասելու, որ ոչ միայն Մխիթարի հայացքն է դա, այլև իրական կյանքի դատա-իրավական առօրյան: Դատաստանագրքում կարգում ենք. «Գիրք դատաստանի զնմանութիւն կանոնաց ունի ... Եւ արգ աչսպէս ունին զնմանութիւն առ միմեանս. զի կանոնը հոգւոյ ուղղիչ է եւ դատաստան մարմնոյ, եւ թէ պէտեւ ի միմեանց բաժանեալք են, բայց ի բազում իրս միաւորին, որպէս եւ հոգի եւ մարմին, զի բնութեամբ երկու են եւ անշփոթ, խառնեալք ընդ միմեանս լինին մի եւ ի բազում իրս մի կամօք գործեն զիրսն: Նոյնպէս եւ կանոնքն եւ դատաստանս: Վասն այնորիկ քէպէտեւ պատանի ի միասին խառնիլ երկուցն, բայց ոչ լուծանեն զմիմեանս»²⁸: Կանոնը հոգու ուղղիչն է, Դատաստանագրքը՝ մարմնի. և եթե պատահում է, որ կանոնականն ու աշխարհական-իրավականը միասին են հանդես գալիս, ապա՝ «ոչ լուծանեն զմիմեանս»: Կանոնական պատիժը չի վերացնում քրեա-իրավականը, ինչպես որ վերջինս էլ չի վերացնում կանոնականը, թեև կանոնականը հաճախ կամ երբեմն ածանցական է իրավականից:

Այսպիսով, քրեական ծանր հանցագործությունների համար կանոնների սահմանած ապաշխարությունը եկեղեցու իրավասությունը պայմանավորված հոգևոր-կանոնական լրացուցիչ պատիժն է լոկ ի վերա մարմնական նյութական այն պատժի, որ նշանակում էին աշխարհական ատյանները, որոնց և ընդդատյա էին այդ գործերը:

Միջնադարյան Հայաստանում ընդդատության վերաբերյալ ավելի մանրամասն ու ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հիման վրա, ուրեմն ծանոթանանք նրա տվյալներին: Այս դեպքում, թվում է վստահելի ուղեցույց կարող է լինել Դատաստանագրքի Բ խմբագրությունը, որտեղ, ի տարբերություն ԱԳ խմբագրությունների, հոգվածները տարազատված են երկու մեծ բաժնի մեջ՝ եկեղեցական և աշխարհական դատաստան անվանումներով և նախագրության Ե գլխում էլ ասված է, որ թագավորն ու իշխանը «զաշխարհի դատաստանս հոգայցեն... իսկ զեկեղեցուց դատաստան եպիսկոպոսն հոգայցէ»: Այս փաստերից արտաբուստ համոզիչ այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ աշխարհական ատյաններին ընդդատյա էին Դատաստանագրքի աշխարհական մասում խմբավորված հոգվածներով նախատեսվող դիպվածները, իսկ եկեղեցական դատարաններին՝ եկեղեցական մասում նախատեսված դիպվածները: Որքան էլ վստահելի թվա այս ուղեցույցը, այնուամենայնիվ, միայն դրանով ղեկավարվելը ճիշտ չէր լինի և թյուրիմացությունների տեղիք կտար, որովհետև Դատաստանագրքի երկատմումը

28 «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագրքի հայոց», էջ 18—19:

մինչև վերջ ու հստակորեն չի լուծվել ընդդատության հարցը և երկու մասում էլ հանդիպում ենք հակառակ ընդդատության գործերի: Այսպիսի պայմաններում կողմնորոշվելու համար այլ կովաններ են պետք, որոնք բարեբախտաբար կան և շատ ավելի վստահելի են: Դատաստանագրքի առանձին հոգվածներ պարունակում են ուղղակի կամ անուղղակի ցուցումներ տվյալ դիպվածի կամ դիպվածների տվյալ խմբի ընդդատության վերաբերյալ, որոնք, անկախ Դատաստանագրքի բաժանումից մասերի, հնարավորություն են տալիս ճշտություններին: Մինչ այդ ցուցումներին անդրադառնալով ծանոթանանք մի շատ կարևոր սկզբունքի հետ, որ սահմանում է Մխիթարը. «Գիտելի է զի ամենայն օրինագրութիւն լուծեալ եւ զղջացեալ ոչ կարօտի դատաստանի, իսկ անզղջիցն դատաստանի պէտք են... Լուծեալ եւ զղջացեալ — ի ձեռն վարդապետաց վերստին ուղղութիւն. այլ անզղջից դատաստանաց իրաւունք»²⁹: Այսպես, ուրեմն, օրինագրանցի զղջման դեպքում ապաշխարություն, եթե զղջում տեղի չի ունենում՝ «դատաստանաց իրաւունք», ըստ որում նշանակություն չունի, թե ինչ օրենք է խախտված՝ աստվածադիր թե՛ մարդադիր: Բայց, ի՞նչ հասկանալ օրենքի խախտման և զղջման կամ չզղջալու տակ: Խախտել ու զղջալ, նշանակում է գալ այն գիտակցության, որ ճիշտ չի եղել նման վարվելակերպը, խղճի խայթ զգալ դրա հետևանքով որևէ մեկի բարոյա-իրավական կամ նյութական շահը ստանահարելու համար և, որ ամենից կարևորն է տվյալ դեպքում, պատրաստակամություն հայտնել կամ փորձել վերականգնել նախկին վիճակը, փոխհատուցել պատճառած վնասը և այլն: Եթե օրինազանցի հոժարակամ պատրաստակամությամբ այդ փոխհատուցումը վճարվել և ընդունվել է, ապա կողմերի միջև այլևս իրավական վեճ չկա. իսկ այնտեղ, ուր չկա իրավական վեճ, չի կարող լինել և դատաստան—դատաքննություն, այս բառի իսկական, աշխարհական իմաստով: Գոհացնելով տուժողին, օրինազանցը արգելակում է այն զսպանակները, որոնք պիտի շարժման մեջ դնեին աշխարհական դատական ատյանը, որովհետև գոյություն ունեցող դատավարական կարգի համաձայն, որին այստեղ անդրադառնալ շենք կարող³⁰, աշխարհական դատարանը, բացառությամբ որոշ դեպքերի, անտարբեր է օրինախախտման նկատմամբ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն դիմել նրան: Բայց, միջնադարում օրինախախտումը մեղք է երկու իմաստով՝ իրավական և կրոնական, ըստ այդմ մեղքի բավումն էլ լինում է երկու ձևով՝ իրավական՝ պատիժ (ծեծ, տուգանք, անդամահատում և այլն) և կրոնական՝ ապաշխարանք և այլն: Տուժողին բավարարելով, օրինախախտը վերացնում է իր պատասխանատվությունը իրավունքի առաջ, բավում է իր մեղքը իրավունքի հանդեպ, բայց ամբողջությամբ չէ, որ բավում է իր մեղքը կրոնի հանդեպ. այդ պատճառով «լուծեալ եւ զղջացեալ — ի ձեռն վարդապետաց վերստին ուղղութիւն»:

Իսկ խախտել օրենքը և չզղջալ, նշանակում է իրավացի համարել սեփական վարվելակերպը, կամ ժխտել բուն արարքը, կամ հրաժարվել գոհացում տալուց և այլն, այլ կերպ՝ իրավական վեճի տեղիք տալ: Եկեղեցին այս դեպքում էլ, իհարկե, կարող էր ապաշխարություն դնել օրինախախտի վրա և դրանով գոհացնել աստծուն, ապահովել հանցավորի մեղքի բավումը կրոնի հան-

29 «Դատաստանագրքի հայոց», էջ 389—390:
30 Մանրամասն տե՛ս մեր «Դատարանակազմությունն ու դատավարությունը...»:

դեպ, բայց իրավունքի հանդեպ մեղքը քավելու, տուժողին բավարարելու կարող էր հարկադրել միայն մարմնավոր իշխանությունը: Հենց այս իմաստով է Մխիթարն ասում. «այլ անզղջից — գատաստանաց իրավունք»:

Այսպիսով, Մխիթարի սահմանած ընդհանուր սկզբունքի համաձայն, իրավական վեճերը, որպես կանոն, ենթակա են աշխարհական դատարաններին:

Այժմ ծանոթանանք Գատաստանագրքի առանձին ցուցումներին: Երկրորդ մասի 1-ին հոդվածում խոսելով դավաճանության, «տերունի գանձի» գողության և սպանության մասին, Մխիթարը գրում է. «Ջայգոսիկ թագաւորն դատիցի ... իշխանաց մի լիցի սպանողսն սպանանել առանց հրամանի թագաւորաց, իսկ զգողսն խրատել իշխան լիցին»³¹: Ըստ այդմ դավաճանության, սպանության, գողության վերաբերյալ գործերը ընդգատյա են աշխարհական դատարանին: Հոդված II, 123. «Այլ խարդախիցն խրատ ըստ հրամանի իշխանացն լիցի. զողիցն ի շափսն եւ ի կշիռսն հատուցանել շորեքկին եւ յանդիմանութեամբ նշաւակել ի վարհուրումն այլոց: Իսկ դահեկանահատիցն եւ դրամակոփիցն զձեռսն հատանել հրամանաւ իշխանաց...»³²: Ըստ այս հոդվածի, առևտրի կանոնների խախտման հետ կապված գործերը, դրամանենգությունը, դրամահատությունը և այլն ընդգատյա են աշխարհական դատարաններին:

Ամփոփելով այս կարգի վկայությունները, կարող ենք արձանագրել, որ Մխիթարի Գատաստանագրքի համաձայն աշխարհական դատարաններին ընդգատյա էին հետևյալ գործերը ըստ իրավունքի ճյուղերի.

1. Պետական իրավունք.

Քաղաքների, իշխանների, ազատների, ավատատերերի ու շինականների փոխադարձ հարաբերություններ ու պարտավորություններ, հարկ, տուրք և այլն:

Պետական-հպատակային և տերունական-ենթակայական հարաբերություններ:

Ձինապարտություն, պատերազմական ավարի բաժանում և այլն և այլն:

2. Քաղաքացիական իրավունք.

Գույքային և պայմանագրային հարաբերություններ, առ ու վաճառք և այլն:

Հասցված վնասի փոխհատուցման վերաբերյալ գործեր:

Աշխատանքի անվտանգության պահպանությունից բխող գործեր:

Ժառանգական իրավունք՝ մասամբ:

Քաղաքացիական իրավունքի բնագավառին պատկանող գործերի մի մասը ընդգատյա է հոգևոր ատյաններին:

3. Քրեական իրավունք.

Դավաճանություն, լրտեսություն, սպանություն, ավազակություն, գողություն, մարմնական վնասվածքների պատճառում, դրամանենգություն և այլն: Բացառություն էին կազմում մի քանի գործեր, որոնք ընդգատյա էին հոգևոր ատյաններին:

Գատաստանագրքի համաձայն հոգևոր ատյաններին ընդգատյա էին այն գործերը, որոնք վերաբերում էին.

1. Եկեղեցու կազմակերպությանը, պաշտամունքին, ծիսակատարությանը և այլն:

2. Հոգևորականության աստիճանակարգությանը, նրանց անձնական իրավունքներին ու պարտականություններին, գույքային փոխադարձ հարաբերություններին՝ կապված եկեղեցու սեփականության հետ, ծխերի բաժանում, եկեղեցու դատավորների վարձատրություն և այլն:

3. Ամուսնությունը, ամուսնալուծությունը, ամուսինների անձնական հարաբերություններին, ընտանիքի բարոյական կողմին առհասարակ, երեխաների ու ծնողների հարաբերությանը, ժառանգական իրավունքին՝ մասամբ և այլն:

4. Այն արարքները, որոնցում բացակայում է մեղքը քրեա-իրավական իմաստով և որոնք, հետևապես, հանցագործություն չեն, թեև ունեն դրա արտաքին հատկանիշները. օրինակ՝ սպանություն անմեղսունակության վիճակում, սպանություն անհրաժեշտ պաշտպանության ժամանակ և այլն, ու II 18-րդ հոդվածով նախատեսված գործերը:

Եկեղեցուն ընդգատյա գործերի այս ցանկն արդեն ցույց է տալիս, որ հոգևոր դատարանը չի ունեցել այն դերն ու նշանակությունը, որ վերագրել են նրան: Եկեղեցական դատարանը զբաղվել է գերազանցապես եկեղեցու և հոգևորականության հետ կապված գործերով: Աշխարհական գործերի խիստ նեղ բնագավառն է ընդգատյա եղել նրան, սահմանափակված առավելապես ընտանիքի ու ամուսնության իրավունքով և քաղաքացիական իրավունքի մի մասով:

Հայկական թագավորության, կամ իշխանապետության, կամ իշխանությունների գոյության պայմաններում աշխարհական դատարանները առաջնակարգ դեր են խաղացել ոչ միայն այն փաստի ուժով, որ միաժամանակ դատավորներ էին իրենք՝ մարմնավոր բարձրագույն ու տեղական իշխանության ներկայացուցիչները, այլև ցարդ արժանի ուշադրության շարժանացած այն կարևոր պատճառով, որ նրանց ձեռքին էր հարկադրանքի ուժը, այդ բառի զինական-ոստիկանական իմաստով. հանգամանք առանց որի իրավունքը ոչինչ է, և որով պայմանավորված էր իրեն՝ հոգևոր դատարանի գործոն նշանակությունը:

Հայաստանում հոգևոր դատարանների նշանակությունը հայկական մարմնավոր իշխանության շրջանի պայմաններում անհիմն կերպով ընդհանրացվել ու տարածվել է հայկական իրավունքի պատմության բոլոր շրջանների վրա և, այդպիսով, գերազնահատվել է նրանց դերը աշխարհական դատարանների նկատմամբ նաև աղգային իշխանությունների առկայության ժամանակաշրջաններում:

X. A. ТОРОСЯН

ПОДСУДНОСТЬ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

Резюме

В статье пересматривается распространенное в арменоведении мнение, согласно которому судебная юрисдикция в средневековой Армении принадлежала духовенству и роль светской власти в этой области была второстепенной.

31 «Գատաստանագիրք հայոց», էջ 311:

32 Անդ, էջ 434—435:

Путем тщательного исследования историографических данных и юридических памятников в статье показано, что в средневековой Армении существовали следующие светские суды: государственные—царский, княжеский и низшие; феодальные—сословный и господский. Этим судам были подсудны следующие дела: о взаимоотношениях и взаимных обязанностях царя, князей, азов (дворян); дела о податях, налогах и т. д., о воинской повинности, дележе военной добычи и т. д. В компетенции этих судов были частично гражданские дела и почти полностью—все уголовные.

Духовным судам были подсудны дела, относившиеся к организации церкви, к культу, к вопросам чиновачалия духовенства, распределения приходов и т. д., частично гражданские, а также такие дела, где не было наличия вины в уголовно-правовом смысле и которые не считались преступлением.

KH. A. THOROSSIAN

DE LA JURIDICTION DANS L'ARMENIE MEDIEVALE

L'article révisé une opinion répandue dans les Etudes arméniennes, selon laquelle la juridiction formait, au moyen âge, en Arménie, l'apanage quasi-exclusif de l'Eglise, le pouvoir laïque n'ayant eu en ce domaine qu'une compétence très limitée.

L'auteur dresse, à la suite d'un examen détaillé des données historiques et des monuments juridiques, un tableau des tribunaux laïques de l'époque: tribunaux ordinaires ou d'Etat où l'on distingue la justice royale, la prévôté royale, le tribunal inférieur; tribunaux féodaux comprenant le tribunal des pairs et le tribunal seigneurial. Le ressort de ces tribunaux s'étendait aux affaires suivantes: rapports sociaux à tous les échelons touchant le suzerain, les „ichkhans“ (princes), les „azats“ (petite noblesse), les féodaux, les „chinakans“ (serfs), obligations qui s'ensuivent; taxes et impôts; obligations militaires; partage du butin de guerre, etc. Leurs attributions, partielles en matière de droit civil, étaient très larges au point de vue pénal.

Le pouvoir judiciaire de l'Eglise s'exerçait au moyen du tribunal synodal, d'une part, des tribunaux patriarchaux, épiscopaux et paroissiaux, d'autre part, qui ne connaissaient que des affaires ecclésiastiques: organisation intérieure, culte, questions d'hérarchie, distribution des diocèses, etc. Le droit civil ne pouvait les concerner que rarement; le droit pénal ne leur réservait que les délits de moindre importance.

ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԱՂԻԶՅԱՆ

ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԵՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ (X—XV ԴԴ.)

Հայաստանում V—VI դարերում գիտական միտքը ոչ միայն ծանոթացել էր ներդաշնակության հենքի մասին անտիկ տեսություններ, այլև իր վերաբերմունքն էր ցույց տվել այդ տեսությամբ իմաստավորվող երևույթի նկատմամբ, հատուկ շեշտելով դրա կարևորությունն ու նշանակությունը¹:

Միջին դարերում, հատկապես X—XV հարյուրամյակների ընթացքում, էլ ավելի է խորանում հայ գիտնականների վերաբերմունքը դեպի ներդաշնակության հենքի երևույթը: Հայկական գիտական միտքը, որը ընդմիջումից հետո, այս շրջանում նորից խորամուխ է լինում ներդաշնակության հենքի երևույթի մեջ, ապա և՛ վերջինիս հետ կապված հարցերի քննարկումը կատարելով երաժրտական ավելի հարուստ փորձի հիման վրա, հասնում է նրա առավել բազմակողմանի ըմբռնմանը: Այս բոլորի համար որպես ելակետ ծառայում է Դավթյան երաժշտատեսական դրույթը, որն ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն (ըստ նրանում օգտագործված յուրահատուկ տերմինների), բազմիցս մեկնաբանվում է X—XV դարերում ինչպես անանուն, այնպես էլ մի քանի հայտեր ու հեղինակավոր գիտնականների կողմից: Հենց այդ մեկնություններում էլ բյուրեղանում են X—XV դարերի հայ գիտնականների մեղ հետաքրքրող գաղափարները: Պիտի նշել, որ դրանց միակցությունը քննելիս մենք հանդիպում ենք՝ Դավթյան դրույթի բացատրության տեսակետից՝ և՛ առանձնապես փայլուն, և՛ ավելի գորշ, և նույնիսկ պարզապես թյուր մտքերի և ասույթների: Եվ սակայն, այստեղ անհրաժեշտ է ծանոթանալ այդ մտքերի հանրագումարին, երկու պատճառով: Նախ, որովհետև միջնադարյան մեր հեղինակների՝ սույն հարցին վերաբերող գրեթե յուրաքանչյուր ասույթ արժեքավոր գիտողություններ է պարունակում գործիքային նվագի, ձայնեղանակների դրույթյան և այլնի մասին: Եվ երկրորդ, ասույթների համակողմանի քննությունից է որ պարզվում է, թե միջնադարյան հայկական երաժշտատեսական միտքը ներդաշնակության հենքի մասին ուսմունքին վերաբերող գաղափարների ընկալման ու դրանց զարգացման ասպարեզում ինչպիսի ուղի է անցել, և թե այդ ուղու վրա ինչպիսի դժվարություններ է հաղթահարել: Իսկ վերջիններս, պետք է ասել, իրենց որոշակիորեն զգացնել են տվել, պայմանավորված լինելով մի քանի կարևոր հանգամանքներով: Դրանք են. ա) ներդաշնակության հենքի անդամների հին հայկական անունների՝ հունարենից պատճենված տերմիններ լինելու պարագան (որը, մի կողմից, հունարենից անտեղյակ մտավորականին կաշկանդել է, իսկ մյուս

¹ Տե՛ս «Ներդաշնակության հենքի ուսմունքը միջնադարյան Հայաստանում (V—VI դդ.)» մեր հոգվածը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1966, № 1, էջ 75—92:

կողմից, հունարենին տիրապետած գիտնականին թույլ է տվել բավականին ազատ վարվելու հիշյալ տերմինները մեկնաբանելիս կամ օգտագործելիս)։
 բ) Դավթյան մեզ զբաղեցնող դրույթի երկրմաստությունը՝ ըստ «Սահմանքի» հունական բնագրի. գ) և, վերջապես, հին դրույթների մեկնության հարցում միջնադարյան սխոլաստիկական մտածողության խաղացած բացասական դերը։
 Կանգ առնենք, նախ, նշված հանգամանքներից առաջին երկուսի վրա։

Մեզ հետաքրքրող տերմինների փոքր-ինչ ազատ օգտագործմանը հանդիպում ենք գեոևա Փիլոնի աշխատությունների հայկական թարգմանություններում։ Այսպես, օրինակ, քառյակի և հնգյակի կայուն հարաբերությունների մասին Փիլոնի ասույթները քննելիս մեկ կարգում ենք՝ «չորիւրբն, մակեռակիւն, եւ. նիւն առ ի. նն» և «հնգիւն, կիսահոլով բանիւն, ի. նիւն առ ի. նն»². ու մեկ էլ՝ «ի ձեռն շորիցն, ի մակեռոզի բանի, շորիւրն առ երիս» և «ի ձեռն հնգիւն, ի կիսաբոլորին՝ երիւր առ թ. ուս»³ (ընդգծումները մերն են — Ն. Ք.)։ Պետք է ասել, որ «չորեակը» (կվարտան) «մակեռակ» անվանելը՝ «ինչ-մի աւելի քան զերրորդն» իմաստով⁴, թյուրիմացության տեղիք կարող է տալ, իսկ «մակեռոզը» տերմինը տալիս է ճիշտ նշված իմաստը⁵։ Ինչ վերաբերում է «կիսահոլով» և «կիսաբոլոր» տերմիններին, ապա այստեղ երկուսն էլ ցույց են տալիս 3:2 հարաբերությունը, և, հետևաբար, հնգյակ ձայնամիջոցը. առաջինը՝ «ըստ կիսոյն հոլովեալ» իմաստով, իսկ երկրորդը՝ «քանակ, որ ունի ի վերայ երկմասնեայ բոլորին իւրոյ և ըզկէան բոլորին» նշանակությամբ⁶։ Բայց «կիսաբոլորը» ունեցել է նաև՝ «կէս բոլորի» նշանակությունը, և, որպես այդպիսին, մեր միջնադարյան մեկնողական գրականության մեջ բացատրվել է երկու կերպ։ Նախ՝ հենց որպես 5-րդ ձայնաստիճան (լարային կոմպոզիցիոն գործիքի), «ամենակատարյալ» կամ «բոլոր» թիվ նկատվող տասի կեսի իմաստով, ինչպես դա պարզաբանվում է մեր միջնադարյան գործիքային երաժշտության տեսնողութիան շոշափող հետևյալ կարևոր տեղեկության մեջ. «և ըստ երաժշտին՝ ութ փարդա, կամ տաս, ոնց ձայն ածէ. գիտես թէ երկու է, կամ երեք, կամ բոլոր, որ է տաս, կամ կիսաբոլոր, որ է հինգ, և այլ»⁷։ Ապա՝ թյուրիմացաբար՝ քրեսանի կեսի նշանակությամբ ևս. ինչպես երևում է միջնադարյան մի ժողովածուի հետևյալ հատվածից, որտեղ անասելի շփոթ է առաջացած մեկնաբանվող բոլոր շորս տերմինների նկատմամբ. «Բոլորն՝ քսան, կիսաբոլորն՝ տասն, մակեռակն՝ երեսուն, մակքառակն՝ քառասուն»⁸։ Բացի սրանից, ժամանակին, ըստ երևույթին, թյուրիմացության տեղիք է տվել նաև «Սահմանքի» հունական բնագրի մեզ հետաքրքրող ու արդեն ծանոթ հատվածը, ամբողջությամբ վերցրած, խանգարելով նույն աշխատության հայերեն բնագրի նույն հատվածի իմաստի

2 «Փիլոնի այնոցիկ որ ի լինելութեան խնդրոց և լուծմանց», Գիրք Բ, բան 4 (խն. իէ), Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2595, էջ 57ա։
 3 «Փիլոնի Յաղագս տասն բանիցն», անդ, էջ 128բ։
 4 Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1836։
 5 Անդ։
 6 Անդ։
 7 «Յաղագս բերականութեան լուծմունք», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1931, էջ 89բ (նույնը, աննշան տարբերակով, տե՛ս նաև՝ ձեռ. № 4132, էջ 93ա և № 55, էջ 467ա)։ «Փարդա» կամ «փերդն» ասածը, ի միջի այլոց, բնոճանուր արևելյան (պարսկա-արաբական) մի տերմին է, որը տվյալ կապակցության մեջ նշանակում է՝ լարային գործիքի կոթի վրա տեղադրված մատնատեղ (ռուս.՝ лапок, ֆրանս.՝ ligature)։
 8 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1837 (տե՛ս «մաքկառակ»)։

ճիշտ ըմբռնմանը, և ահա թե ինչու։ Արդեն գիտենք որ Դավիթ Անհաղթը ներդաշնակության մասին «Սահմանքի» հունական բնագրում խոսելիս, հենքի շորս անդամներից հիշատակում է երկուսը՝ միայն՝ «διστάσιον (կրկնապատիկ) և ἡμισίσιον (կիսաբոլոր)»։ Արդ, անտիկ երաժշտագիտության մեջ սույն տերմիններով նշանակվել են նաև մետրո-ռիթմական կատեգորիաների սեռերը, ինչպես դա ըստ ամենայնի պարզաբանեց Քեոզոր Ռեչնախը, կազմելով հին հունական քանաստեղծական ոտքերի տեսակներին համապատասխանող երաժշտական կոնույթաձևերի հստակ կառուցված մի-տախտակ։ Վերջինից պարզ երևում է, որ տաղաչափական 12 անտիկ կատեգորիաների երաժշտական համարժեքները, ըստ իրենց երկայն ու կարճ մասերի (վոկալ երաժշտության մեջ՝ վանկերի) հարաբերակցության, հնում բաժանված են եղել երեք սեռի՝ ա) γένος ἴσον, որ ներկայացրել է 1:1-ի հարաբերությունը. բ) γένος διπλάσιον, որ ներկայացրել է 1:2-ի հարաբերությունը և գ) γένος ἡμισίσιον, որ ներկայացրել է 2:3-ի հարաբերությունը⁹։ Այստեղից պարզ է, ուրեմն, որ ներդաշնակության հենքի մասին դավթյան դրույթը, ըստ «Սահմանքի» հունական բնագրի, հավասարապես շոշափում է անտիկ երաժշտության և լադո-ինտոնացիոն, և մետրո-ռիթմիկ կողմերը։ Եվ դա արդարացված էլ է։ Որովհետև այդ դրույթում խոսքը, վերջին հաշվով, վերաբերում է՝ երաժշտության մեջ քանակի կատեգորիայի վճռական դերին, իսկ քանակի կատեգորիան հավասարապես դրսևորվում է ձայների և՛ բարձրության, և՛ ժամանակային հարաբերություններում։ Հարցն այն է սակայն, որ «Սահմանքի» հայերեն բնագրում դավթյան նույն դրույթը վերաբերում է միայն ներդաշնակության հենքին, որ և ապացուցվում է հետևյալ կերպ։ Ինչպես գիտենք, Դավիթ Անհաղթը այստեղ բնարկվող իր դրույթը հայերեն շարադրելիս, երաժշտական տերմիններից օգտագործում է նաև մակեռակն ու մակքառակը։ Արդ, այս վերջիններս շեն առնչվում երաժշտական մետրո-ռիթմի անտիկ սիստեմին։ Այսպես, եթե մակեռակի կապակցությամբ «Հայկազեան» բառարանը տալիս է նաև ինչ-որ տաղաչափական նշանակություն ևս¹⁰, ապա նույնը չի կարելի ասել մակքառակի մասին, որը երաժշտական մետրո-ռիթմի և կամ տաղաչափության հետ որևէ ձևով չի առնչվել¹¹։ Ասվածը հաստատվում է մակեռակ և մակքառակ տերմինների նախատիպերը հանդիսացած հին հունական «επιτριτος և «επιτεταρτος բառերի նշանակության ստուգումով ևս¹²։ Այս նրբությունները Հայաստանում գիտակցված են եղել անշուշտ V—VI դարերում (երբ դեռ Անհաղթը գործում էր այստեղ) ու առավել ևս՝ VII դարի կեսերին։ Առավել ևս՝ որովհետև ներդաշնակության հենքի մասին ուսմունքը հնում սերտորեն կապված էր երաժշտության ազգայնական հիմքի մասին ուսմունքին, իսկ վերջինս մեզ մոտ առանձնապես

⁹ Th. Reinach, La musique grecque, Paris, 1926, օգտվել ենք պրոֆ. Գրուբերի աշխատությունից, տես «История музыкальной культуры», т. I, часть первая, стр. 318.
¹⁰ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1837։
¹¹ Անդ։
¹² Տե՛ս Δ. Δ. η μ η τ ρ α ζ ο υ. Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τ. Δ'. Ἀθῆναι, 1950, էջ 2874 և 2885։ Անհրաժեշտ է նշել նաև որ, ինչպես ցույց են տալիս գիտությունները, սույն «επιτριτος և «επιτεταρτος տերմինների նշանակությունը բյուզանդական մատենագրության մեջ, միջին դարերում, զգալի փոփոխվել է. մինչ հայ մատենագիրները պահպանել են այդ տերմինների (դրանց հայկական համարժեքների) հին նշանակությունները, զրանց տակ հասկանալով (համապատասխանաբար) 6 թվանշանով արտահայտվող ձայնաստիճանը (3+3 բանակի իմաստով) և 8 թվանշանով սահմանվող հնչյունը (4+4 բանակի իմաստով)։

ծաղկած էր VII դարի կեսերին, Անանիա Շիրակացու շնորհիվ¹³: Գրանք մոսացուության են տրվել արաբական ավերիչ արշավանքներից հետո միայն, երբ Հայաստանում գիտություն, այդ թվում և երաժշտական գիտության զարգացման առաջընթացը միաժամանակ խափանվեց, անտեսական-քաղաքական զժվարագույն պայմանների հետևանքով: Եվ դա լավ գիտակցել են պարզացած ավատատիրության շրջանի մեր գիտնականներն ու նշել մասնավորապես երաժշտագիտության բնագավառում ևս հին (մինչև VII դարի կեսերի) նվաճումները որպես ելակետ ընդունելու ճիշտ ուղին:

Վերջինս մատնացույց անող առաջին խոշոր մտածողն է բազմահմուտ Գրիգոր Մագիստրոսը: Այսպես, «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ նա մի առիթով գովում է արաբներին այն բանի համար, որ նրանք «հզար» են եղել «ամենայն բոլոր արհեստից» և առաջին հերթին՝ «թուականութեան, երաժշտականութեան, երկրաչափութեան, աստեղաբաշխութեան» բնագավառներում¹⁴: Դա Մագիստրոսը իրավացիորեն բացատրում է նրանով, որ «քաղաքականք էին և հարստութիւն իսմայէլական ազգին տակաւին բազում, փոյթ կալեալ յանձին (զուսմանց)»¹⁵: Հետո հեղինակը այն միտքն է զարգացնում, որ իր ժամանակ հայերս (հույների հետ միասին), արաբների համեմատությամբ, ետ ենք մնացած եղել «ուսումնականի» շորս ճյուղերից. ընդ որում հայկական մշակութային կյանքին մոտիկից ծանոթ մտածողն իր մեծ զարմանքն է հայտնում հատկապես «երաժշտականի» (այստեղ՝ տեսական երաժշտագիտության) բնագավառում հայոց և հունաց¹⁶ ետ մնացած լինելու կապակցությամբ: «Նոյնպէս և ի վարժարանսն և ի դպրոցսն ի բազում տեղիս,— գրում է Գրիգոր Մագիստրոսը, ավարտելով իսմայելացիների՝ հայրենասիրական բարի նախանձով աղջկած գովաբանությունը,— զոր այժմ մերոյս սակաւ ինչ խափանեալ, յունաց ասեմ և մերոյս ազգի, եթէ ի ծուլութենէ և եթէ յառաջնորդաց մերոց քամահելոյ յարուեստիցս յայսցանէ, կաղացեալ եմք յաստեղարաշխութենէն, որ քաղղէացուցն էր գիւտ և յերկրաչափութենէն, որ լեզիպտացուցն... բայց զարմանամ թէ զիարդ յերաժշտականէն ամենեւին պակասեալ գտանիմք¹⁷, զոր ի Թրակիա գտեալ, և միայն զթու-

¹³ Այդ մասին տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Մի էջ հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական տեսությունից», «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 60—62:

¹⁴ «Գրիգորի Մագիստրոսի Մեկնութիւն քերականին», տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб, 1951, էջ 232—233:

¹⁵ Անդ, էջ 233:

¹⁶ Հարկ է ընդգծել, որ սույն պատմաշրջանում «երաժշտականից» նաև բյուզանդացիների ետ մնալու մասին Գր. Մագիստրոսի հազորած տեղեկությունը հաստատվում է ինչպես երաժշտության ընդհանուր պատմության, այնպես էլ հենց միջնադարյան հունական աղբյուրների քնննած **ավյալներով**: Տես՝ Egon Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford, 1961, էջ 62—63:

¹⁷ Նիկողայոս Աղոնցի հրատարակած գիտահամեմատական բնագրում այս խոսքը կարգացվում է գտանիւն, որը, մեր կարծիքով, ակնհայտ զրչական կամ սպազորական վրիպակ է: Բայց չանի որ մեր կատարած ուղղումից (գտանիւմ) իմաստային կարգի կարևոր փոփոխություն է առաջ գալիս, անհրաժեշտ ենք համարում տալ հետևյալ կարճատև բացատրությունը: Գր. Մագիստրոսն այստեղ համեմատում է հայերին ու հույներին (միտին վերցրած)՝ արաբների հետ, որոնք տվյալ ժամանակամիջոցում, գիտության ու արվեստի մի շարք ճյուղերում, այդ թվում և «երաժշտականի» ասպարեզում, ավելի առաջգն են եղել: Ուստի՝ «յերաժշտականէն ամենեւին պակասեալ գտանին» արտահայտությունը, արաբների նկատմամբ անիմաստ է դառնում: Բայց այդ արտահայտությունը չի կարող վերաբերվել նաև, ասենք՝ լուկ հույներին, թեկուզ և այն պատ-

ականութիւնն պահեալ յաղագս գանձուցն արբունի»¹⁸: Մեր գիտնականը, սակայն, միայն իրավիճակներ հաստատագրելով չէ, որ գբաղվում է: Նա իր «թղթերում» առաջ է քաշում ուսման մի մեծ ծրագիր, որտեղ «ներքին» ու «արտաքին» շատ առարկաների կողքին պատվավոր տեղ է տալիս նաև «երաժշտականին»: «Զի յամենայնի իմաստասէրն խոստովան լիցի զգիտութիւն և ուրացեալ զանգիտութիւն մանաւանդ ըստ կարողութեան քառիցն արհեստից՝ թուական, երաժշտական, երկրաչափական, աստեղաբաշխական»¹⁹: Եվ վերջապես, ուսման հիշյալ իր ծրագրում հատուկ նշելով «Մահմանքն» էլ²⁰, Մագիստրոսը ուղղակի մատնացույց է անում այն հին աղբյուրը, որը պարունակել է «ուսումնականի» շորս ճյուղերի հիմքը կազմող տեսական գիտելիքները, այն է՝ «գիրս Անանիայի Շիրակայնոյ... յորում և ենթակայացեալ են ոչ միայն քառիցն արհեստք, այլ բոլոր էականցն խոկմունս... յորում մթերեալ են տոգորք աստուածային և ենթակայացեալ ամենայն արհեստի մակացութեան և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեանն»²¹: Եթե հաշվի առնենք, թե Գրիգոր Մագիստրոսը, ունենալով իր դպրոցը, սույն գաղափարները ևս արմատավորում էր աշակերտների գիտակցության մեջ, ապա պետք է հաստատենք: որ ուսումն ու գիտությունը նորոգելու այս շարժումը իր արտացոլումը գտել էր նաև տեսական երաժշտագիտության բնագավառում:

Ինչպես հայտնի է, Գր. Մագիստրոսի սկսած բարենորոգչական գործը շարունակեց և ի կատար ածեց Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը²², որ և երաժիշտ է եղել: «Յառաջագոյն տուա ի վարժս երաժշտական հոգևոր ուսմանց,— գրում է Սարկավազ վարդապետի անանուն կենսագիրը,— և ապա, յերևման մեծին ի նմա ծածկելոյ զանձին, աւանդեցաւ և յանձնարարաւ ի քնուոյն իւրմէ մուճացի վարդապետին...»²³: Բայց այս հանգամանքը պատճառ չէր կարող լինել անշուշտ, որ Սարկավազը հետ այսու աչքաթող աներ երաժշտական պարամունքները: Ընդհակառակը, նա Գևորգ Ուսմացու մոտ, ըստ երևույթին, ռաստիարակված պիտի լիներ նաև որպես ապագա բանաստեղծ-երաժիշտ: Համենայն դեպս իմանալի է, որ Սարկավազ վարդապետի անվան հետ է կապված Ղևոնդյանց «Պայծառացան» գողտրիկ շարականը, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին²⁴: Բացի այդ, Սարկավազը հմտացած է եղել նաև՝ երաժշտական ձայներն ու սրանց փոխհարաբերությունները (ըստ բնական ձայնաշարի ձայների հարաբերությունաց) թվերով արտահայտելու գիտության մեջ, որ պարզ երևում է Փիլոնի աշխատություններում հանդիպող «մէջն ծայրիցն զուզամասամբն» խոսքին նրա տված հետևյալ լուծումից. «որպէս և է՝ տեսանել

ճառով, որ Մագիստրոսը տվյալ կապակցության մեջ հայերի և հույների մասին խոսում է որպես մշակութապես կապված մի ամբողջության (այունաց ասեմ, և մերոյս ազգի): Ուստի խնդրոս առարկա խոսքը բոլոր դեպքերում գտանիմ է, և ոչ գտանիմ:

¹⁸ «Գրիգորի Մագիստրոսի Մեկնութիւն քերականին», տե՛ս Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 233:

¹⁹ «Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը», ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, թղթ. հե., էջ 105:

²⁰ Անդ:

²¹ Անդ, (թղթ. Բ.), էջ 8:

²² Ղ. Ա ի շ ա ն, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 295—296:

²³ «Հանդէս բանի վասն երանեալ առնն աստուծոյ՝ Սարկավազին կենաց և մահու», (տե՛ս Կարեղին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Ե զարից մինչև 1250 թ., Անթիլիաս, 1951, էջ 335):

²⁴ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 113:

ի լարս քնարից և ի ձայնս եղանակաց. առաջինն սուր լինի և միջինն բութ և եզերին կակուղ, և այնպէս շարմարին ընդ միմեանս, որպէս Զ-ն առ Դ-ն և Դ-ն առ Գ-ն»²⁵, Այստեղ, ուրեմն, Սարկավազը պարզաբանման կարգով օրինակ է բերում իրեն ծանոթ հայկական երեքլարանի մի քնար, և հաստատում, որ վերջինս ունեցել է կլարա-կվինտային տիպի յուրահատուկ լարվածք. ասենք՝ կոնտրա-սոպրանո «գո» ձայնը որպէս հիմք ընդունելով՝ G (=3)-C (=4)-g (=6) լարվածքը²⁶:

Նախընթացը պետք է որ օգնի հասկանալու, թե շնորհիվ Գրիգոր Մագիստրոսի, ապա և Սարկավազ մեծիմաստ վարդապետի ջանքերի, հայոց առավել ուսումնասիրելու երիտասարդները, XI—XII դարերում տեսական երաժշտագիտութեան բնագավառում արդեն իսկ բարձրացել էին այն մակարդակին, որը ձեռք էր բերվել Հայաստանում արարական արշավանքներից առաջ:

Դա երևում է հաջորդ՝ XIII դարում ձևակերպված ու մեր նյութին անմիջականորեն վերաբերող կոնկրետ դատողություններից էլ: Անցնելով վերջիններիս ըննարկումը, ասենք, որ դրանք կապված են XIII դարի մեր խոշորագույն գիտնականներից մեկի՝ Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզի) անվան հետ: Նա զարգացած ավատատիրութեան զարաշրջանի հեղինակներից առաջինն է, որ ուղղակիորեն անդրադարձել է ներդաշնակութեան հենքի երևույթին, իր Քերականի մեկնությունից մեջ: Այստեղ հեղինակը որոշակի մի դիտավորություններ ազատ մեջբերումներ է կատարում երաժշտութեան քանակային կողմի վերաբերյալ դավթյան խոսքերից (առանց հիշատակելու Անհաղթին), և իր սեփական մտքերը զարգացնելուն զուգընթաց տալիս է մեծ իմաստասերի օգտագործած յուրօրինակ տերմինների բացատրությունը: Երզնկացին ուզում է ցույց տալ, թե երաժշտությունը առաջնային է բերականության նկատմամբ, և թե այս երկու արվեստների միջև մի շարք երևույթների համանմանություն (անալոգիա) է առաջ գալիս նաև քանակի կատեգորիայի խաղացած դերի հիման վրա: «Համեմատի արհեստ բերականութեանս.— գրում է Երզնկացին,— երաժշտականին և ի նման է առեալ ունի, և է այսպէս: Կրկին են գործիք երաժշտականին՝ ի նիւթական կազմածոյ անշնչից, որպէս քնար և փող, և մարմին բանաւոր կենդանուն, յորում ծածկեալ կա ձայնն անմարմին և ի շարժեալ արուեստաւորին բացակատար է զհնչումն: Նոյնպէս գրականութեանս է նիւթ քարտիսին, և որակ սեակի տպաւորեալ, և զորութիւն բանի և ձայնի ունակացեալ ի նմա, և ընթեռնուլ արուեստաւորին կամ երգել՝ երկի զորութիւն բանին և ձայնի»: Իսկ հետո. «Երաժշտականն թիւ և քանակ ունի համարոյ, բանգի խնդրի, թէ որ է, որ զերկպատիկ բանն ունի, և որ է, որ կիսաբոլորն, և որ զմակեռակն, կամ զմակբառակն: Նոյնպէս քանակ է և գրականութեանս ի մասունս բանին յանուն և ի բայ և այլն, զի խնդրի, թէ որ է կառավանկ անունն, և կամ քառավանկն և այլն: Են և

²⁵ «Լուծումը և օրհանգիստի փոփոխութիւնը Երզնկացու», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2595, էջ 263ր: Մեկնողական այս աշխատութեան հեղինակային պատկանելութեան մասին տե՛ս Բրաբրոն զրուցու կարծիքը (անդ, էջ 241ր), Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 58—59 և Գ. Գրիգորյան, Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատությունների հայ մեկնությունները, «Բանբեր Մատենադարանի» № 5, էջ 99—101:

²⁶ Նկատելի է, որ այս լարվածքը ևս շատ մոտիկ է ներդաշնակութեան հենքի տիպի լարվածքին, հիմնված լինելով մաթոս ու թեմապի, հեզակի և քառյակի կայուն հարաբերությանը վրա. ինչպէս ակնհայտ է:

ամունակաց թիւք՝ երկամանակ, եռամանակ, քառամանակ»²⁷: Երզնկացու այս վերջին դատողություններում թեզուս տեղ են գտել այն թյուրիմացութիւնները, որոնք ծագած պիտի լինեին՝ «Սահմանքի» հայկական բնագրում ներդաշնակութեան հենքին վերաբերող տերմիններին հունարենի օրինակով ինչ որ բերականական իմաստ վերագրելու փորձերից: Սակայն, բերված դատողութեան հենց այսպիսի վերլուծությունը կանխելու համար, թե՛ մի այլ պատճառով, խոշորագույն առարկա դավթյան տերմինները հասկանալու մեկնաբանում է որպէս երաժշտական ձայնաստիճանների անուններ: «Է և այլազգի իմանալի դերկապատիկն, զկիսաբոլորն և զայլն, զի աշտիճանք են երաժշտական ձայնիցն, յորս»²⁸ յորդեակ ձայնի բարձրանան և իջան են մեղմապէս և հանդարտաբար՝ է որ մի-մի, և է որ երկու-երկու, և երեք-երեք: Եւ է որ հինգ, որ ասի կիսաբոլոր, կամ մակեռակ, որ է վեց, կամ մակբառակ, որ է ութ: Եւ այս՝ ըստ բարձրութեան և նուաստութեան ձայնիցն ասի»²⁹: Այստեղ, ինչպէս վերն ասացինք, Երզնկացին կաջմեկ մի թյուրիմացութիւն կանխելու նպատակով շտապում է հաստատել, թե կրկնապատիկ, կիսաբոլոր, մակեռակ և մակբառակ տերմինները նշանակում են ոչ այլ ինչ, եթե ոչ երաժշտական ձայնաստիճաններ: Սրան պետք է ավելացնել նաև, թե մեր բազմազան հեղինակը հիշյալ ձայնաստիճաններն իրավամբ համարում է ոչ թե «հետևակ» հնչյուններ, այլ մոտոզիկ երաժշտամատածողութեան պայմաններում ինտոնացիայի հենակետային նշանակություն ունեցող հանգուցակետեր (և դա նշանակալից է նրանով, որ հենց այդ հանգուցակետերի բացահայտման հիման վրա է հնում ծագել «ներդաշնակութեան հենք» հասկացությունը): Վերևի մեջբերումից պարզ երևում է, որ Երզնկացին՝ երկպատիկի (ութնյակի, օկտավի) ու կիսաբոլորի (հնգյակի, կվինտայի) մասին խոսում է որպէս ձայնամիջոցների, որոնք կազմված են ոչ թե դիատոնիկ ձայնաշարի (որ վերացական մի հասկացություն է), այլ մեղեդիական կոնկրետ շարժումների տեսակետից հենակետային նշանակություն ունեցող ձայններից: Դրանց միջև էլ հենց («յորս»), մեղեդիորեն ավելի շարժուն և հանդարտաբար»: Ըստ որում հեղինակը նշում է այդ «յորդեակ» ձայնների կատարած մեղեդիական քայլերի շափերն էլ. «մի-մի», որ է ասել՝ մեկական աստիճանով, այսինքն երկյակ (սեկունդային) ձայնամիջոցներով. «երկու-երկու», որ է ասել՝ երկուական աստիճանով, այսինքն եռյակ (տերցիային) ձայնամիջոցներով. և «երեք-երեք», որ նշանակում է՝ երեքական աստիճանով, այսինքն քառյակ (կվարտային) ձայնամիջոցներով: Ի դեպ, վերջին (քառյակ) ձայնամիջոցի հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ Երզնկացին այստեղ հատկապես ակնարկում է լոկրիական ձայններն ու դրանցից բաղկացած քառյակները. և որ նա, մասններից դուրս եկող մեղեդիական լայն շարժումները ևս: Որովհետև եթե ակնհայտ է, թե հեղինակը տվյալ կապակցութեան մեջ խոսում է մեղեդիական հենակետների միջի տարածությունը լրացնող ձայնների մասին (իսկ դա իրոր ակնհայտ է), ապա պարզ է, որ նա «երեք-երեք» ասելով նշում է ոչ թե ներ-

²⁷ Հովհաննես Երզնկացու. «Հատարումն բերականի մեկնութեան», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2329, էջ 44ա—45ա:

²⁸ Զեռագրում՝ «յորում», որ գրչական վրիպակ է անշուշտ:

²⁹ Անդ.

դաշնակույթյան հենքը կազմող հաստատուն քառյակները, այլ՝ իրար հետ միահյուսված հենքերից էլ դուրս մնացող լոկրիական քառյակները: Դրանց հաջորդականությունը մանավանդ, Երզնկացին կարող էր ընդշմարած լինել հայկական միջնադարյան գործիքային երաժշտության մեջ: Եվ իրոք, Երզնկացու քննարկվող խոսքերից երևում է, որ նա ընդհանրապես ի նկատի է ունեցել գործիքային երաժշտությունը և վերջինիս հատուկ՝ երկյակ, եռյակ ու քառյակ ձայնամիջոցների վրա հիմնված վերընթաց ու վարընթաց սեկվենցիոն վիրտուոզ շարժումները: Ուշագրավ է, այս տեսակետից, որ Երզնկացին հիշյալ սեկվենցիոն շարժումների, ասենք, տիպական օղակները թվելիս, քառյակ ձայնամիջոցից այն կողմ չի անցնում: Հենց որ հասնում է հնգյակին (կվինտային), նա չի ասում «հինգ-հինգ» (նախորդների օրինակով). այլ վերադառնում է ներդաշնակույթյան հենքի մասը կազմող հաստատուն ձայներին ու ձայնամիջոցներին, նշելով՝ «հինգ, որ ասի կիսաբոլոր»: Իսկ մակեռակի ու մակբառակի կապակցությամբ հաստատում է, որ դրանք պարզապես նշանակում են՝ համապատասխանաբար՝ 6 և 8 թվանշաններով արտահայտվող ձայները: «Եւ այս՝ ըստ բարձրութեան և նուստութեան ձայնիցն ասի», եզրափակում է Երզնկացին. առավել հստակություն մտցնելով հարցում: Այսպիսով՝ Հովհաննես Երզնկացու վերը բերված ու քննարկված ասույթն իր մեջ արտացոլում է հայկական միջնադարյան տեսական երաժշտագիտության զարգացման այն աստիճանը, երբ ներդաշնակույթյան հենքին վերաբերող դավթյան նշանակալից դրույթն ըստ էության հասկացված, մեկնարանված ու նաև որոշ չափով հարստացված էր արդեն՝ անմիջականորեն երաժշտական փորձի բնագավառում արված սուր դիտումների հիման վրա:

* * *

Տեսական երաժշտագիտության բնագավառում վաղուց սկսված այս առաջընթացը սակայն, միառժամանակ խափանվում է միջնադարյան սիսուլաստիկ մտածողության սովերի տակ. մտածողություն, որ խոր հետքեր է թողնում ինչպես մի շարք երկրորդական, այնպես էլ կարկառուն ու նշանավոր հեղինակների ստեղծագործության մեջ: Ի նկատի ունենք մասնավորապես Առաքել Սյունեցուն, որն հատուկ զբաղվեց Անհաղթի գաղափարների, այդ թվում և նրա երաժշտատեսական մտքերի վերլուծությամբ, ինչպես նաև միջնադարյան մի քանի անհայտ հեղինակների, որոնցից մեզ հասել են «Սահմանքի» կարճատև մեկնություններ: Վերջիններս, որ վերաբերում են XIV դարի առաջին կեսին, ոչ մեծ և նույնիսկ հատվածական բնույթ կրող աշխատություններ են, որոնց մեջ գրեթե միշտ կարևոր տեղ է հատկացվում դավթյան մեզ ծանոթ երաժշտատեսական դրույթին: Դրանք, ըստ երևույթին, շորս տարբեր, բայց իրարից այս կամ այն չափով օգտված հեղինակների աշխատություններ են, և զբը շարքերում հաճախ հանդիպում են հետևյալ խորագրերի տակ. «Սահմանք ասացեալ ի Դաւթէ», «Պատճառ Սահմանաց գրոց», «Սահմանք իմաստասիրականք իբր հարցմամբ» և «Լուծմունք Սահմանաց Դաւթի»: Մեզ զբաղեցնող տեսական դրույթին տրված բացատրությունների տեսակետից, սակայն, մենք տարբերում ենք միայն երկու բնագիր: Դրանցից առաջինում հետևյալն ենք կարդում. «Բաղազան, այսինքն մին և այլ, որպէս շաշթա, Դ աղի, որ լարերն է ձայնն բաղին, միանան, յիրար խառնին և զանազան՝ երկին: Բ պատիկ, Բ

հայնչափ: Կիսաբոլոր, Ե, որ Ժ-ինն, որ բոլոր է, կէսն է, Ե: Մակեռակ, Գ հայնչափ ձայն: Մակբառակ, Դ հայնչափ: Այս ամենայն ի յ՛լ ձայնին փարտային երևի, որ երաժշտական գուսանն, զշաշթայն, զԴ աղին, կամ զԼ աղին, կամ զմասն աղին հնչեցնէ»³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, խոսակցական-բարբառային լեզվով շարագրված մի պարզ գրվածք է սա: Արդյոք Գլաճորում կամ հենց Տաթևում կրթված մեկը չէ՞ սրա հեղինակը³¹: Բայց ով էլ որ լինի, նրա մտքերն արժանի են հատուկ ուշադրության: Բերված հատվածը երեք դատողություն է պարունակում: Դրանցից վերջինը շատ արժեքավոր մի վկայություն է մեր միջնադարյան գործիքային երաժշտության մասին, որից պարզ հետևում է, թե անցյալում գուսանների շըր-հապատում գոյություն է ունեցել անգամ «ութ-ձայնի փերդե» հասկացությունը³²: Ինչ վերաբերում է առաջին երկու դատողություններին, ապա դրանք ուղղակիորեն շոշափում են դավթյան դրույթը. հետևյալ կերպ: Նախ՝ հասարակ թվալու չափ պարզ մի եղանակով խոսվում է «բաղազանի» մասին, որից հետո, և հենց ասվածը պարզաբանելու համար, բացատրվում են ներդաշնակույթյան հենքի շորս անդամների անունները: «Բաղազանի» մասին ասված՝ մեկնության անկարող խոսքերը մեկ կողմ թողնելով, փոքր-ինչ կանգ առնենք դավթյան տերմինների բացատրության վրա, որ ինքնատիպ է: Այդ ինքնատիպությունը կայանում է նրանում, որ մեր անանուն հեղինակը ներդաշնակույթյան հենքի մասին իր դիտելիքները բխեցնելով բնական ձայնաշարի, ու վերջինիս համապատասխանող թվաբանական կարգի մասին իր պատկերացումներից, դավթյան տերմինները մեկնաբանելիս հենվում է հիշյալ ձայնաշարի միայն առաջին շորս հնչյունների հարաբերակցությանց վրա, դրանցից, բնականաբար, արտածելով ոչ թե հենքի ձայների դրույթունը, այլ նրա երեք դիսավոր ձայնամիջոցները միայն՝ մաքուր ութնյակը, հնգյակը և քառյակը (տե՛ս գծագիրը):

Հարցի այսպիսի լուծումը առաջին հայացքից սրամտորեն վճռված մի խընդրի տպավորություն է թողնում: Իրականում, սակայն, այն դերձ չէ թյուրիմացությունից ու նաև հակասականությունից: Վերջինս արտահայտվում է նրա-

30 «Սահմանք ասացեալ ի Դաւթէ», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1748, էջ 297ա (նույնը տե՛ս նաև՝ ձեռ. № 1931, էջ 96ա, № 55, էջ 402բ և այլն):

31 Համենայն դեպս նշելի է հետևյալը. վերը վկայակոչված ձեռագրերից № 55-ն ու 1931-ը «Յաղագս բերականութեան լուծմունք» խորագրով մի բնագիր էլ են պարունակում, որն իր լեզվով մոտիկ է այստեղ քննարկվող հատվածին, և որի մասին պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը գրում է, թե այն «զգալիորեն տարբեր է Կիլիկիայի միջին հայերենից», իր մեջ ունենալով «արևելահայ բարբառային որոշ հատկությունների օգտվերը» (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Փերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 350—351):

32 Փ երդն խոսքին արգեն անդրադարձել ենք վերևում, որպես տվյալ կապակցությունների մեջ մատնատեղ նշանակող տերմինի: Արդ՝ ուր-ձայնի փերդե արտահայտության տակ հասկացվում է ոչ այլ ինչ, եթև ոչ հայկական ուր ձայնեղանակների բնագետու հնչյունաշարը վերաբաղվող մատնատեղերի շարք, և սա մի հոոր ապացույց է այն բանի, որ ոչ միայն ութ-ձայնի մեջ մտնող առավել կարկառուն ձայնեղանակները, այլև հենց ինքը՝ ութ-ձայնի հայկական ողջ դրույթունը բնկած է եղել նաև անցյալի մեր ժողովրդա-աշխարհիկ երաժշտության հիմքում:

նում, որ այստեղ նույնանում են կիսաբոլորն ու մակեռակը, երկուսն էլ հնգյակ նշանակելով: Իսկ նշված թյուրիմացությունն այն է, որ մակեռակն ու մակբառակը մեկնաբանվում են որպես 3-րդ ու 4-րդ մասնակի տոներ՝ փոխանակ, համապատասխանաբար, 6 և 8 թվերով արտահայտվող ձայները ներկայացնելու: Ընդհանրապես ասած, քննարկվող հատվածը դավթյան երաժշտատեսական դրույթի պարզարանման ասպարեզում Հովհաննես Երզնկացու կատարած վերլուծությունից հետո մի հետքայլ է, որը, ցավոք, դալիորեն խտրանում է մեզ հետաքրքրող բնագրերից երկրորդի մեջ: Այդ բնագրում, որտեղ նույնպես արժեքավոր ավյալներ կան հատկապես հին Հայաստանի գործիքային երաժշտության մասին, դավթյան դրույթին նվիրված են մի քանի ծավալուն պարբերություններ: Դրանցում, սակայն, Անհաղթի մտքերը մեծապես աղավաղվել են: Այսպես՝ քննարկվող բնագրում ևս նախ վերլուծվում է «բաղադանութեամբ հնչմանց» արտահայտությունը և նույնքան պարզ մեկ ձևով բացատրվում է, թե «բաղադան ասէ, որ այլ և այլ ձայնքն բաղկանան և մի լինին՝ ժբրն [իմա՝ դիրն] և բամբն և բութն»: Այնուհետև խոսվում է առհասարակ ձայների բարձրության փոխհարաբերություններում քանակի կատեգորիայի դրսևորման մասին՝ ակնբերաբար բազմալար (անկոթ) մի գործիքի օրինակով, որի լարերից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է ընդհանուր լարվածքի հիմքում ընկած ձայնասանդուղքի աստիճաններից մեկին. ու այստեղ ևեթ ավելացվում է ստորև մեր կողմից ընդգծված ուշադրավ դիտողությունը: «Զի երաժշտական արուեստն չափու [է] և քանակով: Զի խնդրէ ի լարսն, թէ ո՞ր է, որ զերկպատիկ ձայնն ունի. և ո՞ր է, որ կէս ձայնն հանէ. և ո՞ր, որ զերեք ձայնն հանէ. և ո՞ր, որ զչորրորդն հնչէ: Քանզի որ զիտէին զերաժշտականն՝ աստիճանօք համարք ունէին ձայնիցն, և գայն ի լարս քնարիցն յարմարէին»: Իսկ երբ հարկ է լինում բացահայտել հատկապես երկպատիկ, մակեռակ ու մակբառակ տերմինների բուն նշանակությունը, դրանք այստեղ թյուրիմացաբար մեկնաբանվում են որպես «եղանակներ» (և ոչ ձայնաստիճաններ). ըստ որում կիսաբոլորին էլ, այս հաշվով, վերագրվում է «զկէս լեղանակին» անիմաստությունը: Անկախ սրանից, ստորև բերվող դատողություններում առկա է հին Հայաստանի գործիքային երաժշտության կարևորագույն հարցերից մեկին վերաբերող, ամենասեռնուն ուշադրության արժանի մի կետ ևս, որը նորից ընդգծված է մեր կողմից: «Բայց տես՝ զի ձայնքն և լարքն և եղանակքն ի չափ և ի կշիռք էին: Որպէս և ասէ, թէ խնդրէ՝ ո՞ր է որ կիսաբոլորն ունի ձայնից, այսինքն զկէս լեղանակին. և ո՞ր որ զկրկնապատիկն, որ է երկուքն. և ո՞ր որ զմակեռակն, որ է վեց եղանակն. և ո՞ր որ զմակբառակն, որ է ութն: Եւ քուք թէ մինչև ցվայր էր ձայնիցն եղանակէն, յոր յարէին և զմարսն: Եւ թէ այլ գոյր՝ մասունք սոցա էին, իսկ գլխաւորը՝ այսոքիկ, որպէս և այժմ գոչ յիշատակն ի միջի մերում»: Դավթյան մտքերից կատարված հետազոտման այստեղ ակնհայտ է: Մեր անանուն մեկնիչը, սակայն, սրանով էլ չբավարարվելով, առաջ է քաշում խնդրո առարկա տերմինների մի երկրորդ բացատրություն ևս, որը, մեր կարծիքով, կարող է նկատվել սխոլաստիկական մտածողության առավել բնորոշ արտահայտություններից մեկը: «Բայց ծանիր, — գրում է նա, եզրափակելով, — որ հշմարիտ երաժշտականն քանականութեամբ գոյանայ, և ապա զկնի բանին զձայնն շարժէ: Զի խնդրէ, ո՞ր է որ զերկպատիկ բանն ունիցի, որպէս այն, որ գեղ ասէ, և նշանակէ՝ զմարդոչ գեղ և զշէն. և ո՞ր զկիսաբոլորն, որպէս յորժամ բայ ասէ, որ ոչ բան կատարեաց, այլ է՝ կիսաբան. և ո՞ր զմակեռակն և զմակբառակն,

որպէս յորժամ անդ ասեմք, որ նշանակէ զհօտ և զանդաստան և զհանդերձեայն, այս՝ մակեռակն. իսկ մակբառակն, յորժամ սուր ասեմք, և նշանակէ՝ զսուսեր, և զսուր ձայն, և [զսուր] ընթացս, և զթօրչս հաւու»³³: Բայց սա մեզ չբաղնցնող երաժշտատեսական դրույթի բացարձակ աղավաղումն է արդեն, որի վրա ուշադրություն էլ չէինք դարձնի, եթե միայն այն հավանություն գտած ու կրկնված շիներ Առաքել Սյունեցու կողմից:

Դարով վերջինիս, պիտի նկատել, որ նա էլ ավելի խորացրել ու տարածել է՝ դավթյան դրույթի վերլուծության կապակցությամբ սխոլաստիկ մտածողության ստեղծած շփոթը, Դավթի «Սահմանքի» առայսօր հայտնի միակ ամբողջական ու ծավալուն մեկնության մեջ³⁴: Սակայն Սյունեցին, իր նախորդներից լայնում է նրանց մի երկու միտքը և արժեքավոր նոր վկայություններ է ավելացնում իրեն ժամանակակից հայկական երաժշտական փորձի մասին: Նախ ասենք, որ Սյունեցին էլ, նախորդների օրինակով, դավթյան դրույթը մեկնաթեամբ հնչմանց, որպէս երաժշտական» հարցարկում է, սկզբում, Սյունեցին և պատասխանում: «Բաղադանն այն է՝ որ զանազան իր ի միասին բաղկանան և զանազանութիւն նոցա երևի. որպէս շաշթայն, այսինքն Գ-աղի, կամ Ե-աղի, կամ Ը-աղի, կամ զինչևիցէ, որ լարերն և ձայնքն բաղդին, միանան, յիրար խառնին և զանազան երևին: Զի բանքն և ձայնքն երգեցողին, և եղանակքն և ձայն լարիցն և մատանց շարժելն ի միասին խառնեալ, որպէս չափ և կշիռ լինին... երաժիշտ՝ գուսանն է»³⁵: Սյունեցուց բերված այս հատվածը օգտակար պետք է լինի՝ միջնադարյան Հայաստանի լարային (կոթավոր) գործիքների տարատեսակները պարզելու տեսակետից: Բայց դա հարցի մեկ կողմն է: Ինչպես պարզ երևում է հատվածից, Սյունեցին այստեղ օգտվում է «Սահմանքի» անանուն մեկնիչներից³⁶ և ընդլայնում ու հիմնավորում է կարծես «բաղադանին» վերաբերող նրանց դատողությունները: Առաքել Սյունեցու առաջ քաշած հաջորդ հարցն արդեն ուղղակի շոշափում է ներդաշնակության հենքի մասին

33 «Պատճառ սահմանաց գրոց», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. N 4268, էջ 293ա—295ա, նաև՝ ձեռ. N 6906, էջ 255բ—256բ, ապա հենց նույնը, տե՛ս «Լուծմունք սահմանացն Դավթի», ձեռ. N 3201, էջ 174բ—176ա, ձեռ. N 8763, էջ 148ա—149ա և այլն: Սույն գրադրներին անշուշտ հանդիպում ենք, բայց դրանք բոլորովին աննշան լինելով, նոր խմբագրություն չեն ստեղծում:

34 «Լուծմունք Յաղագս սահմանաց Դավթի Անյաղթ փրիխոսիայի, տէր Առաքելի՝ եռամեծի և բաջ հոնտորի», Մաղրաս, 1797, էջ 595—597, Սույն հրատարակությունն ընդհանրապես խնամքով կատարված մի գործ է, բայց այնտեղ Սյունեցու աշխատության մեղ հետաքրքրող հատվածներից մեկում մի երկու աղավաղում սպրդած լինելով, ստորև ընթերցողին հղելու ենք Մատենադարանում պահվող նույն աշխատության բնափր գրադրերից մեկին:

35 Առաքել Սյունեցի, նշված աշխատությունը, Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. N 1849, էջ 103ա:

36 Անհրաժեշտ է նշել, որ ինչպես գրում է պրոֆ. Գ. Զահուկյանը, Սյունեցին իր բնականական աշխատության մեջ էլ օգտվել է վերոհիշյալ «Յաղագս բերականութեան լուծմունք» օճագրից: Հաստատելով այս, Գ. Զահուկյանը մատնացույց է անում լեզվական ձևեր, «որոնք աններդաշնակորեն են հնչում Սյունեցու ընդհանուր ոճի ֆոնի վրա», անանուն հեղինակի գործում դասվելով լեզվական ներդաշնակ միջավայրում» (Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 351): Նույնը կարելի է ասել նաև «բաղադանի» մեկնության կապակցությամբ Սյունեցու օգտագործած լեզվական ձևերի, և մանավանդ նրա կիրառած դասերակերպի մասին:

դրույթը. «դինչ է, որ ասէ՛ կիսարուոր և կրկնապատիկ, և մակեռակ և մակա-
րառակ»: Այս հարցին Սյունեցին տալիս է երկու պատասխան, երկու դեպքում
էլ ուղղակի օգտվելով «Սահմանքի» անանուն մեկնություններում մեր տար-
բերած երկրորդ բնագրից: Անկախ սրանից, հիշյալ պատասխաններից առաջինը
հայկական հին և միջնադարյան երաժշտական մշակույթի մասին արժեքավոր
վկայություններ է բովանդակում (եթե հաշվի շահենք կիսարուորին արված
անիմաստ մեկնությունը): «Արդ՝ կիսարուորն այլում տեղոջ այլ ինչ ասէ,—
բացատրում է Սյունեցին,— այսինքն՝ զի կատարեալ և բոլոր թիւն ժ է: Իսկ
կիսարուոր Ե է, որ է կէս տասինն: Իսկ աստ կիսարուոր զկիսաձայնն ասէ, որ
է կէս եղանակն լարիցն. որ ոչ գրուոր լարերն հնչեցուցանէ, այլ զկէսն: Իսկ
կրկնապատիկ Բ լարն է, որ Բ — ուն³⁷ միայն հնչէ: Իսկ մակեռակն Զ եղանակն
է, որ Զ լար հնչէ: Իսկ մակաբառակն Ը՝ եղանակն է, որ Ը լար հնչէ: Եւ տես զի
քան զուր բեղանակն այլ աւելի ոչ գոյր, և թէ գոյր այլ՝ մասունք ասէին. որպէս
մերս Ը են ձայնքն, և այլ բազում եղանակի գանգաճնի ի ներս ի յԸ ձայնն:
Եւ այս քանակ կոչի: Եւ տես որ երաժշտականն քանակ է, և ոչ անթիւ և անշարի»
(ընդգծումը մերն է — Ն. Ք.)³⁸: Այստեղից գոնե այն պիտի հետևենք, որ մեր
միջնադարյան հեղինակներն էլ գիտակցել են, թե հայկական երաժշտությունը
գործնականում շատ ավելի «բազմաձայն» մի դրույթուն էր, քան ինչ ձևակա-
նորեն ենթադրվում էր «ուր-ձայնի» տեսությամբ³⁹, և որ, նույն միջնադարյան
հեղինակների կարծիքով, հայկական ութ ձայնեղանակները հնում գործիքա-
յին երաժշտության մեջ իրացվելիս են եղել, այդ ձայներից յուրաքանչյուրը՝
ասենք՝ ութլարանի կոթավոր մի գործիքի լարերից մեկի որոշակի ձայնաստի-
ճանով սկսելու միջոցով⁴⁰: Ինչ վերաբերում է քիչ առաջ մեջբերված հարցին
Սյունեցու տված երկրորդ պատասխանին, ապա պիտի նշել, թե այն հանդի-
սանում է անանուն մեկնիչի տված ամենասխոլաստիկական բացատրության
տառացի կրկնությունը միայն⁴¹: Ի լրումն այս բոլորի, XV դարի սկզբներում,
«ժողովածու» տիպի մատյաններ կազմողներն էլ, նույն գրչագրում հաջորդա-
բար դետեղել են «Սահմանքի» անանուն այն մեկնությունները, որոնցում հան-
դիպում են վերը քննարկված երկու տարբեր բնագրերը, այս ձևով ևս մեծ տա-
րակուսանքի ու վարանումների առաջ դնելով, անշուշտ, դավթյան երաժշտա-
տեսական դրույթի ճշգրիտ մեկնությունը որոնող ուսումնասինչներին⁴²: Այս
հեղինակները, սակայն, վերջին հաշվով մի դրական դեր էլ են խաղացել. նրանք
մտավորական լայն շրջաններում սրել են գիտական հետաքրքրությունը դավթ-

37 Ձեռագրի այս «Բ — ուն» ձևը, մեր կարծիքով, գրչավրեպ է, և պետք է լինի Բ. եռադն:
Այսպես պիտի ընթերցել նաև «Զ»-ն և «Ը»-ն էլ (այսինքն՝ Զ-երորդ լար և Ը-երորդ լար), որով-
հետև այսպես բոլորովին անիմաստ է դառնում հեղինակի սույն միտքը ևս, որով նա ուզում է
ասել, թե հնում երաժշտները հայոց ձայնեղանակներից յուրաքանչյուրը վերաբաղում էին լա-
րային գործիքի լարերից մեկի վրա, որ հասկացվում է նրա հետագա խոսքերից էլ («Եւ տես զի»
և այլն), և որը իրոք պատմական որոշակի հիմք ունի:
38 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1849, էջ 103ա:
39 Որովհետև «ուր-ձայնի դրույթուն» նշանակում է հենց միայն ութ ձայնեղանակների
գրությունը:
40 Սյունեցու խոսքերից բխող այս հետևությունը, մի քանի այլ տվյալների լույսի տակ (ո-
րոնց անդրադառնալն այստեղ զգալիորեն կշեղեր բուն նյութից) հին Հայաստանի երաժշտական
շատ հետաքրքիր երևույթների հետքերով կարող է տանել մեզ:
41 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1849, էջ 103բ:
42 Հմմտ. Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 4132 (XV դ.), էջ 9բ—10բ (Լուծմունք սահ-
մանացն Դավթի) և նույն տեղում, էջ 64բ (Սահմանք ասացեալ ի Դավթէ):

յան երաժշտատեսական դրույթի բովանդակության նկատմամբ: Եվ այս պայ-
մաններում, բնականաբար, երկար էլ չեն տևել հիշյալ տարակուսանքներն ու
վարանումները: Դրանք հաջող կերպով փարատել է Հակոբ Արիմեցի բանասեր
վարդապետը իր «Տումարի մեկնութեան» մեջ, 1416 թվականին⁴³, Մեծոփա
վանքում:

Հակոբ Արիմեցին, ինչպես երևում է, մոտիկից ծանոթ է եղել հայրենի
երաժշտատեսական մտքի զարգացման ուղիներին և դավթյան դրույթի մեկնու-
թյան կապակցությամբ կարողացել է լրջորեն օգտվել այդ բնագավառում կու-
տակված հարուստ փորձից: Արիմեցին նույնպես, իր գրեթե բոլոր նախորդների
նման, ներդաշնակության հենքի մասին խոսում է գործիքային երաժշտության
վերաբերող դատողություններ անելիս: Իսկ դա հնարավորություն է տալիս հըն-
չյունների քանակային փոխհարաբերությունների հարցին վերաբերող որևէ դը-
րույթ քննարկելիս՝ հենվել նյութապես հաստատագրված ձայնաշարերի վրա:
Այնուհետև, ըստ երևույթին, գնահատելով «Սահմանքի» անանուն մեկնություն-
ներից երկրորդում կիրառված այն փորձը, որով երաժշտության մեջ քանակի
կատեգորիայի դրսևորումը բացատրվում է բազմալար անկոթ նվագարանի մի
քանի լարերի ձայնային հարաբերությանց օրինակի հիման վրա, Արիմեցին իր
դատողություններում նախապատվությունը տալիս է, զխավորապես, սան-
թուրի և քանոնի տիպի գործիքներին: Միայն՝ վերջիններիս լարերի ձայնային
ակներև հարաբերությունների առավել մատչելի օրինակով նա խոսում է ոչ թե
առհասարակ հնչյունների բարձրության փոխհարաբերությունների (ինչպես
անում է անանուն մեկնիչը), այլ հենց ներդաշնակության հենքի ու նրա ան-
դամների մասին: Եվ վերջապես՝ Դավթի Անհաղթի մատնանշած և գործնակա-
նում հարընդմիշտ իրացվող ձայնային որոշիչ հարաբերությունները նա փաս-
տորեն խորհուրդ է տալիս դիտել ոչ թե գեղարվեստական կատարման (որ զըժ-
վար խնդիր է և միայն նրդնկացու լսողությամբ օժտված երաժիշտը կարող էր
անել), այլ այն ժամանակ, երբ վարպետ երաժիշտը լարում է նվագարանը, և
երբ, հետևաբար, ուշադրությունը հնարավոր է սեևեղ բացառապես ձայների
բարձրության ակնառու դարձած փոխհարաբերությունների վրա: Համարձակ
կարելի է պնդել, որ Արիմեցին այսպես է վարվում ոչ միայն մեթոդական, այլև
տեսության ու գործնականի սերտ կապի գիտակցությունից բխող գիտական
նկատառումներով: «Իսկ երաժշտական իմաստասէրն— գրում է նա,— քննէ ի
վերայ շարունակ քնարին, որ է փայտն ի բազում մասանց շարամիացեալ,
զտարորոշ թիւ աղեացն... Զի թէ քնարն է, որ ունի զժ-ն աղին ի լարս մետաք-
սեայ, և թէ սանդիքն⁴⁴, որ է Խ-աղիս ի թելս պղնձի, և թէ դանոնն, որ է Հ-լարի,
և թէ արդլանյոնն, որ է Ճ-աղի ի թելս պղնձի, ի միանգամն յորժամ շարժէ զկրն-
րնդոցն ի վերուստ ի վայր ի վերայ լարից քաղցրահնչող ձայնին նուագարա-
նին, առժամայն ճանաչէ ի տարորոշ բազմութիւնս աղեացն՝ թէ ո՞րն է սուր,
և որն բութ, որն զիլ, և որն բամբ, որն սուղ և որն երկար, որն թոյլ և որն պինդ.
և քէ որոց պարտ է ունել զկէս ձայնն, և որոց գեղկպատիկն, և ուր զկիսար-

43 Հակոբ Արիմեցին թովմա Մեծոփեցու առաջարկությամբ Մեծոփա վանքում տումարը «զաս
սեց» ու դրա մեկնությունը գրեց ոչ թե 1448-ին (Փ ի ղ ա լ ե մ յ ա ն, նոտաք հայոց, էջ 159, Հ.
Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 502—503), երբ նա վաղուց վախճանվել
էր արդեն, այլ 1416-ին, ինչպես սրբագրել է Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձե-
ռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 181—182):
44 Այլ գրչագրերում՝ «սալդիքն»:

յուն, և որ գմակեռեակն, և որ գմակֆառեակն: Եւ առեալ զպղնձի բութակն ի ձեռինն... զթէլւն պնդէ, և զլաւտ ձիգսն թուլացնէ, և համահաւասարեալ համողէ գրազմութիւն լարիցն ի մի միարանութիւն, դաշնակից լինել միմեանց և ուստադիրք՝ ի ձայնատրութիւն երաժշտականն արհեստին, ըստ կամաց երաժշտին, զի մի որ հանիցէ ի նոցանէ խոշոր ձայն բօտօտօտ և ապականէ զներդաշնակաւոր ձայնսն քաղցրահնչող նուագարանին և փրժուն երկցուցէ զերաժիշտն» (ընդգծումները մերն են — Ն. Ք.)⁴⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Ղրիմեցին այստեղ նախ և առաջ նկարագրում է բազմալար նվագարանը լարելու, միջնագարում միշտ էլ ուշագրավ նկատված պրոցեսը: Սկզբում, ճիշտ է, հեղինակը հիշատակում է նաև «10-ադի քնարը», բայց նա շուտով անցնում է 40, 70 և անգամ 100-լարանի գործիքներին ու կանգ առնում զլիսավորապես դրանց վրա: Ի դեպ, այս վերջին թվերը պետք չէ զարմացնեն ընթերցողին: Սանթուրի, քանոնի տիպի նվագարանների վրա հիմնական ձայնաշարի յուրաքանչյուր աստիճանը ներկայացվում է երեք և նույնիսկ ավելի լարերով, այնպես որ լարերի ընդհանուր թվաքանակը միշտ էլ անհրաժեշտ է լինում 3-ի կամ մեկ այլ թվի վրա բաժանել, հասկանալու համար, թե խոսքն իրապես քանի ձայնատիճանի մասին է: Դա այդպես է այժմ, այդպես է եղել մոտավոր անցյալում՝ ասենք XIX դարում⁴⁶, և, ամենայն հավանականությամբ, նաև միջնադարում⁴⁷: Կարևորն այն է, սակայն, որ հենց այս հաշվով էլ, Ղրիմեցու հիշատակած 100-լարանի «արզանոնը», օրինակ, կարող էր լինել իր ընդհանուր ձայնածավալի մեջ 30—32 ձայնատիճան ներամփոփող, և, հետևաբար, տվյալ ժամանակի ռափանիշով ամենազարգացած տիպի նվագարաններից մեկը: Արդ, մասնավորապես այս և մյուս գործիքների մասին խոսելիս, Ղրիմեցին, թվարկելով այն լարերը, որոնք վարպետ երաժիշտը կտնտոցի մեկ շարժումով «առժամայն ձանաչէ», որպես ձայնաստիճան նշանակող տերմիններ ներդաշնակության հենքի անդամների անուններն է տալիս միայն: Որովհետև՝ «սուր» ու «բութ» և «զիլ» ու «բամբ» տերմինները ձայնային գոտիների (ներանցում ներփակված հնչյունախմբերի) արտահայտչական առանձնահատկությունների որակումները լինելով⁴⁸, նաև առանձին ու որոշակի լարեր կարող էին ցույց տալ այն դեպքում, եթե նախապես նկարագրված գործիքը լիներ չորս լարանի: Իսկ ինչ վերաբերում է Ղրիմեցու օգտագործած «սուղ» ու «երկար» և «թուլլ» ու «պինդ» խոսքերին, ապա ավելի քան պարզ է, որ դրանք սոսկ ընդհանուր կարգի արտահայտություններ են և ձայնատիճանի կամ ձայնամիջոցի մասնավոր մեկ իմաստ չեն կրում: Ուստի հենց ներդաշնակության հենքի չորս անդամների վերն ընդգծված անվանակոչու-

45 Հ ա կ ո թ Ղ Ր ի մ ե ջ ի, Մեկնութիւն տումարի, Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2011 էջ 13բ—14բ:

46 Գ. Լ. Կոնյան, Հայ աշուղներ (պատմական-բնական հայացք, Գ. Աշուղական եղանակներն ու երաժշտական գործիքները), «Ազգագրական հանդէս», 13-րդ գիրք, Քիֆլիս, 1906, էջ 187—211:

47 «Եթե հաշվի առնենք այն ժամանակների և մեկ հայտնի վոկալ մոնոֆոնների ինտոնացիոն համակարգի բարդությունը, — գրում է պրոֆ. Քուշնարյանը՝ հայկական միջնադարյան լարային գործիքների կապակցությամբ, — պետք է հետևենք, թե հիշյալ գործիքներից ամենակատարյալները, իրենց կողմից կատարող-երաժիշտին տրամադրած տեխնիկական հնարավորությունների տեսակետից քիչ բանով էին զիջում Հայաստանում ներկայումս օգտագործվող թափն, ուղին, քանոնին և սանթուրին» (տես X. С. Кушнарев, Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958, էջ 215):

48 Տե՛ս մեր հոդվածը «Ձայնի մասին ուսմունք հին և միջնադարյան Հայաստանում», «Բանրիւր Մատենադարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 164:

թյունների միջոցով է Ղրիմեցին մատնացույց անում, թե երաժիշտը նվագարանը լարելիս հատկապես ինչ տեսակի ձայնամիջոցների վրա է հենվել և ձայնային ինչպիսի հարաբերություններ է իրացրել: Եվ սա ավելի քան հասկարաբերություններ է միմյն օրս էլ բավարար ղեկավարություն են ցույց տալիս հնում էլ կոչված է եղել, ինչպես ասել ենք, ճիշտ կողմնորոշելու ոչ միայն հայ ներք լարելու առավելի պարզ ու նյութապահարմար մեթոդներ որոնող պրակահենքի անդամների անվանակոչությունները թեև հատկապես չի մեկնարանում, բայց դրանք հիշատակում է երաժշտական գործիքների լարման պրոցեսին վերաբերող մտքերի այնպիսի կապակցության մեջ, որ կասկած չի թողնում, թե ռուսությունների ողջ հատակ պատկերացրել է մեզ զբաղեցնող ձայնային հարաբերային՝ որ Ղրիմեցին հենքի չորս ձայների շարքում, որպես ձայնային հավելյալ (հինգերորդ) մեկ հարաբերություն, հիշատակել է նաև «կէս ձայն» ձայնամիջոցը: Ի՞նչ աղերս ունի «կէս ձայնը» ներդաշնակության հենքի հետ: Ամենաներից ամենակատարելագործվածին, մեծ հավանականությամբ համընկել է ընկած է դիատոնիկ ձայնաշար⁴⁹: Ուրեմն՝ այս վերջինիս հարաբերակցություններն է, որ պիտի սահմաններ երաժիշտը, ի հարկին խրոմատիզմներին անցնելուց առաջ: Էլ շխտեցի՞րով այն դեպքերի մասին, երբ հենց դիատոնիկ ձայնաշարի հետ էլ համընկնելու էր, ասենք, բազմալար անկոթ նվագարանի համեմատաբար միջև գոյություն ունեցող կապն ակնհայտ է: Ինչպես արդեն բացատրել ենք՝ վում է հայկական մոնոֆոնիկ երաժշտության դիատոնիկ ձայնասանդուղքի կմախքի վաժներում լուրիակներից տարբերվում է նրանով, որ զուրկ է բառչակային հատկյա իսկ պատճառով, դիատոնիկ կանոնավոր (լրիվ) հնչյունաշարի հարաբերության հենքի (կամ հենքերի) հարաբերությունները իրացնելուց հետո, անհրաժեշտաբար պիտի անցնեն վերոհիշյալ անկիսաձայն հնչյունաշարի բառչակա-«կէս ձայնը» գործնականում ներդաշնակության հենքի մեկ յուրատեսակ կցորդի նշանակությունն է ստացել: Եվ երաժշտական փորձի տրամադրած սույն քի գրությունը ենթադրվող ակուստիկորեն մերձավոր ձայնամիջոցների շարքում Ղրիմեցու կողմից, քանարկվող մասնավոր կապակցության մեջ, միայն վերո-

49 Զ. Քուշնարյան, եղվ. աշխ., էջ 339:

բերյալ բացատրություններում է գտնում իր անհրաժեշտ լուսաբանությունն ու իմաստավորումը. և դա էլ հենց հիմք է տալիս հաստատելու, թե մեր տոմարագետը իրոք ճիշտ է ըմբռնել, և իր ունկնդիրներին ճիշտ է մեկնաբանել ներդաշնակության հենքն ու նրա ձայների առնչությունները: Շարունակելով քննությունը պետք է նկատել, թե «կէս ձայնի» մասին վերն ասվածը նաև հուշում է, որ Ղրիմեցին, երաժշտական փորձն հաշվի առնելուց բացի, գործնական-կիրառական գիտելիքների մեկ միակցությունում ղեկավարվող պրակտիկ-երաժիշտների գատելակերպով է ղեկավարվել, երբ, կարծես անգիտանալով տեսական մտածողության պահանջները, միևնույն կարգի մեջ դասել է՝ «զկէս ձայն»-ը (— մի ձայնամիջոց) և ներդաշնակության հենքի անդամները (— շորս ձայների հարաբերակցության կուռ դրություններից):

Իմանալի է, որ գործնական-կիրառական գիտելիքների միակցությանց գոյատևումը՝ երաժշտատեսական կազմավորված մտքի առկայության իսկ պայմաններում, և դրանց աստիճանական բարեշրջումը, առհասարակ ընդհանուր երևույթ է: Նրա արտացոլումը գիտելով, մասնավորապես, պարսկա-արաբական երաժշտական գրվածքներում, դ-ր Հ. Ֆարմերը վաղուց տարբերել է՝ «գիտական տեսությունը» — scientific theory (որն առհասարակ բարձրանում է գիտական ընդհանրացումների մակարդակին, բայց երբեմն կենդանի փորձից խզվելու աստիճան վերացական էլ է դառնում), «գործնական տեսությունից» — practical theory (որ գիտության կիրառական մասը լինելով, մարմնավորում է տեսության ու փորձի կապը, բայց զուրկ է առաջինի ընդհանրացնելու ուժից)⁵⁰: Նույնը երևում է նաև մեր միջնադարյան ձևագրերում պահպանված, աշխարհիկ թե հոգևոր երաժշտությանը վերաբերող երաժշտատեսական հոգվածներին: Միայն թե, Հայաստանում (գոնե մինչև XV դարի կեսերը), երաժշտական տեսության բնագավառում այս «գիտական» և «գործնական» մտածելակերպերը «ինքնաբավ» դառնալու ձգտումներ հանդես չեն բերել, հակադիր ուղղությունների չեն վերածվել և իրարից խիստ կերպով սահմանազատված չեն եղել:

Վերն ասացինք, որ Ղրիմեցին ճիշտ է վարվել, երբ ներդաշնակության հենքի դրությունը անդրադարձել է երաժշտական գործիքների լարման պրոցեսի կենդանի պատկերման առթիվ: Նկատելիքն նաև, որ միջնադարում միշտ էլ ուշագրավ է համարվել հիշյալ պրոցեսը. և որ, առաջին հերթին, հենց դրա վարպետ նկարագրությունն է ներկայացնում իրենից Ղրիմեցուց վերը բերված հատվածը: Այստեղ անհրաժեշտ է քիչ ավելի մոտիկից քննել սույն հարցը: Պիտի նշել, որ նվագարանների լարումը նորագույն ժամանակներս՝ a¹, c², խորմատիկ և այլ կամերտոնների ստեղծումից (1711 թ.) ու տարածումից հետո միայն դարձել է ավելի տեխնիկական կարգի մի գործ: Իսկ անցյալում՝ դա երաժիշտների ուշագրության կենտրոնում գտնված լուրջ ու կարևոր խնդիրներից մեկն է եղել, և համարվել է երաժշտի շնորհքի ու ճարտարության գլխավոր ցուցիչներից մեկը: Ահա թե ինչ է ասում այդ մասին Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը, իր ամենանշանավոր ճառերից մեկում, որ արտասանել է Կիլիկիայի պալատական շրջաններում՝ Հեթում և Թորոս արքայազույնների ասպետ ընտրվելու մեծաշուք հանդեսի օրը: «Ոչ ասին նաաստի, կամ բժիշկ կամ երաժիշտ,

⁵⁰ H. G. Farmer, Historical Facts for the Arabian Musical Influence, London, 1930, p. 243.

որ ոչ են հմուտ այնոցիկ գիտութեան արուեստից: Իսկ որ զղեակ նաին հմտաբար ուղղէ, և զխառնուածս զեղոց և սպեղանեաց կազմէ, և զփողս և զքնար յարմարէ, նոքա ասին նաաստի, և բժիշկ, և երաժիշտ»⁵¹: Ասվածի լույսի տակ մեզ համար ավելի խոսուն է դառնում, անշուշտ, այն բարձր գնահատականը, որը փաստորեն տալիս է Ղրիմեցին՝ բազմալար նվագարանը լարող աշխարհիկ երաժշտին:

Հատուկ ուշադրության արժանին այն է սակայն, որ Ղրիմեցին հիշյալ աշխարհիկ նվագածուին երաժշտական իմաստասէր է անվանում: Այն՝ որ Հայաստանում և Կիլիկիայում X—XV դարերում եկեղեցական պրոֆեսիոնալ երգիչները կոչվում էին փիլիսոփաներ, վաղուց հայտնի էր արդեն⁵²: Իսկ աշխարհիկ երաժիշտ-կատարողին՝ ըստ էության՝ դուսանին հատկացված այս անվանումը՝ «երաժշտական իմաստասէր», Հակոբ Ղրիմեցու բերանում հնչում է և՛ որպես հաճելի մի անակնկալ, և՛ որպես բազմանշանակալից մի վկայություն: Ինչպես գիտենք, «երաժշտական իմաստասէր» արտահայտությունը առաջին անգամ օգտագործել է Դավիթ Անհաղթը «Սահմանքում», բայց բոլորովին այլ առիթով և այլ իմաստով: Յույց տալու համար, թե ինչպես է հարաբերում «արհեստ արհեստից և մակացութիւն մակացութեանց» հանդիսացող իմաստասիրությունը՝ արվեստի և գիտության տարբեր ճյուղերին և մասնավորապես երաժշտությանը, և «բերթող» ասելով հասկանալով պրակտիկ երաժիշտ-բանաստեղծին, Անհաղթը արձանագրել է. «քանզի և քերթողն գիտէ, թէ էն և ովն բնութեամբ երկարք են. թէպէտ և զպատճառսն ոչ գիտէ, այլ վերաձգէ յերաժշտական իմաստասէրն»⁵³: Եվ կամ՝ «եւ դարձեալ, իմաստասիրութիւն գիտէ զբնութիւնս ձայնից, իսկ զհետեմունս ձայնի ետ գիտել քերթողին. այսինքն զուրապս և զհագագս»⁵⁴: Դավիթ կարծիքով, ուրեմն, «երաժշտական իմաստասերը» ոչ թե կատարող-երաժիշտն է, այլ՝ երաժշտության տեսությանը գիտակ իմաստասերը, և կամ, որ գրեթե նույնն է, իմաստասիրության մեջ ևս հմտացած երաժիշտը: Իվ «Սահմանքի» միջնադարյան անանուն մեկնիչներն էլ հենց ճիշտ են հասկացել Դավիթին, երբ «երգեցողին» (պրակտիկ-երաժիշտին) հակադրելով «զիմաստասէրն», կամ «կատարեալ երաժշտականն», և կամ «բուն», այլ «բանիբուն երաժիշտն», գրել են. «երաժշտական իմաստասէր ոչ ասէ զերգեցողն, այլ զիմաստասէրն: Զի կատարեալ երաժիշտ բանիրուն երաժիշտն է, և ոչ որ ձայնին է գիտակ»⁵⁵: Իրերի այս վիճակը, սակայն, Հայաստանում ևս, ժամանակի ընթացքում, փոխվել էր անշուշտ, և Ղրիմեցին հենց այդ փոփոխությունն է, որ արձանագրում է քննարկվող նկարագրության սկզբի ուշագրավ խոսքերով. «Իսկ երաժշտական իմաստասէրն քննէ ի վերայ շարունակ քնարին...»: Ղրիմեցին,

⁵¹ Ետրին Յովհաննու վարդապետի ասացեալ ի բանն Առաքելոյ, որ ասէ՝ Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է, ի հնազանդութեան կա. յաւտրն յորում արհնեցան ձիւտորք արքայորդիքն մեր Հեթում, և Թորոս և այլ մանգունք իշխանաց», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2173, էջ 93ա:

⁵² Տե՛ս «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոս Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Քիֆլիս, 1910, էջ 226, որտեղ Տաթևի վանքի վերաբերյալ ասվում է, «ի էր և ձովամատոց փիլիսոփայիք երաժշտական երգոց...»: Շահեկան խորհրդածություններ սույն խրճիթի շուրջ տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 91: Վ. Հ ա ց ու ձ ի, Պատմութիւն հայոց ազօթամատոցին, Վենետիկ, 1965, էջ 90—91:

⁵³ Դ ա Վ ի Թ Ա ն յ ա ղ Թ, Սահմանք իմաստասիրութեան, Երևան, 1960, էջ 92:

⁵⁴ Ա ն ղ, էջ 94:

⁵⁵ «Պատճառ սահմանաց գրոց», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 437, էջ 148բ:

ինչպես տեսնում ենք, այս կապակցությունը ոչ ոքի հետ չի վիճում, ոչ մի բան չի վիճարկում և ոչ մի բան չի ապացուցում: Բայց իմաստուն հանգստությունը ասված նրա այդ խոսքերից ու դրանց շարունակությունը կազմող ողջ նկարագրությունից մենք հասկանում ենք, որ Հայաստանում, Գավիթ Անհաղթից մինչև Հակոբ Ղրիմեցին ընկած ժամանակամիջոցում, երաժշտական տեսության ու պրակտիկայի փոխհարաբերությանց խորացման ուղղությամբ մեծ տեղաշարժեր էին կատարվել: Պրակտիկ երաժիշտները՝ նվագածու-զուսանները, 70-յարանի «ղանոններ» և 100-յարանի «արղանոններ» էին լարում արղեն, գործնական-կիրառական բնույթի աչքի ընկնող գիտելիքների օգնությամբ, հենվելով հենց «Սահմանքում» բերված երաժշտատեսական դրույթներից, եթե կարելի է ասել, ամենատեսականի՝ ներդաշնակության հենքին վերաբերող դրույթի վրա: Այսպիսով վերանում էր հարկավ պրակտիկ-երաժշտի ու երաժշտական տեսությանը գիտակ իմաստասերի միջև եղած տարբերության այն սրությունը, որը փաստորեն մատնացույց էր արել Գավիթ Անհաղթը. և դպրոցներում մասնագիտական կրթություն ստացած եկեղեցական երգիչ-երաժիշտ փիլիսոփայի կողքին իր իրավունքների մեջ վերականգնվում էր՝ գիտական տեսության դարգացմանը հետևող ու նրանից գործնականորեն օգտվող աշխարհիկ երաժիշտը՝ երգիչ-բանաստեղծ-նվագածու՝ երաժշտական իմաստասեր գուսանը:

Սրանով փաստորեն ավարտվում է հին ու միջնադարյան Հայաստանում ներդաշնակության հենքի մասին ուսմունքին վերաբերող երաժշտատեսական մտքի զարգացման ընթացքը: Ճիշտ է, դավթյան քննարկված դրույթին անդրադարձել է նույնիսկ մեր նորագույն երաժիշտ-տեսաբաններից մեկը՝ XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի հեղինակ Գրիգոր դպիր Գապասարյանը, սակայն նա այդ դրույթի միջնադարյան բացատրությունների վրա ոչինչ չավելացնելով, պարզապես վերաշարադրել է այն, նկատելիորեն մթազնված մի ձևով⁵⁶:

Н. К. ТАГМИЗЯН

УЧЕНИЕ ОБ ОСТОВЕ ГАРМОНИИ В АРМЕНИИ В X—XV ВЕКАХ

Резюме

Армянская научная мысль еще в V—VI веках была знакома с античным учением об остове гармонии и в лице выдающегося философа раннего средневековья Давида Непобедимого выдвинула знаменательную музыкально-теоретическую установку, особо подчеркивающую значение остова гармонии и учения о нем.

Далее, в течение ряда столетий, имея эту установку в сфере своих научных интересов, армянские мыслители эпохи зрелого феодализма многократно комментируют идеи Давида Непобедимого, сопоставляя их с фактами более богатой музыкальной практики X—XV веков. Таким образом, в армянских письменных источниках средневековья накопи-

⁵⁶ Տե՛ս «Գրքոյկ որ կոչի նուագարան, արտահանեցեալ ի կեսարացի Գապասարյան Գրիգոր դպրէ», Կ. Պոլիս, 1794, էջ 188—189:

ваются ценные мысли, высказывания и замечания, объединяемые темой об остове гармонии и осмысливаемые в свете учения о нем. Знакомство с ними показывает, что пройдя длинный путь развития в течение X—XV веков, армянская музыкально-теоретическая мысль достигла значительных успехов также в области возрождения и дальнейшего обогащения идей античного учения об остове гармонии, по линии обобщения явлений практики и проверки данных теории и, в конечном итоге, в отношении углубления связей между теорией и практикой.

N. K. TAHMIZIAN

LA THEORIE DE L'OSSATURE DE L'HARMONIE MUSICALE EN ARMENIE AUX Xe—XVe SIECLES

La théorie de l'ossature de l'harmonie musicale pénétra en Arménie dès le Ve ou le VIe siècle. David l'Invincible élaborait alors un remarquable système de théorie musicale où il souligna particulièrement l'importance de l'ossature de l'harmonie.

Des siècles durant, ce système jouit d'un intérêt scientifique soutenu. Il fut maintes fois repris et étudié à la lumière des nouvelles et riches acquisitions musicales des Xe—XVe siècles. C'est ainsi que les sources manuscrites arméniennes du moyen âge accumulèrent et offrent aujourd'hui un grand nombre d'idées, de pensées et de remarques qu'on ne saurait rapporter autrement qu'à la théorie de l'ossature de l'harmonie.

Ces écrits témoignant de l'évolution de la pensée musicale en Arménie du Xe au XVe siècle ne furent pas sans marquer l'antique théorie précitée constamment rénovée et développée sur la base d'un processus de synthèse et d'analyse de toute l'expérience musicale.

Г. А. ИЗМАЙЛОВА

ЕВАНГЕЛИЕ «БЕГИОНЦ»

Занимаясь художественным убранством рукописи 1053 г. (Ереван, Институт древних рукописей имени Месропа Маштоца — Матенадаран¹, № 3793), тесно связанной с Могнинским евангелием (Матенадаран, № 7736), и устанавливая наличие определенного художественного направления в армянской миниатюрной живописи, мы имели счастливую случайность расширить свои представления об иллюстрированных кодексах, принадлежащих этому кругу. В архиве негативов Гарегина Овсепяна, хранящихся в Государственном историческом музее Армении, мне удалось обнаружить негативы² с изображением семи хоранов (рис. 1, 2 а, б, 3 а, б, 4 а, б), четырех евангелистов на отдельных листах (рис. 6, 7, 8, 9) и страницы текста с художественно оформленной заглавной буквой (рис. 5)³. Не подлежала сомнению принадлежность этих воспроизведенных рукописи, в своем убранстве разительно сходной с евангелием 1053 г.

Сопоставленные вместе четыре евангелиста представляют собой полную серию, которая легла в основу изображений не только рукописи 1053 г., но и давно поставленного с нею в связь Могнинского евангелия второй половины XI в.⁴ Несомненное сходство также и в оформлении хоранов этих трех рукописей позволяет говорить о принадлежности их к одному художественному направлению⁵.

¹ В дальнейшем тексте именуется «Матенадаран».

² Часть конвертов, в которые вложены негативы, имеет ошибочную надпись «Таргманчац», хотя воспроизведенные на них миниатюры не имеют никакого отношения ни к ев. «Таргманчац» от 1232 г. (Матенадаран, № 2743), ни к евангелию того же названия от 996 г., происходящему из монастыря Ортакей близ Константинополя (Балтимор, № 5371). Объяснить эту надпись можно тем, что интересующим нас негативам предшествуют негативы, действительно воспроизводящие миниатюры ев. «Таргманчац» 1232 г.

³ Номера негативов. Хораны 796 а, б, 802 а, б, 803 а, б, 805. Евангелисты: 795—Иоани с Прохором, 797—Матфей, 801—Лука, 804—Марк. Страница текста—806.

⁴ Г. Овсепян датирует это евангелие XI—XII вв., см. «Спаситель Хавуц Тара и одоименные памятники в армянском искусстве». Иерусалим, 1937 (на арм. яз.), стр. 55; А. Н. Свирин—началом XII в., см. «Миниатюра древней Армении». М.—Л., 1939, стр. 48; Л. А. Дурново—первой половиной XI в., очевидно, ближе к середине столетия, см. «Древнеармянская миниатюра». Ереван, 1952 (пагинация отсутствует) и «Краткая история древнеармянской живописи». Ереван, 1957, стр. 22; в альбоме *Miniatures arméniennes*. Paris, 1961, стр. 50, серединой XI в.

⁵ Для рукописи «Бегюнц» мы не имеем лишь воспроизведенных заглавных листов к евангелиям.

Наличие датированного евангелия 1053 г. дает основание относить его к XI в., возможно, с некоторым отклонением в конец X или начало XII в. Руководствуясь этим соображением, мы попытались отождествить обнаруженные фотографии с миниатюрами армянских евангелий XI в. как известных нам по изданиям, так и находящихся в доступных нашему изучению собраниях. Однако эти попытки не привели к желаемым результатам.

Мы обратились также к труду Г. Овсепяна «Хишатакараны рукописей»⁶, представляющему свод памятных записей армянских кодексов до середины XIII в. Все опубликованные там хишатакараны евангелий XI в. легко отождествляются с известными нам рукописями, за исключением одного—под параграфом 109⁷, который именно поэтому и привлек наше внимание. Содержавшиеся в нем сведения не противоречили нашим представлениям о рукописи, которой должны были принадлежать иллюстрации, запечатленные Г. Овсепяном.

Приводим основные данные этого хишатакарана: время написания кодекса до 1060 г. Евангелие большого формата (точно размеры не указаны), называемого в селении Талыш (Нагорный Карабах) «Бегюнц». Материал—пергамент, письмо—еркатагир; иллюстрировано хоранами, украшениями и изображениями евангелистов. Писец—Степанос.

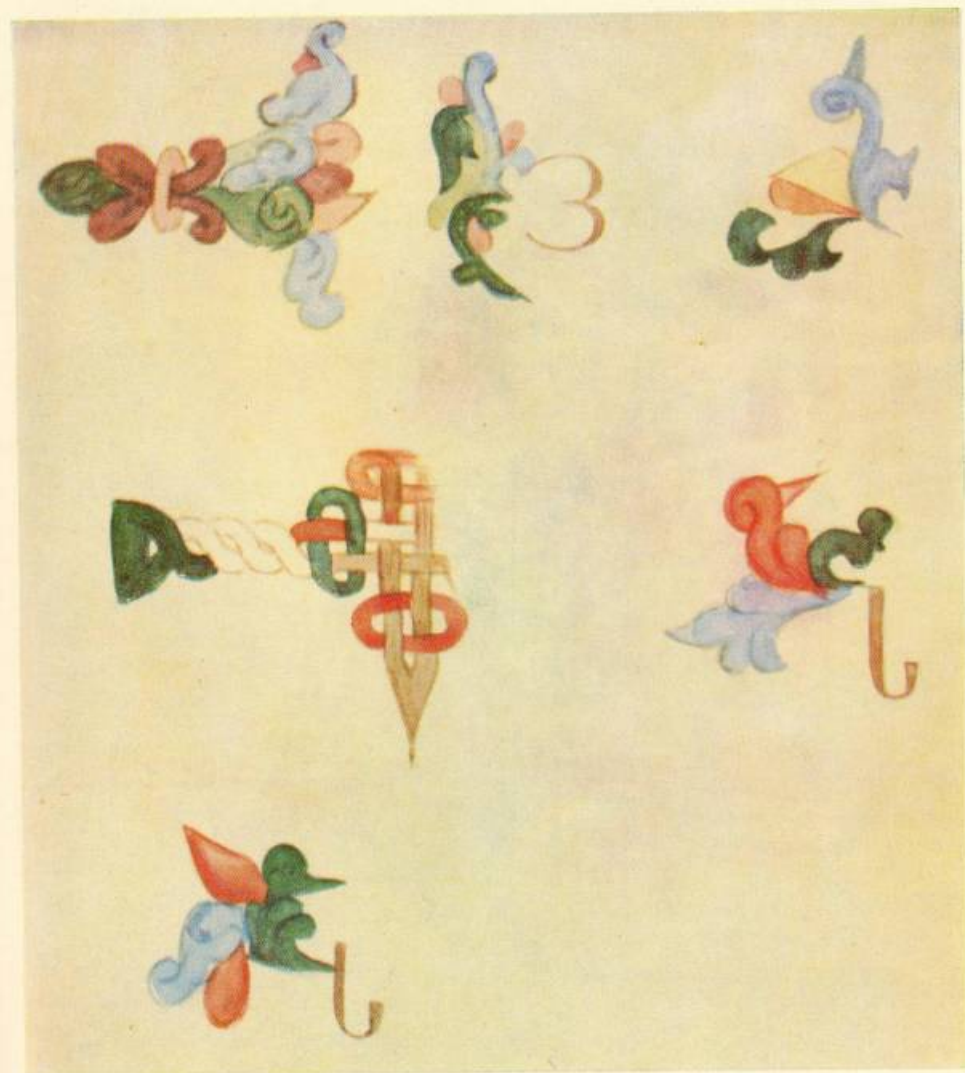
Осенью 1961 г. Матенадараном была организована экспедиция в Нагорный Карабах с целью разыскать в селении Талыш упомянутое в § 109 труда Г. Овсепяна евангелие «Бегюнц». Поиски не были безрезультатны, хотя обнаруженная рукопись размером 32×28—34×29 (листы обрезаны неравномерно) и оказалась крайне дефектной—от нее сохранилось всего 17 листов; из фрагментов после реставрации удалось собрать еще четыре листа, так что всего сейчас насчитывается 21 лист. Текст в два столбца по 17 строк написан еркатагиром светло-коричневыми чернилами. В настоящее время фрагменты рукописи хранятся в Матенадаране за № 10099.

Из всех миниатюр, украшавших некогда эту рукопись, сохранилась одна с изображением евангелиста Матфея (рис. 10), полностью совпадающая с отпечатком негатива № 797 (рис. 6) архива Г. Овсепяна. На оригинале отсутствует лишь греческая надпись—«Матфей», видимо, уничтоженная позднее. Размеры миниатюры 29,5×21 см—это объясняется тем, что она была вставлена в последнее время в рамку, в связи с чем лист был обрезан. По сравнению с фотографией, сделанной Г. Овсепяном, сохранность миниатюры сильно ухудшилась: лист внизу порван, поверхность и красочный слой загрязнены.

Кроме лицевой миниатюры, сохранилось несколько художественно оформленных инициалов и маргиналов, не представленных негативами:

⁶ Գ. Օվսեփյանի, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951:

⁷ Г. Овсепян, ук. соч., стр. 237—238. Евангелие «Бегюнц» упомянуто Г. Овсепяном и в его труде «Ճաղրակներ կամ Գուշաներ չալոց պատմութեան մէջ», т. I. Вагаршапат, 1926, стр. 24, ссылака 1.

Заглавные буквы и маргиналы из рукописи № 10099

Г. Овсепяна. В красочной гамме их так же, как и в миниатюре, сочетаются розовый, лиловатый, голубой, темно-зеленый, красный и коричневый цвета.

Полное совпадение хотя бы одной сохранившейся миниатюры с отпечатком, сделанным с негатива из архива Г. Овсепяна, дает право считать, что и все остальные изображения евангелистов, представляющие единую серию, а также хораны принадлежат той же рукописи. Общность наблюдается также и в оформлении инициалов (рис. 5). Очевидно, Г. Овсепян видел евангелие «Бегюнци» на месте, когда оно еще было в полной сохранности, и сфотографировал его иллюстрации. Значение негативов особенно возрастает в связи с тем, что большая часть миниатюр рукописи погибла и только фотоотпечатки позволяют достаточно полно восстановить первоначальное убранство кодекса. Нельзя переоценить заслуги Г. Овсепяна, сохранившего для науки не только иллюстрации, украшавшие этот первоклассный по своему художественному и культурно-историческому значению кодекс, но и его хишатакараны, в настоящее время полностью утраченные, которые мы приводим ниже и в русском переводе.

Первоначальный хишатакаран рукописи не сохранился. Исходя из нелатированной записи на л. 185^б: *...ողորմեա՛ կղկիլի հոգւոյ իմում Ստեփանոսի, անարժան քահանայի եւ փանաքի արուեստաւորի եւ լիտի (s!) քահագծագրի.* «Помилуй жалкую душу мою, Степаноса, недостойного священника, малосведущего художника и последнего священника-переписчика», — Г. Овсепян считал Степаноса основным писцом, исполнившим изображения евангелистов и украшения (*ալիտարանիչների ու լուսանցագրերի*):

Первое возобновление этого евангелия относится к 1060 г. Сведения об этом содержит §111 того же труда Г. Овсепяна⁹.

л. 117 а. *Ի ՇԹ ամի թուականութեան» Հայոց եղև նորոգումն սուրբ աւետարանիս՝ հրամանաւ եւ ծախիւք հար Ռաիթի, որ բնակէր [ի] Չորամայրոյ յանապատիս, Կ[ա]նչնուտ կոչեցեալ. աւետարանս առաջարկեալ այլում էր եւ ի ստէպ հինից անկատար էր մնացեալ. արդ զի ըստ կամելոյն աստուծոյ տուեալ եղև սմա սոր[ա]¹⁰ ջան եղեալ յաւարտ եհան, զի ետ առնել զցան[կ]սն եւ աւետարան առաջսն եւ զպահասն շնուլ եւ կազմել:*

Արդ աղաչեմ զամենեան, որք ընթեռնոյք, կամ զաղափար առնոյք, անմոռաց յիշմամբ յիշել յաղաթս զըհայր Ռաիթի եւ զծնաւղս նորին... զՅովաննէս մեղաւոր եւ անարժան երէց եւ անպիտան գրիչ, որ զղեղազործն արար եւ կազմեաց, յիշեսչիք յաղաթս:

лист 376 б. *Որ զգիրքս բանայ, զՍարգիս զոսկերիչն, որ զարծաթն գործեաց եւ զաւետարանս զարդարեաց նորա մեղաց թողութիւն խնդրեցէք. որ զնա յիշէ, Աստուած զնա յիշե[ա]ցէ:*

⁸ Г. Овсепян, ук. соч., стр. 237—238.

⁹ Там же, стр. 243—244.

¹⁰ По мнению Л. С. Хачикяна, здесь следует читать «սորա».

«В 509 г. армянского летосчисления (1060 г. н. э.) было возобновлено святое евангелие по приказанию и на средства отца Давида, который пребывал в пустыне Дзоромайрской, называемой Канчнут. Евангелие было начато кем-то и [вследствие] частых набегов оставалось незавершенным. Итак, по воле бога дано было оно ему (Давиду—Т. И.), и он, приложив все силы, закончил его, так как дал сделать начало евангелия, указатели и недостающее восполнить и переплести. Итак, умоляю всех, кто прочтет или за образец возьмет, незабываемой памятью помянуть отца Давида и его родителей... Ованеса грешного и недостойного священника и негодного писца, который краски сделал и переплел, помяните в молитвах».

На стр. 376 б: «Кто книгой пользуется, попросите отпущения грехов Саргиса позолотчика, который серебро сделал и евангелие украсил. Кто его помянет, того помянет бог».

Г. Овсепян, приписывая убранство рукописи Степаносу, считал, что евангелие было украшено в период, предшествующий 1060 г.—нижний рубеж этого периода он ограничивал годом падения династии Багратидов (1044 г.).

Возможно, что с именем этого мастера следует связать, как это и указывает Г. Овсепян, изображения евангелистов, украшения инициалов, а также маргиналы. Несомненная же целостность всего художественного убранства кодекса, находящего полную параллель в ев. 1053 г., а в значительной мере и в ев. Могни, приводит к выводу, что второй мастер—Ованес только закончил начатую Степаносом работу, т. е. «восполнил недостающее» (*զգալիան շնու*), очевидно, по образцам, принятым первым художником.

Из хишатакарана 1060 г. узнаем, что Ованес исполнил «указатели» (*ցանկան*) и то, что находилось в начале евангелия (*ախտարան անարան*). Под *ցանկան* (указатели) — следует, вероятно, подразумевать каноны согласия, а под *ախտարան անарան* — хораны.

Вместе с тем вопрос о личности мастера, как его ставит Г. Овсепян, не имеет для нас решающего значения при изучении убранства рукописи—Степанос должен был украсить ее не ранее 1044 года, хишатакаран о возобновлении дает твердую дату—1060 г.—следовательно, и в том и в другом случае, с небольшой разницей в годах, убранство кодекса может быть датировано серединой XI века—периодом недолгого владычества Византии над Арменией (1044—1064).

В работе этой, как явствует из хишатакаранов, принимал участие не только Ованес, «грешный и негодный писец, который краски сделал и переплел», но и Саргис, «позолотчик, который серебро сделал и евангелие украсил», очевидно, драгоценным окладом.

Место первого возобновления, а возможно, и написания этой рукописи—монастырь Дзоромайр или Майрадзор, находился близ Кагизмана, на границе Ширака, недалеко от Ани. По древнему делению Кагизман входил в нахарарство Габелианк (Карская область), так же как

Рис. 1

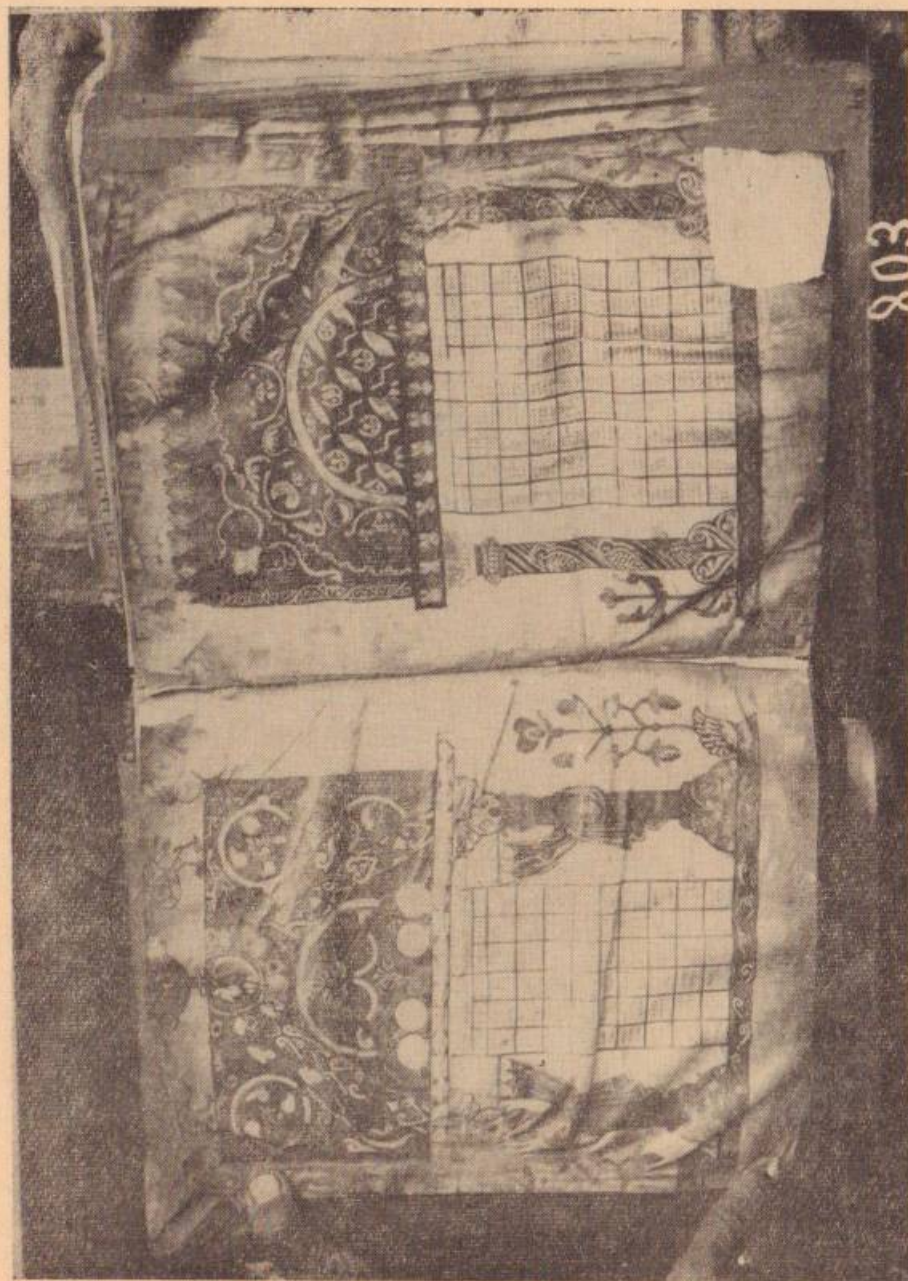

Рис. 2 а, б

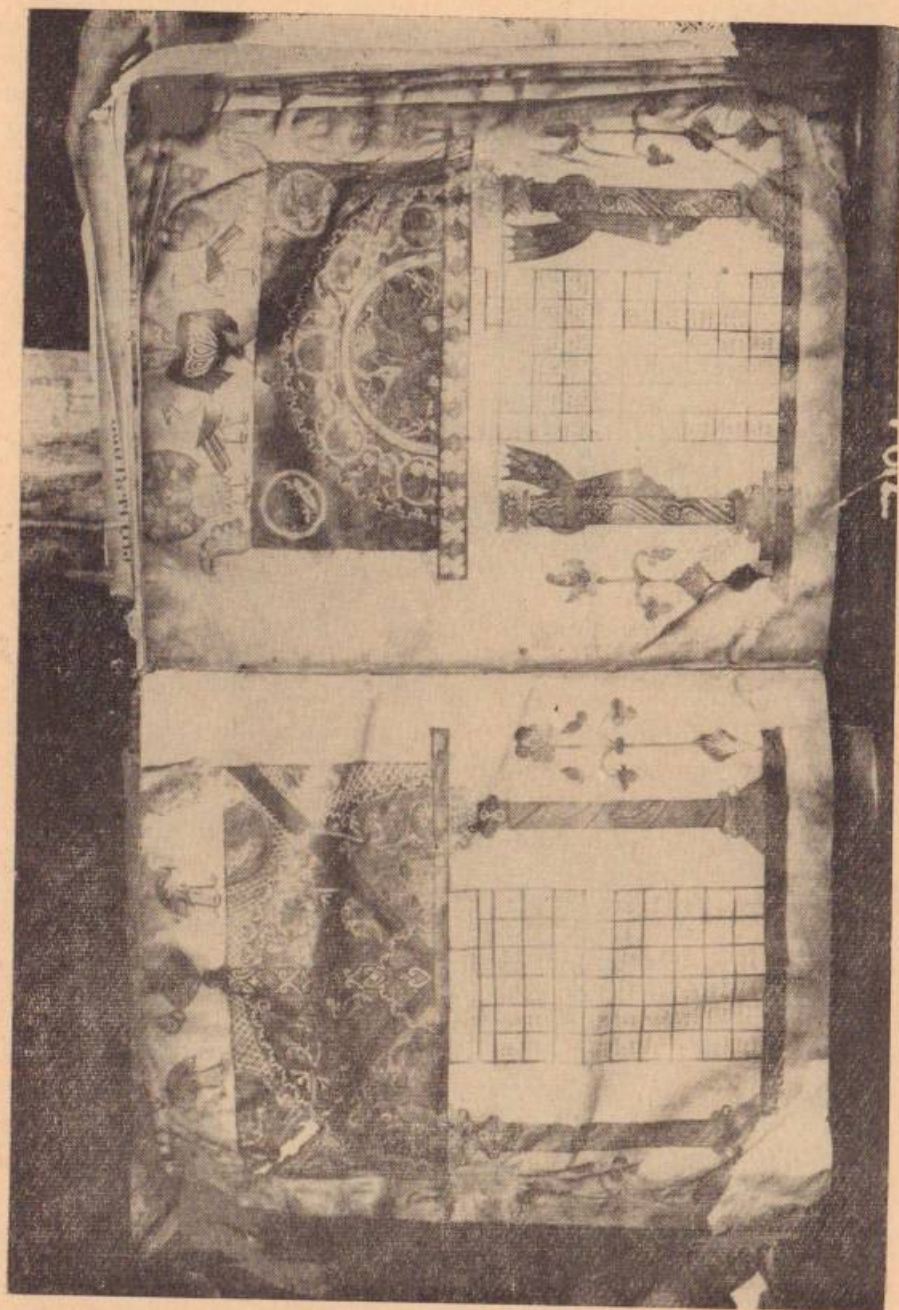

Рис. 3 а, б

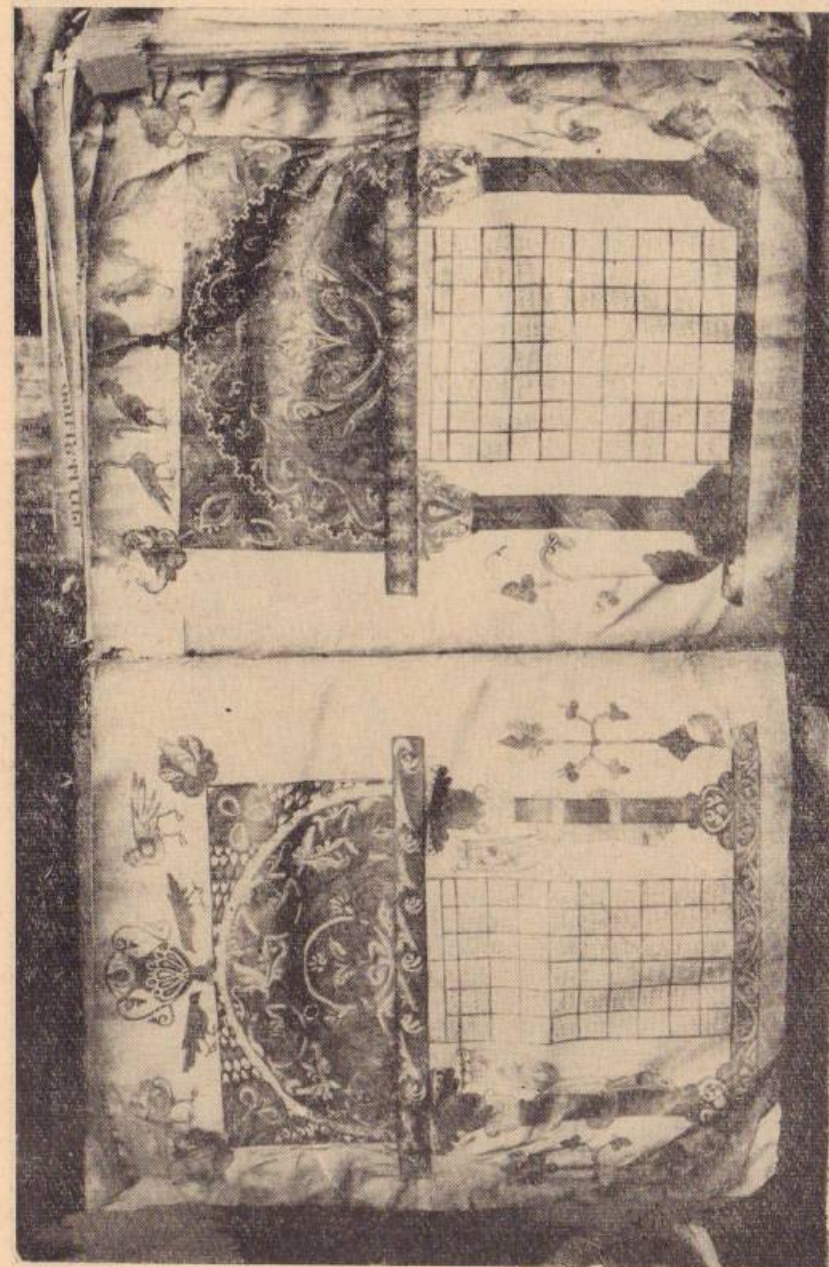

Рис. 4 а, б

монастырь Ванкуйс, где уже в VI в. и в последующие столетия существовала школа рукописного искусства¹¹.

Позднее, во время монгольского нашествия, евангелие «Бегюнц» попало в Кесарию, откуда в 1266 г. было возвращено в древнюю область Джраберд в Арцахе и принесено в дар родовой усыпальнице—монастырю апостола Егише¹², находившемуся близ селения Талыш (Нагорный Карабах), где сотрудниками Матенадарана и были обнаружены фрагменты этой рукописи.

* * *

В начале статьи, исходя из убранства ев. «Бегюнц», мы поставили его в связь с евангелиями 1053 г. и Могни, считая возможным причислить указанные три кодекса к одному художественному направлению. Связь между этими манускриптами подтверждает и принятая в них серия канонов. Нам уже приходилось отмечать значение, какое этот фактор имеет для определения художественной ориентации скриптория¹³. Изучение канонов ев. «Бегюнц» дает ценный материал, не оставляющий сомнения в совпадении традиции, присущей всем трем вышеупомянутым рукописям, хотя только в ев. Могни таблицы канонов сохранились полностью,—в ев. «Бегюнц» не достаёт первой таблицы, в ев. 1053 г. —налицо лишь шестая и седьмая. При полном сходстве расположения канонов в сохранившихся таблицах всех трех кодексов утраченные могут быть восстановлены на основании ев. Могни. Для сравнения приводим сводку с распределением канонов в сохранившихся хорах евангелий «Бегюнц», 1053 г. и Могни. Из этого сопоставления явствует, что во всех трех манускриптах была принята одна и та же серия канонов на семи страницах. В ев. Могни им предшествуют три страницы пролога (письмо Евсевия к Карпиану). Очевидно, в таком варианте пролог был представлен и в остальных двух рукописях. Действительно, единственный

¹¹ Г. Овсепян, ук. соч., в § III, стр. 243—244 ссылается на § 2, стр. 7 этого же труда, где под V—VI вв. помещен хишатакаран чарынтира Варздата Габелианца. В нем говорится о вкладах, сделанных при католикосе Ованесе (ум. в 572/3 г.) в Ванкуйс для нужд вардапетов, обладающих искусством письма и украшения священных книг. Число этих вардапетов достигало 36 человек. В ссылке Г. Овсепян отмечает, что это самое раннее из встречающихся в армянских рукописях сообщений относительно рукописных школ (скрипториев).

¹² Хишатакаран, содержащий эти сведения, не вошел в вышеупомянутый труд Г. Овсепяна. Он опубликован М. Бархударяном (Арцах, Баку, 1895 (на арм. яз.), стр. 226—228), и А. Алподжяном (ук. соч., стр. 559 и 1841). В евангелии имеется еще одна дарственная запись от 1068 г.—см. Г. Овсепян, ук. соч., § 114, стр. 250—251. Евангелие содержало и более поздние хишатакараны. В одном из них от 1742 г. некий Мелик и брат его Нукзар, сыновья Мурада, сообщают о том, что они купили это евангелие и дали его в руки архиепископа Степаноса, настоятеля Гандзасара—см. М. Бархударян, ук. соч., стр. 227.

¹³ T. Ismailova. L'iconographie du manuscrit № 2877 du Maténadaran. „Révue des études arméniennes“, Nouvelle série, I, Paris, 1964, стр. 179.

сохранившийся в ев. «Бегюц» лист пролога (рис. 1) по тексту полностью совпадает с третьей страницей его в Могнинском евангелии (л. 3 а). Характерно также соблюдение одного и того же приема построения строки, имеющего своей целью уравновесить текст в пределах отведенного ему пространства: последние буквы расположены в конце строк друг над другом, как бы выравнивая их.

Серию канонов из семи таблиц К. Норденфальк считает наиболее архаичной, восходящей к «архетипу», созданному Евсевием в Цезарее в IV веке. Наиболее точно этот «архетип» (не только принятая в нем серия канонов, но и декор рукописи), по мнению К. Норденфалька, восстанавливается на основе армянских кодексов X в. (главным образом Эчмиадзинского евангелия 989 г., Матенадаран № 2374), варьирующих в качестве образца какую-то раннюю армянскую рукопись, отдаленную небольшим количеством звеньев от евсеевского оригинала¹⁴.

Тот же автор устанавливает для архетипа пролог в две страницы, хотя и отмечает, что в большей части рукописей X в., связанных с этим образцом, он занимает три страницы¹⁵ (например, в армянском евангелии парнцы Млке—Венеция, Сан Лазаро, № 1144¹⁶ и Венских фрагментах № 697).

Сирарпи Тер-Нерсисян считает, что переход от трехстраничного к двухстраничному прологу происходил в армянской миниатюрной живописи на протяжении IX—XI вв.¹⁷ В противоположность этому К. Норденфальк полагает, что различие в количестве страниц пролога следует в основном приписать принадлежности (Wechselnden Anschluss) серий канонов к двум различным альтернативам, выдвинутым уже в позднеантичный период (bereits der Spätantike aufgestellte Alternative)¹⁸.

С этим нельзя не согласиться, изучая интересующую нас рукопись. При несомненной близости в распределении канонов принятой здесь серии к евсеевскому «архетипу», наиболее чисто представленном Эчмиадзинским евангелием, некоторые отклонения от него в нашем варианте наблюдаются не только в количестве страниц пролога, но и в распределении X канона (в архетипе Мт на шестой таблице, Лк, Мк,¹⁹ И—на

¹⁴ C. Nordenfalk. Die Spätantiken Kanontafeln. Göteborg. 1938. Textband. SS. 72. стр. 112.

¹⁵ C. Nordenfalk, ук. соч., Text, стр. 94.

¹⁶ В этом евангелии, помимо пролога на трех страницах, сохранились три таблицы канонов. Нельзя установить, совпадала ли вся принятая здесь серия в целом с «архетипом» или с вариантом, представленным в наших кодексах, так как в первых пяти таблицах он повторяет архетип. Разница наблюдается только в распределении X канона на шестой и седьмой таблице, утраченных в ев. Млке.

¹⁷ Sirarpie Der Nersessian. Manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles. Paris, 1937, стр. 17.

¹⁸ C. Nordenfalk, ук. соч., текст, стр. 94.

¹⁹ В наиболее древнем варианте архетипа, представленном Эчмиадзинским евангелием X в., в X каноне, как и в VIII, Лука предшествует Марку. В наших рукописях в X каноне принят уже обычный вариант—Мт, Мк, Лк, И. См. C. Nordenfalk, ук. соч., стр. 70, 72.

С В О Д К А

Рис. 2 а и б

Таблицы серии	1	2	3	4	5	6	7	Пролог	
«Бегюц» № канонов	не сохранился	II II II	III IV	V V V	VI VI VII	VIII IX X X Лк Мк Мт ₂ Мк ₁	X X Л ₃ И ₃	На трех таблицах. Сохранилась третья таблица	
Листы рукописи		6 а	5 б	(8 а)	(7 б)	10 а	9 б		
1053 г. № канонов		Не сохранились					VIII IX X X Лк Мк Мт ₂ Мк ₂	X X Л ₃ И ₃	Не сохранился
Листы рукописи		Не сохранились					2 а	1 б	
Могни № канонов	1 1	II II II	III IV	V V V	VI VI VII	VIII IX X X Лк Мк Мт ₃ Мк ₂	X X Л ₃ И ₃	На трех таблицах	
Листы рукописи	4 б	5 а	6 б	7 а	8 б	9 а	10 б	1 а, 2 б, 3 а	
Лондон Add. 5111 № канонов	1 1	Не сохранились					VIII IX X X Мт ₂ Мк ₂	X X Л ₂ И ₃	На трех таблицах
Листы рукописи									
Эфиопская рукопись № канонов	1 1	II II II	III IV	V V V	VI VI VII	VIII IX X X Мт ₂ Мк ₂	X X Л ₃ И ₃	На трех таблицах	
Листы рукописи									
Архетип № канонов	1 1	II II II	III IV	V V V	VI VI VII	VIII IX X X Лк Мк Мт ₂	X X X Лк ₂ Мк ₁ И ₃	На двух таблицах	

* Парность хоранов
Парность хоранов в Эфиопском евангелии нам неизвестна.

седьмой; в нашем варианте Мт и Мк на шестой, Лк и Мк на седьмой; см. сводку). Такой вариант довольно редок. Среди рукописей, привлеченных К. Норденфальком для изучения позднеантичных канонов, его можно отметить только в двух манускриптах:²⁰ греческом кодексе (Лондон, Add. 5111) и эфиопском евангелии (Kunsthandel)²¹. В обеих рукописях наблюдается отклонение от архетипа в X каноне так же, как и в интересующих нас армянских рукописях, при полном совпадении распределения канонов на остальных таблицах с эфиопским евангелием, где они сохранились полностью (в рукописи Лондон, Add. 5111 таблицы со II—V утрачены).

КАНОНЫ СОГЛАСИЯ				
Каноны	Матфей	Марк	Лука	Иоанн
I	+	+	+	+
II	+	+	+	—
III	+	—	+	+
IV	+	—	—	+
V	+	—	+	—
VI	+	+	—	—
VII	+	—	—	+
VIII	—	+	+	—
IX	—	—	+	+
X	+	—	—	—
	—	—	+	—
	—	—	—	+

Вышеприведенные наблюдения, недостаточные для того, чтобы последовательно проследить традицию, с которой могут быть связаны наши рукописи, все же помогают выделить еще одну, мало известную линию развития армянской миниатюрной живописи, не совпадающую ни по распределению канонов, ни по характеру убранства с кодексами, группирующимися вокруг Эчмиадзинского евангелия, восходящего к архетипу IV в.

Не исключено, что происхождение и формирование лежащего в основе убранства ев. «Бегюнци» об-

разца могло иметь место уже в несколько более поздний период, а именно, как и предполагал Г. Овсепян, в VI, VII вв.²² Быть может, указание

²⁰ Мы берем только те рукописи, представленные исследованием К. Норденфалька, в которых каноны евангелий расположены на шестой и седьмой таблице точно так же, как и у нас.

²¹ Эфиопское евангелие очень позднее (1402 г.), привлекается в силу крайней консервативности его традиции. Это сказывается и в убранстве рукописи, некоторые черты которого близки к архетипу, принятому в Эчмиадзинском евангелии. Не свойственные последнему особенности декора свидетельствуют о привлечении еще какого-то образца. Рукопись Лондон Add 5111 К. Норденфальк (ук. соч., стр. 146, сноски 1) датирует VII в. и считает ее убранство важным для суждения о формировании нового стиля растительной орнаментации, появляющегося в убранстве греческих рукописей с X в.

²² А. А. Лпояджян в своем труде «История Армянской Кесарии», Каир, 1937 (на арм. яз.), стр. 559, относя это евангелие к первой половине XI в., быть может, к концу X в., ссылается на письмо к нему Г. Овсепяна (от 7. XII. 1932 г.), в котором тот упоминает «евангелие «Бегюнци», ценное своими художественно оформленными хоранами, переписанными с более древних образцов, восходящих к VI—VII вв.

на это дает и распределение канонов в наших рукописях, впервые встречающееся в лондонских фрагментах VII века.²³

Отметим еще одну особенность в распределении канонов ев. «Бегюнци», до сих пор не встречающуюся нам нигде, кроме евангелия 1053 г. В каждой отдельной паре хоранов заключенные в них каноны расположены в обратном порядке, т. е. более поздние предшествуют более ранним (третий и четвертый—второму, шестой и седьмой—пятому и т. д.).

Думаем, что здесь следует говорить о нарушении расположения канонов при повторном переплетении. Листы рукописи были неправильно сложены: на развороте впереди оказывался более поздний канон. В ошибке переплетчика убеждает нас метод складывания листов в Могнинском евангелии, где парными являются первая и вторая, а не вторая и третья таблицы канонов. Очевидно, это имело место во всех трех рукописях, причисляемых нами к одному художественному направлению (1053 г., «Бегюнци», Могни), где была принята одна и та же серия из семи таблиц канонов и пролога на трех страницах.

Особенно тесная связь между евангелиями «Бегюнци» и 1053 г. подтверждается несомненной близостью прототипа, который был использо-

²³ Следует, вместе с тем, указать, что в этой рукописи деление канонов на секции совершенно иное, чем в евсеевском архетипе (см. К. Норденфальк, ук. соч., текст, стр. 141), чего нельзя сказать о всех трех кодексах нашей группы: в этом отношении они очень близки к последнему. В качестве примера приводим начало X канона по евангелию Матфея. Образцами для себя берем ряд числовых обозначений, которые приводит К. Норденфальк, составивший их на основании нескольких греческих рукописей:

По Евсевию X Мт.	«Бегюнци»*	1053 г.	Могни	
2	—	2	2	
4	—	4	4	
6	—	6	6	
—13	—	13	13	
24	—	27	21	Добавлено: 21 и 24
27	24	29	24	
29	—	33	25	
33	27	35	—	
35	29	—	29	
37	33	37	33	
39	—	39	35	
42	35	42	—	
—	37	45	37	
—	39	—	39	
45	—	52	42	
52	—	—	—	
и т. д.	—	и т. д.	—	
—	—	—	52	
—	—	—	и т. д.	
—	и т. д.	—	—	

Из этой таблицы видно, что наиболее полно совпадает с евсеевским оригиналом, представленным греческими рукописями, ев. 1053 г., даже по распределению цифр в сетке по четыре. Цифра «24» могла быть опущена случайно. В ев. «Бегюнци» при полном цифровом совпадении с евсеевским прототипом цифры в сетке распределяются по три, так же и в основном в ев. Могни, где выступают добавочные деления (21 и 24).

ван в художественном убранстве этих кодексов, что явствует из сравнения единственной сохранившейся пары хоранов ев. 1053 г. (л. 1 б, л. 2 а)²⁴ с одной из пар хоранов ев. «Бегюнц» (л. 8 а, л. 7 б, рис. 3).

Интересны соответствия в них некоторых деталей, хотя хоран, расположенный в ев. «Бегюнц» справа, соответствует хорану ев. 1053 г. слева, и наоборот, как будто мастера брали для себя образцом страницы какой-то неизвестной нам рукописи. Повторы наблюдаются в типе хоранов с характерной для них массивной аркой (еще преобладающей по сво-

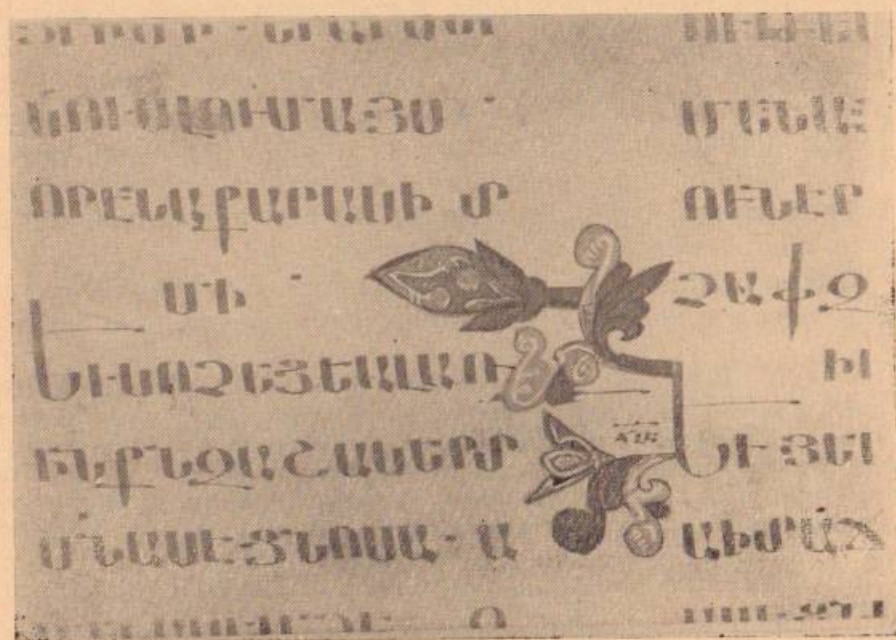

Рис. 5

ему значению над прямоугольным обрамлением), которая опирается на две колонны не только в прологе, но и в хоранах, обрамляющих каноны. Благодаря этому таблицы, на которых они распределены, представляют собой единое нерасчлененное целое, как и в ряде греческих рукописей XI века. В Эчмнадзинском евангелии и родственной ему группе кодексов арка покоится на трех колоннах, между которыми вписываются каноны.

Повторы в сравниваемых нами хоранах евангелий «Бегюнц» и 1053 г. очевидны также в архитектурных деталях и некоторых декоративных мотивах (капители и базы левого хорана ев. «Бегюнц» и правого ев. 1053 г., отсутствие завес; капители и базы правого хорана ев. «Бегюнц» и левого ев. 1053 г., разделка колонн орнаментом из виноградных гроздей, завесы, фронтальное изображение павлинов с веерообразно распушенными хвостами, заполнение тимпана фигурной композицией). Добавим,

²⁴ Т. Измайлова. Художественное убранство армянской рукописи 1053 г. Вестник Матенадарана, № 5, Ереван, 1960, рис. 11 и 12.

что живописная манера, в которой исполнены иллюстрации ев. «Бегюнц», и их колорит, судя по сохранившейся миниатюре и маргиналам, своей мягкой красочной гаммой, в которой преобладают голубой и розовый цвета, очень близки ев. 1053 г.

Можно предположить, что повторы в хоранах этих двух рукописей выявляют черты, присущие общему для них прототипу, с которым следует связать и мотив пальметки, в целом определяющий декор обеих рукописей. По-видимому, растительный мир, связанный с пальметкой, развивался в какой-то самостоятельной художественной среде, параллельно византийскому цветочному орнаменту, который тем самым почти начисто исключается в убранстве интересующей нас группы рукописей. В тех же, очень редких, случаях, когда принимается цветок, характерный для византийского декора, он компануется из элементов пальметки.

Нельзя не отметить и некоторые отличия в убранстве хоранов ев. «Бегюнц» и 1053 г., свидетельствующие о привлечении каких-то добавочных образцов или более точном сохранении в одной из рукописей черт, присущих первоначальному прототипу. Например, в ев. «Бегюнц» отсутствует такая существенная особенность, встречающаяся не только в ев. 1053 г., но и в ев. Могни, как архитектурный пейзаж, или изображение зверей у колонн.

Так мастера, недолго работавшие в близко друг от друга расположенных скрипториях²⁵, каждый по-своему видоизменяли основной образец и сообщали оформлению рукописи некоторое стилистическое своеобразие. Пропорции хоранов (соотношение прямоугольного верха и колонн) в евангелиях «Бегюнц» и 1053 г. почти одинаковы, в первом они кажутся менее стройными, возможно, за счет большей насыщенности декором, динамичности трактовки завес, перевязанных дважды вокруг колонн (в хоране на л. 9б, рис. 4), добавленных внизу растений, цветов на углах верхней части хоранов и т. д. Все это лишает их художественный образ той классической ясности и строгости, которая достигнута в хоранах рукописи 1053 г., сохраняющих довольно явно выраженную подковообразность арок, идущих, быть может, от первоначального образца.

Особенной перегруженностью в ев. «Бегюнц» страдает композиция хорана на второй таблице (рис. 2а), где мастер пытается вписать подковообразную арку, покоющуюся на двух парных арочках, того же профиля в треугольник из лент. Механически собранные элементы декора не приведены здесь к органическому единству; различные стилистические принципы не подчинены еще полностью новой задаче украшения прямоугольного поля²⁶. Несколько чрезмерную насыщенность и пышность

²⁵ Ев. 1053 г. было написано и украшено в монастыре Сандухт, находившемся, как мы полагаем, близ Ани. См. Т. Измайлова, ук. соч., стр. 242.

²⁶ Возможно, что мастер стремился, не отказываясь от собственной традиции, подогнать этот хоран к известному ему образцу греческой рукописи (см. хоран кодекса № 5 theol. gr. 154, P. Buberl. Die Miniaturhandschriften der Nationalbibliothek in Athen. Vienna, 1917, Таб. VI, середина XI в.

Рис. 6.

Рис. 7

Рис. 8

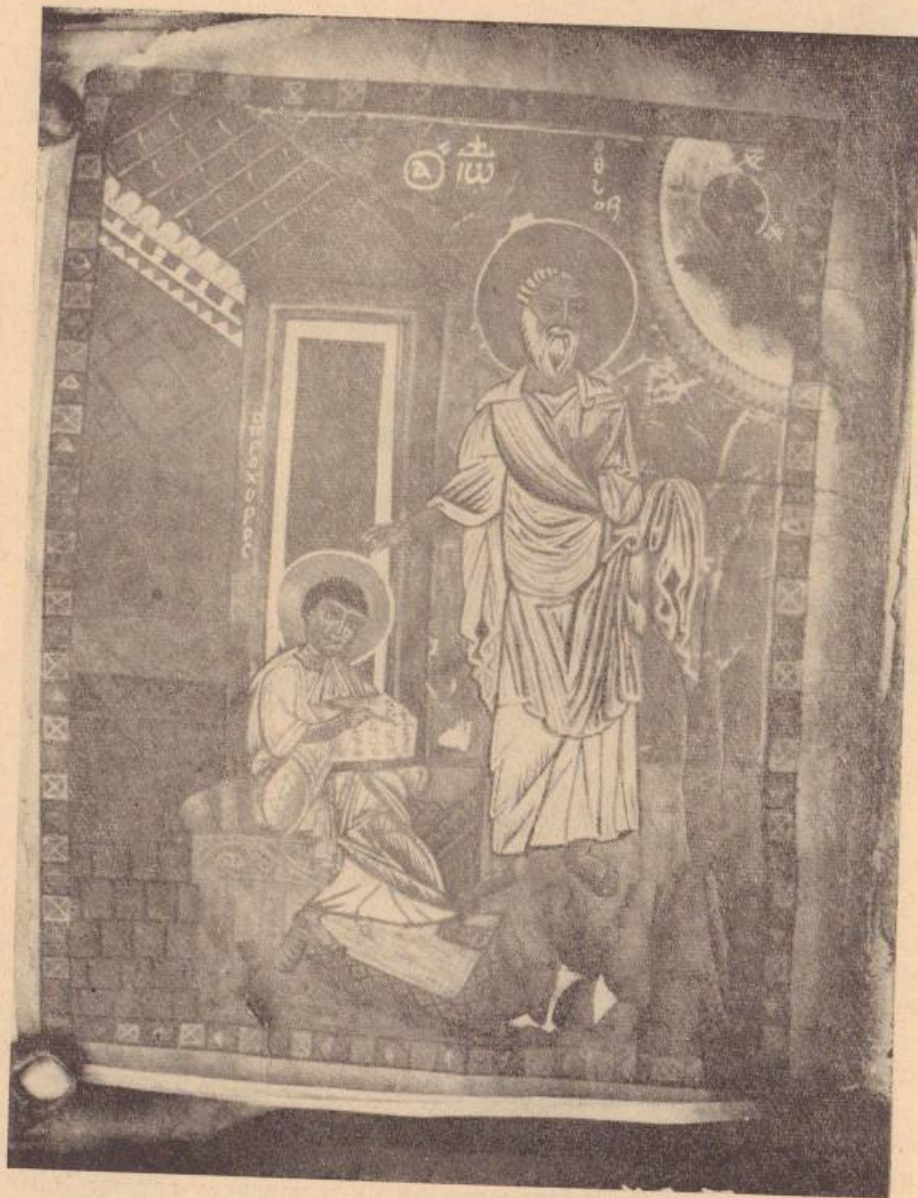

Рис. 9

этому хорану придают и завязанные вокруг колонн занавеси и как бы двойные капители с характерным типом абаки, широко представленной в позднеантичных таблицах канонов²⁷—для XI века вариант несомненно уже архаичный, но для евангелия «Бегюнц», по-видимому, не случайный.

В убранстве этой рукописи встречаем и другие архаические мотивы, например, корзиночку (рис. 46, в прямоугольной части хорана), известную в Эчмиадзинском евангелии, сохранившую здесь стилистические особенности хорошего раннего образца. Напомним, что такие корзиночки широко представлены также ранними памятниками сирийского и египетского искусства. На какую-то прямую связь с Египтом указывают и четко выраженные цветы папируса в убранстве сохранившейся части пролога, где они использованы как элемент растительной композиции прямоугольного обрамления и арки (рис. 1).

О сохранении еще некоторых элементов декора какого-то древнего образца, пока не известных нам в других армянских рукописях, свидетельствует и дважды повторенный мотив (заполнение диагональных лент) хорана на л. 56 (рис. 2а) и центральной ленты хорана на л. 76 (рис. 3а), с удивительной полнотой воспроизводящий х—v (как его называет К. Норденфальк), орнамент латинской рукописи (Лондон, Британский музей, Харл. 2795, XI в.)²⁸, которую К. Норденфальк считает каролингской копией латинского архетипа VI в., созданного в Риме²⁹. Нет сомнения, что для нового архетипа VI в. западные мастера неизбежно должны были черпать какие-то элементы декора из хорошо известного уже в то время убранства восточных рукописей. Не опровергая этого, К. Норденфальк выделяет в ранних латинских рукописях ряд мотивов, которые он считает собственно западными. К ним автор причисляет и мотив х—v. Однако точное воспроизведение того же орнамента в ев. «Бегюнц» заставляет «отдать» его Востоку, так как едва ли можно предположить обратное воздействие убранства латинских рукописей на украшение армянских хоранов в XI в. Упомянем и декоративный элемент в тимпане хорана на л. 6а (рис. 2б) в виде пальметок, соединенных внизу стеблями. Они известны в архитектурной резьбе церкви Апостолов в Ани (первая четверть XI в.), в убранстве которой так же, как и в храме Гагика I, нередко воспроизводились мотивы, связанные с поздней античностью (аканфы, зубцы, сухарики и др.)³⁰.

Следует отметить еще одну характерную особенность убранства хоранов ев. «Бегюнц»—отсутствие радужных ромбов или находящихся друг на друга дисков, столь распространенных в кодексах группы Эчмиад-

²⁷ С. Nordenfalk, ук. соч., таблицы. Например, в Эчмиадзинском евангелии, табл. 16—24 и многие другие.

²⁸ С. Nordenfalk, ук. соч., таблицы, табл. 70. С небольшими изменениями тот же мотив повторен в латинской рукописи Гента. Сент Омер около 800 г. Там же, табл. 103.

²⁹ С. Nordenfalk, ук. соч. текст, стр. 194; см. также стр. 186.

³⁰ Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961, стр. 203.

Рис. 10. Евангелист Матфей

зинского евангелия, а также и сложной гармоникой многоцветной ленты, известной в ранних латинских кодексах, куда она пришла, очевидно, также с Востока. Обычно все эти мотивы связываются с Сирией. В ев. «Бегюц» декоративные элементы, встречающиеся в ранних сирийских рукописях, ограничиваются разноцветными бутонами и орнаментом из находящихся друг на друга заостренных листьев, т. е. мотивами растительного характера. Это свидетельствует об определенном отборе, более строго соблюдаемом в ев. «Бегюц», чем в ев. 1053 г., а тем более в ев. Могни.

Среди мотивов, привнесенных в образец, сформировавшийся на основе какой-то древней традиции в IX в., можно указать на пальметки с закругленным во внутрь стеблем (полка хорана ев. «Бегюц», рис. 4а), явно сходные с элементами орнаментации самаррских зданий, мечети ибн-Тулуна и Багратидского дворца в Ани. С искусством того же круга и времени следует связать S-образный мотив, который хотя и не подчиняет себе отнюдь общего декора рукописи, тем не менее довольно четко выступает (особенно в ев. «Бегюц») в убранстве нижних полочек и в каймах прямоугольной части (рис. 2б) некоторых хоранов; на основе его разнообразно трактуется и бегущая растительная лоза, украшающая рамки с изображениями евангелистов (Матфея, Марка, Луки).

Отличие убранства хоранов ев. «Бегюц» от ев. 1053 г. сказывается не только в сохранении архаических мотивов (хотя теоретически они могли быть представлены в не дошедших до наших дней хоранах последнего), но и в большем контакте его с византизирующими армянскими кодексами XI же в., а именно Трапезундским³¹ и Карским евангелиями³².

Сходны в этих трех рукописях более широкие, по сравнению с евангелиями 1053 г. и Могни, полочки и условные фантастические растения по сторонам колонн в ев. «Бегюц», вырастающие, однако, не из листа аканфа, а из разнообразно трактованных пальметок. В Трапезундском и Карском евангелиях эти растения очень пышные и нарядные, в рукописи «Бегюц» изображены скромнее, в ев. 1053 г. они встречаются

³¹ Не раз упоминается в литературе. Частично издано К. Вайцманом: *Die armenische Buchmalerei der 10 und beginnenden 11 Jahrhunderte*. Bamberg, 1933, стр. 19—23, табл. XI—XIV. Там же на стр. 19, см. литературу; Ter-Nersessian, *Manuscrits arméniens XII, XIII, XIV siècles*, Paris, 1937, vol. I, p. 48. Ter-Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*. Cambridge-Mass., 1947, стр. 120, табл. XIX, XXI; В. Б. Саргисян, *Каталог армянских рукописей библиотеки мхитаристов в Венеции*, ч. I, Венеция, 1914 (на арм. яз.), § 108. К сожалению, из семи сохранившихся хоранов К. Вайцманом издан только один, другой известен мне по случайному воспроизведению. Не исключено, что при ознакомлении со всеми хоранами Трапезундского евангелия можно было бы указать еще на ряд параллелей.

³² Хораны воспроизведены частично у А. Тшобаняна; *La Roseate d'Arménie*. Paris, 1929, том 3, стр. XX, 68, 104, 118 (вне текста).

³³ К. Weitzmann, ук. соч., табл. XI, 37.

только в рудиментарном виде³⁴. Наверху углы хоранов Трапезундского, Карского евангелий и ев. «Бегюнц» (рис. 2 а, б. 4 а, б) нередко украшают цветы, которые в ев. 1053 г. заменяют иногда пальметки (так же, впрочем, как и в ев. «Бегюнц»). В ев. Могни схематизированный цветок встречается всего один раз в заставке евангелия от Луки. Отметим и ярко выраженное сходство растительной лозы в фризе, заполняющем арку хорана, страницы пролога ев. «Бегюнц» (рис. 1) и двух известных нам хоранов Трапезундского евангелия. Наличие общего образца, исполненного различными почерками, не оставляет сомнения. Достаточно обратить внимание, при прочем общем сходстве, на птичку с повернутой назад головой в центральной части фриза³⁵.

Укажем и на цветы в медальонах, украшающие углы одного из хоранов ев. «Бегюнц» (рис. 3 б) и хорана Трапезундского евангелия, опубликованного К. Вайцманом и Сирарпи Тер-Нерсесян. В несколько видоизмененном варианте этот же прием повторен в заставке заглавного листа евангелия от Иоанна Трапезундского евангелия³⁶ и кодекса 1053 г., хотя в последнем композиция цветка и очень далека от византийского прототипа.

При некоторых точках соприкосновения между указанными рукописями для Трапезундского и Карского евангелий следует подчеркнуть значительно более тесную связь с нормами византийского художественного убранства. Так, в орнаментации хоранов господствует цветочный орнамент, отличающийся некоторой измельченностью и изяществом всегда завершенных форм. Созданные на основе его четкие и ритмичные композиции не имеют параллелей в ев. «Бегюнц», стиль которого отличается свободой и смелостью штриха, нарушающего порой правильность линии и формы, весомость и крупные размеры не всегда симметричных мотивов орнамента, в котором большое место занимает пальметка.

³⁴ В ев. Могни характер растений, чаще всего вырастающих из ваз, совершенно отличен от указанных.

³⁵ К. Weitzmann, ук. соч., табл. XI, 37.

³⁶ К. Weitzmann, ук. соч., табл. XI, 38. Отметим, что Б. Саргисян (ук. соч., стр. 480) приписывает сиро-александрийское происхождение хоранам и миниатюрам Трапезундского евангелия, несмотря на сильное византийское влияние, которым оно отмечено. Интерес для нас могли бы представить сведения о месте написания этой рукописи. Однако, как известно, первоначальный хишатакаран ее отсутствует. Имеется лишь более поздняя запись, гласящая: «Сир парон раб св. евангелия. Аминь». Б. Саргисян (ук. соч., стр. 484) считает, что эта запись принадлежит, по-видимому, второму получателю евангелия, личность которого определить невозможно, несомненно лишь, что он был представителем знати, а возможно, и правителем. Сир и парон, по словам Б. Саргисяна, титулы, принятые в Малой Армении, давались правителям Антиохии во время первого крестового похода. По-видимому, сир парон и был одним из армянских правителей до 1198 г., когда Леон II принял титул царя Киликии. См. также: S. Ter-Nersisjan. *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Washington*, 1963, p. 14.

Из вышесказанного следует, что рукопись «Бегюнц» представляет собой в некоторой степени связующее звено между группой евангелий 1053 г. и Могни, к которой оно относится по преимуществу, и группой Трапезундского и Карского евангелий. Очевидно, мы имеем дело с различными проявлениями весьма плодотворного для художественной жизни Армении XI в. течения. Достаточно напомнить, что убранство Трапезундского и Карского евангелий рассматривается как основа, на которой развивалась позднее киликийская живопись.

Как уже говорилось выше, в евангелиях «Бегюнц», 1053 г. и Могни представлена одна и та же серия евангелистов (рис. 6, 7, 8, 9 и 10). Однако трактовка их образов в каждом евангелии различна.

Определяющим для ев. «Бегюнц» является подчеркнуто восточный тип выразительных и экспрессивных ликов с глубоко поставленными глазами. Напряженность взгляда достигнута контрастным сочетанием зрачка и белка. Крайне усложненный рисунок резко и определенно трактованных складок подчеркивает статичную постановку фигур, особенно Марка и Луки. Красочная гамма в сохранившейся миниатюре с изображением Матфея приближается к ев. 1053 г., особенно сочетание голубого и розового в хитоне и гиматии. Проблемы, характеризующие складки, выступают контрастно, темные же линии, очевидно, смягчены по сравнению с трактовкой одежд Марка и Луки. Красочный фон миниатюры почти не сохранился, остатки его все же позволяют думать, что он был интенсивно синим, как в евангелиях 1053 г. и Могни.

При изучении серии евангелистов в кодексе 1053 г. нам уже приходилось говорить о несомненной связи ее с ранними прототипами³⁷. Для доказательства этого положения применительно к изображениям ев. Марка и Луки мы привлекали иконографически близкие, хотя и далекие по стилю миниатюры из ирландских и каролингских рукописей VIII в., ранние сирийские прототипы которых не дошли до нас в восточных рукописях.

Если в кодексе 1053 г. серия евангелистов отмечена некоторым налетом «неоклассицизма», то в рукописи «Бегюнц» она дает представление о более раннем этапе развития тех же образцов, когда в них еще полностью господствует экспрессивная выразительность сиро-армянских прототипов, наиболее эллинизованный вариант которых представлен в евангелии царицы Млке.

Евангелист Марк рукописи «Бегюнц» не только иконографически, но и в какой-то мере и стилистически может быть сопоставлен с дискутирующим автором латинской рукописи X в.³⁸, в изображении которого с большей чистотой был воспроизведен образец, связанный с поздней античностью, скорее всего, в ее восточном аспекте. Близость этих двух фигур сказывается в общности позы, положении ног и правой руки, хотя

³⁷ Т. Измайлова, ук. соч., стр. 250, 252. К этой работе мы и отсылаем для более подробного ознакомления с нашими суждениями.

³⁸ A. Goldschmidt, *Die deutsche Buchmalerei*, I B. Leipzig, 1928, табл. Кассель. Госуд. биб-ка. Физиолог. Фульда.

Марк, в противоположность автору латинской рукописи, и держит в ней стиль. Многочисленные беспокойные складки на различных по своему характеру одеждах трактованы определенно и резко, плечи заканчиваются ласточкиным хвостом. Конечно, общая трактовка образа в армянской рукописи отличается большей жесткостью и подчеркнутой линиарностью, однако общий круг, к которому принадлежат миниатюры, подтверждается и типом лиц (высоко поднятые округлые брови, большие глаза со скошенными вправо зрачками и акцентированным белком, прямая, подчеркнутая белой полосой линия носа и белые блики по углам рта)³⁹. Как в армянской, так и в латинской миниатюре представлено здание, довольно сходное по своему типу. В последней прием, которым занавеси завязаны узлом вокруг колонны, тот же, что в хоранах ев. «Бегюнц»⁴⁰.

При изучении серии евангелистов в ев. 1053 г. нам уже приходилось говорить об известном параллелизме образа Марка и Луки с Матфеем и, отчасти, Марком евангелия царицы Млке, где, как известно, Лука и Иоанн изображены стоящими. Возникает вопрос, не имеем ли мы дела в изучаемой нами рукописи (а также и родственных ей кодексах 1053 г. и Могни) с переработанной серией евангелистов, параллельной принятой в ев. Млке. Если это так, то ответ на вопрос, когда произошло введение новых типов, а также откуда они были взяты, следует искать во вновь принятой иконографии Матфея и Иоанна. Последний изображается теперь стоящим и диктующим слова Нового Завета сидящему у его ног Прохору. Такая композиция появляется в византийских евангелиях на рубеже X—XI вв.⁴¹ По-видимому, вскоре, переработанная на основе собственной древней традиции, она была принята в определенной группе армянских рукописей.

Интересен и декор рамки миниатюры с изображением Иоанна с прохором ев. «Бегюнц», где имитируется выкладка драгоценными камнями⁴². В несколько ином варианте этот прием хорошо известен в ранних армянских миниатюрах, хранящих еще позднеантичную традицию (см., например, украшение арок и колонн в миниатюрах, подшитых к

³⁹ Мы считаем возможным видеть дальнейшее развитие интересующего нас типа ликов при некоторых дальнейших изменениях их в портретах Григория Нарекского в «Нарек» Матенадарана № 1568, 1173 г. См. Л. Азарян, Скевская школа миниатюрной живописи и Нарек, украшенный в 1173 г. «Банбер», № 4, 1958 (на арм. яз.), рис. 3, 4, 5. По-видимому, это следует объяснить общностью истоков.

⁴⁰ Напомним, что в Трапезундском евангелии, которое мы, в известной мере, связываем с рукописью «Бегюнц», из дважды повторенных изображений евангелистов иконографически и по стилю выделяется Марк на отдельном листе. За ним К. Вайцман признает полную самостоятельность типа, характерного для армянского искусства. До некоторой степени он близок к Луке и Марку ев. «Бегюнц». См. также изображение восседающего на троне Христа, К. Weitzmann, ук. соч., стр. 22—23, табл. XII, 41 и XIV, 50.

⁴¹ К. Weitzmann, Die Byzantinische Buchmalerei, стр. 29, табл. XXXIX, рис. 215.

⁴² В ев. Могни такой же способ украшения в еще более схематизированном виде встречается в рамках миниатюр и изображением праздников.

концу Эчмиадзинского евангелия, VI—VII вв.)⁴³. Особенно сходно украшен крест на сирийском серебряном блюде VI в. собрания Государственных Эрмитажа⁴⁴. В остальных миниатюрах с изображениями евангелистов рукописи «Бегюнц» рамки украшены широко распространенной в средневековом искусстве растительной лозой, наиболее поздняя схема которой представлена в обрамлении евангелиста Матфея.

Новым типом евангелиста, заменившим, по нашему мнению, стоящего апостола, является также Матфей. В качестве иконографической аналогии к этому образу, при изучении той же серии евангелистов кодекса 1053 г., мы привлекали миниатюру с изображением евангелиста Иоанна греческой рукописи Дионисиу, код. 2⁴⁵. Еще более Иоанн греческого кодекса сходен с Матфеем рукописи «Бегюнц» статичной постановкой фигуры (в ев. 1053 г. слегка склоненной), тем, как он держит концы ступней ног Матфея, хотя и неперекрещены, как у Иоанна, сохраняют то же положение, как будто они искусственно выпрямлены. Близость сказывается особенно в трактовке ликов, крутом (не столь высоким, как у Матфея рукописи 1053 г.) лбе с глубокими округлыми морщинами, длинном прямом носе, форме глаз, широких дугах бровей. Следует также обратить внимание на сходство трактовки лица Иоанна греческой рукописи не только с Матфеем, но, может быть в большей степени, с Иоанном рукописи «Бегюнц». К. Вайцман, отмечая самостоятельность типа Иоанна в кодексе Дионисиу 2, считает его древнее X в. Конечно, для рукописи «Бегюнц» речь может идти только о параллелизме образца, относящегося к родственному культурному кругу. Напомним, где скрещиваются, по его словам, коптские и каппадокийские традиции, испытавшие на себе константинопольское влияние. В среде, для которой эти культурные традиции были не чужды, мог сложиться и образ Матфея рукописи «Бегюнц». На различное время формирования представленных в ней образов евангелистов указывает и отличный от монументального еркатагира рукописей Марка и Луки шрифт, которым пишут Матфей и Прохор.

На сохранение в образе евангелиста Матфея рукописи «Бегюнц» ярко выраженной собственной традиции указывает и трактовка волос, производящая впечатление крутых завитков, лежащих параллельными рядами; так же трактованы волосы у Иоанна. По-видимому, здесь имеет место переосмысление и подчинение новым стилистическим принципам

⁴³ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, табл. VIII (таблицы не нумерованы).

⁴⁴ А. В. Банк, Искусство Византии в собрании Госуд. Эрмитажа. Л., 1960, табл. 61.

⁴⁵ Т. Измайлова, ук. соч., стр. 255 со ссылкой на К. Weitzmann, Die Byzantinische Buchmalerei, табл. I XX, 414, стр. 65. Матфей и Лука рукописи Дионисиу 2 изображены стоящими (см. там же), та же табл., рис. 415, 416.

Մ Ի Բ Ա Շ Ե Ն Ց Տ Ո Հ Մ Ա Մ Ա Ս

Մ Ի Բ Ա Շ [Ա.Հ.]

ԱՍՏՎԱՅՈՒՏՈՒՐ ԱՂԱ. 1524. ԿԻՆ ՇԱՀՄԱՍԻԹԱՆ + 1531

ՇԱՂՈՒԲԱԹ ԱՂԱ. 1513 + 1534 : ՔՈՒԲՄԱՆ ԱՂԱ. ԿԻՆ ՊԱՐՈՆ ՇԵՂԻՆԷ + 1548:

ՓԻՐԻ ՔԵԿ + 1541, ՔՈՒՄԱ. : ԿՈՒԼԱՂԱ. : ՉԱՆԱՅՈՒՐ ԱՂԱ. 1598 : ՊԱՐՈՆ ՇԱՀՄԱՍԻԹ ՊԱՐՈՆ ԱՅՈՒՏՈՒՐ, 1577: ՊԱՐՈՆ ՔԱՃՈՒՄ:

ՄԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽԱԲՍ Պ[Ա.]Ր[ՈՆ] ԹԱՃՈՒՄԻՆ
ԱՌԱՔԵԼ ՄԵԼՔԻՍԵԹ ԿԱԶ[ՄՈՂ] ՏՐ. ԱԾ⁴⁰.

Տոհմական այս գերեզմանոցից ղեռ շատ տապանագրեր և անուններ կան մեր ձեռքի տակ, բայց դրանց մեջ ուղղակի սերնդական կապ հաստատել հնարավոր չի լինում՝ այդ պատճառով էլ թողնում ենք: Սակայն արժե հիշատակել, որ 1531 թվականին երևան է գալիս դրանց մեջ մի նոր անուն՝ Տիլիճան, յուր կին Սիրմա խաթունի հետ, և սրա սերնդի մի քանի անդամներ, որոնք իրենց հիշատակությունների մեջ Տիլիճանի որդի կամ թոռ են անվանվում: Կարծում ենք, որ սրանք Միրանշենց տոհմի մի երկրորդական ճյուղի ներկայացուցիչներ են, որովհետև իշխանական ոչ մի տիտղոս կամ պաշտոն չեն հիշատակում իրենց տապանագրերի վրա:

Այսպիսով, մոտ մի դար տևող այս տոհմի անդամների համար գործածված ենք տեսնում աղա, տանուտեր և պարոն կոչումները միայն և երբեք մեյիթ: Օրինական հարց է առաջանում, Գավառ ավանը, որը շրջանի մեծ գյուղը կամ ավանն է եղել, ինչո՞ւ մեյիթ չի ունեցել կամ մեյիթանիստ եղել, երբ նույն շրջանի երկրորդական գյուղերը մեյիթանիստ են եղել: Հաղիվ թե բավարար լինի ասել, թե չեն պահպանվել մեյիթների հուշարձանները, այն էլ այն զեպքում, երբ տանուտիրական տոհմից, ինչպես տեսանք, տասնյակներով են պահպանվել:

Մեր ձեռքի տակ կա մի փաստ, որը թերևս որոշ չափով լուսարանում է այդ խնդիրը: Կամո քաղաքի արևելյան ծայրին, ձորի մեջ, գետի ձախ ափին կա մի ավերակ, հասարակ եկեղեցի և շուրջը գերեզմանատուն, որի հարավային եզրին ընկած մի խաչքարի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

ՄԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐ[Է]Խ[Ա.]Ս Է ԿԱՄԱԻ ԳԷՏԻՆ
(ԵԻ) ԷՎԱՏ ՄԷԼԻՔԻՆ. ԹՎ. Հ[ԱՅՈՑ] ՌԺԶ: (1637):

Այս արձանագրությունը, թեև բավական ուշ, բայց ապացույց է Գավառում մեյիթի գոյության. հնո՞ւց է սերվում մեյիթական այս ընտանիքը և արդյո՞ք կապ ունի Միրանշենց տոհմի հետ, չենք կարող պարզել:

6. ԲԱՇԱՐԱԹ ԿՈՒԵՑԻ

Կոթ գյուղը ներկայիս Մարտունու շրջանի Գետաշեն գյուղն է. մոտիկ անցյալում նա կոչվում էր ներքին Ազիաման: Ստ. Օրբելյանի ցուցակում այն Գեղարքունիքի առաջին գյուղն է և հարկի ամենամեծ չափով: Բայց դրանից շատ առաջ էլ նրա մասին պատմագրական և արձանագրական տեղեկություններ կան, որոնց մեջ կոչված է գյուղաքաղաք, ավան⁴¹: Կոթ ավանը նստոցն էր Սյունյաց իշխանների Գեղարքունիքի ճյուղի: Այստեղ Գրիգոր Սուփան Բ իշխանը X դարի սկզբին շինեց ճարտարապետական նշանավոր մի հուշարձան, Կոթա ս. Աստվածածին տաճարը, որը թեև խիստ վնասված, բայց կանգուն է մինչև այժմ:

⁴⁰ Մ. Ս մ ր ա տ յ ա ն ց, էջ 58: «Ազգագր. հանդես», 17, էջ 112:

⁴¹ Ս. Ածածնի IX դարի շինարարական արձանագրության մեջ Սուփան իշխանը հիշատակում է «ի քաղաքազիդս Կոթայ, ի կացուածի իմոց նախնեացն»: Տե՛ս Ս տ. Օ ր ք Է Լ ե ա ն, Պատմաբն, Քիֆլիս, 1911, էջ 177:

Կոթ ավանի նշանակության բարձրացման պատճառն այն էր, որ Արարատյան դաշտից՝ Վայոց ձորի վրայով՝ դեպի Սևանա ավազանը և Արցախ անցնող ճանապարհը, դուրս գալով Սելիմի լեռնանցքից, այդ ավանում միանում էր դեպի նույն վայրերն ընթացող մյուս ճյուղի հետ, որն անցնում էր Կոտայքով, ապա Սևանի լճի հարավային ափերով:

Կոթ ավանի այդ կարևոր հանգուցային նշանակությունն ապացուցող մի անհայտ արձանագրություն է մեզ հաջողվել հայտնաբերել, որը և հարմար ենք համարում մեջ բերել:

Վերոհիշյալ ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային պատի տակ, արտաբուստ, տապանաքարերի արանքում ընկած է տեղահան եղած մի որմնախաչ, որի ստորին մասում գրված է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԻ —
Ս ՇԻՆԵՅԻ: Բ: ՓՆԴՈՒ —
Կ ԳԱԳԿԱ ԱՐԵՆՈ —
ՅՆ ԵՒ ԻՄ ՄԵՂԱՅ:

Գաղիկը մեծ հավանականությամբ Բաղրատունին է և հավանաբար առաջինը (990—1020): Փնդուկները՝ իջևանատները անբաժան մասն էին կարավանային ճանապարհների, ներկա դեպքում ոմն Սարգիս, որը հավանաբար արքունական պաշտոնյա էր, երկու հատ միանգամից է շինել Կոթ ավանում:

Կոթ ավանը ներկա գյուղից շատ ավելի մեծ է եղել, նա տարածվել է գյուղի հարավային սարահարթի վրա, որտեղ մնում են բազմաթիվ հին շենքերի ավերակներ և նշմարվում փոզոցների ուղղությունները:

Այսպիսով Կոթ ավանի տեղը միանգամայն ստույգ է, մնում է Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած Բաշարաթի հետքերը գտնել այստեղ: Վերևում հիշատակած Կոթա ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի նաև հարավային մուտք. այդ մուտքի առաջ՝ պատին ուղղահայաց կանգնած են երկու շարք խաչքարեր, որոնք ձևացրել են մուտքի առաջ միջանցքանման տարածություն. այդ բոլոր խաչքարերը XV—XVI դարերի են և մեծ մասամբ Ակոր վարպետի ձեռքի աշխատանքներ: Այդ խաչքարերի մի շարքը կաղմված է շրտ հատից, որոնք կրպած են իրար. ստորին մասերը խրված հողի և թափված բեկորների մեջ: Այդ շարքերի առաջին խաչքարը, որը կից է պատին, ճակատին ունի մեկ տող հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍ ԲԱՇԱՐԱԹ ԱՂԷՍ, ՈՐԴԻ ԻՄ ՍՏԵՓԱՆՍ ԿԱՆԿԵՆՅԱՔ
ԽԱԶՍ ԱՍՈՒԿԱՆԻՆ:

սրա կողքինի վրա մնացել է երկու բառ.

ԵՍ ԸՍՏԵՓԱՆ...

Երրորդի վրա՝ ամբողջ տողով՝

ԵՍ ԸՍՏԵՓԱՆ[Ս], ԳԱՍՈՒՄՍ, ԱՂՍԱՆՍ, ԿԱՆԿԵՆՅԱՔ
ՍԲ. ԽԱԶՍ:

չորրորդի վրա՝

ԵՍ ՄԱՆՎԵԼՍ ԿԱՆԿԵՆՅԻ ԽԱԶՍ ԲԱՐՍԵՂ ՔԱԶԱՆԱՅԻՆ
ՉԿԱԶՄՈՂ ԱԿՈՔ, Ի ԹՎ: ԶՂԱ: (1542):

Առաջին արձանագրության առաջին անունը — Բաշարաթ աղա, Տաթևի վավերագիրն ստորագրողն է անշուշտ, բայց ուշագրավ է այն, որ Տաթևի արձանագրության մեջ հիշատակված է նաև Ստեփանոս Կոթեցին. ներկա արձանագրությամբ պարզվում է, որ նա Բաշարաթի որդին է. նրա անունը կրկնվում է երեք անգամ այս խաչքարերի վրա: Խաչքարերի վրա մյուս հիշատակվածները անպայման Բաշարաթի գերդաստանի անդամներն են, բայց թե ի՞նչ կապով, որոշել չենք կարող: Բայց այդ անունների շնորհիվ հեշտությամբ կապ է ստեղծվում այստեղ կանգնած այլ խաչքարերի վրա հիշատակված մարդկանց հետ, որով պարզվում է, որ Բաշարաթի տոհմը մեծ և ազդեցիկ է եղել:

Բերենք այդ կարծիքը հաստատող մի քանի անուններ:

Ըստ առաջին արձանագրության Բաշարաթը խաչքարը կանգնեցրել է Ասուփանի հիշատակին: Այդ հազվագեղ անունը կրկնվում է հուշարձանի արևելյան պատի տակի զույգ խաչքարերից մեկի վրա, իսկ դրան կիցը՝ թվագրված 1543-ով, Սիրամարգինն է, անշուշտ, Ասուփանի ամուսինն է: Չորրորդ արձանագրության մեջ հիշատակված Բարսեղ քահանայի անունով կան երկու խաչքարեր իր և ամուսնու համար, կանգնեցված 1531 թվականին և ուրիշներ, որոնք չենք հիշատակում:

7. ՄԱԹԻՈՍ ԿԱՆԵՅԻ

Վերջին դարերի տեղագրական գրականության մեջ Կած գյուղը չկա հիշատակված: Ամենավերջին հիշատակությունն ունի Սիմեոն Երևանցին՝ Կածիք ձևով, Մաքենաց վանքի թեմին պատկանող գյուղերի ցանկում⁴²:

Կածիք գրությամբ այս գյուղը գտնվում է նաև Ստ. Օրբելյանի մոտ, Գեղարքունիքի գյուղերի ցանկում 15 շափ հարկով⁴³, որից երևում է գյուղի խոշոր բնակավայրերի շարքին պատկանելը: Բայց բոլոր այս թոուցիկ հիշատակությունների հիման վրա գյուղի տեղագրությունը ճշտել անհնար է: Բարեբախտաբար գոյություն ունի Կած գյուղի մասին մի հիշատակարան, ուր հիշատակվում են մեծ թվով անձնանուններ, որոնք, համեմատվելով մեր ձեռքի տակ եղած տապանագրերի հետ, հնարավորություն են տալիս այդ խնդիրը լուծել դրականորեն:

Սևանի վանքի ձեռագրերի ժողովածուի մեջ եղել է մի ճաշոց, գրված 1465 թվականին Գեղարքունիքի Կած գյուղում⁴⁴, գրիչն է Հովհաննեսը, որը պանդխտել է Վասպուրականից և հաստատվել Կած գյուղում, ուր և գյուղի երկու քահանաների՝ տեր Մանվելի և տեր Ստեփանոսի պատվերով ընդօրինակել է այդ ճաշոցը: Ընդարձակ հիշատակարանի մեջ հիշված են պատվիրատու երկու եղբայր քահանաների ազգատոհմի բազմաթիվ անդամների անուններ, որոնց հիմնական ճյուղը կամ շարքը հետևյալն է՝ Ամիրբեկ և Գյուլ-մելիք, սրանց որդիներն են ձեռագրի պատվիրատուներ Մանվել ու Ստեփանոս քահանաները և Սուլթանն ու Ելբեկը, իսկ Սուլթանի որդիներն են Շահնազարը, Խոշնազարը,

42 Տե՛ս «Ջամբու», էջ 283:

43 Ս տ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 513:

44 Ն. Մ ա ո. Տուցակ համառոտ ձեռագրաց Սևանայ վանոց, Մոսկվա, 1892, էջ 18—19: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Մատենադարանում՝ 3758 համարի տակ: Հիշատակարանը տե՛ս Լ. ձ ա շ ի կ յ ա ն, Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 230—231:

Մարգարե դպիրը և Սահակը, ապա էլի բազմաթիվ ազգականների անուններ, որոնք չենք հիշատակում:

Այս հիմնական շարքի մեջ մեր նյութի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Սուլթանի որդիների շարքը՝ Շահնազար, Խոջնազար և Մարգարե դպիր անուններով:

Թերթելով մեր դաշտային օրագրերի տետրակները, Մարտունու շրջանի այժմ Աստղածոր, նախկին Ալի-ղըբըի գյուղի արձանագրություններից մեկի մեջ գտանք այդ երեք անունները միասին հիշատակված. այդ արձանագրությունը գրված է գյուղամիջի ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակի հարավային մասում կանգնած մի գեղաբանդակ խաչքարի վրա, որի միայն հյուսիսային նեղ կողմին է գրված հետևյալ արձանագրությունը, 19 կարճ տողով.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՄ ՄԱՐԳԱՐԱՅ ՔԱՀԱՆԱՅ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԵԱԶՄ
Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՐԴՈՅ ԵՂՔԱՐԻՆ ԻՄՈՅ ՇԱՀՆԱՏԱՐԻՆ (ԵՒ) ԽԱԽՇՆԱՏԱՐԻՆ,
ՈՐ ՏԳՍ. ՀԱՍՍԿԱՒ ՓՈԽԵՑԱԻՆ Ի ՔՄ:

Այն հանգամանքը, որ հիշատակարանի մեջ Մարգարեն դպիր է, իսկ արձանագրության մեջ քահանա, ոչ միայն որևէ չափով չի խախտում զրանց նույնության հարցը, այլև հնարավորություն է ընձեռում ավելի հավանական թիվ որոշել անթվական այս արձանագրության համար: Գպիր Մարգարեն անշուշտ մի հինգ տարի հետո արդեն քահանա կձեռնադրվեր, արձանագրությունից էլ երևում է, որ նրա ավագ եղբայրները երիտասարդ հասակում են մահացել. այս բոլորը նկատի առնելով՝ կարող ենք հավանական համարել, որ արձանագրությունը գրված պետք է լինի ձեռագրի հիշատակարանից 10—15 տարի հետո, այն է 1475—1480 թվականներին:

Այս Աստղածոր — Ալի զըբըի — Կած գյուղի արձանագրությունների մեջ կան շատ անուններ ևս, որոնք համընկնում են ճաշոցի մեջ հիշատակվածների հետ, բայց չենք հիշատակում, որովհետև ազգակցական շարքերով չեն միանում հիշատակարանի մեջ հիշվածների հետ, հետևաբար կարող են պատահական զուգահեռություններ լինել:

Ինչ վերաբերում է Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած և ղեռ 19 տարի հետո էլ նույն տեղի արձանագրության մեջ հիշատակված մելիք կամ տանուտեր Մաթէոս անվանը, ապա այդպիսին չկա մեր ժողովածուի ոչ մի արձանագրության մեջ:

Այսպիսով մեզ հաջողվում է ղեռես Ստ. Օրբելյանի մոտ հիշատակված և վերջին անգամ Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից հիշված Կածիք-Կած գյուղի տեղագրությունը միայն հաստատուպես որոշել:

Բայց վերջացնելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մի սխալ կարծիքի.

Գեղարբունիքը տեղագրող հեղինակներից Մ. Սմբատյանցը, որը ճամփորդել է այս կողմերում XIX դարի վերջին տասնամյակում, այս գյուղի նկարագրությունը սկսում է հետևյալ վերնագրով — Ալիզըբըի ի հնում Խաչածոր⁴⁵, որը նույնությամբ կրկնում է Ծ. Լալայանը — Ալի-ղըբըի հնում Խաչածոր⁴⁶: Խաչածոր անունով գյուղ չկա Ստ. Օրբելյանի ցուցակում և ոչ էլ Սիմեոն

45 Մ. Սմբատյանց, Տեղեկագիր Գեղարբունի ժողովարդ գաւառի, էջ 243:

46 «Աղզագր. հանդես», 18, էջ 149:

կաթողիկոսի մոտ. Սմբատյանից առաջ Գեղարբունիքի տեղագրող Հ. Շահնաթունյանցը գիտի այս գյուղի միայն Ալիզըբըի անունը⁴⁷: Թե ինչ հիմք է ունեցել Սմբատյանցը գյուղի հին անունը Խաչածոր կնքելու՝ մեզ անհայտ է և թվում է կամայական: Ուղում ենք նշել և այն, որ գյուղը հին է, այստեղ հավաքած մեր արձանագրությունների ժողովածուի մեջ կան XIII դարին վերաբերողներ:

8. ԱՅՄԱՄԱՅԿՈՒԼ (ԳՈՒԼ) ԿՆԾՈՒՏԵՅԻ

Այս անձնավորության մասին տեղում ոչ մի հիշատակություն մենք չկարողացանք գտնել, թեև Կնձուտ անունով երկու գյուղ կա և երկուսն էլ շեն են: Այդ գյուղերը գտնվում են ներկայիս Մարտունու շրջանում և առնվազն XIX դարի սկզբից կոչվում էին ներքին և վերին Ղարանլուխ. ներքինը այժմյան Մարտունին է, իսկ վերինը նախորդից մոտ 3 կմ դեպի հարավ է գտնվում և այժմ էլ պահպանել է Ղարանլուխ անունը⁴⁸:

Կնձուտ տեղանունը Օրբելյանի ցուցակում չկա, բայց Չամբոն ունի երկուսն էլ Մեծ և Փոքր Կնձուտ ձևով, որոնք մտնում են Մաքենաց վանքի թեմի մեջ: XIX դարի Ալաշկերտի գաղթականության ժամանակվանից ներքին Ղարանլուխն է նշանակալից եղել, բայց դրանից առաջ, Տաթևի վավերագիրն ստորագրելու ժամանակ, հավանաբար վերին Ղարանլուխն է մեծ ու նշանակալից եղել. նախ այն պատճառով, որ հին կարավանային ճանապարհը Սելիմի լեռնանցքից գալով մտել է վերին Կղնուտ և այդտեղից ուղիղ անցել Կոթ ավանը՝ մի կողմ թողնելով ներքին Կղնուտը: Վերին Ղարանլուխը լինելով Սելիմի լեռնանցքի նախազուգը Գեղարբունիքում, այդ ճանապարհի պահպանության համար ունեցել է բերդ-պահակատուն, որը գտնվում է գյուղի գլխին և համարվում է Ասողիկի հիշատակած Ալբերդը⁴⁹:

Գրանցից բացի այստեղ եղած գերեզմանատներն ու այլ հուշարձաններն ավելի շատ են, քան ներքին Ղարանլուխում: Այս հովտի շեն և ավեր բոլոր գյուղերի արձանագրությունների մեջ, որոնց թիվը մեր հավաքածուում 100-ի է հասնում, Գիւլ անվան հիշատակություն չկա:

Վերին Ղարանլուխում կա «Առաջնորդ գիւղիս» Սուրբիաս աղա ԶԿԶ (1517) թվականից և նրա ազգատոհմը՝ մի քանի սերունդ, որոնց մեջ նաև բէկով կազմված անուններ, ինչպես՝ էլչիպէկ, սրա որդին Մելիքպէկ, նաև ոմն Ղարախան 1691 թվականից, ապա տանուտեր Ղուկաս 1651 թ. և սրա գերդաստանի անդամները: Մարտունիում (ներքին Ղարանլուխ) ունենք Տանուտեր Սարգիս, որդի Պաին, 1650 թվականից և սրա մի քանի հաջորդները՝ նույնպես տանուտերներ:

9. ՓԻՐԻ, ՈՐԴԻ ՂՈՒՊԱԹԻՆ, ԹՈՌՆ ՊԷՐԱՄԻՆ (ՊԻՐԱՄԻՆ)

Տաթևի պարտավորագիրը ստորագրած տասն անձնավորություններից այս միակն է, որի մասին ոչ մի տեղեկություն գտնել չենք կարողացել. մեր նյու-

47 «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», էջ 249:

48 Ղ. Ալիշանը («Ախտականի» մեջ) հիշատակում է նաև միջին Կղնուտ, ավերակ. սա ավելի մոտ է այժմյան Մարտունուն և միայն մի փոքր եկեղեցու ավերակներ են մնացել: Մենք հետադարձ ենք նաև Վերին Ղարանլուխից 3—4 կմ հեռու՝ ձորի մեջ գտնվող «Գումերս կոչվող գյուղատեղի արձանագրությունները»:

49 Նման բերդ-պահակատուն կա նաև Սելիմի լեռնանցքի Վաչոց ձորի մասում և կոչվում է Սուլիմա բերդ:

թերի մեջ, հարկավ ալստեղ հիշատակված երեք անձնանուններից յուրաքանչյուրն էլ կա, բայց անջատ և տարբեր տեղերից, հետևաբար վստահորեն չենք կարող նույնացնել, մանավանդ որ գլուղի անունն էլ չկա հիշատակված:

10. ԿՈՒՆԴՈՒՉ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ

Տաթևի վավերագիրն ստորագրող այս վերջին անձնավորության բնակավայրը ճշտվում է տեղում պահպանված արձանագրությունների շնորհիվ: Այս գլուղը գտնվում է Կամոյի շրջանում (Նոր Բայաղետ), քաղաքից 7—8 կմ դեպի հարավ, այժմ կոչվում է Բատիկյան (նախապես՝ Քյոսա Մահմատ):

Գլուղի Գանձակ անունով հին հիշատակությունը վերաբերում է Սիմեոն Արևանցուն. այն հիշատակված է «Ջամբոթի» մեջ՝ Հայրավանքի թեմական գլուղերի ցանկում⁵⁰: Ալիշանը, ինչպես նրան հետևելով նաև Լալայանը, ենթադրում են, որ Գանձակ անունը Ստ. Օրբելյանի ցուցակի Գանձաղանտառը պիտի լինի⁵¹:

Արդ, ներկա Բատիկյան գլուղում կա մի հինավուրց եկեղեցի, հավանաբար կառուցված IX դարում, որի ներսի և շրջապատի հուշարձանների վրա եղած արձանագրությունները ո՛չ միայն Գանձակ գլուղի տեղագրությունն են ձշտում, այլև Գունդուղի տոհմի մասին արժեքավոր մանրամասնություններ հաղորդում:

Եկեղեցու ներսում, նրա հարավային պատի տակ դրված է մի տափակ և խիստ մեծ տապանաքար (2,15×1,5), որը վերևի մասում շորս աստիճաններով հեռո՛հեռե նեղանում է. տապանաքարի երեսին քանդակված է ննչեցյալ և արձանագրված է.

ԹՎ ՋԿԲ: (1513) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱԶԱՐԻ —
ԻԱ, ՈՐ ԷՐ ԱՌԱՋՆՈՐԳ ԳԱ —
ՆՁԱԿԻՍ. ՅԻՆՇԵՅԻՔ Ի ՔՍ.
ԵՍ ԳՈՒՆՏՈՒՉՍ Կ —
ԱՆԿՆԵՑԻՍ ՏԱՊԱՆՍ⁵²:

Նույն եկեղեցու ներսում, հյուսիսային խաչքարի արևելք նայող երեսին գրված է.

ԵՍ ԿՈՒՆԴՏՈՒՉՍ, ԻՄ
ՈՐԳԻՔՆ, ՄԵՔ
ԳԱՆՁԱԿԱՅ ՄԵՍ
ՈՒ ՓՈՔՐ, ՇՐՃԱՅ —
ՊԱՏԻ ԳՌԱՆ ԳՈՄՆ
ԻՐ ԿԱՂՈՎՆ ՏՎԻՔ
ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՎԱԽՄ⁵³:

Այս տոհմի գործունեության հետ կապված հետևյալ արձանագրությունն էլ է եղել ալստեղ, որը մենք գտնել չկարողացանք.

50 «Ջամբոթ», էջ 284:
51 Ղ. Ալիշան, էջ 42: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 122:
52 Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 241: Մ. Սմբատյանց, էջ 501: Ղ. Ալիշան, էջ 42:
53 «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 122: Ս. Ջալալյանց, էջ 501: Ղ. Ալիշան, էջ 42:

ԿԱՄԱԿՆ ԱՅ ԵՍ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐԳԻ ԿՈՒՆՏՈՒՉ
ԱՂԻՆ, ՇԻՆԵՑԻ ՇՐՁԱՊԱՏ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՅԻՇԱՍԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՄԱԻՐՆ
ԻՄՈՅ ԱՐՂՈՒՆԵՆ ԵՒ ԵՂՐԱՐՑ ԻՄՈՅ⁵⁴:

Այս երեք արձանագրությունները (որոշ սխալներով) հրատարակված են՝ ինչպես ցույց ենք տվել ծանոթագրությունների մեջ. դրանցից բացի մենք գրտանք մեկ ուրիշը ևս. դա մի մեծ խաչքարի վրա է, որը կանգնած է նույն եկեղեցու բակում, մուտքի մոտ, նրա քիվին և ստորին մասում գրված է.

ԵՍ ՄԷԼԻՔ ՊԱՐԵՔ ՇԻՆԵԼ ՏՎԻ ԽԱԶՍ
ՈՐԳՈՅ ԻՄ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ.
ՈՒՍԷՊ ԿԱԶՄՈՂ. ԵՍ ՉԵՄ ԱՐԺԱՆ:

Այս արձանագրության մեջ հիշատակված անունները առայժմ չեն կապվում նախորդների հետ, բայց ստորև բերվելիք այլ արձանագրությունները կբացարկեն նաև այս խնդիրը:

Այս փաստերով վերջանում են մեկիթական այս տանը վերաբերող տեղեկությունները կապված Գանձակ գլուղի հետ, բայց ոչ ընդհանրապես: Խնդիրն այն է, որ այս տոհմը, որին պետք է Ազարյան կամ Ազարիայի տոհմ անվանել, մեկ ծանոթ հնագույն անդամի անունով, իր նստավայրը փոխել է մեջ բերված վերջին արձանագրության մեջ հիշատակված մեկիթ Պարեթի օրոք: Այս տոհմի հետ կապված հետագա հուշարձաններն ու արձանագրություններն արդեն գտնվում են նույն շրջանի նորագույն գլուղում, որտեղ և թաղված են տոհմի ննչեցյալները: Նախքան տոհմի այդ տեղափոխության պատճառների մասին ենթադրություններ անելը, ծանոթանանք նոր վայրում պահպանված նրանց հիշատակարաններին:

Նորագույն գլուղի մեջ մնում է կանգուն IX դարի վերջին Սահակ իշխանի կողմից շինված նշանավոր եկեղեցին: Այս եկեղեցու բակում էլ, նրա հարավային մուտքի դիմաց, թաղված են Ազարիայի տոհմից ալստեղ տեղափոխվածների ննչեցյալները, որոնց վրա կան արձանագրված հուշարձաններ և՛ դրանցից ամենաբնագրաձևը և տոհմի պատմության և ազգաբանության համար կարևորը՝ մի գեղաբանական խաչքարի վրա է, որի ճակատին և ստորին մասում գրված է.

ԿԱՄԱԿՆ ԱՅ. ԵՍ ՄԷԼԻՔ ԲԱՐԵՔՍ ԿԱՆԿՆԵՑ —
Ի ՉԽԱԶՍ ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹԵՆ. ՀՈԳՈՅ ԻՄՈՅ.
ՄԵԼՔՍԷԹ ԿԱՅՉՄՈՂ. ԲԱՐԵՔԻՆ Է ԽԱԶՍ.

խակ թիկունքին.

ԿԱՄԱԿՆ ԱՅ. ԵՍ ՄԷԼԻՔ
ԲԱՐԵՔՍ, ԵՂՐԱՅՐ ԻՄ
ՉՍՏԵՓԱՆՈՍ ՔԱՀԱՆԵՆ,
ՈՐԳԻՆ ԻՄ ԳՈՒՆԿԱԶԱՅ ԲԷԿՆ,
ՀԱՐՆ ԻՄ ԳՈՒՆՏՈՒՉ ԱՂԷՆ,
ԵԿԻՔ ԳԱՆՁԱԿԱ, ՇԻՆԵՑ —

54 Ղ. Ջալալյան, Բ, էջ 124: Ղ. Ալիշան, էջ 42: Մ. Սմբատյան, էջ 501: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 122:

ԻՆՔ ԿԱՐՄՈՒԼ[Ն]ՃՍ, ՇԻՆԵՑԻՆՔ
ՇՐՋԱՊԱՏՍ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ
ՉԽԱԶԵՐՍ, ՈՐՔ ՅԵՐԿԻՐ
ՊԱԳԷՔ ՅԻՇԵՑԻՔ Ի ՔՄ:

Տոհմական այս ամբողջական հիշատակարանի մեջ բաց մնացած թվականը, գտնվում է այս հուշարձանին հարավից կից մյուս խաչքարի վրա, որի վերին մասերում գրված է.

ՄԲ Խ[Ա]ՉՍ ԵՂԻՍԱՔԵՏԻՆ.
ՄԵԼԻՔՍԷԹ ԿԱԶՄՈՂ. ԹՎ ՈՂ: (1555):

Այստեղ հիշատակված Եղիսաբեան անկասկած մելիք Բարեքի ամուսինն է, իսկ հիշատակված թվականը վերաբերում է երկու խաչքարերին, որոնք ինչպես առաջինի մեջ էլ ասված է՝ շինված են միասին, դրան կարող ենք ավելացնել և այն, որ այս շրջանի նշանավոր կազմող Մելիքսեթը, ինչպես և նրա հետևորդ Քիրամը, որոնք շատ այգպիսի խմբական-տոհմական խաչքարեր են կազմել, սովորություն ունեն դրանցից միայն մեկի վրա թվական նշել և իրենց ստորագրությունը դնել:

Հուշարձանների այս խմբին է առնչվում նաև զույգ խաչքարերի զիմաց գտնվող տափակ ու մեծ գերեզմանաքարը (3 մ երկ. և 76 սմ լայն.), որը խրված է գետնի մեջ. երեսի կենտրոնում պատկերված է գավազան, որի երկու կողքերին արձանագրություն, իսկ ծայրերին մի շարք տանի, հոշոտող վագր, եղջերու, որի ոտների տակ գալարված վիշապ: Տապանաքարը, գտնվելով եկեղեցու բանուկ մուտքի զիմաց, ենթակա է եղել կոխոտման, այդ պատճառով էլ գրերն այժմ միանգամայն աննկատ են, դեռևս Սմբատյանը արտագրել է միայն անկապ տառեր, ավելացնելով. «ով կարող է թող կարդա, թե քաջ է թող իմանա»: Իսկ լայնյանը կարդացել է հետևյալը.

ԵՍ ՄԵԼԻՔ ՈՂԿԷՍ ՏԱՊԱՆՍ ՇԻՆԵՑԻ ՉՈՐ ԻՄՈՒՄ ՄԵԼԻՔ
ՊԱՐ(ԷՔԻՆ)⁵⁵:

Այս տապանաքարը մելիք Բարեքինն է. դա անկասկած է. նա նման է իր մեծությունը ու ձևով Գանձակի եկեղեցում գտնվող իր պապ Ազարիայի տապանաքարին, իսկ քանդակների ոճով՝ տապանաքարի զլխին կանգնած խաչքարին:

Կասկածելի է մեր կարծիքով լայնյանի վերձանած մելիք ՈՂԿԷ անունը, որ մեր կարծիքով պետք է ուղղել՝ մելիք Գունկչայ, որը Բարեքի որդին է ըստ մեծ արձանագրության և որը ժառանգել է մելիքությունը, և հոր համար տապանաքար շինել տվել:

Տոհմի այս նշանավոր անդամներն են միայն թաղված եղել եկեղեցու բակում, իսկ երկրորդական անդամները թաղված են ընդհանուր գերեզմանատան մեջ, նրա հյուսիսային-արևմտյան ծայրում և կազմում են հուշարձանների մի մեծ խումբ (խաչքարեր և տապանաքար), որոնց և՛ առանձնակի խումբ լինելը և՛ բազմաթիվ խաչքարերի համար ընդհանուր պատվանդանի կառուցումը և՛ անուններն այդ են ապացուցում: Այդ բազմաթիվ անունների մեջ սերնդական

55 Մ. Սմբատյանց, էջ 483: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 117: 2. Շահխաթունյանցը ենթադրել է, որ դա IX դարում եկեղեցի շինող իշխան Սահակի տապանաքարն է (Ստորագրություն, Բ, էջ 238):

ուղղակի կապ անհնար է հաստատել, որովհետև քիչ դեպքերում են նաև հոր ու պապի անուններ հիշատակված, այդ պատճառով էլ մենք դրանցից միայն մեկի լրիվ տապանագիրը կտանք, իսկ մյուսներից որոշ անուններ և թվականներ միայն: Այդ խմբի կենտրոնական մասում մի տապանաքարի վրա գտնված է.

Ի ԹՎ: ՌԶ: (1557) ԱՅՍ ՆԱԼԱԼ ԷՊ[ԻՍ]Կ[ՈՊՈ]ՍՆ, ՈՐ Է
ՈՐԳԻ ՄԱԼԻՔ ՊԱՐԷԳԻՆ, ԹՈՌ ԿՈՒՆԳՈՒԶ ԱՂԻՆ

Իսկ արևելյան ճակատին.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՀԱՆՆԱԶԱՐԻՆ.

սրա մոտ կան իրար կողքի տապանաքարեր, հետևյալ անուններով.

- 1. ՏԱԶԻ ԲԷԿ, 1581 Թ.
- 2. ՇԱՀՍՈՒԹԱՆ

նույն շարքի խաչքարերի վրա.

- 1. ՄԵԼՔՈՒՄ
- 2. ԽԱԶԱՏՈՒՐ

մի պատվանդանի վրա կանգնած երկու խաչքարերի վրա.

- 1. ԽԱՆՈՒՄ ԱՂԱ 1582 Թ.
- 2. ԳՈԶԿԱՅ ՊԷԿ

սրա մոտ պատվանդանի վրա զույգ խաչեր.

- 1. ՈՒՈՒԽԱՆ
- 2. ՄԷԼԻՔ ՊԿ

Հատկապես նշանավոր է այն, որ ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ այս տոհմական գերեզմանոցում կանգնած գրեթե բոլոր խաչքարերը Քիրամ կազմողի ձեռագործներն են:

Այս տոհմին վերաբերող մեր նյութերի մեջ կան երկու խաչքարեր ևս, որոնք գտնվում են Գանձակ և Նորազուղ գյուղերից դուրս: Դրանցից մեկը մի փոքրիկ խաչքար է՝ այժմ ազուցված Կամո քաղաքի ս. Կարապետ եկեղեցու պարսպապատի մեջ, արևմտյան մուտքի մոտ, արտաբուստ. դրա ճակատին երկու տողով գրված է.

ՄԲ Խ[Ա]ՉՍ ԲԱՐ[Է]ԽԱԻՍ ԲԱՐԵՔԻՆ.
ՔԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ.

Երկրորդը Սարուխան (անցյալում Գալիզարտաշ) գյուղումն է. գյուղամիջում կա Քուխ Մանուկ անունով մի հասարակ մատուռ, որի հյուսիսային պատի մեջ ներքուստ ազուցված է մի գեղաբանդակ խաչքար, որի նախնական վայրը ճշտել անհնար է, այդ խաչքարի քիվին և շրջանակներին գրված է.

ԿԱՄԻՆ ԱՅ ՄԷԼԻՔ ՊԱՐԷՔՍ, ՊԱՐՈՆ
ՄԷՐԶԱՊՍ, ԿԱՆԿՆԱՑՈՒՑԻՔ] ՄԲ. ԽԱԶՍ ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂ[ԻՆ]
ՄԷՔՍԵԹ ԿԱԶՄՈՂ.
ԹՎ.: ԶՂԸ: (1549)

Սրանով ավարտվում են մելիքական այս տոհմի հետ կապված հուշարձանների և արձանագրությունների վկայությունները, բայց այսքանը միանգամայն բավարար է ոչ միայն մեր հիմնական նյութի՝ տոհմի տեղադրության և ազգաբանությունից հետո համար, այլև որոշ ընդհանուր գիտություններ անելու:

1. Տոհմի մեկ ծանոթ հնագույն անդամը Ազարիան է, որի համար մելիքական տիտղոս չի գործածված նույնիսկ նրա տապանաքարի վրա, այլ միայն «առաջնորդ Գանձակի»:

2. Ազարիայի մահվան տարին՝ 1513 թ. նրա որդի Կունդուզը Տաթևի փաստաթղթի տակ նույնպես մելիք տիտղոս չի գործածել. դրանից հետո նրա անունը մեկ անգամ մելիք Բարեքի թողած արձանագրության մեջ է հիշատակված և ազա կոչումով 1555 թ.: Այս բոլորից հետևում է, որ Կունդուզը նույնպես մելիքի տիտղոս չի ունեցել:

3. Տոհմի անդամներից Կունդուզի որդի Բարեքն է միայն մելիքության աստիճանի հասել, ղեկուս իր հոր կենդանության ժամանակ՝ 1555 թվականից առաջ, բայց ճշտորեն ե՞րբ, անհայտ է:

4. Մելիք Բարեքը այս տոհմի ամենաուժեղ ղեմքն է եղել. մելիքության աստիճան ստանալուց հետո իր նստավայրը Գանձակից տեղափոխել է Նորագույլ գյուղը:

Նորագույլը մինչև Նոր Բայազետի բաղադրված զանալը (XIX դարի սկիզբ) եղել է այս շրջանի վարչական կենտրոնը և ամենամեծ գյուղը: Դեռևս Զաքարյանների օրոք, երբ Գեղարքունիքի այս մասերը պատկանում էին Իվանեին, նրանց գործակալների նստավայրը Նորագույլն էր: Թվում է, որ հենց այս հանգամանքն էլ մելիք Բարեքին թելադրել է իր նստավայրը տեղափոխել հին իշխանանիստ վայրի համբավ ունեցող այս գյուղը, թերևս հեռավոր ավելի մեծ ծրագրերի երազով⁵⁶:

Մելիք Բարեքի տարբեր գյուղերում կանգնեցրած հուշարձանները մատնացույց են անում, որ նրա իշխանությունը եղել է ընդարձակ, այն տարածվել է առնվազն մի շարք գյուղերի վրա:

Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած «մելիքների և տանուտերերի» տեղադրությունն ու տոհմագրությունը ճշտելուց հետո՝ փորձենք որոշել թե դրանցից որո՞նք են մելիքներ և որո՞նք տանուտերեր: Բայց այդ խնդիրը պարզելու համար անհրաժեշտ է երկու խոսքով հիշատակել, թե ի՞նչ հասարակական իմաստ և բովանդակություն ունեին մելիք և տանուտեր տերմինները մեր պատմության այս վերջին դարերում:

Մելիք իշխանական տիտղոս էր, որը տրվում էր պարսից շահերի կողմից տեղական ազդեցիկ տոհմերի ներկայացուցիչներին՝ հատուկ վաստակների համար: Այդ կոչումը, ինչպես և ստացած տիրույթը, համարվում էր ժառանգական, բայց մելիքի մահվանից հետո նրան հաջորդողը պիտի իր հաստատումն ստանար շահից: Իր ժամանակի համար դա ամենամեծ արտոնությունն ու պատիվն էր, որը կարող էր ստանալ մի հայ իշխանիկ և ստացողներն այն գործածում էին հպարտությամբ: Պարզ է ուրեմն, որպես միայն շահի կողմից տրվող ու հաստատվող այդ կոչումը ինքնազուտի կերպով առիթն էր հնարավոր չէր: Այս տեսանկյունից քննելով Գեղարքունիքի մելիքների ու տանուտերերի ցան-

⁵⁶ Թերևս հենց այս պատճառով էլ Նորագույլը Կամոյի շրջանի միակ գյուղն է, որը պահպանել է իր հին հայկական անունը:

ԿՈՒՆՏՈՒՋ ԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՏՈՒՄՍԱՆ

ԱԶԱՐԵԱ + 1513	ԿՈՒՆՏՈՒՋ 1513, 1555 — ԿԻՆ՝ ԱՐԳՈՒՆ
ՄԵԼԻՔՈՒՄ 1549, 1555 —	ՄԵԼԻՔՈՒՄ 1555
ԳՈՒՆՆԱԳԱՒԵԿ 1555	ՋԱԼԱԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ + 1557.

ՄԵԼԻՔ ԲԱՐԵՔ 1549, 1555 —

ՄԵԼԻՔՈՒՄ

ԳՈՒՆՆԱԳԱՒԵԿ 1555

ՋԱԼԱԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ + 1557.

կը, կարող ենք ասել, որ նրանք են մելիքները, որոնց համար մեր մեջ բերված նյութերի մեջ գործածված կա այդ կոչումը. իսկ այդպիսիները հետևյալներն են.

1. Մելիք Փիրհամզե.
2. Մելիք Քանգրիդուլի.
3. Էհիե Դելիդարգաշյան տոհմից՝ Մելիք Մալխաս և Մելիք Մանուշարը.
4. Կունդուզ գանձակեցու տոհմից՝ Մելիք Բարեքը:

Տաթևի պարտավորագրի տակ ստորագրված մյուս բոլոր անձնավորությունները, հետևաբար, տանուտերեր են:

Այս շորս մելիքական տներից երեքի նստոց գյուղերը գտնվում են ներկա Կամոյի շրջանի (Նոր Բայազետի, ավելի հնում Չորք կամ Չորո գավառի) մեջ: Դժվար է որոշել դրանցից յուրաքանչյուրի տիրույթի սահմանները, քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները ոչինչ չեն հիշատակում այդ մասին, բայց պիտի հավանական համարել, որ այդ ամբողջ շրջանը, իհարկե ոչ հավասարապես, բաժանված է եղել այս երեք տոհմերի միջև: Մոտավոր գաղափար կազմելու համար շրջանի անտեսական ու մարդկային արժեքի մասին՝ կարող ենք հիշատակել Սիմեոն Երևանցու աշխատությունը, որն իր ժամանակով մոտ է ուսումնասիրվող դարաշրջանին: «Չամբոխ» մեջ գետեղված Հայրավանքի թեմի գյուղերի ցանկը ծածկում է ամբողջ Չորո գավառի կամ ներկա Կամոյի շրջանի սահմանները, իսկ այդ ցանկում հիշատակված է 22 գյուղի անուն:

Հնարավոր է կարծել նաև, որ հենց հիշատակված շորս մելիքական տներին ենթակա գյուղերի տանուտերերն են, իրենց մելիքների հետ միասին, Տաթևի վավերագրի տակ ստորագրողները. այդ դեպքում այս շորս մելիքների տիրույթները զբաղել են պատմական Գեղարքունիքի Չորք և Կոզաբակ գավառները (Նոր-Բայազետի և Մարտունու), ըստ այդմ գյուղերի թիվը ավելի քան կրկնակի չափով կմեծանա: Նրանց սահմանը կմոտենա մելիք Շահնազարյանների տիրույթի սահմաններին. դա ավելի հավանական է թվում մեզ⁵⁷:

Այժմ տանուտերերի հարցը.

Հայկական այդ հին տերմինը պատմության ընթացքում գործածվել է բազմաթիվ նշանակությամբ. մեզ զբաղեցնող XV—XVII դարերում, ինչպես այն հիմնավոր կերպով բացատրել է Լ. Խաչիկյանը, տանուտեր բառը երկու հիմնական իմաստ ունի. ա) գերզաստանի ավագ — տանուտեր, որոնց թիվը միևնույն գյուղում կարող էր տասնյակների հասնել. բ) գյուղի ընտրովի տանուտեր. կոչվել է նաև ռես ու քոխվա (ըստ արձանագրությունների նաև առաջնորդ), որը մեկ հատ էր լինում յուրաքանչյուր գյուղում: Առաջինի իրավասությունը սահմանափակվում էր իր գերզաստանի ներքին և արտաքին հարաբերությունների կառավարմամբ, իսկ երկրորդինը՝ ամբողջ գյուղի⁵⁸:

57 Ի տարբերություն Գեղամա երկիր, Գեղարքունյաց երկիր հին հասկացությանը, որն ընդգրկում էր Անան լճի ամբողջ ավազանը, միջին դարերում Գեղարքունի գավառ հասկացողությունը ընդգրկում էր հիմնականում ներկա Կամոյի և Մարտունու շրջանները, առանց Սոթքի (Բասարգեշարի) շրջանի: Գեոև Ստ. Օրբելյանը «Գեղարքունի գավառ» և «Սոթից գավառ» վերնագրերի տակ և անջատ կազմել է գյուղերի իր ցանկերը:

58 Լ. Խաչիկյան, XIV—XV դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 113—117, տե՛ս նաև նույնի՝ «Ժն դարերի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Երևան, 1958, էջ LXXXVIII—XCIII:

Մեր ձեռքի տակ եղած արձանագրական բազմաթիվ նյութերը լիովին համընկնում են տանուտերերի այս բնորոշմանը և ավելորդ ենք համարում դրանց մեջ բերելը: Բայց ի հաստատություն Լ. Խաչիկյանի այն ճիշտ կոահման, որ ընտրովի տանուտերերը ժառանգական դառնալու միտում ունեին, ուզում ենք երկու խոսք ասել և փաստ նշել: Ֆեոզալական իրավակարգում անտեսական ու պաշտոնի բերումով ձեռք բերած մի գերզաստանի հեղինակությունը միշտ էլ ժառանգական դառնալու այդ միտումն ունի: Գեղարքունիքի մեր հավաքած արձանագրությունների մեջ կան բազմաթիվ փաստեր, ուր տանուտերի 3—4 սերունդ շարունակում է այդ պաշտոնը. այս հոգվածի մեջ էլ նման օրինակներ կան, օրինակ Շաղուբաթ Գավառեցու տոհմը: Մենք ունենք արձանագրություններ, ուր ասված է ննջեցյալի մասին, որ 60 տարի տանուտերություն է արել. Բասարգեշարի շրջանի Ղամիշլու գյուղի գերեզմանատան մեջ մի մեծ խումբ յաչքարեր և գերեզմանաքարեր կան, որոնք պատկանում են գյուղի տանուտեր ընտանիքին, հետաքրքիրն այն է, որ այդ ընտանիքի մի կին անդամն էլ է գյուղի տանուտեր եղել. նրա տապանաքարի վրա գրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՏԻՍԻՆ, ՈՐ:Ա: (30) ՏԱՐԻ
ԱՌԱՋՆՈՐԳ ԷԿԱՅ ԳԵՂԱՅՍ:

Կողքի ուրիշ տապանաքարերից երևում է, որ Ատիսը կին է, մայր Մելքոնի, որը նույնպես գյուղի առաջնորդն է եղել: Ատիսի անունը հիշատակող մի այլ տապանաղիր թվագրված է 1550 թվականով:

Մելիքների ժամանակ տանուտերերի ընտրովի լինելու վերաբերյալ, թեև ուշ ժամանակի, բայց մի կարևոր փաստաթուղթ է մնացել. այն գրել է Արցախի Մելիք Հաթամը. Մաղավուզ գյուղի հասարակությանը հայտնում է, որ հաստատում է նրանց ընտրած Մելքումին որպես իրենց գյուղի քոխվա, պատվիրում է հնազանդվել նրան. հայտնում է նաև, որ եթե փոշմանեն՝ ինքը հաշվի չի առնելու նրանց տրտունջը: Փաստաթուղթը գրված և կնքված է 1779 թ. փետրվար 15-ին⁵⁹:

Մելիքների հետ միասին Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած տանուտերերը, անշուշտ, ամբողջ գյուղի լիազորությունը ներկայացնողներն են: Այդ փաստաթուղթն իր ժամանակի համար մի կարևոր գործարք էր, որի արժեքը կախված էր ստորագրողների իրավասության չափից:

С. Г. БАРХУДАРЯН

МЕЛИКИ И ТАНУТЭРЫ (СТАРШИНЫ) ГЕХАРКУНИКА
СОГЛАСНО ОДНОМУ ДОКУМЕНТУ ТАТЕВСКОГО МОНАСТЫРЯ

(Резюме)

В находящейся под персидским владычеством Восточной Армении в XVI—XVIII вв. известную роль играли местные армянские меликства.

59 Մ ա կ ա ր Ե պ. Բ ա Ր խ ու զ ա Ր յ ա ն ց, Արցախ, Բազու, 1895, էջ 221: Այս փաստաթուղթն օգտագործել է նաև Լեոն, տե՛ս «Խոջալական կապիտալ», Երևան, 1934, էջ 166:

Невелика была их роль в политическом отношении, но весьма значительна в смысле защиты местного армянского населения и его древней культуры. В меликствах государственные налоги взимались своими средствами, суд и расправа чинились согласно старым народным обычаям. Меликства впоследствии оказывали содействие армянским освободительным движениям и поддерживали в них надежду на реальную помощь.

Меликства Гехаркуника остались вне поля зрения исследователей (мы не имеем в виду исследования о Мелик-Шахназарянах, так как они княжили в гаваре Сотк, в нынешнем Басаргечарском районе).

Важный документ о меликах Гехаркуника сохранился в четырех рукописях Матенадарана им. Маштоца. Согласно этому документу группа меликов и танутэров (старшин) Гехаркуника прибыла в 1513 г. в Татев и, ознакомившись с древними документами и устными свидетельствами братии монастыря, вновь подтвердила принадлежность гавара Гехаркуник епархии Татевского Монастыря. Документ подписали 10 человек. Спустя некоторое время добавили свои подписи еще несколько человек.

В настоящей статье рассмотрены вопросы, относящиеся к личностям, подписавшим документ, установлены место нахождения их резиденций и границы их владений. Автор собрал на месте богатый лапидарный материал, на основе которого выяснил, что из десяти лиц, подписавших документ, меликами являются лишь четыре человека, а остальные были танутэрами (старшинами). Автор составил родословное дерево нескольких поколений меликов, установил, где находились их резиденции и восстановил исторические названия нескольких сел.

S. G. BARKHOUDARIAN

LES MELIKS ET LES TANOUTERS DE GUEGHARKOUNI D'APRES UN DOCUMENT DU COUVENT DE TATHEVE

Le rôle, politiquement insignifiant, des méliks arméniens, sous la domination perse en Arménie orientale aux XVIe—XVIIIe siècles, fut néanmoins remarquable en ce qui put concerner la population arménienne tant par la préservation du patrimoine culturel national et l'exercice des fonctions administratives (levée des impôts et justice) d'une part, que, plus tard, par la contribution des méliks à la lutte émancipatrice, qu'ils voulurent réelle, des Arméniens, d'autre part.

Quoique l'histoire des méliks arméniens en général ait fait l'objet d'études sérieuses, celle des méliks de Guégharkouni (sauf pour Mélik-Chahnazarian du canton de Sod dans la région actuelle de Bassarguétchar) n'a jamais été abordée.

Quatre manuscrits arméniens du Maténadaran d'Erévan renferme un précieux document relatif aux méliks de Guégharkouni qui, accompagnés par plusieurs tanouters, se rendirent, en 1513, au couvent de Tathève. Y

ayant pris connaissance de documents anciens et entendu les témoignages des moines, la délégation décida de placer le canton de Guégharkouni dans le diocèse de Tathève. Le protocole établi porte la signature de dix personnes. D'autres signatures y furent rajoutées ultérieurement.

L'auteur de l'article s'attarde sur la personnalité de chacun des signataires dont il détermine la situation sociale. Un voyage d'études entrepris sur les lieux mêmes lui a valu de recueillir un grand nombre d'inscriptions lapidaires dont il ressort que les dix premiers signataires se composaient de 4 méliks et de 6 tanouters.

L'auteur propose de même un tableau généalogique et donne des précisions sur la résidence respective de chaque mélik et les anciens noms de plusieurs villages.

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՔՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՆՈՐ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո արևելագետների մոտ մեծ հետաքրքրություն է առաջացել քուրդ ժողովրդի մոտակա և հեռու անցյալի պատմության նկատմամբ: Պատմաբաններին առավելապես հուզում են քրդերի էթնոգենեզի հետ կապված հարցերը: Քեև այս ուղղությամբ վերջին տարիներս զգալի աշխատանք է տարված, սակայն եղած ուսումնասիրությունները դեռևս շատ հեռու են գոհացուցիչ լինելուց: Պատճառն այն է, որ դեռևս լրիվ կերպով չեն ուսումնասիրված և հրապարակ հանված քուրդ ժողովրդի պատմության համար առավել կարևոր նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուրները, որոնք հիմնականում գրված են արաբերեն, թուրքերեն, իսկ ավելի շատ պարսկերեն լեզվով¹:

Քրդագետները առանձնապես ընդգծում են, որ սելջուկյան ու իլխանական և հատկապես նրանց հաջորդող շրջանների պարսկալեզու պատմագրությունը հանդիսանում է այն հիմնական առաղծը, առանց որի հնարավոր չէ տալ քուրդ ժողովրդի միջնադարյան շրջանի պատմության սխտեմատիկ շարադրանքը: Քրդերի մասին մեծ չափով կարևոր տվյալներ և հատկապես պատմական որոշ հիմքի վրա ստեղծված լեզենդներ կամ գասթաններ կան ցրված նաև պարսկական զեղարվեստական գրականության էջերում: Բավական է նշել միայն, որ քրդերի միջիական ծագման մասին հնագույն լեզենդը մեզ է հասել Ֆերզուսու «Շահնամեի» միջոցով:

Քրդական ուղմիկ ցեղերի պատմության վերաբերյալ հարուստ տվյալներ պարունակող ընդարձակ պատմական երկասիրություններից բացի, XV—XVI դարերից սկսած հանդես են գալիս մի քանի պարսկալեզու քուրդ հեղինակներ, որոնք իրենց երկերով բացառապես փորձում են տալ ինչպես ամբողջ քրդերի, այնպես նաև առանձին ցեղախմբերի ծագման և Քուրդիստանի ու Պատմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա տեղի ունեցած ցեղային տեղաշարժերի պատմությունը:

Քուրդ պատմիչները մեծ մասամբ սերում էին ֆեոդալական հայտնի ընտանիքներից: Դրանցից առավել նշանավորները, որոնք թողել են ուշադրու-

¹ Մենք ի նկատի ունենք, իհարկե, առաջին հերթին, ամբողջական, պատմական երկասիրությունները: Այլապես, պակաս կարևոր նշանակություն չունեն նաև XIV—XVIII դդ. հայ պատմիչների երկերում, տարբեր հեղինակների գրչին պատկանող ժամանակագրություններում, ձեռագրաց հիշատակարաններում և այլ մատենագրական աղբյուրներում ցրված բազմաթիվ, կրթման նույնիսկ խիստ մանրամասն տվյալները: Հայկական աղբյուրները չափազանց մեծ և հարուստ նյութ կարող են մատակարարել քրդերի, ինչպես վաղ շրջանի, այնպես նաև վերջին հարյուրամյակների պատմության ուսումնասիրման համար:

թյան արժանի պատմական երկասիրություններ, Մուլլա Իզրիս և Շարաֆ խան Բիթլիսիներն են՝ Բաղդադի ցեղից, և Մահմուդ խան ու Աբդ-ալ-Ռազզակ բեկ Դունբուլիները՝ Խոյի Դունբուլի ցեղից: Մուլլա Իզրիսը գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը, սկզբից մինչև Սուլթան Սելիմ Ա-ի ժամանակները, որ վերնագրված է «Հաշի-բեհեշի» կամ «Քարիխ-ե ալ-ե Օսման»: Շարաֆ խանի «Շարաֆնամե» խորագիրը կրող երկհատոր պատմական երկասիրությունը, որի առաջին հատորն ամբողջությամբ նվիրված է քրդական ցեղերի պատմությանը, իսկ երկրորդը 1290—1596 թթ. Իրանի, Թուրքիայի և Միջին Ասիայի քաղաքական անցուղարձեերի ժամանակագրությունն է, լայնորեն ծանոթ է արեւելագիտությանը, ունի մի քանի հրատարակություններ և ֆրանսերեն, թուրքերեն և այլ լեզուներով կատարված թարգմանություններ:

Դունբուլի պատմիչները սակայն այդքան մեծ ճանաչում չունեն, զբանցից ավելի հայտնի է Աբդ-ալ-Ռազզակ բեկը (1762—1827), որը որդին էր Նադիրի հայտնի զորավարներից, Խոյի Դունբուլի ցեղի առաջնորդ Նաջաֆ-կուլի խանի, որ հետո նշանակվել էր Քավրիզի բեկլարբեկիության բարձր պաշտոնում: Աբդ-ալ-Ռազզակի անունով հայտնի են մի քանի ծավալուն աշխատություններ, որոնցից առավել ճանաչված է Ղաջարների վաղ շրջանի պատմությունն ընդգրկող և «Մուասիր-ե սուլթանիյե» խորագիրը կրող երկհատոր երկասիրությունը, որ լույս է տեսել 1826 թ. Քավրիզում և հանդիսանում է պարսկական տպագրության առաջնեկը: Անտիպ երկերից հայտնի են Ֆաթհ-Ալի շահի պալատական բանաստեղծներին նվիրված «Նիզարիսթան-ե Դարա» և իր անձնական հուշերը պարունակող «Քաջրիբաթ ալ-ահրար վա թասլիաթ ալ-արբար» խորագրերով ձեռագրերը²:

1937 թ. հրատարակած մի հոդվածում արևելագետ Վ. Մինորսկին տեղեկացնում էր, որ Աբդ-ալ-Ռազզակի գրչին է պատկանում նաև մի այլ աշխատություն, որը պետք է նվիրված լինի քրդական Դունբուլի ցեղի առաջնորդներին, այսինքն հեղինակի նախնիների պատմությանը³: Ավելի ուշ Իրանի մեջլիսի գրադարանի ցուցակից պարզվում էր արդեն, որ իրոք կա այդպիսի աշխատություն, որ վերնագրված է «Քարիխ-ե դանարիլե»⁴, Ազգարիի հաղորդմամբ այդ աշխատությունը կոչվում է նաև «Ռիազ-ալ-Ջաննա»⁵: 1949 թ. լույս տեսած մենագրական աշխատության ներածական գլխում պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկին, խոսելով Աբդ-ալ-Ռազզակի հիմնական աշխատության՝ «Մուասիր-ե սուլթանիյե»-ի աղբյուրագիտական նշանակության մասին, հիմք ունենալով Մինորսկու հոդվածը, հիշում է նաև «Քարիխ-ե դանարիլեն», տողատակում տեղեկացնելով, որ Օ. Լ. Վիլյեկու վկայությամբ, այդ աշխատության մի ընդօրինակությունը պահպանվում է Երևանի Մատենադարանում⁶:

² C. A. Storey, Persian Literature. A bio-bibliographical survey, London, 1953, v. I, part 2, p. 334.

³ BSOS, IX/1, 1937, էջ 254, հմտ. C. A. Storey, Persian Literature... v. I, part II, p. 1299.

⁴ قهرست کتابخانه مجلس شورای ملی تألیف یوسفی اعتصامی، تهران، ۱۳۱۱، ص ۳۱۵

⁵ C. A. Storey..., էջ 1299:

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феод. отнош. в Азербайджане и Армении в XVI—начало XIX вв. Л., 1949, стр. 43.

1957 թ. Մատենադարանի ձեռագրատան ամբողջ Արաբատառ ֆոնդի ձեռագրերը մեկ առ մեկ ստուգելուց հետո, պարզվեց, որ հիշյալ ձեռագիրը բուլղոսից այլ վերատառությամբ և սխալ նկարագրությամբ գրանցված հայկական ֆոնդի 7938 համարի տակ:

Ձեռագրի ուշագիր ուսումնասիրությունից հայտնի դարձավ, որ իրոք 251 թերթերից բաղկացած այս ստվար մատյանի վերջին 222բ—249բ էջերում կա Աբդ-ալ-Ռազզակի Դունբուլի ցեղապետների տոհմական պատմությանը նվիրված մի աշխատության գեղեցիկ նասիս գրությամբ կատարված ընդօրինակությունը:

Մույն բնագրի, ինչպես նաև ամբողջ ձեռագրի, որ այժմ գրանցված է արաբատառ ֆոնդի 622 համարի տակ, համառոտ նկարագրությունը առաջին անգամ տվել ենք 1957 թ. Տաշքենդում գումարված Սովետական Արևելագետների առաջին կոնֆերանսին ներկայացված զեկուցման մեջ⁷:

Թեև առայժմ մեր տեղեկությունները «Քարիխ-ե դանարիլի» մասին սահմանափակվում են միայն մատենագրական տվյալներով, առանց մատնանշելու որևէ ձեռագիր, և մեր բնագիրն էլ որևէ վերնագիր կամ անվանում չունի, սակայն այն հանգամանքը, որ այնտեղ շարադրված է Դունբուլիների տոհմական պատմությունը, թույլ է տալիս ասելու, որ տվյալ ղեպը մենք գործ ունենք «Քարիխ-ե դանարիլի» մի ուշագրավ ընդօրինակության հետ:

Բովանդակության որոշ նմանություն է նկատվում նույն հեղինակի անձնական հուշերը պարունակող «Քաջրիբաթ-ալ-ահրար վա թասլիաթ-ալ-արբարի» և սույն բնագրի միջև: Սակայն ուշագիր համեմատությունը Բրիտանական թանգարանում պահվող ձեռագրի Չաուս Ռիոյի կողմից տրված նկարագրության հետ, ցույց տվեց, որ զբանք բուլղոսից այլ կառուցվածք ունեն և ղեպերի ու ղեմքերի մասին տեղեկությունները մատուցված են նյութերի այլ դասավորությամբ ու միանգամայն տարբեր շարադրությամբ:

Մեր բնագիրը սկսվում է հետևյալ խոսքերով.

بسم الله الرحمن الرحيم. باز نمودن احوال قبيله واجداد جامع نسخه بديع بنياد يقول حاوی الاوراق المتمسك بجبل النبي و الوصى ابن نجفلى النبلى عبد الرزاق عفى الله تعالى عنه...

«Հանուն գթառատ և ողորմած աստծո: [Մա է] սկիզբը այս նորաստեղծ մատյանը կազմողի և ինչպես ասված է գրքի էջերում, մարգարեի սերնդի հետ կապված, Նաջաֆկուլի Դունբուլիի որդի Աբդ-ալ-Ռազզակի տոհմի և պապերի պատմության, — թող ամենակարողն աստված ների նրան» (էջ 224բ):

Այդ պատմությունը Աբդ-ալ-Ռազզակն սկսում է Սեֆյան հարստության սկզբնավորման շրջանում Կուրմանջի քրդերի խոշոր ցեղերից մեկի՝ Դունբուլիների մուսուլմանական շիա աղանդին հարելու մասին տրվող համառոտ նկարագրությամբ: Այս անմիջապես անցնում է իր մեծ պապի՝ երկրորդ Սալման-խալիֆի պատմությանը, ընդգծելով նրա խաղացած մեծ դերն ու կատարած

⁷ Տե՛ս Папазян А. Д., Историкографическая ценность персидских рукописей Гос. Матенадарана, «Материалы I Всесоюзной конференции востоковедов», Ташкент, 1958, 2. Փ ա փ ա զ յ ա ն, Մատենադարանի պարսկ. ձեռագրերի պատմագրական արժեքը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 234:

քաջագործությունները XVII դարի սկզբներին, թուրքերի դեմ մղվող կռիվների ընթացքում (էջ 226ա—226բ)։

Այնուհետև խոսում է իր պապի՝ Շահբազ խանի մասին, որ խոյում իշխում էր մինչև 1724 թվականը և սպանվեց թուրքերի ձեռքով քաղաքի պաշարման և ավերման ժամանակ (էջ 226բ—227ա)։ Աբդ-ալ-Ռազզակը մեծ վարպետությունը շարադրված տասնյակ էջեր է նվիրում հատկապես իր հորը՝ Նաջաֆկուլի-խանին, որը նադիր շահի անվանի զորավարներից էր։ Նա մասնակցել էր նադիրի բոլոր արշավանքներին և ապա նշանակվել Քավրիզի բեկլարբեկի (էջ 228ա—237բ)։

Առանձնապես կարևոր են պատմության այն էջերը, որոնք վերաբերում են նադիրից հետո մինչև Ղաջարների իշխանության գլուխ անցնելն ընկած ժամանակաշրջանի քաղաքական անցքերի նկարագրմանը։ Մանրամասն նկարագրված են Մուրթուզակուլի-խանի նադիրի ձեռքով սպանության հանգամանքները։ Ապա խոյի խանության նրա որդի՝ Շահբազ-խանին հանձնելը, Շահբազ-խանի հավատարմություն հայտնելը Աղա-Մուհամմադ խանին, նրա մահը և այլն։ Մեծ տեղ է հատկացված նաև Աբդ-ալ-Ռազզակի եղբոր՝ Ֆազլ-Ալի բեկի Շիրազից վերադարձի նկարագրությանը և այդ կապակցությամբ Զանջանի Զուֆեհարխանի հետ Նաջաֆկուլի-խանի մղած կռիվների պատմությանը, որն ավարտվում է Քավրիզի 1780 թ. մեծ երկրաշարժի և եղբոր զոհվելու նկարագրությամբ։

Ահա այս դեպքերից հետո է, որ Աբդ-ալ-Ռազզակը նորից մեկնում է Շիրազ, ըստ երևույթին, եղբոր ընտանիքի զործերը տնօրինելու, որին նա ցան-

կացել է հատուկ գլուխ նվիրել, վերնագրելով այն այսպես.

ورود مؤلفی و اظهار سوز و گداز در جدائی یاران

«Տողերիս գրողի մուտքը Շիրազ, բարեկամների տեղափոխման, նրանց սգո և դառն վշտի և հարազատներից անջատվելու պատմությունը» (էջ 249ա)։ Սակայն հենց այստեղ էլ, 249բ էջի սկզբում ավարտվում է մեր բնագիրը։

Պարզ է, որ աշխատությունը այսպես չէր կարող ավարտված լինել։ Այս վերնագրից հետո ըստ պարսկական միջնադարյան պատմագրության ավանդների, որոշ ալլաբանական ներածական խոսք է ասված, որին պետք է հաջորդեր բուն պատմությունը։ Այնինչ բնագիրը ավարտվում է հետևյալ բնյթով՝

ببال مرغ بستم نامه سردارم سوی یارش
گر انبار است مینترسم بگشاید بمنقارش

և կնքված է Ահմադ-խանի որդի Ռուստամ-խանի կնիքով։ Դժվար է ասել հեղինակն է կիսատ թողել զործը, թե՛ ընդօրինակությունն է թերի։ Պարզ է, սակայն, որ մենք գործ ունենք անավարտ բնագրի հետ։

Աբդ-ալ-Ռազզակի այս զործը ևս, իր մյուս աշխատության նման, շարադրված է պարսիկ դասական պատմագրությանը հատուկ շափաղանց խրթին և վերամբարձ ոճով և խիստ ծանրաբեռնված է բազում էջեր զբաղեցնող ներբողագրությամբ և արարական խրթնարանությամբ։ Բնագիրը բազմիցս ընդմիջարկվում է ընդարձակ շափածո հատվածներով։

«Քարիխ-և դանարիլի» առաջին էջը (ձև. № 622, էջ 222բ)

* * *

«Քարիխ-և դանաբիլի» բնագրի որոնումը առիթ հանդիսացավ մի նոր հեղինակի՝ Ահմադ-խան Գունբուլիի որդի Ռուստամ խանի երկու ստվար աշխատությունների բնագրերի հայտնաբերման, որոնք նշված ձեռագրի հիմնական մասն են կազմում և գրադեցնում են 1բ—220բ էջերը:

Այդ երկու աշխատություններն էլ ընդօրինակված են հեղինակի պատվերով Քենդանի Միրզա Սալեհի մադրասեում, նույն մադրասեի աշակերտ Ալի-Աբրար Քաֆրեշիի ձեռքով, հիշրեթի 1266 (1850) թվականին, բավական անվարժ նասիվիղ գրությամբ և ուղղագրական կոպիտ սխալներով:

Ձեռագրի սկզբի 173 թերթերը ընդգրկում են Ռուստամ-խանի «Իշարաթ-ուլ-մազահիր» (اشارات المذاهب) («Ակնարկներ հավատքների մասին») պատմա-դավանաբանական աշխատությունը: 174ա—178ա էջերում պատկերված են աստղագուշակության դանազան տախտակներ և աղյուսակներ: 178բ էջում տրված է գրքի հեղինակի բախտի գուշակությունը, կատարված վերոհիշյալ թվականի դիհաջջա. ամսի սկզբին (1850. X. 8):

صورت زايجه طالع واقف و مؤلف هذ الكتاب رستم خان ابن احمد خان
الد نبلي انشا الله پدرو پسر و مادر بعمر طويل برسند پدرو مادر از اولاد
برخوردار باشند.

«Այս է պատճենը գրքիս հեղինակ և նվիրող (վակֆ անող) Ահմադ-խան Գունբուլիի որդի Ռուստամ խանի ծննդյան գուշակություն: Աստուծո կամեցողությամբ թող հայրը, որդին և մայրը երկար տարիներ ապրեն և ծնողները իրենց որդիներից զոհ և երջանիկ լինեն»:

178ա—220բ էջերում Ռուստամ-խանի երկրորդ՝ ղուտ դավանաբանական աշխատությունն է, որ վերնագրված է «Իշարաթ-ուլ-ադիան—الاديان» («Ակնարկներ կրոնների մասին»): 221ա էջը մաքուր է, 221բ, 222ա էջերում կա հեղինակի բախտի մի ավելի ընդարձակ գուշակություն, որի սկզբում ասված է.

صورت زايجه طالع واقف هذ الكتاب رستم خان ابن احمد خان النبلي
يحيى كرد كرمانيج عيسى بکلوشمسي و يرمكي روز دوشنبه غره رجب المرجب
موافق (!) بلدة طيبة دارالصفای خوی مطابق ايت ايل تركى سنه هزار و
دويست و شصت از [ين] فرار است اوضاع كواكب كه در ذيل مرقوم گشته
انشا الله بعمر طويل برخوردار باشد و قدمش بروالدين مبارك و ميمون گردد
بحق نبی و الوصى آمين يارب العالمين...

«Այս է գրքիս նվիրողի՝ Ահմադ-խան Գունբուլի-Ցահյայի որդի, Կուրմանջի քուրդ, Իսարեկլու, Շամսեղի և Բարմաթի Ռուստամ-խանի բախտի գուշակության պատճենը: Գրված ռաջաբ ամսի սկզբին՝ եկուշաբթի օրը, աղնվարարո և գեղածիծաղ հոռլ քաղաքում, թուրքաց շան տարում, որ համապատասխանում է հիշրեթի 1266 և հազկերտյան 1219 թվականին (1850.IV.12): Իսկ աստղերի դասավորությունը այնպես է, ինչպես ստորև նկարագրված է: Աստուծո

կամեցողությամբ թող երկար տարիների արժանանա և ծնունդը ծնողներին շնորհավոր լինի»:

Ձեռագրի 222բ—249բ էջերն ընդգրկում են Աբդ-ալ-Ռազզակ իրն-Նաջաֆ-կուլի-խան Գունբուլիի մեղ արդեն ծանոթ աշխատությունը: 249բ էջի աղատ մասում կան Գունբուլիների նախնիներին վերաբերող շափածո տողեր, իսկ 250ա—253բ էջերում, որոնցով ավարտվում է ձեռագիրը, հավանաբար Ռուստամ-խանի ձեռքով, գրանցված են մի քանի ճանապարհորդական նոթեր:

Ձեռագիրը մի քանի տեղ կնքված է Ռուստամ-խանի կնիքով. հատկապես առանձին բնագրերի սկզբից և վերջից: Երկու աշխատությունների սկզբում, գրքի նվիրման կամ ժառանգման մասին կատարված է վակֆային արձանագրություն, համարյա նույն բովանդակությամբ: Ահա այդ արձանագրություններից մեկը, որ գրված է «Իշարաթ-ուլ-մազահիրի» սկզբում.

اين كتاب مسمى باشارات المذاهب راوقف اولاد نموده و صيفه صحيحه
شرعى جارى شده رستم خان ابن احمد خان باين شرط كه دائم در خانه اولاد
خود باشد باحدى امانت ندهند هر كس خواسته باشد نسخه از روى اين بردارد
بايد باز از خانه بيرون نبرند در خانه اعلم اولاد باشد انشاالله تعالى عالم هميشه
در خانواده بوده اند و باشند بقدر قوه علاوه نمايند و عبارات را آرايش دهند و
علاوه نمايند و هر كس كه خيانت نمايد بلعنت خدا گرفتار شود و اين نوشته
و وقفيت را بردارند بلعنت خدا گرفتار شوند اميد وارم كه [در] صحت اين
كتاب كوشند در كمال عزت نگاه دارند و وقفيت اجرا (!) دارند از قرار نوشته
عمل نمايند.

تحریر آفی پنجم شهر ذيقعدة الحرام روز پنجشنبه مطابق ايت ايل سنه ۱۲۶۶
مهر—عيدہ الراجی رستم ابن احمد

«Իշարաթ-ուլ-մազահիր» («Ակնարկներ հավատքների մասին») վերնագրերով այս գիրքը Ահմադ-խանի որդի Ռուստամ-խանը, ճշմարիտ շարիաթական սիդայով անցկացնելով, կտակեց (վակֆ արեց) իր ժառանգներին, պայմանով, որ միշտ իր որդիների տանը մնա, որևէ մեկի մոտ պահ չտրվի, և ով որ ցանկանա ընդօրինակել, պետք է տնից դուրս չտանի: Գիրքը պետք է մնա բոլորից ավելի ուսյալ ժառանգի տանը: Շնորհիվ աստուծո ուսյալ մարդիկ միշտ էլ մեր գերդաստանում եղել են և կլինեն: Թող իրենց ուժերի ներածի շափով [զործը] շարունակեն և լեզուն գեղեցկացնեն: Ովքեր որ հակառակ են և այս վակֆը անտես տանեն կամ արձանագրությունը ջնջեն, այդպիսիք թող աստուծո անեծքներին արժանանան: Հուսով եմ, որ կաշխատեն սրբազրել գիրքը, սրբությամբ կպահպանեն իմ այս կտակը և կվարվեն համաձայն այս գրության: Գրվեց 1260 թ. զիկա՛ղա ամսի 5-ին, հինգշաբթի օրը (1850.XI.12): Կնիք՝ «հուսացող ծառա Ահմադի որդի Ռուստամ» (էջ 1բ):

Գրքի հեղինակի մասին մեր տեղեկությունները սահմանափակվում են միայն «Իշարաթ-ուլ մազահիրի» 60ա—62ա էջերում, իր իսկ հեղինակի հաղորդած տվյալներով: Այդ էջերից տեղեկանում ենք, որ հեղինակը երկու տարեկան հասակում կորցնում է հորը և մնում է մոր խնամքի տակ: Վերջինս էլ

իր հերթին նրան հանձնում է խորասանցի Հասան անունով մեկի խնամակալությանը: Հինգ տարեկան հասակում, քառասուն օրվա ընթացքում նա սովորում է կարգավ պարսկերեն: Պատանեկան տարիքում մեծ հետաքրքրությամբ ընթերցում է կրոնական գրականություն և խորանում կրոնա-բարոյագիտական հարցերում:

Ուշագրավ են կրոնական հարցերի վերաբերյալ Ռուստամ խանի մտորումները, որոնք ի վերջո հանգում են կրոնի, որպես պետությունների ձեռքում գաղափարական զենքի, սոցիալական էության բացահայտմանը:

Ահա թե ինչ է գրում նա այդ մասին.

در طلب مردحق بودم اوصافشان را در کتابها دیده بودم راه مرد خدارا بی پایان دیدم سراسر تنک و خطرناک در ظاهر رهبری ندیدم در کتب ادیان برهانی نبود که عقل قبول نماید بیا و ببین حرف [ایشان] بی اعتبار بنظر آمد و رفتم ندیدم باز رفتم صلاح در آن دیدم که علمای ملل مختلف را به بینم اختلاف بی پایان احوال اخلاق بی معنی زیاد دیدم بعضی بطریق میراث دست بشاخ ضعیف زده طایفه بجهت بی روی خاطر و بیم جان پای برکن لرزان نهاده جماعتی که علمای عربان باشند برای مال دنیا و بلندی مرتبه تکیه باستخوان پوسیده کرده و مرده چندرا پیشوای خود ساخته و نام دین داری بر خود بسته و اختلاف در شناختن خالق و ابتدای خلقت و انتهای کار بی نهایت بعضی... بهیچ اکتفا نموده منبع الوجود را انقی کرده بت بزرگ از نیستی ساخته بعضی نیستی را اهریمن گفته هستی را یزدان بعضی که دارند و بر آرند (?) که حضرت نوربخش عالم را که از هر آن هزاران جلوه دارد ملک طلاس گفته اند قومی بعداوت او را شیطان میخو انند دیدم که اول تکلیف که بر جمیع مخلوقات که شده است شناخت خداست اول بنای عداوت را بعداوت یکدیگر بخدای یکدیگر گذاشته اند... بعداوت و ضدیت یکدیگر راهی گرفته که من راه حق را گرفته ام و دیگر باطل در آرایش خود و نکوهش دیگران حرف میزنند از دین داری اثری ندیدم در مدت قلیل یکصد و هشتاد شهر از ولایت روم و روس و ایران و هبش و زنک و عرب گردیدم قرار دادم که علمای هر مذهب به بینم دیدم که حرف بگوش ایشان نمی رود دایم در مشاطگی خود و برهم زدن کیش دیگران می باشند که تخریب کار بی قاعده آسان است در همین بلا مبتلا مانده اند ثواب یکی و گناه دیگری و حلال آن و حرام این هر دو لغو باطل بنظر آمد اول جمیع مذاهب نظر کردم حیلۀ پادشاهان دیدم...

«Փնտրում էի իսկական մարդկանց, որոնց գովքը գրքերում էի միայն հանդիպել: Աստծո մարդու ճանապարհը անվերջ և ծայրից ծայր նեղ ու վտանգավոր տեսա և առանց ուղեցույցի: Կրոնական գրքերում ես մարդկային միտքը

համոզող խոսքեր չգտա, և արի տես որ նրանց խոսքը ևս իմ աչքին անարժեք թվաց: Ուստի ես որոշեցի տարբեր կրոնների գիտունների հետ հանդիպել, մեծ հակասություններ և շատ անիմաստ բարբեր տեսա: Ոմանք ժառանգաբար ձեռք են նետում անզորության ճյուղին, ուրիշները մտքին ենթարկվելու համար և վախենալով հոգուց, երբեմն հիմքի վրա են կանգնած, իսկ մի այլ խումբ, որ «մերկ գիտուններն» են, աշխարհիկ հարստության և բարձր դիրքի համար հենվում են փտած ոսկորների վրա և մի քանի մեռյալների իրենց առաջնորդն են դարձրել ու հավատացյալներ են անվանում իրենց: Եվ առհասարակ մեծ է նրանց տարածայնությունը արարչի և արարչագործության և աշխարհի վախճանի հարցում: Ոմանք էլ ունայնությամբ են բավարարվել, գոյության ակունքն են սրբացրել և ունայնությունից իրենց համար մեծ կուռք են սարքել, իսկ ոմանք անզոն անվանում են Ահրիման, զոն՝ Յազդան: Ոմանք որ... ունեն երկիրը լուսավորողին, որ ամեն վայրկյան տարբեր գույներով է փայլում, Մալաք-Քավուս են անվանում, իսկ ուրիշները նրանց թշնամաբար սատանա են կոչում: Տեսա նաև, որ բոլոր արարածներից պահանջվում է միայն ճանաչել աստծուն, սակայն մարդիկ իրար նկատմամբ ունեցած թշնամանքը միմյանց աստծու նկատմամբ են զրսևորում... մեկը մյուսին թշնամի և հակառակ ճանապարհով են ընթանում և յուրաքանչյուրը պնդում է, որ իր ուղին ճիշտ է, իսկ մյուսինը սխալ: Իրենց գովում են և հակառակորդին պարսավում, և այսպես ձշմարիտ հավատացյալ ես շտեսա:

Կարճ ժամանակի ընթացքում ես եղա Ռումի (Քուրբիա), Ռուսաստանի, Իրանի, Հարեջստանի, Զանդիրարի և արաբական երկրների 180 քաղաքներում: Ռոշել էի, որ բոլոր կրոնների առաջնորդների հետ հանդիպեմ: Սակայն տեսա, որ նրանցից ոչ մեկը խոսք լսել չի ուզում: Նրանք միայն իրենց զեղեցկացնելով և հակառակորդին սևացնելով են զբաղված: Եվ քանի որ անկարգ գործը խանդարելը հեշտ է, նրանք բոլորն էլ ենթարկված են այդ պատուհասին: Մեկի արդարացումը և մյուսի դատապարտումը, մեկի ընդունումն ու մյուսի զրժումը, երկուսն էլ ինձ մերժելի թվացին, և երբ լավ ուսումնասիրեցի բոլոր կրոնների արմատները, զրանց բոլորի հիմքում թագավորների բռնությունն ու նենգությունը տեսա»:

Այս եզրակացությունից հետո Ռուստամ խանը պաշտպանում է կյանքում միշտ բարուն հետևելու սկզբունքը, լավ իմանալով, որ «կյանքի քաղցրությունները միշտ դառնությամբ շաղախված պետք է լինեն»: Ինքն իրեն խրատում է ցանկությունների զերի շինել. նշելով միաժամանակ, որ «այսպիսի մտորումները նման են աղի ջրի, որքան խմես, այնքան ծարավդ կսաստկանաս»: Այնուհետև երկար խոսում է աշխարհի ունայնության, կյանքի անցողիկության մասին, մերթնդմերթ այս հետաքրքիր խորհրդածությունների արանքում տալով նաև որոշ կենսագրական տեղեկություններ:

... آنچه بر اقم رسیده است احدی را شریک خود نمی داند که نوکری چهل ساله نان یک روزه را انداد دایم سفری در جنگهای روم و روس و افغان و از یک و عرب و خدمت چهار پشت سلاطین عظام نمودن باعث آسایش یکروزه نشد و در یکروز املاک موروئی عوض خدمات چهل ساله ضبط دیوان گشته قوت لا یموت که از بابت اجاره املاک باسم مواجب میدادند قطع نموده اند و ازدو کرور دولت موروئی حبه خرج ننموده شکر منت باری که آنچه اهل عالم

از نکا پوی آن می باشند نصیب شد مدت عمر بایار وفادار بی مانند پاک بسرشد
 و اولاد خوب خداوند عالم داد و عروسبهای خوب از برای اناث و ذکور
 اولاد نمودم و عمارتهای عالی ساختم و باغات مینو نشان نشاندم و رساندم و
 ثمرش را ندیدم و نخوردم و تمامی زیارتگاههای عالم را زیارت نمودم و
 بخدمت بزرگان ظاهری و باطنی مشرف شدم...

Ռուստամ խան իրն-Ահմադ խան Գունբուլի (ձեռ. № 622, էջ 61ա)

«Այն ինչ որ կյանքում բաժին է ընկել տողերիս գրողին, թող ոչ ոք այդ
 բանում նրան չընկերակցի: Որովհետև քառասուն տարվա ծառայությունը ինձ
 մեկ օրվա հաց անգամ չափեց: Միշտ մասնակցել եմ արշավանքների, մերթ
 թուրքաց, մերթ ուսանների, աֆղանների, ուզբեկների կամ արաբների զեմ մղվող
 պատերազմների ժամանակ: Իրար հաջորդող չորս թագավորների եմ ծառայել
 և փոխարենը մեկ օրվա հանգիստ ձեռք չեմ բերել: Եվ ահա մի օր էլ իմ հայ-
 բնիք մուլքերս խորխուր իմ քառասուն տարվա ծառայության հարբունիս
 գրավվեցին և օրապահիկս, որ որպես ոռնիկ ստացվում էր մուլքերի վարձա-
 կալական գումարներից, կտրվեց: Եվ այսպես 200.000 հայրական ժառանգու-
 թյունից ես մի հատիկ անգամ չեմ ծախսել:

Փառք ասածու, սակայն, որ այս բոլորով հանդերձ, այն ինչի որ մարդիկ
 ձգտում են ունենալ աշխարհում, աստված շնորհել է ինձ: Ամբողջ կյանքս անց
 եմ կացրել աղնիվ և հավատարիմ կնոջ հետ: Աստված լավ զավակներ է պար-
 գեկել ինձ և բոլորին էլ, թե՛ տղաներիս, և թե՛ աղջիկներիս հաջող ամուսնություն
 եմ արժանացրել: Շքեղ ապարանքներ եմ կառուցել և դրախտակերտ այգիներ

անկել, որոնց պտուղները սակայն չեմ տեսել և չեմ ճաշակել: Շրջել եմ աշ-
 խարհի բոլոր սրբավայրերը և տեսել բազմաթիվ անվանի մարդկանց»:

Վերը մեջբերված կենսագրական տեղեկությունները, և ձեռագրում ցրված
 այլ տվյալներ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Ռուստամ-խանի հայրը եղել է
 հույի Ահմադ-խան Գունբուլին, որը նազիրից հետո մինչև 1886 թվականը իշ-
 խում էր խոյում և շրջակայքում, հանդիսանալով Ատրպատականի ամենաազ-
 դեցիկ խաներից մեկը և քրդական Գունբուլի ցեղի առաջնորդը: Նշված թվա-
 կանին նա եղբոր՝ Սալման-խանի և մեծ որդու հետ ղավադրաբար սպանվեց
 հարևան ազրբեջանական խաների ձեռքով:

Սակայն աշխատության այն մասում, որտեղ Ռուստամ խանը խոսում է
 իր անմիջական նախնիների մասին և թվարկում է Ահմադ-խանի որդիներին,
 նա իր անունը այնտեղ չի հիշատակում, ըստ մեր աղբյուրի Ահմադ-խանի սպա-
 նությունից հետո «աշխարհում նրանից 8 որդի մնաց» (էջ 88բ), իսկ երբ նա
 թվարկում է, հիշում է միայն 7 անուն. Հուսեյն-կուլի խան, Ջահվար-կուլի խան,
 Ալի-Մուրադ խան, Քյալբ-Ալի խան, Քյազիմ բեկ, Հաջի Շեյխ-Ալի խան և Ա-
 միր-Ասյան խան: Պարզ չէ, 8-րդը նա հաշվում է սպանված ավագ որդուն՝ Հու-
 սեյն փաշային, որի անունը նա մի անգամ է հիշում թավրիղի պաշարմանը
 մասնակցելու կապակցությամբ (էջ 87բ), թե՛ այստեղ պետք է ավելացնել հենց
 իր՝ Ռուստամ խանի անունը: Եթե ի նկատի ունենանք, որ խոսքը Ահմադ-խանի
 սպանությունից հետո մնացած որդիների մասին է, ապա կարելի է մտածել,
 որ 8-րդը ինքը հեղինակն է, քանի որ ավագ որդին այդ ժամանակ արդեն չկար-

եթե պայմանական կերպով ընդունենք, որ Ռուստամ-խանի հայրը վերո-
 հիշյալ Ահմադ-խանն էր, իսկ նրա մահվան ժամանակ Ռուստամը 2 տարեկան
 է եղել, ուրեմն նա պետք է ծնված լինի 1784 թվականին: Այն փաստը, որ հի-
 ջրեթի 1216 (1801—1802) թ. տեղի ունեցած կոիվների մասին Ռուստամ խանը
 խոսում է որպես ակնապետի (էջ 92ա), իրոք գալիս է վկայելու, որ նա պետք
 է ծնված լինի 1784—1785 թվականներին: Մի այլ տեղ նա վկայում է, որ 17
 տարեկանից նա եղել է զինվորական ծառայության մեջ: 40 տարի ծառայել է
 իրար հաջորդող 4 թագավորների (էջ 62ա): Եվ իրոք, եթե դարասկզբին նա մաս-
 նակցում էր կոիվների, ուրեմն շարադրման ժամանակ նա արդեն քառասուն
 տարվա ծառայության անցյալ ուներ, որը վերաբերում էր Աղա-Մուհամմադ
 խանի, Ֆաթհ-Ալի շահի, Մուհամմադ շահի և Նասր-էղ-դին շահի ժամանակ-
 ներին:

Չեռագրի 51բ էջում Ռուստամ խանը տվել է վերջին Գունբուլիների հա-
 ջորդական անվանացանկը՝ սկսած իր ժամանակներից մինչև XVI դարի սկզբը-
 ներին Շահ խամայիլի օրոք հայտնի դարձած Սալման խալիֆեն: Հետագա մի
 ընթերցողի կողմից ջնջված է այս ցուցակի առաջին անունը և տեղը զրված
 «Ահմադ խանի որդի Ռուստամ խան», որից հետո կա մի անընթեռնելի անուն.
 իսկ շարունակությունը այնպես է, ինչպես ձեռագրում նախապես զրված է և-
 դել: Ուղղումը հավանաբար կատարվել է Ռուստամ խանի որդիներից մեկի ձեռ-
 քով, որը քիչ հետո լուսանցքում այլ հավելումներ է կատարել: Սրբագրողը նը-
 պատակ է ունեցել այդ ցուցակի վերջում դնել Ռուստամ խանի անունը, ինչ որ
 հեղինակը համեստորեն հիշատակության արժանի չի համարել և Գունբուլիների
 առաջնորդների ցուցակն ավարտել է Հուսեյն կուլի խանի որդու՝ Սալման խանի
 անունով, որը 1842 թ. վերագրվածով Ռուսաստանից և նշանակվեց խոյի հաքիմ

(էջ 91ա): Այնպես որ կատարված ուղղումը ճիշտ չէ և ոչնչով չի օգնում ճշգրտելու Ռուստամ խանի հոր ինքնությունը:

Կարգալուծ Ռուստամ խանի այս գույգ աշխատությունները, մենք տեսնում ենք, որ զինվորականի պաշտոնը չի խանդարել նրան զբաղվելու նաև հին կրոնների ուսումնասիրությամբ և, ինչպես ստորև կտեսնենք, խորանալու հատկապես հին իրանցիների՝ յազդանիների կամ յազդանփարասիների հավատալիքների ուսումնասիրության մեջ:

Մեր ձեռքի տակ գտնվող երկու բնագրերի վերնագրերից կարելի է կռահել, որ դրանք երկուսն էլ դավանաբանական-կրոնական բովանդակություն ունեն: Իրականում սակայն, գրանցից երկրորդն է միայն, որ բովանդակում է հին իրանական հավատալիքների մասին բավական ընդարձակ քաղվածքներ զանազան աղբյուրներից և հատկապես զրադաշտական գրականությունից: Անշուշտ այս աշխատությունը որպես XIX դարի առաջին կեսում Իրանում կատարված ուսումնասիրություն, ուշադրության արժանի երևույթ է, սակայն որպես պատմական սկզբնաղբյուր՝ առանձին հետաքրքրություն չի ներկայացնում:

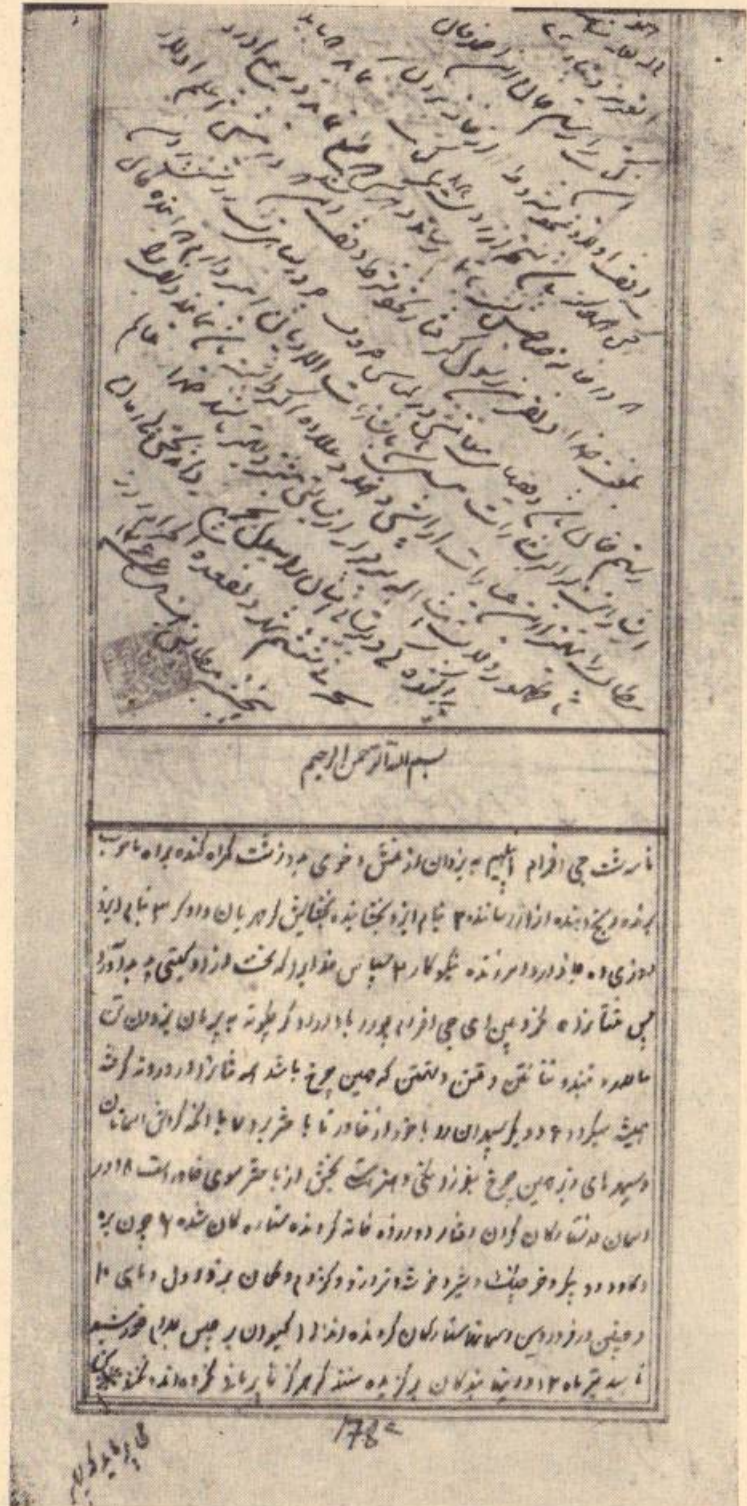
Այլ բնույթ ունի, սակայն, առաջին աշխատությունը, որ անհամեմատ ավելի ընդարձակ է ու բազմաբովանդակ: Այս աշխատության սկզբի և վերջի մասերը նույնպես նվիրված են հին իրանական կրոնի պատմությանը: Նախապես Իրանի առասպելական թագավորների շարքը, ըստ Շահնամի թվարկելուց հետո, հատուկ զխում, որ վերնագրված է «Պարսիկ թագավորների կրոնի մեկնությունը, որոնց Ատրհուշանգ, Ահուշանգ, Հուշանգ կամ Ահուշ-Մեհարադ էլ են ասում»⁸, մեկնաբանում է հին Իրանի նախազրադաշտական հավատքը: Հաջորդ գլուխը վերնագրված է «Դուրբույիների և պարսիկների կրոնի մեկնության սկիզբը, որոնց կոչում են նաև իրանցիներ»⁹: Հեղինակը նախապես հավաստիացնում է, որ ինքը մեկ առ մեկ ուսումնասիրել է բոլոր աղբյուրները. «Այսպես է ասում գրքիս աշխատասիրողը, — գրում է նա, — ոչ ոք չի կարող գիտողություն անել, թե այսինչ նյութը այնինչ տեղից է վերցված, որովհետև հեղինակը մեկ առ մեկ հիշատակում է բոլոր գրքերի անունները»¹⁰: Այս զխում է ահա, որ Ռուստամ-խանը փորձում է ապացուցել, որ Դուրբույի քրդերը շատ երկար ժամանակ պահպանել են հին իրանական կրոնը:

Ռուստամ-խանի աշխատության այս մասը կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ գրավոր աղբյուրների օգտագործմանը զուգահեռ նա անձամբ շրջել է Քուրդիստանի կենտրոնական շրջաններում և ծանոթացել քրդերի մոտ պահպանված բազմաթիվ աղանդների հետ: Այսպես, խոսելով Սիասյան (سیاسیان) կոչվող աղանդի մասին, նա գրում է. «Տողերիս գրողը երկար ժամանակ նրանց

⁸ էջ 21ա. در بیان مذهب سلاطین فرس که ایشانرا اذر هوشنک و اهوشنک و هوشنک و اهوش مهاباد گویند

⁹ էջ 21բ. آغاز ذکر مذهب دنبلیان و پارسسیان که ایشانرا ایرانیان نیز گویند

¹⁰ էջ 29ա. گرداور نامه میگوید اگر کسی بحث نماید و ایراد آور دکه فلان مطلب در فلان جاست خود را قم فقره بفقره نام کتابهارا بیان نموده

«Իշարաթ-ու-աղլանի» առաջին էջը (ձեռ. 122, էջ 178բ)

հետ է եղել հարցուփորձ է արել, ուշադրությամբ ուսումնասիրել է նրանց առաջնորդների գրքերը, կարդացել և վերահասու եղել նրանց գաղտնիքներին և ներքին էությունը: Նրանց հավատքը ամբողջապես համապատասխանում է յազդանփարասթների հավատքին»¹¹:

Քրդական ցեղերի մեջ տարածված աղանդներից դժվար թե որևէ մեկը վրիպած լինի նրա ուշադրությունից: Բոլորին էլ նա անդրադարձել է առավել կամ նվազ շափով: Հիշված են Ահլ-ե հակկ, Բեկթաշի, Յազլիդի, Սեփասի և մի շարք այլ աղանդներ:

Ռուսումնասիրելով քրդական աղանդների ակունքները և կանգնելով այն հաստատ տեսակետի վրա, որ քրդերը դեռ Իսլամից հետո էլ երկար ժամանակ պահպանած են եղել հին իրանական կրոնը, Ռուստամ-խանը պատմական բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների հիման վրա փորձում է ապացուցել, որ երբ Աբբասյանների օրոք իսլամի արքունիքում մեծ կշիռ ունեցող, ծագումով պարսիկ Յահյա Բարմաքիի որդի Մուսա Բարմաքին Մամունի կողմից նշանակվում է Սիրիայի և Հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ, նա իր հովանավորություն տակ է առնում այն ժամանակ դեռևս իրենց հին հավատքը պահպանած Յազդանի քրդերին և հոծ քրդական բնակչություն ունեցող Սանջարի լեռներում հիմնում է Դունբուլ բերդը, այն դարձնելով իր ամբողջ: Այս բերդի անունով էլ ահա նրա և հետագայում նրա որդիների ու նրանց հաջորդների իշխանության ներքո միավորվող քրդական ցեղերը սկսում են կոչվել «Դունբուլի»:

Այնուհետև զուլխ առ զուլխ շարադրում է այս ընտանիքից ճյուղավորված քրդական բազմաթիվ նոր ցեղերի և դինաստիաների պատմությունը, այդ ընթացքում կարևոր տեղեկություններ տալով նաև քրդական ցեղերի բոնի տեղահանումների և միգրացիաների վերաբերյալ: Ահա այստեղ է, որ շունենալով հանդերձ Արդ-ալ-Ռազզակի լեզվական հմտությունն ու պարսից դասական պատմագրությանը հատուկ բարձր ոճը, Ռուստամ-խանը կարողացել է տալ իր նախնիների շատ ավելի ընդարձակ պատմությունը վաղ միջնադարից սկսած մինչև իր օրերը, ընդգրկելով դունբուլիների ոչ միայն մեկ ճյուղի, այլ ավելի վաղ ժամանակների մի խոշոր ցեղից ճյուղավորված բոլոր ցեղերի իշխանության պատմությունը սերնդից սերունդ:

Ըստ մեր աղբյուրի, դունբուլիներից են սերում քրդական Բարմաբուլու, Դունբուլի-Յահյա, Շամսեգի, Իսաբեկլու, Ալամշահբեկլու, Ջաաֆարանլու, Այլուրխանի, Շահնավազբեկլու, Խըտըրլու, Խալիբեկլու, Շըկակի և այլ ցեղեր, որոնք մինչ XVI—XVII դարերը, իսկ ոմանք նույնիսկ մինչև գրքի շարադրման ժամանակները, դեռ յազդանիներ էին¹²:

Հուվանական է, իհարկե, որ այստեղ զբսևորված լինեն հեղինակի, եթե կարելի է այսպես ասել, մեծապետական հայացքները: Նա փաստորեն Կուրմանջի քրդերի մեծ մասին ցեղակից է համարում Դունբուլիներին:

Մանրամասն քննության առնելով Դունբուլիների ընտանիքից ճյուղավորված բոլոր ցեղերի անցած պատմական ուղին, Ռուստամ-խանը վերին աստիճանի կարևոր տեղեկություններ է տալիս ինչպես Քուրդիստանի տարբեր շրջ-

11 էջ 32ա. نامه‌نگار مدتها با اینطایفه خجسته قدسی منش باهم بودند تحقیقات نموده بادقت تمام رسیده کتب مشایخ عظام را بالتمام قور نموده و بر موزات و مکتون ضمیر ایشان رسیده بالتمام آئین یزدان بر سستی دارند

12 էջ 95բ—96ա. Այս դեպքում կարծում ենք, որ նա ի նկատի ունի եղիլիներին:

զանների, այնպես էլ Պատմական Հայաստանի հարավային նահանգների վերաբերյալ: Ուշադրության արժանի են հատկապես այն տողերը, որոնք նվիրված են Կուրմանջի քրդերի բնակչության վայրերի նկարագրությանը, Տերզնի լեռներից մինչև Ատրպատականի արևմտյան շրջանները ներառյալ, որի մեջ մտնում է հին Կորդուկը կամ Կորդվաց աշխարհը: Մեծ տեղ է հատկացված Խոյի և շրջակայքի նկարագրությանը, որպես իր հայրենի քաղաքի, նշելով որ իբր այն եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը¹³:

Ավելի ուշ շրջանում քրդական ցեղերի յայլաղների շարքում նա առանձնապես շեշտում է Եղեգիսի ձորը, Կապանն ու Բարգուշատը, Ալաղազն ու Բերկրին, Աղբակն ու Հաքթարին և Հայաստանի այլ լեռնային շրջաններ¹⁴:

Առանձին հիացմունքով է նկարագրված Դունբուլի քրդերի բնօրրանը համարվող Սանջարի և Տերզնի բնությունն ու հարստությունները: Այսպես օրինակ, Տերզնի մասին գրում է.

خد اوند عالم آنکوه را بنظر دیوان دهر پنهان نگاهداشته است راقم اکثر آنکوه را گردیده است نعمت عالم در آن کوه تمام است چندان شهرهای عظیم در آن کوه هست احدی نفهمیده است قلّه جبال رف در پائین کوه خرما و نارنج همه آن کوه تا کستان و درخت توت ابریشم است کوهها عفل بندی شده دره ها پر آب و یکشتمی تر دد دارند...

«Արարիչն աստված Տերզնի լեռները հեռու է պահել դեռևս աչքից: Տողբրիս գրողը շրջել է այդ լեռների մեծ մասում: Այդ երկիրը լի է աշխարհի բոլոր բարիքներով: Քիչ մարդիկ գիտեն, որ այդ լեռներում մեծ քաղաքներ կան: Լեռների զազաթները ծածկված են հավերժական ձյունով, իսկ ստորոտում արմավ ու նարինջ է հասնում: Ամբողջ լեռները ծածկված են այգիներով և թթենիներով: Բարձրունքներում ամրություններ են կառուցված: Գետերը ջրառատ են: Նրանցով նավեր են երթևեկում» (էջ 56ա):

Ամենատարբեր աղբյուրներից Ռուստամ-խանը կարողացել է գտնել դունբուլիներից ճյուղավորված մի շարք քրդական դինաստիաների ժառանգական հաջորդականությունը պարզող տվյալներ և ճշտել նրանց խանության, բեկության կամ բեկլարբեկության թվականները:

Գրքի զուլխները մեծ մասամբ բաժանված են ըստ առանձին իշխողների անունների: Այսպես մի քանի զուլխ հաջորդաբար վերնագրված են. «Շահբազ խան Դունբուլիի որդի Նաջաֆկուլի խանի մասին», «Նաջաֆկուլի-խան բեկլարբեկի որդի Ամիր Խուզադադ-խանի մասին», «Ամիր Խուզադադ-խան Դունբուլիի որդի Ամիր Ֆաթհ-Ալի բեկի մասին», «Ամիր Խուզադադ-խանի որդի Ամիր-Ֆաթհ-Ալի բեկի որդի Նաջաֆկուլի խանի մասին» և այլն: Պատմությունը հիմնականում հյուսված է առանձին պատմական դեմքերի, առավելապես քրդական տարբեր ցեղերի առաջնորդների կենսագրության հենքի վրա, որի ընթաց-

13 էջ 56բ, 68ա. شهر خوی که پایتخت سلاطین ارمن بوده

14 էջ 72բ, 77բ. دره الگیس نخجوان ازکنار ارس الی مغان و قاپان و

برگشاد قرا باغ کوهستانات حکاری و الاداغ بیلاق آنها بوده...

բում, սակայն, հեղինակը հաճախ ծավալվելով խորանում է պատմաբանին հուզող բազմազան հարցերի մեջ:

Մինչև XVIII դարը ներառյալ, պատմության շարադրման համար Ռուստամ-խանը օգտագործել է շուրջ 800 տարվա պատմություն ընդգրկող պարսկերեն, թուրքերեն և արաբերեն մի քանի տասնյակ պատմագրական երկասիրություններ: Այս առումով, իհարկե, նրա աշխատության այս հատվածը մասամբ կոմպիլատիվ բնույթ է կրում: Սակայն օգտագործված աղբյուրների մեծ մասը անտիպ է, ձեռագիր օրինակները խիստ հազվագյուտ, հետևաբար Ռուստամ-խանի վկայակոչումները շատ դեպքերում մեզ համար սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն:

«Իշարաթ-ուլ-մաղահիրի» առանձին գլուխները շարադրելիս Ռուստամ-խանը ձեռքի տակ է ունեցել պարսկալեզու պատմագրության հարուստ գանձարանը: Բազմաթիվ են բառացի, կամ ինչպես հեղինակն է ասում «առանց տառից շեղվելու» (بی تحریفی حروفی) մեջբերումները Միրխոնդի «Ռովզաթ-ուսսաֆալից», Խանդամիրի «Հարիր-ուս-սիարից», Կադի Ահմադ Ղաֆֆարիի «Քարիխ-ե Զհանարալից», Իսբանդար Մունշու «Քարիխ-ե Ալամարա-յե Աբբասիից», Աբու-Աբդուլլա Բեյզավիի «Նիզամ-ալ-թավարիխից», Աբու-Սաիդ Բեյզավիի «Ջամե-ուլ-թավարիխից» և Աբու-Հանիֆե Գինվարիի «Քարիխ-ե Անսար-ե Աբրադ վա Աշամ», Ամին Ահմադ Ռազիի «Քարիխ-ե Հաֆթ իկլիմ», Շարաֆ խան Բիթլիսիի «Շարաֆնամե», Մուհամմադ իբն-Նասրուլլայի «Քարիխ-ե Ալֆի», ինչպես նաև «Քարիխ-ե Սայակ», և թուրք պատմիչ Քյաթիր Չելեբիի «Քարիխ-ե Զհաննումա» և այլ պատմագրական ու ժամանակագրական գործերից:

Ռուստամ-խանը ավելի մեծ տեղ է տալիս և XVII—XVIII դարերի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ է մեջ բերում Մահմուդ-խան իբն-Մուհամմադ-խան Գունբուլիի «Քարիխ-ե անսար-ե սալաթին-ե աբրադ» և Աբդ-ալ-Ռազզակի «Մուսսիր-ե Սուլթանիյե» աշխատություններից:

Բազմաթիվ պատմագրական երկերից բացի, Ռուստամ խանը իր աշխատության համար նյութեր է որոնել նաև գեղարվեստական գրականության էջերում: Նրա գրքում հաճախ են վկայակոչված Ֆերդուսու, Սաադիի, Ջալալ-էդ-դին Ռումիի, Կաթրան Քաբրիզի, Շեյխ Աթթարի, Բաբա Քահերի, Խաբանիի և պարսից դասական գրականության այլ ներկայացուցիչների արձակ և չափածո ստեղծագործությունները:

Իր աշխատության այն հատվածում, որ վերաբերում է XVIII դարի վերջերին և XIX դարի առաջին կեսին, Ռուստամ խանը արդեն հանդես է գալիս որպես ժամանակակից և ականատես պատմիչ: Պատմության այս մասում մեծ տեղ է հատկացված Ահմադ-խան Գունբուլիին և նրա օրոք տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձերի նկարագրությանը: Արձանագրված են այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք նոր լույս կարող են սփռել նախաղաջարչան Իրանի և հատկապես Ջենդ Քյարիմ խանի ժամանակ Ատրպատականում ու Անդրկովկասում ստեղծված խառը վիճակի պատմության վրա: Բավական մութ և անորոշ բացատրություն է տրված Ահմադ-խանի կյանքի նկատմամբ կազմակերպված դավադրությունը:

Հիշատակված են նաև Ատրպատականի ու Անդրկովկասի ավելի քան 17 խաների անուններ, որոնք ենթարկվում էին Ահմադ-խանին և արշավանքների ժամանակ զինված ջոկատներ էին տրամադրում նրան:

«Իշարաթ-ուլ-մաղահիրի» առաջին էջը (ձև. 622, էջ 1բ)

Ուշագրության արժանի է, որ Ահմադ-խանը շարունակ կապ է պահպանել Հյուսիսային Միջագետքի, հատկապես Սանջարի և Տերզնի շրջաններում բնակվող Կուրմանջի քրդերի հետ: Մեծ ազդեցության տեր այս անվանի իշխանի սերտ կապերը բուն Քուրդիստանում բնակվող իր ցեղակիցների հետ չի կարելի դիտել որպես քաղաքական բովանդակությունից բոլորովին դուրկ մի երևույթ:

Ռուստամ-խանը ընդարձակ էջեր է նվիրում հատկապես Ահմադ-խանի այն որդիներին, որոնք 1805 թվականից հետո անցան Անդրկովկաս և ծառայության մեջ մտան ռուսական բանակում: Գրանցից առաջինը Ջահվարկուլի-խան Գունբուլին էր, որ ռուսական իշխանությունից ստացավ Շաքիի խանությունը: 1814 թվականին նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Քյալբ-Ալի խանը, որը 1828 թվականին ռուսական զորքերի կողմից նույն գրավումից հետո կարճ ժամանակով նշանակվեց իր հայրենի երկրի կառավարիչ: Իսկ երբ ռուսական բանակը մտավ էրզրում, նա մասնակցում էր թուրքերի դեմ մղվող կռիվներին և նշանակվել էր էրզրումի նահանգապետ:

Ջահվար-կուլի խանի և Քյալբ-Ալի խանի մասին խոսելիս, Ռուստամ խանը հիշատակում է նաև այլ դուներուլիների անուններ, որոնք եղել են դինվորական ծառայության մեջ Ռուսաստանում և մասնակցել եվրոպական մայր ցամաքում ծավալված պատերազմական գործողություններին, արժանանալով կառավարական բարձր պարգևների: Նրանցից ոմանը, ինչպես օրինակ՝ Մուհամմադ-թաղի խանը ռուսական բանակում հասել է մինչև գեներալության աստիճանի: Իսկ նրա որդին՝ Շիր-Ալին 1850 թվականին որպես սպա ծառայելիս է եղել Պետրոգրադի կայսրություն և պարզապես է վարչապալաի համար մղվող մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար:

Ռուս-քրդական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետը այս և նման շատ ուրիշ ուշագրության արժանի տվյալներ կարող է գտնել «Իշարատ-ուլ-մազախի» էջերում:

* * *

Մենք փորձեցինք համառոտ կերպով բնութագրել և մասնագետների ուշագրությանը ներկայացնել Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 622 ձեռագիրը, կանգ առնելով հատկապես ձեռագրի աղբյուրագիտական արժանիքների վրա և ցույց տալով նրա նշանակությունը քուրդ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար: Ներկա հոդվածի նպատակներից դուրս է սպառել զրչագրի ուսումնասիրության ընթացքում բարձրացող բազմաթիվ տեքստաբանական և պատմա-բանասիրական բնույթի հարցերը:

Վերը կատարված մեր նախնական ուսումնասիրությունների արդյունքները սակայն բավարար են արձանագրելու, որ խնդրո առարկա ձեռագիր մատյանը պարունակում է երեք բնագիր, որոնցից մեկը մասնագետներին իր վերնագրով միայն ծանոթ և չափազանց հազվագյուտ Աբդ-ալ-Ռազզակ Գունբուլիի «Քարիխ-և Գանարիլեի» 1850 թ. մի անավարտ ընդօրինակությունն է, իսկ մյուս երկուսը՝ բոլորովին նոր հեղինակի՝ Ահմադ խան Գունբուլիի որդի Ռուստամ-խանի գրչին պատկանող պատմա-ղավանաբանական աշխատություններն են, որոնք ցարք հայտնի չեն եղել իրանագետ-քրդագետներին:

Քուրդ ժողովրդի պատմության այս կարևոր սկզբնաղբյուրները քրդագիտական լայն շրջաններին մատչելի դարձնելու համար որոշվել է 1968 թ. Մոսկվայում հրատարակության հանձնել այս ունիկալ ձեռագրի լուսանկարա-

լին պատճենը (ֆոտո-ֆաքսիմիլե), օժտելով այն պատմա-բանասիրական առաջաբանով, ծանոթագրություններով և անհրաժեշտ անվանացանկերով:

А. Д. ПАПАЗЯН

НОВЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КУРДСКОГО НАРОДА

Резюме

Рукопись № 622 арабского фонда Матенадарана содержит три уникальных текста. Два из них: «Ишарат-ул-мазахиб» (стр. 16—1736) и «Ишарат-ул-адян» (стр. 178а—220б), принадлежащие перу автора первой половины XIX века Рустам-хана, сына Ахмед-хана Дунбули, до сих пор были неизвестны востоковедам.

Оба эти сочинения Рустам-хан Дунбули посвятил изучению исторического прошлого курдов дунбули и их верований. Первый из них представляет собой обширный труд, где автор, рассказав вкратце историю царей Ирана доисламского периода, переходит к более подробному изложению истории Бармакидов, удостоившихся высокого положения при халифах Аббасидах, и высказывает мнение, что курды Дунбули-курманджи происходят от Бармакидов. Он ссылается на многих персоязычных авторов, некоторые из которых неизвестны нам. Особую ценность представляют страницы, посвященные истории конца XVIII и начала XIX веков, которые автор описал как очевидец и участник важных политических событий.

Второй текст ценен обстоятельным исследованием древнеиранских верований и их пережитков у курдов «яздани».

Последние страницы рукописи содержат неоконченную копию сочинения одного из последних представителей средневековой персоязычной историографии Абд-ал-Раззак Ибн-Наджуфкули-хана Дунбули «Тарих-е-Данабиле» — сочинения, известного востоковедению лишь по заглавию. Копия сделана в 1850 году и скреплена печатью Рустам-хана Дунбули.

В нашем тексте история Дунбули начинается с XVII века с краткого описания того периода, когда в начале XVII века курды дунбули, один из крупных племенных союзов курдов Курманджи, примкнули к мусульманской секте шиа, и доводится до времен Надир-Шаха.

Рукопись датирована 1266 годом хиджры (1850 г.), переписана в Тегеране, в медресе Мирза-Салеха, учеником того же медресе Али Акбаром Тафреши. Текст многократно скреплен печатью автора и отдан в вакф его наследникам мужского пола. В тексте имеются поправки, добавления и комментарии, сделанные рукой автора, что придает рукописи ценность автографа.

Ввиду уникальности рукописи, готовится к печати фото-факсимиле текстов Абд-ал-Раззака и Рустам-хана Дунбули, оснащенное филолого-источниковедческим предисловием, индексами и вспомогательным научным аппаратом.

րակրկիտ հետախուզումներ կատարել տվյալ ժամանակաշրջանի արխիվային նյութերում, ամենից առաջ ճշգրտել, թե Հակոբ վարդապետը (հետագայում արքեպիսկոպոս) ե՞րբ է եղել Հնդկաստանում և ինչպիսի՞ն է եղել նրա ճակատագիրը:

Հակոբ վարդապետի իսկ վկայությամբ, նա որպես էջմիածնի նվիրակ, Հնդկաստան է գնացել Ղուկաս կաթողիկոսի հրամանով՝ XVIII դարի վերջերին, իր հետ պաշտոնակից ունենալով Վրթանես վարդապետ Աշտարակեցուն: Մաշտոցյան Մատենադարանում 3322 համարի տակ պահվող Հակոբ վարդապետի «Գիրք քարոզից» ինքնագիր ձեռագրի³ առաջաբանում այդ մասին կարդում ենք. «Յաուրս գերիշխանական պետութեան տեսան Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն հայոց, որոյ հրամանան գոյով ի Հնդկիս՝ վասն գործոյ նուիրակութեան սրբոյ Աթոռոյն:

Յամի փրկութեան մերոյ 1799 և թուականիս հայոց ՌՄԽԸ ի բազմամարդ աշխարհն Հնդկաց»⁴:

Մեզ հասած վավերագրերից իմանում ենք, որ հայրենիքից հեռու, օտար ափերում էջմիածնի նվիրակը այնքան էլ հանգիստ կյանք չի ունեցել: Այսպես, 1805 թվականին Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքում նրա հորինած «Երգարան»-ի ընդարձակ առաջաբանում, հեղինակը անդրադառնալով այն հանգամանքներին, որոնք հարկադրել են նրան զբաղվել երգեր գրելով, ասում է. «Գուով մաշեցեալ բազում ամս անհանգիստ տառապանօք և աշխատութեամբ ի պանդուխտ և հեռարնակ աշխարհի ի կողմանս Հնդկաց ի ծովու և ի ցամաքի, ոչ անդէպ համարեցաք հանգիստ տալ մերս մտաց և թշվառակիր անձին ի պէս պէս տրամութեանց և կսկծալի անակնկալ դիպածոց որք անցին զմեօք: Ուստի հարկ նդև մեզ յօրինել զքանի մը երգս զուարճալիս և ուրախարարս...»⁵: Ի դեպ՝ նրկատենք, որ «Երգարանում» ղեկավարված 17 տաղերից մեծ մասում արտահայտված է հեղինակի՝ հայրենիքի հանդեպ ունեցած սերն ու կարոտը: Այդպիսիք են, օրինակ, նրա «Տաղ երգեալ ի դէմս սիրելոյ բարեկամի հեռացելոյ յերկիր անձանօթ», «Ի դէմս հեռուոր բարեկամի», «Տաղ երգեալ ի դէմս վարդին և պիւպիւլին» և մյուս երգերը⁶: Առաջաբանի վերջում հեղինակը խնդրում է ընթերցողին հիշել իրեն «իբր կոչեցեալ նուիրակ կողմանցն Հնդկաստանի զշարահիւսօղն երգոցս զՅակոբոս... ընդ իս հաւասար վշտակից և ցաւակից, բազմաշխատ... զՎրթանէս հանճարիմաստ վարդապետն Աշտարակեցի»⁷:

Հնդկաստանի հայկական գաղթօջախում էջմիածնի օգտին հանգանակած նյութական մեծ հարստությամբ Հակոբ նվիրակը, Վրթանես վարդապետի հետ, նանապարհվում է ղեպի էջմիածին: Հասնելով Բաղդադ, տեղեկություն է ստանում, որ էջմիածնում տիրում է խառնաշփոթություն և կաթողիկոսական զահին

³ Այս ձեռագիրը ամփոփում է իր մեջ Հակոբ վարդապետի երկու ինքնուրույն գործերը: Գրանցից առաջինը կրում է «Գիրք քարոզից» խորագիրը (թթ. 1—268), ուր տեղ են գտել հեղինակի 50 քարոզները՝ «Յօրինեալ ի Յակոբայ նուաստ վարդապետի...», իսկ երկրորդը «Երգարան» է, որը ներկայացնում է ղեկավարվեստական որոշ հետաքրքրականություն և արժանի է ուշադրության (թթ. 269—281): Այդ երգարանը հորինված է նույն Հակոբի կողմից՝ «1805 թուին ի Բոմբայի ի Հնդկիս»: Ձեռագիրն ունի նաև 12 սեղից բաղկացած շփածո հիշատակարան, զբված՝ Վրթանես վարդապետի կողմից, որպես Հակոբ արքեպիսկոպոսի տապանադիր:

⁴ Ձեռ. N 3322, Թ. 1ա:
⁵ Նույն տեղում, Թ. 269:
⁶ Նույն տեղում, Թթ. 269—281:
⁷ Նույն տեղում, Թ. 270:

տիրելու համար պայքար է մղվում Գանիելի և Գավթի միջև: Այդ պայքարը, որը մեր պատմության մեջ հայտնի է Գավթի-Գանիելյան անունով, քաղաքական սուր բնույթ էր ստացել՝ ընդգրկելով Հայաստանն ու նրա սահմաններից դուրս գտնվող հայ գաղթօջախները: Մեր նպատակից դուրս է, անշուշտ, հանդամանորեն բնութիւյն առնել այդ իրադարձությունների հետ կապված հարցերը, սակայն նշենք, որ զա հեռու էր դուրս կրոնական բնույթի միջազեպ լինելուց:

Հայաստանը դարձել էր հակամարտ պետությունների քաղաքականության ասպարեզ, «ուր թեպետ որպես գործող անձինք երևում էին հայ գործիչները, սակայն ի ներքուստ ղեկավարում էին բուլղոսլին այլ հաշիվներ»⁸: Իրերի իսկական դրուժությունը պարզելու նպատակով նվիրակ Հակոբը երկու անգամ Վրթանես վարդապետին ղեպի երկիր է ուղարկում, նրա միջոցով էլ ուղղակի կապ հաստատում Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ (ապագա կաթողիկոս) Եփրեմի հետ⁹ և վերջինիս խորհրդով առժամանակ հետաձգում է իր մեկնումը ղեպի էջմիածին¹⁰: Ապարդյուն են անցնում Հակոբ արքեպիսկոպոսին, հավաքած հարստության հետ, էջմիածին բերելու համար Գավթի կաթողիկոսի և պարսկական թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գործադրած ջանքերը: Նա շարունակում է մնալ Բաղդադում: Հենց այստեղ էլ 1809 թվականի հոկտեմբերի 21-ին, Հակոբ արքեպիսկոպոսը հանկարծամահ է լինում: Այս մասին նույն թվի հոկտեմբերի 26-ին, նրա վշտակից և ուղեկից Վրթանես վարդապետը հատուկ նամակով հանգամանորեն լուր է հաղորդում էջմիածնի Հոգևոր խորհրդին¹¹: Այդ է հաստատում նաև Հակոբ արքեպիսկոպոսի շիրմի տապանագիրը¹²:

⁸ Գ. Ա. Կ. անյանց, «Գիվան Հայոց պատմության», Քիֆլիս, 1893, հ. Ա, էջ 2:
⁹ Հակոբ նվիրակը Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին իր վիճակի մասին նամակներ է գրել ղեռ տարիներ առաջ: Այսպես, 1808 թվականի ապրիլի 15-ին Բաղդադից, Վրթանես վարդապետի միջոցով Եփրեմին հղած նամակում այդ մասին կարդում ենք. «Յառաջ քան զայս յանցեալ թիւ 1804 և ի նոյեմբերի 29 երկու միօրինակ թուղթս եմք մատուցեալ ի սպաս սրբութեան ձերոյ, մինն ձեռամբ պարոն Յովհան Աղաբարովին և միան ի վերայ Գոլտոյ երեմիա Չելչարոյն, յուսամ ըստ ժամանակին ընկալեալ իցիք և իմացեալ զդրեայս մեր ի նմին. վասն որոյ աստ շիրկինեք ղեռնս» (Մաշտոցյան մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 19, վավ. 34ա):
¹⁰ Մաշտոցյան մատենադարան, արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 19, վավերագրեր 34ա, 33, 59 և այլն:
¹¹ Նույն տեղում, թղթապանակ 21, վավ. 105ա և 105բ:
¹² Այն գտնվում է Մատենադարանում պահվող N 3322 ձեռագրի հիշատակարանում, էջ 282ա:

«Իմ Յակոբայ Արճի դիտիս,
Հնդկաց երկրի նուիրա կիս,
Ի յաւարսիլ գործոյն որ լիս,
Չեուն Տեառն մխեցաւ լիս,
Մինչ սուրբ զահիս և ծնողիս,
Եթող կարօտ ողորմելիս,
Ի նչմանէս մինչ վեց ամիս,
Մնացի ի դաշտին Բարիւնիս,
Ապա շնորհիս իմ որդեկիս,
Տէր Վրթանէս վարդապետիս,
Տեղափոխեալ եղայ շիրմիս,
Հանգեայ փեսայս ի ծոց Հար սիս:—

Յամի Տեառն 1809, հոկտեմբերի 21, ի Բարիւնս:

Այս բուրբից հետևում է, որ 1812 թվականին գրված Ուղեգրության հեղինակը չէր կարող լինել 3 տարի առաջ մահացած Հակոբ արքեպիսկոպոսը: Ավելին. եղակի դեմքով շարագրված Ուղեգրության առաջաբանում էլ հեղինակը, Հակոբի մասին խոսում է որպես երրորդ մի անձնավորության, այսպես. «Հակոբը, ողևորված Դանիելի վերահաստատումից, տրամադրվում է գնալ էջմիածին: Սակայն վրա է հասնում մանր և կանխում իր մտադրությունը: Հետևապես ևս մնացի մենակ՝ Հակոբ արքեպիսկոպոսի գույլերի հետ միասին, անզլիացիների հովանավորության տակ»:

Կարելի էր, իհարկե, ենթադրել, թե այդ Ուղեգրության հավանական հեղինակը նվիրակ Հակոբ արքեպիսկոպոսի հետ Հնդկաստան ճանապարհորդած, նրա հետ «հասասար վշտակից և ցուակից, բազմաշխատ...» Վրթանես վարդապետ Աշտարակեցին է: Սակայն մի կողմ թողնենք ենթադրությունները և դիմենք փաստերին:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, Ուղեգրության հեղինակը եղել է գործին տեղյակ անձնավորություն, որը Հակոբ արքեպիսկոպոսի մահից հետո Բաղդադում նրա թողած հարստությունը էջմիածին հասցնելու հարցի շուրջը աշխույժ նամակագրություն է ունեցել հայոց նորընտիր եփրեմ կաթողիկոսի հետ: Նա ճանաչված ու վստահված է եղել նաև Բաղդադի անգլիական դեսպանատան կողմից:

Այսպես, իր Ուղեգրության առաջաբանում հեղինակը ասում է, որ երբ եփրեմը էջմիածին հասավ՝ «ինձ գրեց, որ նրան բերեմ Հակոբ արքեպիսկոպոսի գույլերը...»: Այնուհետև, ավելի որոշակի դարձնելով իր ասելիքը, հեղինակը մատնացույց է անում նաև դեպի էջմիածին կատարած ճանապարհորդության ճիշտ թվականը: 1811 թվականի օգոստոսի 22-ին եփրեմ կաթողիկոսի «Ինձ ուղարկած կարգադրությունը, — գրում է նա, — ես կարողացա իրագործել միայն հաջորդ զարնանը»: Ավելին, նա մանրամասնություններ է հաղորդում նաև այն մասին, որ իր «անվտանգության համար» ինքը Բաղդադից դեպի էջմիածին է ուղևորվել «որպես Հնդկական ընկերության... անգլիացի հանձնակատար... օժտված լինելով անգլիական անձնագրով»:

Ուղեգրության առաջաբանի այս ուշադրավ տեղեկությունները մեզ համար պարզամտների նոր ճանապարհ բաց արին: Այս կապակցությամբ որոնումներ կատարեցինք Մատենադարանի ֆոնդերում: Դրանցում արժեքավոր տեղեկություններ գտանք մեզ հետաքրքող հարցի վերաբերյալ, որոնք ոչ միայն հնարավորություն են տալիս մեկընդմիջտ պարզելու Ուղեգրության հեղինակի անձնավորությունը, այլև ստուգելու փաստերի ճշմարտացիությունը, կատարելու հրատարակված պատմագիտական աշխատություններում տեղ գտած որոշ փաստերի ճշգրտումներ:

Արխիվային հավաստի փաստաթղթերը վկայում են, որ 1811 թվականի օգոստոսի 22-ին եփրեմ կաթողիկոսի Բաղդադ ուղարկած կարգադրությունը ուղղված է եղել «արժանաւոր օրհնութեանց զգօնամիտ որդույ սիրեցելոյ պատուելի Սեռոբէ վարդապետի Կարնեցոյ»-ն...¹³:

Որ իրոք, եփրեմ կաթողիկոսը Սերովբե Կարնեցուն հրավիրում է էջմիածին, հաստատվում է նաև Սերովբեի իսկ 1812 թվականի հունվարի 22-ին Բաղդադից Հնդկաստան՝ Հարություն Սահակյան-Աղանուրջանց նոր Զուղայեցուն

¹³ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, ֆոնդ Ա, նրիցյանի, թղթ. 159, վավ. 59:

հղած նամակից: Հեղինակը հաղորդում է, որ եփրեմ կաթողիկոսը իրեն «կոնդակ գրեաց և հայրական սիրով հրաւիրեալ խուճապեաց ելանել, գիմել անյապաղ ի սուրբ Աթոռն... զորոյ հրամանն սիրով ընդգրկեալ յետ միոյ հանդերձեալ եմ ընդ բարձրապատիւ եղբօր իմում Վրթանէս վարդապետին գնալ ի սուրբ էջմիածին»¹⁴:

Բաղդադում նվիրակ Հակոբ արքեպիսկոպոսի թողած հարստությունները էջմիածին, Սերովբե Կարնեցու միջոցով, տեղափոխելու փաստը հավաստի լինելու վերաբերյալ անառարկելի վկայություն է 1812 թ. մայիսին էջմիածին՝ Ներսես արքեպիսկոպոսին Բայազետից աղա Հակոբ Արծրունու հղած նամակը: Նամակի հեղինակը հաղորդում է, որ Սերովբե և Վրթանես վարդապետները իրենց բերած ապրանքներով Բայազետից ճանապարհ են ընկել դեպի էջմիածին. «Սուրբ աթոռի ընչիցն¹⁵, — կարդում ենք այնտեղ, — դավայով 9 (6) պեոն Բ(2) թէմպելիք ձիջով ճանայարհ՝ ձրիք...»¹⁶:

Այս տեսակետից ուշադրավ է նաև եփրեմ կաթողիկոսի 1812 թվականի սեպտեմբերին Բաղդադի և Բասրայի անգլիական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Կլավդիոս Զեմա Ռիչին գրած նամակը: Էջմիածնի վանքի՝ 1812—1820 թվականների գրագրությունների մատչանում պահպանված այդ նամակի համառոտ շարադրանքում կարդում ենք. «շնորհակալութիւն յաղագս զանազան բարերարութեանց առ մեզ..., այլև շնորհակալութիւն վասն Սերովբէ վարդապետին, զոր մեք խնդրեցաք, և նա առաքեաց»¹⁷:

Մի քանի ամիս հետո՝ 1813 թվականի հունվարի 26-ին, եփրեմ կաթողիկոսը մի այլ գրությամբ Հնդկաստանի հայ գաղթօջախի ազգային գործիչներին և էջմիածնի նոր նվիրակ Փիլիպոս արքեպիսկոպոսին ժամուցել է հետևյալը. «զի Հնդկաստանու նուիրակ հանդուցեալ Յակոբ արքեպիսկոպոսի հոգևոր որդի Վրթանէս վարդապետն... եկն եհաս ողջամբ և խաղաղութեամբ ասա ի սուրբ աթոռս հանդերձ ընչիք մնացելովք, ընդ որում էր և գիտեականս վարդապետն Սեռօբէ անուն, զորմէ գուցէ լուեալ իցես...»¹⁸:

Որ Ուղեգրության հեղինակը Սերովբե Կարնեցին է, անառարկելի է դառնում նաև հնագրագիտության ընձեռած տվյալներով: Այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքները միանգամայն դրական արդյունք տվեցին. ներկա ձեռագիրը համեմատեցինք Մատենադարանում պահվող՝ ռուսական ցար Նիկոլայ՝ առաջինին, գեներալ Պասկևիչին, Լազարյան եղբայրներին և այլոց տարբեր ժամանակներում ֆրանսերեն լեզվով Սերովբե Կարնեցու գրած և ստորագրած փաստաթղթերի հետ. պարզվեց աներկբայորեն, որ դրանք գրված են միևնույն անձնավորության կողմից¹⁹:

Նկատենք, որ դեռ անցյալ դարի վերջերին վաստակավոր հայագետ Ալեքսանդր Երիցյանը իր «Կովկասահայք» աշխատության մեջ նույնպես հավասար

¹⁴ Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 19, վավ. 8:
¹⁵ Էջմիածնի օգոստի Հնդկաստանի հայ գաղթօջախներում Հակոբ նվիրակի հավաքած հարստությունների ամբողջական ցուցակը տե՛ս Մատենադարանի արխիվային բաժնի Կաթողիկոսական դիվանում, թղթ. 31, վավ. 227:
¹⁶ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 23, վավ. 59, 68:
¹⁷ Նույն տեղում, թղթ. 44, վավ. 356, էջ 45:
¹⁸ Նույն տեղում, Ա. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 159, վավ. 67:
¹⁹ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 55, վավ. 258բ, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 104, գործ 8, վավ. 149 և այլն:

տում է, որ Հնդկաստանից Բաղդադ բերված էջմիածնի հարստությունը տեղ է հասցրել ոչ այլ որ, քան հենց ինքը Սերովբե Կարնեցին:

Սակայն հարկ է նշել, որ «Կովկասահայր»-ում Բաղդադից էջմիածին տեղափոխված հարստության առնչությամբ թույլ է տրվել փաստական երկու անհշտություն. առաջին՝ շփոթված է Հնդկաստանի նվիրակ Հակոբ արքեպիսկոպոսը Վրթանես վարդապետի հետ: Այսպես, այնտեղ կարդում ենք. «...Հընդկաստան նուիրակ ուղարկած Վրթանէս եպիսկոպոսը մեծ գանձով վերադառնալիս է եղել էջմիածին, բայց Բաղդատ հասնելով վախճանվել է...»²⁰ (ընդգծումը մերն է): Երկրորդ՝ թյուրիմացաբար հայտարարվում է, որ այդ հարստության տեղափոխումը Սերովբե Կարնեցու միջոցով, որպես թե, տեղի է ունեցել 1811 թվականին²¹: Մինչդեռ, իրականում, ինչպես երևում է նորահայտ արխիվային տվյալներից ու ներկա Ուղեգրությունից, այդ փաստը կատարվել է 1812 թվականի գարնանը: Նշված սխալները հետազայում նույնությամբ կրկրնվել են նաև 1931 թվականին «Հանդէս ամսօրեայ»-ում տպագրված Ռ. Աբրահամյանի՝ «Կարնեցի Սերովբե վարդապետի նամակները Արիմեցի Յովհաննէս վարդապետին» հոդվածաշարում²²:

Այսպիսով, վերը բերված փաստերը անհերքելիորեն հաստատում են, որ Հակոբ արքեպիսկոպոսի մահից հետո Բաղդադում թողնված հարստությունները էջմիածին է տեղափոխել Սերովբե Կարնեցին, ուղեկից ունենալով Վրթանես վարդապետ Աշտարակեցուն, ուստի և աներկրա է դառնում, որ Սերովբե Կարնեցու գրչին է պատկանում Ուղեգրությունը:

* * *

Սերովբե Կարնեցին²³ բոլորովին էլ անձանոթ անձնավորություն չէ մեր մշակույթի պատմության մեջ: Գեռ անցյալ դարի առաջին տասնամյակում հեռանալով Մխիթարյան միարանությունից, նա դառնում է լուսավորչազավան. գալիս էջմիածին և այնպիսի քան երեսուն տարի՝ մինչև իր կյանքի վերջը, ակտիվ մասնակցություն է ունենում ժամանակի հայ քաղաքական-եկեղեցական ու մշակութային կյանքին՝ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, մասնավորապես Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Աստրախանի հայկական զաղթօջախներում: Այդ են հաստատում ժամանակակիցների թողած նամակներում, պաշտոնական թղթերում, հայագիտական աշխատություններում ու Հայաստան այցելած օտար ճանապարհորդների ուղեգրություններում պահպանված ուշադրավ տեղեկությունները:

Սակայն նշենք, որ Սերովբե Կարնեցու մասին մեզ հասած տեղեկությունները խիստ հակասական են ու իրարամերժ: Նկատենք նաև, որ հետագա բանասերներից շատերը նույնպես Սերովբե Կարնեցուն գնահատելիս անկողմնակալ չեն եղել: Ասվածից անհրաժեշտաբար հետևում է, որ ժամանակն է աղբ-

20 Ա. Երիցյան, Կովկասահայր, Քիֆլիս, 1894, հ. Ա, էջ 551—552:
21 Նույն տեղում, էջ 552:
22 «Հանդէս ամսօրեայ», 1931, № 1—2, էջ 72:
23 Նկատենք, որ արխիվային փաստաթղթերում 1814—1817 թթ. Սերովբե Կարնեցին ստորագրել է նաև «Իփեկեան» և «Արիտակեան» ազգանուններով, առանձին դեպքերում կցելով դրանց «Կարնեցի» մականունը (տե՛ս Մատենադարան, Հաղարյանների արխիվ, թղթ. 104, վավերագրեր 156, 160, 161, 177, 195 և այլն):

յուրների համակողմանի ուսումնասիրությամբ վերագնահատման ենթարկել նաև Սերովբե Կարնեցու անձն ու գործունեությունը: Սակայն տվյալ դեպքում դա մեր ներկա բնություն սահմաններից դուրս է մնում: Միայն ասենք, որ Եվրոպայում մեծացած, Հռոմում կրթություն ստացած, ապա կաթոլիկական դավանանքից հրաժարված Սերովբե գիտնական վարդապետ Կարնեցին մի քանի տարի Բաղդադում հաջողությամբ կատարում էր անգլիական դեսպանի երեսաների դաստիարակի դերը:

Հակոբ նվիրակի մահվանից հետո Բաղդադում անգլիական դեսպանատան հովանավորության տակ գտնվող հարստությունները էջմիածին ապահով տեղափոխելու համար ուղիներ էին որոնվում, և ահա հենց այդ ժամանակ էլ Սերովբե Կարնեցին դիմում է Եփրեմ կաթողիկոսին՝ խնդրելով իրեն ընդունել Հայաստանյայց եկեղեցու գիրկը: Այսպիսով, գտնվում է այն հարմար մարզը, որը կարող էր Հակոբ նվիրակի կուտակած հարստությունները էջմիածին հասցնել: Ինչպես երևում է արխիվային փաստաթղթերից և Սերովբե Կարնեցու Ուղեգրության առաջաբանից, այդ գործում ակտիվ դեր է կատարել Բաղդադի անգլիական դեսպանությունը: Հազիվ թե հարկ լինի կասկածելու, որ դա թելադրված էր անգլիական դիվանագիտության շահերով: Հայտնի է, որ 1809 թվականի անգլո-իրանական նոր պայմանագրի կնքումով Պարսկաստանում անհամեմատ ուժեղացել էր անգլիական ազդեցությունը: Սակայն շնայած գրան, անգլիական դիվանագիտությունը, ինչպես խոստովանում է անգլիացի դիվանագետ գեներալ Սթր Ջոն Մակկոյմը, անհանգստացած էր այն բանի համար, որ «ռուսները, կարճ ժամանակի ընթացքում, Կովկասի հյուսիսից իրենց սահմանները տարածել էին մինչև Արաքսի ափերը»²⁴: Ուստի Ռուսաստանի ազդեցությունը այդ մասերում, եթե ոչ իսպառ վերացնելու, ապա գեթ թուլացնելու խնդիրը անգլիական դիվանագիտության համար առաջնահերթ նշանակություն ուներ: Դրան հասնելու նպատակով, անգլիական դիվանագետները ուղիներ էին որոնում Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի հետ կապեր ստեղծելու, հայ աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավին սիրաշահելու համար: Իրենց մտադրությունների իրագործման ճանապարհին ոչ միջոցներ էին խնայում և ոչ էլ խտրություն դնում կիրառվող մեթոդների մեջ, ամեն անգամ հրապուրիչ, կեղծ հավաստիացումներ տալով «Հայոց ազգը և եկեղեցին» հովանավորելու մասին:

Անգլիական (ինչպես և ֆրանսիական) դիվանագիտությունը ճիշտ գնահատելով, մի կողմից, պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում հայ հոգևոր կենտրոնի խաղացած դերը, մյուս կողմից՝ օգտագործելով թագավորության սահմաններում եղած հայ զաղթօջախների ռեալ հնարավորությունները, ջանում էին իրենց ազդեցությանը ենթարկել էջմիածինը ու նրա միջոցով փոխել հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշումը, խզել հայ և ռուս ժողովուրդների միջև եղած դարավոր բարեկամությունը: Այս նպատակով նրանք մի շարք գործնական քայլեր կատարեցին՝ սիրաշահել փորձելով հայ աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավին: Այդ կարգի ձեռնարկումների մեջ բոլորովին էլ վերջին տեղը չէին գրավում հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին տրված որոշ արտոնությունները և տնտեսական ծանր կացության մեջ գտնվող էջմիածին նյութական օգնություն ցույց տալու միջոցառումները: Այսպես, իրավունք էր տրվում, իրենց գերիշխանու-

24 Հ ո վ . Հ ա կ ո բ յ ա ն , Ուղեգրություններ, 1934, Երևան, հ. 2, էջ 53:

թյան տակ գտնվող տերիտորիաներում եղած հայկական գաղթօջախներում, էջմիածնից եկած նվիրակների միջոցով կազմակերպել հանգանակություններ: Այվլին, «հոգատարություն» էր ցուցաբերվում նաև հավաքած այդ հարստությունները ապահով էջմիածին հասցնելու մասին: Ասվածը հաստատելու բազմաթիվ օրինակներ կան: Սակայն բավարարվենք միայն սույն Ուղեգրության և նրա հեղինակի հետ անմիջական առնչություն ունեցող երկու բնորոշ փաստերի մատնանշումով: Այսպես, Վրթանես վարդապետ Աշտարակեցու նամակներից իմանում ենք, որ Բաղդադի անգլիական դեսպանը 1810 թվականին նույնիսկ զբաղվել է Հակոբ արքեպիսկոպոսի աճյունի տեղափոխման հարցով: Այդ առթիվ էջմիածին ուղարկած իր նամակում Վրթանեսը գրել է. «Անգղիացուց ազգին դեսպանն ի մէջ այլ բազմապատիկ բարերարութեանց... նա առ ազինս մեր արարելոց զգերազանցն արար յայտոսիկ աուրս. հրամանաբաղաբիս (Բաղդադի) բղեշխին, զկնի շորից ամսոց զպարկեշտակենցաղ մարմինն (Յակոբայ արքեպիսկոպոսի), զոր վասն խառնակութեանց ժամանակին այնորիկ, զայն մարմինն բարեխիշատակ սրբազանի իմոյ ի հասարակ գերեզմանս արտաքոյ քաղաքին թաղեալ էաք, հուշակաւոր պատուով ի քաղաք բերեալ՝ փառաւորապէս յեկեղեցին թաղելով...»²⁵: Այնուհետև Վրթանեսը խնդրել է «օրհնութեան և երախտագիտութեան ոսկեզօծ և զեղեցկագիր նամակ» ուղարկել դեսպանի անունով²⁶: Երկրորդ՝ ինչպես երևում է ներկա Ուղեգրության առաջաբանից, նույն դեսպանը խնամքով նախապատրաստել, անգլիական գրոշի ներքո, Սերովբե Կարնեցի և Վրթանես Աշտարակեցի վարդապետների ուղեկցությամբ էջմիածին է ուղարկել Հակոբ նվիրակի կուտակած մեծ հարստությունները: Սրանք ոչ պատահական էին և ոչ էլ հայերի նկատմամբ անգլիացիների ունեցած «բարյացակամ» վերաբերմունքի արդյունք, այլ ժեստ՝ սիրաշահելու համար հայ ազգեցիկ շրջաններին, իրենց իսկ անգլիացիների հեռուն զնացող գլխավոր նպատակի իրականացման ճանապարհին: Դա, համենայն դեպս, բխում էր Անգլիայի արևելյան քաղաքականությունից, որի իրականացման համար, անտարակույս, որոշ հույսեր էին կապվում նաև Սերովբե Կարնեցու առաքելության հետ:

Սերովբե Կարնեցին մի քիչ այլ կերպ է բացատրում էջմիածին գնալու իր նպատակները: Այսպես, Հնդկաստանում բնակվող մի հայ բանասերի՝ Հարություն Սահակյան նոր Զուղայեցի Աղանուրյանցին հղած նամակում նա հաղորդում է, որ ինքը պատրաստվում է էջմիածին գնալ. «ուր գուցէ ի հոգևոր տեսանէն ընկալայց զտպարանն... հանգուցեալ Յովսէփ կաթողիկոսին, որ ի Ռուսաստան», որպեսզի էջմիածնում կազմակերպի տպագրական գործը: Այնուհետև նա գրում է. «Ըսպասեա ուրեմն եթէ հաճիս, զի կատարել այսորիկ կարի հնարաւոր խորհրդոյս զոնէ մատեանք քո վայելչական տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեսցին»²⁷:

էջմիածին հասնելուց մեկ տարի հետո՝ 1813 թվականի հունիսի 22-ին իր այս մտադրության մասին Քիֆլիսից նա գրել է նաև Մոսկվա՝ Հովակիմ Լազարյանին: Այդ նամակում կարդում ենք. «Ակն ունիմ, եթէ վեհազնութիւնդ յաստուածարեալ գրուածոց գերերջանիկ սրբազան հոգևոր Տեսառն մերոյ ունիք բաւական տեղեկութիւն զանձինս հանգամանաց ի վաղուց հետէ ստացեալ»:

25 Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 22, վավ. 18.
 26 Նույն տեղում, թղթապ. 19, վավ. 8:
 27 Նույն տեղում:

ուրեմն յայսորիկ կրկնութենէ լաւ ևս է ինձ ի բաց հրաժարիլ. զայս միայն այժմ ձերումդ վեհազնութեան ծանուցեալ, եթէ երկու ամսօք յառաջ ի սրբազնակատար վեհապետէ մերմէ առաքեցայ աստ. և ունիմ ժամանակ ինչ բնակիլ ի Քիֆլիս. մինչև Աստուած այց արասցէ տառապեալ Մօր Արոտոյ մերոյ, որո վիճակէ այժմեան, ըստ որոյ քաջ գիտակ էք, է կարի ողբալի: Համանգամայն ի հարկէ վերահասու լեալ էք փոքր ի շատէ, թէ քանի ըղձակերտ եմ ըստ իմումս կարեաց ի ձեռս բերել զտպարան իմն կանգնեալ ընդ հովանաւորութեամբ հզօր և բարեփափաք իշխանի ուրուք. ուրանօր կարող լիցիմ ամենեկին հանդարտութեամբ փութաջան վաստակօք ի լոյս ընծայել ի մէջ օրհնեալ ազգի մերում զեղեցկիմաստ և ուսումնասիրական գրեանս. զմեծազոյն մասն թարգմանեալս ի գաղղիացուց, յանգղիացուց, յիտալացուց և ի լատինաց գիտնական լեզուացն (զորոց գրաւական տեղեկութիւնն պարգեւեալ է ինձ աստուած), որով մարքասցի ազգս մեր ի խորին քուն տգիտութեան տակաին նեջեալ բանալ զայս մտաց, և նաեալել զիսկական գիւր եղելութիւնն և զանպղտոր այսորիկ կենաց երջանկութիւնն բանական կարողութեամբ ամենեկին ծառայել աստուծոյ և կենցաղավարեալ յայսմ աշխարհի»²⁸:

Այս հարցերը, որքան հետաքրքիր են, նույնքան էլ կարոտ են համակողմանի ուսումնասիրության: Այստեղ ասենք միայն, որ Սերովբե Կարնեցին շուտով տեղափոխվում է Մոսկվա և նշանակվում Լազարյան ճեմարանի առաջին ռեկտոր: Ի դեպ՝ Լազարյան ճեմարանի ղոյությունն առաջին 50 տարիներին պաշտոնավարած տեսուչների և ռեկտորների թվում Սերովբե Կարնեցին ճանաչվել է ու գնահատվել որպես «ականավոր ռեկտոր»²⁹:

Այդ մասին վկայում են նաև Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյան եղբայրները: 1827 թվականի հունիսի 18-ին նրանք Պետերբուրգից Քիֆլիս՝ Ներսես Աշտարակեցուն հղած նամակում գրել են. «Գրաբերս այս բարձր արժանապատիւ Սերովբէ վարդապետ սիրեցեալն մեր՝ գոլով հրափրեալ ի հանգուցեալ ծնողէ մեր յառաջս յուսուցանել զմանկունս ուսումնարանի մեր ի Մոսկով՝ ամենայն ջերմեռանդութեամբ և զարգացմամբ հանապազօրգեալ զայն պաշտոն իւր զամս եօթն...»³⁰: Ահա հենց այստեղ էլ՝ Լազարյան ճեմարանում, ուսումնական պրակտիկ աշխատանքների հետ միաժամանակ նա զբաղվել է նաև գիտական գործունեությամբ:

Առ այսօր հայագիտական աղբյուրներում Սերովբե Կարնեցին հիշատակվել է միայն իբրև հայկական դպրոցների համար կազմած ու 1819 թվականին Մոսկվայում լույս տեսած «Մաղիկ գիտութեանց» խորագրով ստվարածավալ աշխատության հեղինակ³¹: Սակայն այս տեղեկությունները խիստ թերի են ու պակասավոր: Ինչպես վերը ակնհերև դարձավ, Սերովբե Կարնեցու գրչին է պատկանում ներկա Ուղեգրությունը: Այվլին. պարզվում է նաև, որ Սերովբե Կարնեցին հրատարակության համար պատրաստած է եղել նաև «Մահմեդի պատմութիւն» վերնագրով ընդարձակ մի ուսումնասիրություն՝ շարադրված պատ-

28 Նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, թղթապ. 104, գ. 8, վավ. 148:
 29 А. Зинovieв, Историческ. очерк Лазаревского института восточных языков, 1863, Москва, էջ 103:
 30 Մատենադարանի արխիվային բաժին, Լազարյանների արխիվ, թղթապ. 104, գ. 5, վավ. 243:
 31 Գ. Զաբրեհանյան, Հայկական մատենագիտութիւն, 1883, Վենետիկ, էջ 283, ն. Ղազարյան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի... Վենետիկ, 1909—12, էջ 1204, և ուրիշներ:

մական փաստերի հիման վրա, հեղինակի իսկ վկայությունները՝ «զոր աւանդին ամենայն գրիչը մեր և օտարը»³²: Նկատենք, որ այս ուսումնասիրության առաջին մի քանի տետրակները ոչ միայն տպարանում շարված են եղել, այլև տպագրված մամուլները պատրաստ են եղել կազմելու համար: Հեղինակը էջմիածին՝ Եփրեմ կաթողիկոսին է ուղարկել իր գրքի տպագրված ավելի քան 160 էջերը, որպեսզի վերջինս տա իր համաձայնությունը այն լույս աշխարհ հանելու համար: Սակայն այդ գրքի լույս ընծայումը արգելում է հենց էջմիածինը:

1820 թվականի հունվարին Եփրեմ կաթողիկոսը Մոսկվա, Սերովբե Կարնեցուն ուղարկած իր պատասխան նամակում գրել է. «զի որպիսաչայտ գիրքս ընդ ծաղկափունջ դիտելեաց բազմաց ի մասնաւորի, զորս փնջեալ էր բո աշխատասիրութեամբ ի միում գրքական և ի տիպ իսկ արձանացեալ. թէև թերապէս տակաւին հաս ի ձեռս մեր, առ որ թախանձեալ սրտի հոտոտեցաք ըստ ազգս ազգս իւրաքանչիւր ոք ծաղկանց ընթերցանութեամբ և գտաք ի նոսա ինչ ինչ մեք և սինօթ սուրբ մեծի աթոռոյս որոց վասն ի ճահ երեի ասել ինչ, որով մնալ համարիմք անբամբաս և անվրդով ազգովին»: Սրան հետևում են «Պատմութիւն Մահմեդի» աշխատության վերաբերյալ Եփրեմի հինգ գիտողությունները: Այնուհետև Եփրեմը հանդիմանում է Սերովբե Կարնեցուն, որ առանց նախօրոք համաձայնեցնելու տպագրության է հանձնել այս գործը, ուստի և ինքը արգելում է դրա լույս ընծայումը: Վերջացնելով իր թուղթը, Եփրեմը նաև մխիթարում է հեղինակին՝ «Իսկ յազգս յամեցման պատասխանույս մի լիցի բեզ ամբողջի կամ դժուարիլ իւրք. այն զի գամագամ հոգօք ներքինք և արտաքինք չոր ընկղմեալս կամք բոլորովին, գրէթէ բազմաց լինին գործոց և պատասխանեաց խափանիչք կամ յամեցուցիչք»³³:

Ապարդյուն անցան նաև Սերովբե Կարնեցու՝ այդ ժամանակ էջմիածին գործերում վճռական դեր խաղացող ներսես Աշտարակեցուն արած խնդրանքները՝ գրքի լույսընծայմանը օգնելու մասին: Այդպես էլ այդ գիրքը լույս աշխարհ չեկավ: Ի՞նչ եղան այդ ուսումնասիրության տպագրված տետրակները, ինչպես և հեղինակի ձեռագիրը, առ այսօր մնում են անհայտ³⁴:

Եփրեմ կաթողիկոսի Մոսկվա, Հովակիմ Լազարյանին հղած 1817 թվականի մարտի 5-ի նամակից իմանում ենք նաև այն մասին, որ Ռուսաստանի ցարական կառավարության դավանանքների և լուսավորության մինիստր կրնյազ Ալեքսանդր Նիկոլայևիչ Փոլիցինը՝ «առաջարկեալ է յիշեալ Սերօրէ վարդապետին թարգմանել զնոր կտակարանն հայոց ի տաճկական բարբառ առ ի գիրիմաց լինելոյ այնց հայոց, որք մոռացեալ զհայրենի լեզու իրեանց, վարին տաճկական լեզուաւ»³⁴:

Բացի այդ, այժմ պարզվում է նույնպես, որ Սերովբե Կարնեցին, երբ իրազեկ է դառնում Հնդկաստանում Ղուկասի ավետարանը շափածոյի վերածելու մասին, պատրաստակամություն է հայտնում գրելու դրա առաջարանը: Այդ գործի հեղինակ, Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքում բնակվող հայ բանասեր Հա-

32 Մատենադարանի արխիվային բաժին, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 158, վավ. 160:

33 Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 36, վավ. 23:

33ա. Մանոթ չլինելով այս փաստին, Սերովբե Կարնեցու «Պատմութիւն Մահմեդի» գրած ուսումնասիրությունից շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո, բոնասեր Բ. Կյուկսերյանը 1925—1926 թվականներին «Հանդէս ամսօրեայում» (№ 5—6, էջ 256) հրատարակած «Բույամբ հայ մատենագրության մեջ» հոդվածաշարում իր արածը գնահատել է որպես «նորություն մը հայ մատենագրության բոլորովին անկախ մի մարզին վրա...»:

34 Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 103, գործ 9, վավ. 10:

րություն Սահակյան — Աղանուրյանցին 1811 թվականին Բաղդադից գրած նամակում կարգում ենք. «Եթէ հաստատեալ ես տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել զՂուկասու շափաբերական ավետարանդ յայտնեա ինձ պարզապէս զնիւթ առաջարանութեան գործոյդ, քանզի ցանկամ նուաստս ի սէր պատուական անձիդ հիւսել զհամառօտ յառաջարանութիւն համամիտ մտոյդ և գուցէ արժանաւոր մատենաիդ»³⁵: Իրականացրե՛լ է արդյոք յուր այս մտահղացումները Սերովբե Կարնեցին, — առայժմ դժվար է ասել: Սակայն անկախ դրանից, նըշված փաստերը վկայում են նրա մտավոր կարողությունների մասին: Ուստի պատահական չի կարելի համարել, որ ժամանակի հայ աշխարհիկ ու հոգևորականավոր գործիչները, օտար պետությունների բարձրաստիճան պաշտոնյաները իրենց գրագրություններում մեծ ակնածանքով են խոսում Սերովբե Կարնեցու մասին, բնութագրելով նրան՝ «ծաղկածին գրասէր», «գիտնական», «պերճիմաստ բարունի» և այլ մակդիրներով³⁶. Իսկ Հայաստան այցելած օտար ճանապարհորդները իրենց ուղեգրություններում նրա մասին գրել են. «այդ գիտնական՝ որ ուսմամբ իւրով գերազանցէր քան զայլ ամենայն կարգակիցս իւր»³⁷:

* * *

Ուղեգրությունն ընթերցողին անշուշտ կհետաքրքրի այն հարցը, թե ինչու նրա հեղինակը՝ Սերովբե Կարնեցին, որը քաջ գիտակ է եղել մայրենի լեզվին, իր գործը գրել է օտար լեզվով՝ ֆրանսերեն: Այդ հարցի պատասխանը տվել է ինքը՝ հեղինակը Ուղեգրության առաջարանում. Սերովբե Կարնեցին Հայաստան էր գալիս անգլիական անձնագրով, որպես Հնդկական առևտրական ընկերության հանձնակատար: Ավելին, նա ճանապարհ է դուրս գալիս Բաղդադից գեպի էջմիածին «Մօռորօք» կեղծանունով³⁸: Ուստի բնական է, որ ճանապարհորդության ընթացքում օրը օրին գրի առնված գեպերը շէր կարելի գրել հայերեն, որը կմատեներ հեղինակի ազգային պատկանելությունը:

Երկրորդ հարցը, որ էական նշանակություն ունի, Ուղեգրության նպատակագրումն է, և, որ կարևորն է, դրա իրականացումը: Հեղինակը իր գործի առաջարանում նշում է, որ «Աշխարհի տարբեր մասերում կատարված ուղևորությունների նկարագրությունները միշտ էլ նպաստել են հարստացնելու պատմությունն ու աշխարհագրությունը նորանոր տեղեկություններով»: Հենց այս մտասևեումներ էլ հեղինակը գրում է իր Ուղեգրությունը:

Որպես ականատեսի գրչի արդյունք, Ուղեգրությունը, անտարակույս, ունի անվիճելի առավելություններ: 55 օր տևող ճանապարհորդության ընթացքում Ուղեգրության հեղինակը անցել է Իրաքի, Պարսկաստանի ու Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քաղաքների ու գյուղերի միջով: Նշենք, սակայն, որ հեղինակը չի բավարարվել իր տեսած ու լսած փաստերի միայն արձանագրումով, այլև հաղորդում է պատմական, ազգագրական և աշխարհագրական շատ տեղեկություններ իր անցած ճանապարհին՝ հանդիպած ցեղերի ու ժողո-

35 Նույն տեղում, Փ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 19, վավ. 8: Մատենացույց արվող շափածոյի վերածված Ղուկասի ավետարանը ձեռագիր վիճակում պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում № 169-ի տակ:

36 Կաթողիկոսական դիվան, թղթալ. 36, վավ. 23: Լազարյանների արխիվ, թղթ. 104, գործ 8, վավ. 118, Փոնդ Երիցյանի արխիվ, թղթ. 159, վավ. 67 և այլն:

37 Խ ա շ ա տ ու Ր Ա Ր Ո Վ Յ Ա Ն, Երեբրի լիակատար ժողովածու, 1956, Երևան, հ. 7, էջ 308:

38 Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 23, վավ. 59:

վուրդների կենցաղի և սովորույթների, մասնավորապես այդ վայրերում ապրող հայկական բնակավայրերի, դրանց բնակչության թվի, զբաղմունքի, հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած հարաբերությունների, ինչպես և տիրող քաղաքական իրադրության, սոցիալական երևույթների և այլնի մասին: Նկատենք, որ Իրաքից՝ Պարսկաստանի և թուրքիայի տերիտորիաներով նրա անցած ու նկարագրած ճանապարհը մինչ այդ դեռ քիչ էր տրորված եվրոպացի ճանապարհորդների կողմից:

Սերովբե Կարնեցու նորահայտ այս Ուղեգրությունը իր բովանդակությամբ հարուստ տեղեկություններ պարփակելով Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ, անշուշտ, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, և սկզբնաղբյուր է ինչպես հայագետների, այնպես և արևելագետների համար:

A. ХАЧАТРЯН, Л. ХАЧЕРЯН

ПУТЕВЫЕ ЗАПИСКИ СЕРОВБЕ КАРНЕЦИ

Резюме

В архивном отделе Матенадарана хранятся путевые записки, изложенные на французском языке. Автор этих записок подробно описал этапы совершенного им путешествия из Багдада в Эчмиадзин. Произведя филологические изыскания, авторы статьи обнаружили, что автором «Путевых записок» является известный церковный и литературный деятель и педагог первой половины XIX в. Серовбе Карнеци.

Он предпринял это путешествие инкогнито, рекомендуясь англичанином, комиссионером индийской торговой компании, чтобы иметь возможность перевезти через Ирак, Персию и Турцию в Эчмиадзин огромные материальные ценности, принесенные индийскими армянами в дар Эчмиадзинскому собору.

Путевые записки содержат сведения по истории, этнографии и географии.

H. KHATCHATRIAN, L. KHATCHERIAN

LA RELATION DE VOYAGE DE SÉROVBÉ KARNÉTSI

Le Fonds des Archives du Maténadaran renferme une relation de voyage détaillée en français, datant de 1812 et concernant l'itinéraire suivi de Bagdad à Etchmiadzine.

Les auteurs du présent article en ont déterminé l'auteur qui n'est autre que Sérovbé Karnétsi, homme d'Eglise, littérateur et pédagogue célèbre de la première moitié du XIXe siècle, qui, dans le but de faciliter son voyage à travers l'Irak, la Perse et la Turquie à destination du couvent d'Etchmiadzine auquel il devait remettre de la part des Arméniens de l'Inde des présents de grande valeur, prit le travesti d'un agent anglais de la Compagnie des Indes.

Ladite relation fournit des renseignements d'ordre historique, géographique et ethnographique.

Բ Ն Ա Գ Ր Ե Ր

ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ. ՊՈՂԱՐՅԱՆ

(Երուաղեմ)

ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ՀԱՏՎԱԾ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ
«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»

Երուաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի 1419 թվականին ընդօրինակված № 1 հսկայակերտ ճառընտիրին երկրորդ հատորին մեջ, էջ 720բ—728բ, հանդիպեցանք ընդարձակ հատվածի մը, առնված Ղազար Փարպեցիի Պատմութենեն, որ կներկայացնե Առաջին գրվազին կեսնն ավելին. Տփղիսի 1904 թվի տպագրության համաձայն էջ 12—28:

Այս նորագյուտ հատվածը մեծ արժեք կներկայացնե՝ նկատելով որ այն գրի առնված է Փարպեցիի ծանոթ առաջին ձեռագրեն երկու և կես դար առաջ:

Հատվածիս գրչությունը ուղղագրական տեսակետն ունի թերություններ և ճառընտիրներու գրիչներուն հատուկ սովորության համաձայն կատարված են նաև զեղչումներ նշանակելի քանակությամբ: Այնուհանդերձ հատվածս կպարունակե բազմաթիվ ընթերցումներ, որոնց շնորհիվ Փարպեցիի բնագրին մեջ կկատարվին կարևոր սրբագրություններ: Ատոնց մեջ ամենեն նշանավորն է «հմուտ երգողական տառիցն» ասության փոխարեն ձեռագրիս տված ընթերցումը, «հմուտ քերթողական տառիցն»: Այս և ուրիշ սրբագրությանց մասին ավելի ընդարձակ գրություն մը պատրաստած ենք արդեն:

Հատվածիս ընդօրինակությունը կատարեց օր. Արփինե Հ. Սրճունի՝ մեր առաջնորդությամբ: Բնագրեն ներս կատարեցինք շատ քիչ միջամտություն, կարգը մը սխալներ առնելով կոր փակագիծներու մեջ, և երբեմն ավելացնելով անհրաժեշտ բառեր անկյունավոր փակագիծներով:

Այս հատվածին առանձին հրատարակության նպատակն է ընծայել նպաստ մը Ղ. Փարպեցիի Պատմության բնագրի սրբագրության:

ՎԱՍՆ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐՈՑ Ի ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆՆ
ՎՌԱՄՇԱՊԷՆՈՑ Ի ՁԵՌՆ ԽՆԳՐՈՑ ՍԱՀԱԿԱՅ ԵՒ ՄԵՍՐՈՎՐԱՅ

Իսկ յետ ժամանակի ինչ անցանելոյ, բերեալ ատելութիւն նախարարացն Հայոց, որ ընդ Պարսից իշխանութեամբ էին, ընդ թագաւորին իւրեանց՝ Խոսրովու, վասն երթալոյ տակաւին և նուազելոյ թագաւորութեանն յազգէն Արշագունեաց, յաղագս առաւելեալ ի նոսա գործոց իւրեանց շարեաց, ըստ բանի սուրբ քահանայապետիցն առաջնոցն ևւ այլոց ևս բազում առաքինի արանց, որք անլուր բերանովք բողոք բարձեալ յանդիմանէին զանարժան գործս նոցա, և զմատնումն ընդ յծով խիստ և անարէն ծառայութեանն Պարսից, նախատելով բարբառէին: Երթեալ այնուհետեւ առնէին բանսարկութիւն առ Շապհոյ արքային Պարսից, ևթէ Խոսրով կարծեցուցանէ զինքն քեզ միամիտ սիրելի և

հնազանդ. և է այս ամենայն ցուցակովին նորա առ քեզ ատելություն և ոչ ստուգություն, բայց իր ուխտ և խորհուրդ ընդ թագաւորին Յունաց է, և միշտ հրովարտակաւք, ևրթենեկ պատգամաւորաւք, խաւսի ընդ նմա ի խաղաղութիւն. բայց դուք որպէս իմանայք հատուցանել նմա ըստ նորա խաբէութեանն զայն դուք իշխէք: Եւ կարծէին բանասարկութն յիրեանց անմիտ խորհրդոցն կորուսանել զնա, և անձանց և աշխարհի բարոյ իմիք և շինութեան լինել պատճառ, և ոչ գիտէին եթէ տակաւին ի մաշումն և ի շար ծառայութեան վասն մեզաց իրեանց մատնեալք լինէին յԱստուծոյ:

Իսկ զայն լուեալ խնդրութեամբ և ախորժելով ունկնդրութեամբ Շապհոյ արքային Պարսից՝ հրաման տայր վաղվաղակի հրովարտակաւք զԽոսրով ի դուռն կոչել: Եւ նորա ոչ զգացեալ զբանսարկութիւնն Հայոց իշխանացն, վաղվաղակի որպէս առ իր իշխան և բարեկամ ի դուռն հասանէր: Եւ Շապհոյ թշնամանեալ զնա պատուհասէր. այլ թերեւ և վասն յաւժարութեան մերժել զնա ի թագաւորութենէն, և յանդիման կամեցեալ առնել զնա շարախաւացն, վաղվաղակի մերժեալ ընկննոյր զԽոսրով յիշխանութենէ թագաւորութեան իւրոյ, և ուխտէր այլ ոչ եւս տեսանել զաշխարհն Հայոց, անդ արգելեալ յաշխարհին Պարսից պահէր:

Իսկ իբրեւ մերժեալ լինէր Խոսրով ի թագաւորութենէն, խնդրէին Հայք ի Շապհոյ այլ թագաւոր իրեանց. և նորա հաւանեալ թագաւորեցուցանէ նոցա զՎառամշապուհ զեղբայր նորին Խոսրովու, յազգէն Արշակունեաց և արձակէր ի Հայս:

Ի ժամանակս սորա թագաւորութեանն տուան շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ յամենախնամէն Աստուծոյ, առն միում ճշմարտի Մեսրոբ անուն կոչեցեալ, որ էր ի գաւառէն Տարանոյ, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն որում անուն էր Վարդան. ի տիս մանկութեան իւրում ուսեալ զգարութիւն յոյն, զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովու, կարգեալ յերամ մատեան արքային զպրացն, վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործս թագաւորացն արքունի զպիւրքն, զվճռաց և զհրովարտակաց: Եւ սպասաւորեալ անդ ամս կարգաւորապէս առանց եպերանաց: Յետ այսորիկ տենչացեալ կարգի վանականութեան և երթեալ ի վանս բազմութեան եղբարց, և ընկալեալ ըզկերպարան վանականութեան, լինէր ընդիր յամենայնի երեւելի, հրաժարեալ յամենայն աշխարհազբաւս երկրաւոր զբազմանց: Ապա յանապատական կրանսն փոխեալ, և զարմանալի և երեւելի և հոշակաւոր, և կայր յանապատ, ի բազում տեղիս քարանձաւաց, մեծաւ առաքինութեամբ և խստամբեր վարուք, բազում և այլ կրանաւորք և ազաւթասէր եղբարք: Մինչև յամն հինգերորդ արքային Հայոց Վառամշապհոյ, եղբար Խոսրովու: Եւ զայս եթէ որ կամեսցի գիտել հաւաստեալ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալոյ Կորեան, աշակերտի երանելոյն Մեսրոբայ, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա, և զգիր Հայերէն նշանագրացն թէ երբ, և կամ յուր, և կամ յոյր ուրուք ի ձեռին գտան:

Եւ այսպէս բազմաժամանակեա զմտածութիւն երանելոյ առն Մեսրոբայ ընկալեալ ամենախնամ մարդասիրին Աստուծոյ, զաւրացոյց զնա հոգով ողորմութեամբ իւրով: Քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմէր երանելի այրն Աստուծոյ Մեսրովք, տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թաւշակաւք, հեռագնաց ճանապարհաւք, և բազմաժամանակեա զեզերմամբ մաշէին զաւուրս իրեանց ի դպրոց ասորի գիտութեանն: Քանզի պաշտան եկեղեցոյ և կարգացմունք գրոց սրբոց ասորի-

ուսմամբ վարէին ի վանաւրեայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոց, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և ակտել ժողովուրդք այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտանէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորոց: Զայս ի բազում ժամանակաց ըզմտաւ ածեալ երանելոյ առն Մեսրոբայ, և փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ լուեալ թէ զոյ նշանագիրք Հայերէն լեզուիս: Զաւրացեալ Սուրբ Հոգւոյն յորգորմամբ և եկեալ առ Սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, զեկուցանէր և նմա զիւրոյ զբազմաժամանակեա մտածութեանն խնդիրս, և ընկալեալ ի նմանէ քաջալերութեան աւետիս, թէ զաւրացեալ պինդ կաց, առեալ ընդ քեզ այլ այրս աւգնականս ի քահանայից զոր ես հրամայեմ, և ուր տկարանայք ի հենգենայն բերեալ առ իս ուղղեմ զայն, քանզի յոյժ գիրին է գիւտ իրացդ զոր հայցեսդ: Բայց նախ արժան է մեզ սգացուցանել թագաւորին զպէտս այդպիսի մեծ և կարեւոր խնդրոյդ: Վասն որոյ յառաջ քան զաւուրս ինչ ոչ բազում, ճառեալ յեկեղեցոյ յաղագս կարաւորութեան այդպիսոյ պիտոյից ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս Հայերէնս առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեաւղ միում, և թագաւորն յիշէ զասացեալսն, քանզի և ինձ նա պատմեաց:

Եւ մտեալ Սուրբ կաթողիկոսին Սահակայ հանդերձ երանելւան Մեսրովբաւ առ թագաւորն Վառամշապուհ, և իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն յիշեաց և ինքն արքայն զխաւսեցեալսն վանականին վասն նորին իրաց ընդ նմա, զոր և նոցա պատմեալ ուրախացոյց: Եւ նոցա լուեալ զայս ի թագաւորէն փութացուցանէին ասելով, թէ ճեպեա յաղագս մեծ աւգտաբեր աշխարհիս Հայոց գիտի այսորիկ ի ժամանակս քո, որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ յիշատակ անմոռաց և աւգուտ երկրաւոր վայելիցս, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո, և կամ որք յառաջ քան զքեզ քո նախնիքն էին յազգէն Արշակունեաց:

Եւ թագաւորին լուեալ զայս ետ փառս Աստուծոյ, և խնդալից եղեալ, որ ի ժամանակս թագաւորութեան նորա զայսպիսի հոգեւոր կենաց փափագ ժառանգեաց աշխարհս Հայոց:

Վաղվաղակի ստիպով զեսպանս առաքեալ զՎահրիճ ոմն անուն կոչեցեալ ի ծնողաց իւրոց, հանդերձ հրովարտակաւ, առ այր մի երէց Հաբել անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայն, որ և մերձաւորն էր առն բարէպաշտի Գանիէլ եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրք Հայերէնք կային: Եւ երանելոյն Հաբելի ընկալեալ զհրովարտակն ի Վահրիճայ, և լուեալ զ(գ)իրսն փութանակի հասանէր առ եպիսկոպոսն Գանիէլ: Եւ նախ անդէն ի նմին Գանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, և ապա առեալ ի նմանէ առ թագաւորն և առ Սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ, և առ երանելին Մեսրոբ հասուցանէր: Իսկ արքայն Հայոց սուրբ հայրապետան Հայոց Սահակաւ և երանելւան Մեսրոբաւ, ընկալեալք զնշանագիրսն ի Հաբելէ ուրախ եղեն:

Եւ այսպէս զիպեալ գիտի նշանագրացն, ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մեսրովք երիւրելով զնա Սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ, և զիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրերոյն և հեղենային ուղղաձայնութեան, տալով նմա աւգնականս և այլ այրս բանիբունս և մտացիս ի քահանայիցն Հայոց, որք էին առ սակաւ մի, որպէս եւ երանելին Մեսրոբ, մերձաւորեալ յունարէն հեղենային, որում առաջնոյն անուն էր Յոհան, ի գաւառէն Եկեղեցաց, և երկրորդին Յովսէփ, ի Պաղնայ տանէն, և եր(կ)րորդին Տէր ի Խորձենոյ, և չորրորդին Մուշէ ի Տարանոյ, որոց աւգնելովն զարէր Երանելին Մեսրոբ հանդիպեցուցանել զհայերէն աթութայսն, ըստ կարգման սիղով-

բայիցն յունացն, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի Սուրբ Կաթողիկոսէն Սահակայ, որ յոյժ աուցեալ վարժիւր անցուցանէր զբազում գիտնականաւորն յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ քերթողական տառիցն և հետորական յորդասաց յայտարանութեանն, ևս առաւել տեղեակ լեալ փիլիսոփայական արհեստիցն:

Կարգեալ այնուհետև փրկչին առաջնորդութեամբ զգիր գրելոյն հայերէն զհեզնայիցն ուղղել յարինուածս, ցանգային կարգել զպրոցս և ուսուցանել բազմութիւն մանկտոյ. քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեանն, որպէս ի խաւարէ, յասորի տանջանացն զերծեալք, ի լոյս փութային: Բայց տարակուսեալք կասէին յանշրութենէ զրոց սրբոց. քանզի զեռ եւս ոչ գոհէին հայերէն լսողութեամբ սուրբ կտակարանք եկեղեցոյ: Եւ երանելին Մեսրոբ և որ ընդ նմա պատուական քահանայք էին, ոչ զարէին համարձակել յայսպիսի սաստիկ և կարեւոր գործ, թարգմանել գիրս ի յոյն լեզուէն ի հայ բարբառս, վասն զի ոչինչ էին այնպէս տեղեակ գիտնապէս հրահանգից յունական ուսմանն:

Ապա ժողովեալ ամենայն քահանայք աշխարհին Հայոց, հանդերձ երանելուն Մեսրոբու, և ամենայն նախարարք աշխարհիս Հայոց, և մեծամեծ տանուտէրաւք առ թագաւորն Վոսմշապուհ, և հանդերձ թագաւորուն սկսան աղաչել զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգեւոր, և թարգմանել զԱստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն [լեզուոյ] ի հայ բարբառս. և ասէին թէ որպէս սուրբ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս պահեալ ի խոշտանգանս անվնաս աշով հզարին ի լուսաւորութիւն գիտութեան աշխարհիս Հայոց տուաւ պահել, շնորհեցաւ և քեզ նորուն շառաւելի, վիճակ պայծառութեան պաշտամանս այսորիկ, սկիզբն ուսման գործոյ մշակութեան, և լինել նմանող սուրբ նախնոյն քո, որ յանդիտութենէ ի ճշմարիտ Աստուած-գիտութիւն առաջնորդեաց աշխարհիս Հայոց: Եւ արդ զու լնով զպակասութիւն զայս, մնացեալ ի սուրբ նախնոյն քո, զոր պահեաց քեզ Աստուած, որ նմանեալ ճշգրտապէս արինակեցեր ի քեզ զվարս սուրբ հարն քո ներսէսի:

Եւ լուեալ զայս ամենայն՝ բարեացապարտ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ ի թագաւորէն և յամենեցունց, զուարճացաւ յոգի իւր, փառաւորելով զփրկիչն ամենեցուն զՏէր Յիսուս Քրիստոս: Եւ կամաւոր յաւժարութեամբ ետ զանձն իւր ի գործ, պանծացեալ Աստուծոյ ազնականութեամբն, և անվեհեր ջանալով զցայգ և զցերեկս՝ թարգմանէր զկտակարանս ամենայն, զխաւսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւր Սուրբ Հոգւոյն, և զհաստատեալս և զկնքեալս երջանիկ առաքելաւք զնորոց կտակարանաց զլուսաւոր և զկենսատու քարոզութիւն նովին [Հոգւով]:

Եւ տարեալ ի գլուխ սրբոյ Հայրապետին Սահակայ զգործ մեծ հոգեւոր վաստակոյն, կարգեցան վաղվաղակի զպրոցք հայերէն ուսմանն. բազմացան դասք զըշացն, ելեւելս առնելով զմիմեամբք. զարդարեցան պաշտամունք եկեղեցոյ, յորդորեցան բազմութիւնք ժողովրդոց արանց և կանանց ի տանս փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց սրայծառացան եկեղեցիք, շուր առին վկայարանք սրբոց: Եւ զի միանգամայն ասացից ըստ բանի Սուրբ Մարգարէին Եսայեա, թէ լցաւ երկիր ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգեւոր վաստակոց սրբոյ հայրապետին Սահակայ, և շնորհիւ ամենախնամ փրկչին Քրիստոսի, կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վոսմշապուհ, ըստ յառաջագոյն գրելոյն, և լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց՝ եկաց յետ այսորիկ թա-

գաւորն Վոսմշապուհ ամս բազումս, և հասեալ յերկար ծերութիւն վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստիւ յաշխարհիս Հայոց, յիշատակնորս արհնութեամբ:

Յետոյ մեռաւ Շապուհ արքայն Պարսից, և թագաւորեաց Վոսմ որդի նորա, որ էր Կրմանձ արքայ, յորմէ խնդրեցին Հայք իրեանց թագաւոր զնոյն միւս անգամ զեղծորով զեղբայր Վոսմշապուհոյ, զոր յառաջնումն բանասրկութեամբ ետուն մերժել զնա Հայք Շապուհոյ Արքային Պարսից ի թագաւորութենէն Հայոց: Եւ նորա կատարեալ զխնդիրս նոցա թագաւորեցուցանէ նոցա զեղծորով, զայր յոյժ ծերացեալ: Եւ եկեալ խոսքով յաշխարհս Հայոց, և կեցեալ ամիս ութ վաղխճանեցաւ:

Եւ եկեալ իշխանք աշխարհին Հայոց առաջի Վոսմայ Արքային Պարսից, խնդրեցին իրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց և նա թագաւորեցոյց ի վերայ նոցա զԱրտաշէս զորդի Վոսմայշապուհոյ, յազգէ թագաւորացն Հայոց:

Եւ էր Արտաշէս այր մանուկ և եզամու, և բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն: Եւ չկարացեալ այսպիսի զիջիս և մոլական վարուց թագաւորին Արտաշէսի տանել նախարարացն Հայոց. ժողովեցան միահամուռ ամենեքեան առ մեծ քահանայապետն Հայոց Սահակ, որ էր յազգէն պարթեւաց, որդի սրբոյն ներսէսի, և ասեն ցնա. ոչ եւս կարեմք այսպիսի անարէն և պիղծ գործոց թագաւորին համբերել. վասն զի լաւ համարիմք մեռանել քան զայսպիսի գործ ազտեղութեան տեսանել և լսել հանապազաւոր: Արդ քեզ նախ պարտ է այսպիսի անհնարին աղէտից խնդրել հնարս, և բառնալ ի միջոյ զայնպիսի ամբարշտեալ թագաւոր:

Եւ լուեալ զայսպիսի բանս սրբոյն Սահակայ ի նախարարացն Հայոց, պատասխանի տուեալ ասէր. իբրու թէ ոչ նոր ինչ լսելով այսաւր ի ձեռք ճանաչեմ զասացեալսդ ձեր, այլ գիտեմ, զի զկծեալ սրտիւք խաւսիք զայսպիսի խաւսս: Բայց արդ որպիսի հնարիւք ըստ արժանի [ի] հոգևոր մարդկան զելս իրացդ գտանել մարթասցուք, զայն արժան է խորհել և առնել ամենեցուն:

Եւ նոցա առ հասարակ պատասխանի տուեալ ասեն ցսուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ թէ մեք ամենեքեան և ոչ մի ինչ ելս և հնարս իրացդ գտանել մարթասցուք: Բայց բողոքել թագաւորին Պարսից և ի բաց բառնալ զղայ ի թագաւորութենէ այդի, որում ոչ եղև արժանի ժառանգելոյ. այլ մեզ քան զայդ ոչ իմանալ ինչ է, և ոչ առնել: Եւ զքեզ ազաչեմք միաբանել ընդ մեզ այսմ խորհրդոյ:

Իսկ սուրբ և հոգեւոր կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, իբրեւ լսէր զայս ամենայն ի նախարարացն Հայոց, և ստուգիւ ճանաչէր, եթէ ի նոյն միտս և ի նոյն խորհուրդս հաստատեալ են բաւանդակ աւագանի աշխարհին Հայոց, ի մեծ տրտմութիւն և յանմխիթար սուգ ընկղմեալ լինէր. և զեղեալ արտասուաց վտակս առաջի բազմութեան նախարարացն Հայոց, հրաժարէր առնել պատասխանի բանից նոցա մինչև ցաւուրս բազումս: Եւ արգելեալ զինքն ի սենեակ, ողբոց միայն և արտասուաց լսէին ձայնք, մերձեալք ի դուրս սենեկին. քանզի տեսանող ակամբ ի զարուրութենէ սուրբ Հոգւոյն հաչէր այրն Աստուծոյ, ի սպառ սպուռ կործանումն աշխարհիս Հայոց: Իսկ զհետ բազում աւուրց համարձակեալք ոմանք յեպիսկոպոսացն, որք հանապազ պարապէին առ դուրս սրբոյն, չկարացեալք և առ վայր մի տուեալ յառատարուղիս և ի շնորհալից վարդապետութենէ առն Աստուծոյ, և այլք ի պատուական երիցանց և ի սարկաւազացն, որք ի նորին սուրբ ուխտէ հայրապետին էին, և ոմանք յազատ ազա-

տայնոյն համարձակեալք մտանէին ի ներքս, և խաւէին ընդ նմա բանիւք ողորանաց: Ընդ որս սփոփեալ սակաւ մի սուրբ հայրապետն ըստ հոգեւոր գիտութեան և խրատու, զոր միացեալ ունէր յինքեան ի մանկութենէ իւրմէ, լուեալ զաղարէր առ վայր մի:

Իսկ յետ բազում աւուրց ժողովեալ դարձեալ առ նա ամէն ազատագունդ աշխարհին Հայոց, և զնոյն բանս երկրորդեալ առաջի կաթողիկոսին Սահակայ, խնդրէին ստիպով ի նմանէ և զնորա միաբանութիւնն ընդ ինքեանս: Իսկ իրրեւ տեսանէր սուրբն, թէ ոչ ինչ են կասեալք յառաջին կամացն և խորհրդոցն, վասն զի ար ըստ արէ յաւելուած աղտեղի գործոց թագաւորին առաւել քան զառաւել աճեցուցանէր զկորստեան անձին իւրոյ զմիաբանութիւն իշխանացն, ձայն բարձեալ մեծաձայն ողբալով ասէ ցամենեսեան առհասարակ. եթէ ես, ասէի, եթէ դուք իսկ, որպէս ուսեալք յԱստուծոյ խորհիւր հոգեւորապէս և տարեալ վայր մի թերութեան առն, և արտասուաւք թախանձեցուցանել զամէնողորմն Փրկիչն մեր, զՏէր Յիսուս Քրիստոս, յաղագս զիտի կորուսելոյն խնդրել հնարս. զի ըստ առաջանին ծննդեանն, թէպէտ և մեղաւոր է, սակայն եղբայր և մարմին մեր է. յիշելով զվարդապետութիւն առաքելոյն Պաղոսսի, զի եթէ վշտանայ ինչ մի անդամն, վշտանան և ամենայն անդամքն ընդ նմա. և եթէ փառաւորի մի անդամն, խնդան ամենայն անդամքն ընդ նմա: Յիշել պարտ է և զմտաւ ածել զվիշտսն և զնեղութիւնսն, զբանդ և զկապանս սրբոյն Գրիգորի, զպաղատանսն և զաղաթսն, զոր վասն ամենայն աշխարհիս փրկութեան խնդրել յԱստուծոյ եզրիտ: Եւ (զ)ձեզ ըստ նմին արինակի պարտ է ի վերայ մեղուցեալ անդամոյն խնդրել զթողութիւն, և ոչ անարիւնաց մատնել ի ծաղր, և յայպանումն տալ զսուրբ խորհուրդ հաւատոյս մերոյ:

Յիշեցէք զսուրբ հայրն իմ և զձեր վարդապետն, և զփոխեալն յանասնական բնութեան կերպարանս, հառաչանաւք և անդադար խնդրուածովք զցայգ և զցերեկ, ածել ի զուրթ զամենեցունց արարիչն Քրիստոս՝ ի նոյն հաստատեաց ի մարդկային բնութիւնս: Եւ դուք աշակերտք նորին հոգեւոր վարդապետին էք, եթէ բոլորով սրտիւ խնդրիցէք յԱստուծոյ ամենեքեան, և ջերմ հաւատով հառաչեցէք և անթերի յուսով, զամենայն հայցուածս կատարէ Աստուած:

Այլ վասն իմ որ ասէքդ, եթէ միաբանեա ընդ մեզ, ինձ քաւ լիցի մատնիչ լինել ճշմարիտ հաւատոցն մերոց, և անհաւատից զիմ մոլորեալ ոչխարն մատնել յայպանումն: Զի թէպէտ և մեղաւոր է՝ այլ զրոշմեալ է Սուրբ Աւագանին ծննդեամբ, հմուտ է փրկութեան խորհրդոյն, լուեալ է զբարոգութիւն ակտարանին կենաց: Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի տանել զայսպիսի յանդիմանութիւն՝ թերեւ համարձակէի յուսով զիտի կորուսելոյն, այլ կշտամբել զհաւատացեալ առաջի անհաւատից ոչ հաւանիմ, այլ ինձ քաւ լիցի մեռանել, քան թէ զդք ի հաւատացելոց՝ վասն անարժան գործոց մատնել անարինաց: Զի թէպէտ և իցլ պոռնիկ, այլ զկնիք հաւտին Քրիստոսի կրէ յանձին իւրում, զիջացեալ ասէք մարմնով, այլ ոչ անհաւատ և հեթանոս, զեղիւեալ է՝ այլ ոչ կրակապաշտ. տկարացեալ է ի կանայս՝ այլ ոչ ծառայէ տարերց. միով ախտանայ ցաւով՝ այլ ոչ վարակեալ ամենայն ախտիւք իրրեւ զամբարիշտ: Եւ զի՞արդ զսակաւամեղն ամբարշտելոցն մատնել խորհիցիք ի սատակումն: Քաւ լիցի ձեզ որդիք, մի՞ խորհիք զխորհուրդդ զայդ, և զբնիկ զձեր գտեարան, որպէս ոմանք ի ձեր նախնեացն, կորուսանել մի ջանայք:

Չայս, ևւ առաւել քան զսոյն բանս և զխրատս, բազում աղերսիւ և արտասուաւք խաւեցեալ անձանձրոյթ Սուրբ կաթողիկոսին Սահակայ ընդ աւագանին Հայոց, ոչինչ կարաց զնոսս յառաջին միաբանութենէն և ի խորհրդոյն, զոր հաստատեալ էին ի միտս իրեանց, ի բաց դարձուցանել: Քանզի եկեալ հասեալ էր ի վերա նոցա նզովք սրբոյ առն Աստուծոյ ներսէսի՝ ի զլուխ զգործն հանէր: Միաբանութեամբ պատասխանի արարեալ ամենեցուն քահանայապետին սրբոյն Սահակայ և ասեն. փոխանակ զի ոչ լուար բանից մերոց, և ի միաբանութենէս մերմէ զանձն քո ի բաց դարձուցեր, զիտասջիր, զի որպէս եղեալ ի մտի յթագաւորել նմա եւս ի վերա մեր, ջանամք զքահանայանայ և ոչ քեզ առ յերկարսն ի վերայ աշխարհիս մերում: Եւ զայս այսպէս ասացեալ ամենայն աւագ տանտէրաց աշխարհիս առաջի սրբոյ հայրապետին Սահակայ՝ ելին զայրագնեալք ի խրատուէ սրբոյն, և այլ ոչ եւս կամեցան դառնալ առ երանելի հայրապետն. զի էր զնոսս շրջափակեալ և պաշարեալ անիծից երանելոյ քահանայապետին սրբոյն ներսէսի:

Եւ այնուհետեւ միաբանեալ գնացին ի դուռն արքային Պարսից, և երթեալք անդ յանդիման եղեն թագաւորին Պարսից Վուամայ, ընդ որս էր և երէց մի Սորմակ անուն, ի գաւառէն Բզնունեաց, ի զեղջէ որ կոչի Արձկէ, ի տոհմէ քահանայից գաւառին մեկուսանայր, որոյ միաբանեալ ընդ նախարարսն Հայոց, ճեղքեալ ի խրատուէ սրբոյ հայրապետին Սահակայ խաւսէր զբանս [անհանձարս] և առաւել աղտեղիս քան զամենայն նախարարսն Հայոց զթագաւորէն Արտաշէսէ առաջի աւագորերոյն Պարսից. շնորհ առնելով նախարարացն Հււոյց, յաղագս խոստանալոյ նմա ոմանց յաւագանոյն Հայոց զաթոռ կաթողիկոսութեան աշխարհիս Հայոց: Եւ ծանուցեալ նախագոյն զպատճառս տրտնջելոյն իրեանց Սուրենայ և այլ աւագանոյն Պարսից. քանզի Սուրենան Պալհաւ՝ էր ի ժամանակին յայնմիկ հաղարապետ ի դրան արքունի. և հանդերձ նովաւ և այլ մեծամեծաւք դրանն հասուցին զբան ամբաստանութեան առ Վուամ արքայն Պարսից:

Եւ լուեալ արքային զայսպիսի բողոք յազատանոյն Հայոց՝ ոչ թոյլ տայր նոցա խաւսել առ վայր մի առանց զալոյ ոսոխին ի դուռն: Վաղվաղակի դեսպանս արձակէր զթագաւորէն Հայոց Արտաշէսէ առ ինքն ճեպով զալ հրամայէր. զալ ընդ նմա գրէր մեծի քահանայապետին Սահակայ:

Եւ եկեալ նոցա ի դուռն հարցանէր նախ առանձինն արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրտաշէս, թէ զինչ են իրքդ, յաղագս որոյ ամբաստանեն զքէն նախարարքդ Հայոց: Եւ նորա պատասխանեալ ասէր, թէ ամենեկին ոչ գիտեմ զինչ խաւսինդ և շարխաւսեն դոքա զինէն. այլ որպէս սովոր են ի բնէ թշնամանիլ զտեարս իրեանց՝ ըստ նմին արինակի և այժմ [կամին] կատարել զշար կամաց իրեանց զխնդրիս. քանզի միշտ իշխանափոխք լիեալ են և տիրատեացք: Եւ թագաւորն արեաց Վուամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կոչել առ ինքն զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց զՏէր Սահակ. քանզի մեծաբէր զնա, նախ, վասն տոհմականութեան առն, և զարձեալ՝ զի առաջի անհաւատիցն յարգոյ և պատուական ցուցանէ զսուրբ ծառայս իւր Տէր: Եւ հարցեալ ցերանելի կաթողիկոսն կամէր լսել ի նմանէ զնմանս բանիցն շարխաւսացն թագաւորին Հայոց: Իսկ նորա պատասխանեալ ասէր. եթէ ոչ գիտեմ զինչ խաւսին նոքա զնմանէ. նոքա իսկ ասացեն, և դուք լուարուք ի նոցանէն. և որպէս ասեն առաջի ձեր յանձինս իրեանց ընդունին զհատուցումն. զիս ինչ յայդպիսի խըն-

դիրս բանից մի հարցանէք. զի ոչինչ լսելոց էք յինչն յազազս շարախաւու-
թեանդ այդորիկ շար և կամ բարի:

Ապա կոչէր առ ինքն թագաւորն զՍուրենանն Պալճաւ, զիւր զհազարապե-
տրն, որ ազգական և տոհմակից էր մեծի քահանայապետին Սահակայ, որպէս-
զի միաբանեալ և նորա ընդ այլ նախարարսն Հայոց վկայեցէ շարախաւու-
թեան նոցա, և պատուեալ բազում պարգեւաւ և մեծապէս շքեղութեամբ
դարձցի յիշխանութիւն կաթողիկոսութեան իւրոյ աշխարհն: Եւ Սուրենայ բե-
րեալ զպատգամս արքայի առ երանելին Սահակ խոստանայր նմա ըստ ասա-
ցուածին Վոսմա, և շքեղութիւն մեծ դտանել ի թագաւորէն, թէ հաւանեալ] ասէ.
կամաց նորա [տացես վկայութիւն] նախարարացն Հայոց՝ մեծարեալ բազում
պատուաւք դառնաս յիշխանութիւն քո. ապա եթէ այլազգագոյնս ինչ խորհիս
յամառեալ և զքո կաթողիկոսութեան տունն կորուսանէս ի քէն, և յիշխանու-
թենէդ զոր ունիս մերժեալ լինիս. և վասն զի ազգակից քո եմ և զբարին քո
կամիմ, և ոչ զթեթևութիւն, քանզի և տամ քեզ սիրով զայսպիսի խրատ: Եւ այս-
պիսի բանիւք ջանայր հաւանեցուցանել զսուրբ հայրապետն Սահակ: Քանզի
կամէին ի միջոյ բառնալ զթագաւորութիւնն Հայոց:

Իսկ սուրբն և բնաւ իսկ յանձն ոչ առնոյր այսպիսի բանից տալ վկայու-
թիւն իշխանացն Հայոց, այլ հաստատեալ ի միտս ասէր, եթէ ես զԱրտաշէսէ
այնպիսի ինչ վատթարութիւն իսկ ոչ գիտեմ, որով արժան է ի ձէնջ դատելոյ և
անարգանաց. զի թէպէտ և ըստ սրբասէր մերոյ արինացն անարգանաց արժա-
նի է և անզոսնելոյ, այլ ըստ հրամանի ձեր աղտեղասէր արինացդ զովութեան
արժանի է և մեծարանաց:

Եւ լուեալ զայս պատասխանի Սուրենայ ի մեծ հայրապետէն Հայոց Սա-
հակայ յիւրմէ տոհմակցէն, և պատմեալ թագաւորին արեաց՝ ի ցասումն զայ-
րացման զրգոնալ թագաւորն՝ հրաման տայր այնուհետեւ բազմամբոյս ատենին
հարցանել զնախարարսն Հայոց և զԱրտաշէս: Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց
բազում աղտեղաբանութիւն և ազգի ազգի խաւս անարժանութեան ի թագաւորն
իւրեանց. քանզի ոչ եթէ զեղեալսն և եթ ի նմա զիրսն խաւսէին այլ ես յաւելուա-
ծովք ըստ արինի թշնամութեան կուտէին ի վերայ նորա բազում վնասս, որ
թէպէտ և յուրաստ եղեալ Արտաշէսի, թէ չէ այդպէս, ոչ հաւատային լսողքն,
եղեալ զկամս իւրեանց բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազ-
գէն. մանաւանդ զի լուաւ ես թագաւորն արեաց ամենայն աւագանով զրանն ի
դատախազացն Արտաշէսէ, թէ բնաւ զի իսկ պիտոյ է մեզ թագաւոր. այլ իշխան
պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ, որ զիրաքանչիւր ուրուք
ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն ցուցցէ ձեզ]:

[Եւ լուեալ զայս Վոսմայ] հանգերձ աւագանով զրանն՝ յոյժ [ուրախանայր]
և այնուհետեւ հրաման տայր վաղվազակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն
յԱրտաշէսէ. ընդ նմին և գտունն կաթողիկոսութեանն ի սրբոյն Սահակայ (և)
յարբունիս ունել, փոխանակ զի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախա-
րարսն Հայոց: Եւ այսպէս վճարեալ հրաման թագաւորին Պարսից ի զլուս ելա-
նէր: Եւ յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի վեցեր-
րորդ ամին Արտաշէսի, ըստ բանի երանելոյ առն Աստուծոյ մեծի քահանայա-
պետին Ներսէսի, և անկաւ աշխարհս ընդ լծով շար ծառայութեան անաւրէն իշ-
խանութեանն Պարսից: Եւ առեալ զինս իշխանացն Հայոց ի թագաւորէն Պարսից
ընդ մատնութեան Արտաշէսի, պատիւս և մեծութիւնս, նման արժաթոյն զոր

առին ընդ Յովսէփայ եղբարքն, ընդ մատնութեանն յիսմայելեաց ի վաճառա-
կանացն, և այսպէս հրաժարեալք ի դրանէ եկին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ տանուտէրացն Հայոց, որոց խոստացեալ էին զկաթողիկոսութիւնն.
Սորմկայ Արձկէի երիցու, նստուցին զնա յաթոռ քահանայապետութեանն Հա-
յոց: Յորում, յետ սակաւ ժամանակի ինչ անցելոյ, ընդդիմացեալ ոմանց ի
զաւրաւոր իշխանացն Հայոց՝ մերժեցին յիշխանութենէ կաթողիկոսութեան: Եւ
յայնմհետէ առաքեցաւ նախ ի Վոսմայ արքայէն պարսից յաշխարհս Հայոց
մարդպան պարսիկ. և յայնմհետէ եղեն [ի սպառ սպուռ] ընդ լծով ծառայութեան
անաւրէն ազգին պարսից եւ կատարեալ ել ի զլուս [բանն] անիծից մեծի քա-
հանայապետին Ներսէսի, զոր յազազս առաւելապէս աճեցեալ ար քան զաւր
ի թագաւորական տոհմին Արշակունի գործք անաւրէնութեան շարեացն, զոր
կամակարութեամբ համարձակեալք միշտ գործէին անամօթեալք: Մանաւանդ
չորժամ ետես սուրբն Ներսէս զմահն արդար, զոր հատուց Արշակ ի վերայ
Գնելոյն եղբար որդոյն իւրոյ, և շկարացեալ հանդուրժել այնպիսի անաւրէն,
գործոց սուրբ այրն Աստուծոյ Ներսէս, զայրագնեալ սրտիւ, ըստ գրեցելոց ի
պատմութեանն (ի պատմութեանն) երկրորդումն ճառին հնգէտասաներորդի,
որ ասաց թէ փոխանակ զի յաճախեցեր ի շարիս մեծամեծս առաւել քան զհայրն.
քո Տիրան, և քան զայլ նախնիսն քո որք եղեն շարք եւ ամբարիշտք յազգէն:
Արշակունեաց, և ոչ նախանձեալ նմանեցեր լաւացն և առաքինի արանցն եղելոց.
ի տոհմին քում, որոց ժառանգեալ զպատիւ թագաւորութեանն հարցն իւրեանց,
առաւել եւս փութացան լինել ժառանգորդք բարի գործոց երկնից արքայու-
թեանն. այլ ար քան զաւր աճեցեալ ի քեզ առանց պատկառանաց զամենայն
պղծութիւնս լցեալ կատարեցէր. ի վերայ ամենայնի այսորիկ գտար և պատ-
ճառ հեղման արգար արեան եղբարորդոյն քո Գնելոյ. արդ եղիցիս զու հեղեալ
յերկիր իբրեւ զչուր լուալեաց, և ի լարել աղեղանց բարձրելոյն տկարասչիր:
Եւ կործանումն, որ բերանով մարգարէին ասացաւ, հասեալ է ի վերայ ձեր,
ըմբել ազգիդ Արշակունեաց գլխտին բաժակն և արբջիք և կործանեսչիք: Հան-
դերձ և այլեւս յաւելուածովք ծանր և ահագին, զոր ասացեալ է սրբոյ քահա-
նայապետին ի վերայ ազգիդ Արշակունեաց:

Խնդրեցին այնուհետեւ իւրեանց կաթողիկոս յարքունուստ նախարարքն
Հայոց, և թագաւորն Վոսմ ետ նոցա զԲարդէշ զոմն անուն, այր Ասորի յազգէ,
որ եկեալ յաշխարհս Հայոց իւրովք գաւառակցաւք, որք կէին լոյժ կրանիւք.
և կեալքն ընդ նմա յԱսորեստանէ, ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին տան-
տիկնայիւք. և ոչ կէին ըստ սուրբ և ամբիժ կրանիցն, զոր ուսուցեալ և կարգեալ
է յեկեղեցիս Հայոց սրբոյ նահատակին Գրիգորի: Եւ տաղտկացեալ մեծամեծ
տանուտեարքն Հայոց և աւագ սեպուհք և ամենայն ժողովրդոցն բազմութիւնք
ընդ վարս մարդկանն, որք եկեալ էին ընդ Բարդիշոյի, որք ոչ հաւասարեալ
հանգոյն կրանից և վարուց հրեշտակակրան վարդապետութեան սրբոյ նա-
հատակին Գրիգորի, որով վարժեալ զամենասեան ուսոյց և հաստատեաց ըստ
կարգի վերին քաղաքավարութեան: Առաւել եւս սուգ առեալ հեծէին անմխիթար
սքանչելի քահանայք սուրբ եկեղեցույ, որ յառաքելոյ նման աշոյ հայրապետին
Սահակայ ձեռնադրեալքն էին: Եւ շկարացեալ հանդուրժել առ ի յերկարսն այն-
պիսի զեղիս և անարժան կարգի՝ ի քահանայապետութենէն Հայոց խոտեալ մեր-
ժեցին զԲարդէշ, ծանուցանելով թագաւորին Վոսմայ, եթէ ոչ են կարգք սորա
և վարք ըստ կարգի մերոյ աշխարհիս ուսման. բայց տուր մեզ այլ առաջնորդ
ըստ մերում ընդիկ կարգիս, որ եղեալ վերակացու կալցի հաստատուն զկարգ

սուրբ եկեղեցու: Եւ Վոսմայ արքային հաւանեալ կամաց խնդրոյ նոցա՝ տայր նոցա առաջնորդ դարձեալ այլ ասորի, որում անուն էր Շմուէլ, որ եկեալ յաշխարհս Հայոց կայր և նա նոյնպէս լոյծ կրանիւք ըստ կարգին Բարդիշոյի, և սակաւ ինչ ժամանակս կեցեալ վախճանէր յաշխարհս Հայոց:

Եւ տեսեալ ամենայն տանտետերց աշխարհիս Հայոց աւագ սեպհաց և բարնդակ բազմութեան ուխտէ եկեղեցու, և ժողովրդոց ի միասին արանց և կանանց, զսուրբ և զանարատ և զառաքելաշնորհ վարդապետութիւն, զոր սերմանեալ ամենոց ի նոսա սուրբն Գրիգորիոս, և նորին զաւակքն, որք ուսուցին զճշմարիտ և զարդար ուսումն ամենայն լսողացն. որ զինքեանք նման երանելի առաքելոցն ընկալան, ոչ ի մարդկանէ և ոչ ի ձեռն մարդոյ, այլ յազգեցութենէ Սուրբ Հոգւոյն շնորհաց: Քանզի դարձեալ ժողովեցան միահամուռ և զիմեալ բուն հարկանէին զտից Սրբոյ առն Աստուծոյ Սահակայ, աղերս թախանձանաց և բազմազեղ արտաւար արկեալ առաջի ճշմարիտ քահանայապետին, և ասէին. մեղաք յերկինս և առաջի քո. թող մեզ մեղուցեցուցս և ձեռացոյ զքեզ ըստ արինակի բարէպաշտ քաջ նահատակին Գրիգորի, նախնոյն քո, որ ոչ յիշեաց զայնչափ տանջանսն և զքերանսն, զոր անցուցին ընդ նա նախնիքն մեր. այլ նմանեալ արարչին ամենեցուն և հատոյց բարի փոխարէնս փոխանակ շարեացն, զոր հասուցին ի վերայ նորա. և ծանուցեալ ամենեցուն հաւանելոց նմա վարս երկնաթռիչս և ճանապարհս Աստուածազիտս, և ուսոյց ամենեցուն ասել հանապաղ. թող մեզ զպարտս մեր ըստ մեր թողոց մերոց պարտապանաց:

Արդ եղեր և դու անդադար վարդապետ մեր սորին փառատրութեան, տպաւորեաց ի քո անձդ զնոյն համբերութեան արինակ, և թող մեզ զպարտս մեր և ջանս եղեալ խնդրեմք ի դրանէ հաստատել զքեզ ի բնիկ հայրենի աթոռ կաթողիկոսութեան սուրբ եկեղեցու, յորմէ լուսաւորեալ տեսաք զայս անմատոյց արդարութեան արեղակն: Եւ մի խառնեցի պղտորումն ընդ յստակ և ականակիտ վարդապետութեան սրբոյ առաքելանման հայրապետին Գրիգորի. քանզի ահա դեռ թուլացեալ մեղկին լոյծ առաջնորդաց կնիք հաւատոյ անարատ քարոզութիւն սրբոյն, և ահա կորընչիմք մեք և ծնեալքս ի մէնջ զյաւիտենական կորուստն:

Այսպէս և առանկ քան զսոյն բանս աղաչանաց խառնեցեալ միարանութեամբ ամենայն բազմութեանն ի բազում աւուրս ընդ սրբոյն ի տուէ և ի գիշերի անդադար ամենեին ոչ կարացեալ խոնարհեցուցանել զմիտս առն ճշմարտի ի բանս խանդաղատականս պաղատանաց իւրեանց: Այլ խաղաղական պատասխանատրութեամբ ասէր ցամենիսեան, եթէ ես ոչ ուսա յերկնաւոր արարչէն և ի վարդապետէն Քրիստոսէ բարկանալ ումեք, որ եւ ի խաչին յաղաղս խաչահանուացն ազաչէր զհայր շհամարել նոցա զայն մեղս. որ և մեզ ցանկ բողոքէ ասելով. Աւրճնեցէք զհալածիչս ձեր, բարի արարէք ատելեաց ձերոց: Այլ քահանայանալ ի վերայ տիրանենզ և տիրասպան և մատնիչ ժողովրդոց ոչ կարեմ. քանզի Սուրբ Հոգին, որ ծնուն զմեզ աւազանան՝ ժառանգակիցս լինել Քրիստոսի, նոյն ասաց երկնաբազաբացի արամբն Պաղոսիւ, թէ մի՛ դատիք, զի մի դատապարտեսցիք. և դուք որ կարող էք զտկարութիւն տկարացն բարձէք. և դարձեալ՝ թէ իմ են վրէժխնդրութիւնք, և ես հատուցից, ասէ Տէր: Արդ դուք ձեզն եղէք վրէժխնդիր թագաւորին ձերոյ գործոցն, և զայրացեալք նմա զսուրբ հաւատ ուխտին մերոյ մատնեալ ծաղր ելաք առնել անարինին: Եւ զիս ի՞նչ արդեալք ջանացէք մխիթարել, և կամ ում թախանձե-

ցուցանէք քահանայանալ, որ զվիրաւոր ոչխար հաւտին Քրիստոսի տեսանեմ ոչ պատել ձիթով, և զինով ամեալ զվէրսն և եղեալ ի վերայ գրաստու, և տարեալ ի պանդոկոջն, այլ յաշխարհ յանխնա [եւ] առաջի գիշակեր զազանացն ընկեցեալ յաւատումն: Երթեալ յինէն ի բաց և թոյլ տուք ինձ ողբալ ընթանուր զկորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր տեսանեմ աշաւք մտաց ի զարութենէ վերին ցուցակութեանն: Բազում անգամ աղաչեցին զսուրբն Սահակ զայլ յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ և ասէ. մի՛ բռնադատէք զիս ի վերայ բեկման ժողովրդեան իմոյ, վասն զանցս աղետիս այսորիկ յառաջ քան զձեռնադրելն զիս յեպիսկոպոսութիւն եցոյց ինձ վերին կանխատեսութեանն զիտութիւնն յանուրջս, ըստ արինակի մարգարէական տեսութեանն, որ ցուցաւ սուրբ նահատակին Գրիգորի, ի գիտութիւն իրացն առ յապա եղելոցն: Զոր և ձեզ պատմել այսար բռնադատիմ առն եղեալ սրտի իմոյ, և ցուցանիմ անզգամ, որպէս սուրբ առաքեալն Աստուծոյ Պաղոսս, յաղազս սուտ առաքելոցն և անարէն մշակացն զրեաց պարծելով առ կորընթացիսն յիւր ճգնութեանցն հանդէսն:

H. БОГАРЯН
(Иерусалим)

НОВОУТКРЫТЫЙ ФРАГМЕНТ „ИСТОРИИ АРМЕНИИ“ ЛАЗАРЯ ПАРБЕЦИ

Резюме

Полный список „Истории Армении“ выдающегося историографа V века Лазаря Парбеци относится к XVII веку. Однако в Гомилнарин хранилища манускриптов Иерусалимского Армянского патриархата (рукопись № 1), переписанной в 1419 году, нами обнаружен про- странный отрывок из „Истории Армении“ Л. Парбеци, который со- ответствует 12—28 страницам научного издания 1904 года. Этот от- рывок имеет интересные разночтения.

Данный фрагмент публикуется полностью в целях использо- вания его разночтений при последующих изданиях текста „Истории“ Л. Парбеци.

N. BOGHARIAN
(Jérusalem)

UN FRAGMENT RECEMMENT DECOUVERT DE „L'HISTOIRE D'ARMENIE“ DE LAZARE PARBETSI

„L'Histoire d'Arménie“ du célèbre historien du Ve siècle Lazare Parbetsi nous est parvenue dans un manuscrit datant du XVIIe siècle.

Մեր մատենագրությունը չի պահպանել թովմաս Կիլիկեցու վերաբերյալ կենսագրական տեղեկություններ: Մկրտիչ Աղավնունին իր աշխատություններից մեկում տալիս է մի քանի տեղեկություններ ոմն թովմաս արեղա Հոռմկլայեցու մասին՝ նույնացնելով նրան մեր հեղինակի հետ: Ըստ նրա՝ 1292 թվին, Հոռմկլայի անկումից հետո, թովմաս արեղան Հոռմկլայից գալիս է Կիլիկիա: Թովմաս արեղա Հոռմկլայեցին եղել է գրիչը «Գիրք թղթոցի», որ նա ընդօրինակել է Կիլիկիայում 1298 թվականին³: Մ. Աղավնունու հիշատակած՝ Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ի առաջարանում և «Գիրք թղթոց»-ի հիշատակարանում չգտանք որևէ լրացուցիչ տեղեկություն, որը հիմք տար մեզ նույնացնելու վերոհիշյալ անձնավորությունը մեր աշխարհագրի հետ: Այնպես որ, միայն ենթադրաբար կարող ենք ասել, թե թովմաս արեղա Հոռմկլայեցին տվյալ աշխատության հեղինակ թովմաս Կիլիկեցին է:

Թովմաս Կիլիկեցուն անցողակի կերպով հիշել են Նորայր Բյուզանդացին՝ և Հ. Աճառյանը⁵: Թե՛ Ինճիճյանը, թե՛ Ալիշանը և թե՛ մյուսները թովմաս Կիլիկեցու մասին խոսելիս նկատի են ունեցել Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում գտնվող ձեռագիրը, որի վերաբերյալ, սակայն, նրանք տեղեկություններ չեն տալիս: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ վենետիկյան ձեռագրի համարը 632 է, բայց դա հավանաբար սխալ է: Վենետիկյան ձեռագրերի այն ցուցակում, որ հրատարակել է Բ. Սարգիսյանը, թովմաս Կիլիկեցու այդ բնագիրը գտնվում է «Ոսկեփորիկ Դ» ձեռագրում, որը կրում է 243 (հին՝ 947) համարը⁶: Թովմաս Կիլիկեցու գործը մինչև օրս օգտագործվել է միայն քաղվածաբար, իսկ բուն բնագիրը մնացել է անտիպ:

Մաշտոցյան մատենադարանի ձեռագիր ֆոնդերում պահպանվող աշխարհագրական նյութերի մատենագիտությունը կազմելու մեր աշխատանքի ընթացքում պարզվեց, որ այդ երկից երկու օրինակ էլ գտնվում է մեզ մոտ (ձեռ. № 1518, 163ա—165ա. № 1770, 87բ—90բ):

Մեր այս օրինակներից առաջինում բնագիրը կրում է «Տեսակը աշխարհաց և համանգամանք երկրի» խորագիրը, իսկ երկրորդում՝ վերնագիրը մի փոքր աղավաղված է: Առաջին բնագիրը ընդօրինակված է 1594, իսկ մյուսը՝ 1589 թվականին: Ներկա օրինակներում չկան նշումներ հեղինակի մասին: Համեմատելով այս երկու օրինակների բնագիրն իրար, ինչպես նաև Ինճիճյանի և Ալիշանի կատարած մեջբերումների հետ, տեսնում ենք, որ դրանք համընկնում են վենետիկյան օրինակին: Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ թովմաս Կիլիկեցին, քաղելով «Աշխարհացոյց»-ից իր աշխատության առաջին երկու մասերը (Ասիա և Մեծ Հայք), երբեմն բաց է թողել տեղանուններ, կատարել է որոշ կրճատումներ, իսկ երբեմն էլ՝ ավելացումներ: Մեծ մասամբ անունները այստեղ երևան են գալիս աղավաղված ձևերով:

Պարզելու համար այն հարցը, թե արդյոք թովմաս Կիլիկեցու մոտ եղած տեղանունների տարբերությունները սոսկ աղավաղումներ են հանդիսանում,

3 Մկրտիչ Ե. պ. Աղավնունի, Միարանք և այցելուք հայ երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 156—157:
 4 Նորայր Բյուզանդացի, Հայկական բառարանություն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 108:
 5 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 322:
 6 Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 632:

թե դրանք թովմաս Կիլիկեցու ժամանակ օգտագործված ձևեր են, մենք նախ և առաջ ստուգումներ կատարեցինք Մեծ Հայքի նկարագրությանը վերաբերող մասում՝ Հ. Հյուբշմանի «Հին հայոց տեղոյ անունները» ուսումնասիրության օգնությամբ: Այս աշխատության մեջ Հյուբշմանը VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում առկա պատմական Հայաստանի տեղանունների մասին խոսելիս, միաժամանակ նշում է նաև ժամանակի ընթացքում նրանց կրած ձևափոխումները, եթե այդպիսիներ եղել են:

Արզունը (կամ Արզունը), որ կա թովմաս Կիլիկեցու մոտ, Հյուբշմանի տրված տեղեկության համաձայն՝ Աղձնյաց նահանգի Արզն կամ Արձն կոչված գավառի ասորական ձևն է⁷: Վերջինս XII—XIII դարերում գործածել են Մատթեոս Ուռհայեցին⁸, Միք. Ասորին⁹ և Ասողիկը¹⁰ (վերջինիս մոտ Աղրուն ձևով է): Փաստորեն թովմաս Կիլիկեցին այստեղ օգտագործել է հենց իրեն ժամանակակից մի ձև: Սակայն ժամանակակից ձևի օգտագործման այս օրինակը համարյա միակն է: Կան մի քանի ուրիշ անվանաձևեր, որոնց գործածությունը թեև թովմաս Կիլիկեցուց որոշ ժամանակով առաջ ապրած մատենագիրների մոտ է պատահում, բայց և միաժամանակ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակից շատ ուշ են հանդես գալիս: Օրինակ՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության տարբերակների մեջ Վասպուրականի նահանգի Աղովիտ և Բափղովիտ անունները իրար են համապատասխանում: Թովմաս Կիլիկեցու մոտ այդ անունների դիմաց հանդես է գալիս Բառողովիտ (տարբ. Բառովողիտ) ձևը, որն ականատեսը են կապ ունի Բափղովիտ ձևի հետ: Թովմաս Կիլիկեցու մոտ եղած Բառողովիտը հիշատակվում է նաև IX դարի հեղինակ թովմաս Արծրունու մոտ՝ Բառիլովիտ ձևով¹¹: Այս անվան համար Հյուբշմանը տեղ չի գտել տեղադրելու, ասելով, որ «Աշխարհացոյց»-ում չկա¹²: Այնինչ՝ մեր կատարած ճշտումով այն պետք է մտնեք Աղովիտի նկարագրության մեջ: Այսպիսի օրինակներից է նաև թովմաս Կիլիկեցու օգտագործած Առնիտուն անվանաձևը, որը համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ում պատահող Առնյոտուն ձևին (Վասպուրականի նահանգ): Առնիտուն ձևը մի անգամ գտնում ենք նաև թովմաս Արծրունու մոտ, որը հավասարապես օգտագործել է նաև Ռոն Առնոյ ձևը: Ըստ երևույթին Առնիտուն ձևը աղավաղում չէ, այլ ինչպես մտածում է Հյուբշմանը, ներկայացնում է սեռական հոլովի տարբեր ձևը (Առնոյ-ոտն և Առնի-ոտն)¹³:

«Աշխարհացոյց»-ից շեղվող այսպիսի օրինակներն էլ կարելի է համարել հետագա ժամանակների ձևափոխումներ, որոնք հասած կարող են լինել մինչև թովմաս Կիլիկեցու ժամանակները: Մենք համեմատության առանք Սյունյաց նահանգի գավառների այն ցուցակը, որը գտնվում է թովմաս Կիլիկեցուն ժամանակակից հեղինակ՝ Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ¹⁴: Այստեղից պարզվեց, որ Սյունյաց նահանգի գա-

7 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 168:
 8 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 70:
 9 Միխայիլի Ասորուց պատրիարքի ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 255:
 10 Ստ. Ասողիկ, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1885, էջ 195:
 11 Թովմաս Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 251:
 12 Հյուբշման, նշվ. աշխատ., էջ 214:
 13 Հմմտ. Հյուբշման, էջ 216:
 14 Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիսեաց, Թիֆլիս, 1911, էջ 509—523:

վառներին անունները «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակից մինչև Թովմաս Կիլիկեցու ժամանակը ոչ մի փոփոխություն չեն կրել: Հետևաբար Թովմաս Կիլիկեցու մոտ եղած վերոհիշյալ նահանգի գավառների անունների ձևերը ոչ թե փոփոխված ժամանակակից անվանաձևեր են, այլ աղավաղված ձևեր:

Մենք, միաժամանակ, ներկայացող փաստերը մի առ մի ստուգեցինք Ղ. Ալիշանի «Տեղագիր հայոց մեծաց»¹⁵ և Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի»¹⁶ աշխատությունների օգնությամբ:

Այս բոլորից հետո կարելի է հանգել այն եզրակացություն, որ, հակառակ ժամանակակից որոշ ձևերի առկայությանը, Թովմաս Կիլիկեցու մոտ շատ են նաև աղավաղված ձևերը: Գաղափար տալու համար եղած աղավաղումների մասին, մենք կհիշենք մի քանի ակնառու օրինակներ՝ փակագծում նշելով ուղիղ ձևերը՝ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Օրինակ՝ Կապրաստ (Կապուտան), Աղիժ (Առի), Ազուր (Մզուր), Արշակողիղ (Արճիշակովիտ) և այլն: Կան նաև անունների համառոտված ձևեր՝ Ոպիանե՛՛՛ Ա օրինակում կամ Ապիանե՛՛՛ Բ օրինակում՝ (Պիանե), Ումզղան (Որմզղապերոժ), Սպանտարան (Սպանդարանպերոժ) և այլն: Այս են Մեծ Հայքի տեղանուններին վերաբերող մեր կատարած ստուգումների արդյունքները:

Սակայն եթե հեղինակը Ասիայի և Մեծ Հայքի աշխարհագրության գլուխները վերցրել է VII դարի անանուն «Աշխարհացոյց»-ից, ապա Կիլիկիայի վերաբերյալ մասը, ինչպես նշեցինք, ինքնուրույն է: Այս մասը, որքան էլ համառոտ, մեծ արժեք է ներկայացնում Կիլիկիայի աշխարհագրության համար: Նա հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Կիլիկիայի բնական հարստությունների, ինչպես նաև բուսական և կենդանական աշխարհի մասին: Ղ. Ալիշանը բարձր է գնահատում հիշյալ բնագրի՝ Կիլիկիային վերաբերող մասը: Այս փոքրիկ բնագրի հարուստ տեղեկությունները նա որոշ չափով օգտագործել է իր «Սիսուան» աշխատության մեջ, տալով մի շարք անձանոթ կամ կասկածելի բաների բացատրությունները¹⁷:

Ալիշանը Թովմաս Կիլիկեցու բնագրի նկարագրությունը շի տալիս, բայց մի քանի առիթներով նշում է, որ իր ձեռքի տակ եղած օրինակը ունեցել է աղավաղումներ: Որոշ բույսերի և կենդանիների անունները քննելու ժամանակ նա կանգնում է զժվարությունների առաջ, գտնելով, որ դրանք աղավաղված են: Օրինակ՝ մի առիթով նա ասում է, որ իր ձեռքի տակ եղած այդ բնագիրը «ոչ թուի ստուգագիր յամենայնի»¹⁸: Մի ուրիշ կապակցությամբ նա կասկած է հայտնում, թե «ստուգ իսկ իցէ գրուածն»¹⁹: Որոշ աղավաղումներ կան նաև մեր օրինակներում:

Մենք հարկ ենք համարում ներկայացնել Թովմաս Կիլիկեցու աշխատությունը ամբողջությամբ, Մաշտոցյան Մատենադարանի վերոհիշյալ № 1518 (Ա օրինակ) և № 1770 (Բ օրինակ) ձեռագրերի համեմատությամբ:

ՏԵՍԱԿԲ ԱՇԽԱՐՀԱՅ ԵՒ ՀԱՄԱԵԳԱՄԱՆԲ ԵՐԿԻՐ

Ասորիք¹ յերի կայ իւրում ծովուն հիւսիոյ ի Հրէաստանի: Ունի ինքեան ն չերինք անուանիք՝ զԼիբանան, զԿարմեղոս², և գետ հզօր զՅորդանան, և քաղաքս բազումս և մայրաքաղաք զԱնտիոք և զՊամասկոս: Ունի և դրունս Բ և վայրս ընդարձակս:

Հրէաստան ելից կայ Փինայգան³ Պիղագոսին⁴ մինչև ի սահմանս Եգիպտոսին, և ապառածն Արարիա՝ Ասորովք: Եւ ունի աշխարհս Գ՝ զԳալիլիա, զՍամարիա և զԵդոմիա. Եւ յիճս Բ՝ զՏիբերիա⁵ և զՄեռեալ ծովն: Եւ գետ Յորդանան անցանէ ընդ նայ: Ունի և քաղաքս բազումս և զմայրաքաղաքն Երուսաղէմ: Եւ է Հրէաստան քաղցրաբեր և պտղալից, որ բղխէ⁶ զկաթն և զմեղրն:

Ապառածն Արարիա յերի կալով Եգիպտոսի և յարևմտից Ճիւղիլայ և Կարմիր ծովուն, որ էանց Իսրայէլ, յերի կալով Ասորոց և Հրէաստանի: Արարիա փոքր ունի աշխարհս Գ՝ զՏաճկաստան, զՓռանգիա, զՄաքա⁷, զոր տուն Աբրահամու կոչեն. գետ և ոչ մի:

Միջագետք յելից կայ Հայոց առ Եփրատ գետով և ի մտից Ասորեստանին առ Դկլաթ գետով և յերի Մեծ Հայոց⁸: Ունի լեանս Բ և գետս Բ՝ զԴկլաթ և զԵփրատէս, և քաղաքս բազումս յորոց⁹ մինն¹⁰ է յՈւռհայ, յորում է պատկերն յրկչական:

Բարելացիք յերի կալով Միջագետաց առ Դկլաթաւ¹¹ մինչև ցՊարսկային ծովն, և ունի աշխարհ Գ՝ զԱկո... անցանէ¹² ընդ նա գետն Եփրատ¹³ և Դկլաթ¹⁴: Ունի և այլ ազգս և քաղաքս: Եւ գտանի ի սահմանս նորա ակն սարդին: Եւ Բասրայ է ամենալի վաճառօք և ելք նատուց¹⁵ ի նա ի Հնդկաց, որ է կողմ արևելից:

Անապատն Արարիա յերի կայ Միջագետաց ի մտից¹⁶ Խուտանի և ունի ազգս Թ, բայց լեանս և ոչ մի:

Երջանիկն Արարիա յերի կայ Ապառածին Արարիայ և մտանէ ընդ մէջ խորշից Կարմիր ծովուն, որպէս ցամաքամուտ կղզի: Ունի ազգս բազումս և քաղաքս Մ և լերինս Ժ և գետս Դ և աղբիւրս Ա և կղզիս բազումս և աշխարհս ամենաբարի, է որ յիւրմէ, է որ ի վաճառէ եկելոց ի ճենաց և ի Հնդկաց: Գտանի անդ ոսկի և ակունս¹⁷ պատուականս, եղս անոյշս, փայտ[ս] անփուտս և անտի էր և տունն Սարայ: Եւ բնակիչք աշխարհին ոմանք քաջ սեաւք, ոմանք կիսով, ոմանք սպիտակք և գործին ի նմա եւլք¹⁸ անոյշք¹⁹ ԺԵ ցեղ:

Կապողք²⁰ յելից կայ Հայոց և երի կայ Կասրից²¹ ծովուն: Ունի աշխարհս զայսոսիկ. զԱտրպատական²², զՌէ, զԳեղիան²³, զՄուկան²⁴, զԴէմս, զԱհմասանս²⁵, զԴումրան, զՏապրաստան, զԱմր²⁶, զԱւրան: Ունի լերինս և գետս և զծովն որ կոչի Կապրաստ²⁷. ունի և քաղաքս բազումս յորոց մինն կոչի Գանձակ Շահաստանի:

Արուաստան, որ է Ասորեստան, այսինքն՝ Մծրին, յելից կայ Միջագետաց, առ եզերք Հայոց: Ունի լերինս և գետս և քաղաքս զնինուէ:

¹ Բ այսոքիկ ² Բ զԿարմեղս ³ Ա Փիլաղան ⁴ Ա Պիլագոս ⁵ Ա Տիբերիա ⁶ Բ բաշխէ ⁷ Ա Մուքիա ⁸ Բ չիք և ի մտից Ասորեստանին առ Դկլաթ գետով և յերի մեծ Հայոց ⁹ Ա յոր ¹⁰ Ա հինն է ¹¹ Ա Դկլաթաւ ¹² Ա անէ ¹³ Բ Եփրատէս ¹⁴ Ա Թկլաղ ¹⁵ Ա նապուց ¹⁶ Ա մտաց ¹⁷ Ա ակունս ¹⁸ Ա մեղք ¹⁹ Բ անոյշ ²⁰ Ա Տապողք ²¹ Բ Կապողք ²² Ա զԱտրպատակ ²³ Ա զԳիլան ²⁴ Ա զԱմուկան ²⁵ Ա զՍահմանս ²⁶ Բ զԱմր ²⁷ Ա Կապրաստանի

¹⁵ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1855: ¹⁶ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, Երևան, 1962: ¹⁷ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխատ., էջ 9, 13, 14, 17, 30—32: ¹⁸ Նույն տեղում, էջ 30: ¹⁹ Նույն տեղում, էջ 31:

Ելիմացիք, որ կոչին Խորասան, յելից կալով Դկլաթայ²⁸ և ի կից Պարսկաց: Եւ ունի Ելիմայ աշխարհս փոքունս՝ զԽուժաստան, զՄաղմս²⁹, Ապաստան, զՄեհրանքատակ, զԳուրմական³⁰: Ունի և գետս Գ և քաղաքս, յորոց մինն է Գուրսեփուր. յորում զազնիւ շաքարն գործեն. ունի և կղզիս Բ ի Պարսկային ծովուն:

Պարսք են որ կոչեն Քուսմանդիճ, յելից կայ Խուժաստանի և յերի Մարաց: Ունի աշխարհս՝ զՊարսս, զԱսպահան, զՀակար, զՊանարտաշիր, զԿրման, զՏովրան, զՄանդրան, զՄնդ³¹, զՍպետ³², զՎեշտ, զՍագաստան, զԱպաստան³³, զԳեր, զՄհամիկ, զՄաղուն³⁴: Ունի գետս և կղզիս և քաղաքս բազումս, յորոց մինն է Շիրիմարան քաղաք, յորում ազնիւ մարգարիտն ելանէ և այլ գաւհարք³⁵: Եւ գաւհարք³⁶ մարգարիտն այս է. դրազն Ջ դանգեանն արժէ ԽՁ դրամ, դամեայն այս է և մելայն, Գ դանգեանն, Տ պարզմուշքա, պարզմուշիթ, հօթ դրամ, նոս դրամ, դաս դրամ:

Ասորիք, որ կոչին Քրիարտի Խորասան, յերի կայ ծովուն և աշխարհք են նորա այսոքիկ. Կոշտ³⁷, Զրկան, Ապրշահատ³⁸, Մրուայ, Մարոտ, Հրև³⁹, Կատշան⁴⁰, Սղակ, Ողակ, Անգեպատ, Պերոզի⁴¹, Ահճիր, Գզնի, Նուզան, Վարջան, Բահզ, որ են Պարթևք, Զարմուկան⁴², Շերմուկան, Գողբան: Ունի լերինս և գետս, և կղզիս, և ի հեշմուկ կղզի մի հանդէպ Արեաց ի Հնդկաց ծովին, որոյ բնակիչն թղկունք են Գ թղեան հասակաւ և պատերազմին հաւուցն խորգուց՝ վասն Հարակելոյ նոցա զերկիր նոցա:

Սկիւթայ, որք Ապախտարք այսինքն թուրքն. սկսանի սահմանք նոցա ԻլԱթ գետոյ մինչ ի Մօրն լեառն և ձգի մինչև ի ճենս: Եւ Եմաուն⁴³ լեառն բարձր և երկայն: Եւ ունի աշխարհս ԽԳ՝ Սոգիկ, Թուխարիկ, Հերթախ⁴⁴ և այլ խուժաղուժ անուանք, և լերինս և գետս և դաշտս անապատս ջերմայինս և անջրդիս: Եւ են մարդիկ երկրին հաստ անձամբ, որ են ի թուրքաստանի:

Հնդկաստան ելից կայ Նաւաց աշխարհին և յերի կայ Սկիւթայ⁴⁵. և են Հրնդիկք բաժանեալ աշխարհս, զոր բաժանէ Գեհոն գետ. և ունի արևմտից կողմն ազգս Մե, իսկ արևելից⁴⁶ կողմն ազգ ՀԲ: Ոմանք ի նոցանէ մարդակերք, ոմանք ագևորք, ոմանք կարճահասակ տափարիթք, լայներեսք, ըսպիտակք. ոմանք մերկիմաստունք, որ գործ անիրաւութեան ոչ գործեն և զմարմինս կենդանեաց ոչ ուտեն, և երկարկեայք: Ունին լերինս և գետս և կղզիս, լինի և երևէ ամրննս (?), ունի որս եղջիրքն, նա սպաննէ զառիժն, և կորանդն և կապմայմունք, աքաղաղք⁴⁷ փետրամորուսք և փեղզ և վագերք և վիշապք և մեծ մրջինք և մրջմնառիժք հեղք, մկունք, բղամշկայք և երկրադար գազան, միեղջերվի, որ մեծ է քան զփիղ և ի վեր աղինն ճանք, և զփիղ լեզուան սպանանէ, և հան փասկուճ և մաշկերանոյ և լիս եղջիրայ: Լինի և ոսկի ընտիր և մարգարիտ, և ակն ամենագունար. լինի և պղպեղ և սինգոռեղ և ոտրովի ճառք, հալուեայ, փղանգեայ մուշկ, քաֆուր, ճանդատակ, դարսենիկ:

[Տ]արբաբուի⁴⁸ է մեծ կղզի՝ Ռճ մղոն երկայն, ՄՁ լայն, յերի կալով Հրնդկաց, և ունի շուրջ զիւրն այլ կղզիս մասունս ՌՅԷ: Ունի լերինս և գետս և ազգս ԺԲ: Լինի ի նմա ոսկի և ակունս պատուական, և գազանք՝ փիղ և վագր: Եւ արք աշխարհին վարսիւր կնոջ պսակեն զգլուխս իւրեանց:

28 A թկլաղա 29 B զՄաղմս 30 B զԳուրմական 31 B զՈւնդ 32 A զՍպետ
33 A զԱպաստան 34 A զԱղուն 35 A զՊարթ 36 A զՊարթ 37 A կշտ 38 A Ապրշահայ
39 A Հր 40 A Կատշան 41 A Պրոզէ 42 A Զարմուկան 43 B Եմաուն 44 B Հերթաշք
45 A Սկիւթայ 46 B յարևմտից 47 B խօսք աղաղակ 48 A Զարբաբուի

Ճենաստան⁴⁹ յերի կալով Սկութայ և մինչև յանձանօթ յերկիրն: Եւ է ճենաստան ընդարձակ դաշտ տարածեալ, յորում բնակեալ են յազգ ԻԹ, յորոց Ա մարդկեր է: Ունի լերինս և գետս. և լինի նմա դարիճանիկ և կատիմոն և հրեշմուկայ և հաւ սիրամարդ, տատ և քրքում յուով, և ապրիշում շատ և ազնիւ, որոց արքայն կոչի ճենքակուր, որ նստի ի քաղաքին Սիւտայ⁵⁰ և հասարակաց զգեստ երկրին կերպասեղէն է:

Իսկ անձանօթ երկիր Սինէացոց⁵¹ առ յերի կալով ճենաց, յորում են ազգ Ե, բայց պատմի զանցանէ անձանօթ մարդիկն և զժուարայհաւատալի, զի են, ասեն, անրնդելք, մարդակերք, կիսանձունք, վիշապոտունք, հաւակտուցք, կիսագազանք, կիսամարդիք անգլուխք, այլաձեք, ահարկուր, անպատմելիք ի մարդկանէ:

ՍԱՀՄԱՆՔ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵՄԱՅ⁵²

Բարձր Հայք ունի գաւառս Թ. զԴարանաղի, զԱղիճ, զԱղուր, զԵկեղեց, զՄանանշի, զԴերջան⁵³, զՍպեր, զՇաղգամբ, զԿարին: Ունի լերինս Գ. և երէս բազումս, հաւս սիրտանիս և ջերմուկս և աղս⁵⁴, և է բարձր քան զամենայն երկիր, քան զի ընդ Դ կողմանէ արձակէ գետս. և քաղաք է սորա Կարին, որ Թէոզուպոլիս կոչի:

Երկրորդ Հայք յերի կայ բարձր Հայոց, ունի գաւառս Ը. զԽորձէն, զՀաշտէնս, զՊաղնատուն, զԲալուհուր, զՄոփաթ⁵⁵, զԽանձիթք, զԳոլգէք, զԴեղիկ: Ունի բերդ, գետս և լերինս. ունի երէս և հաւս և ձկունս, և ի գազանաց՝ զառիժն:

Աղձնիք առ Տիգրիս⁵⁶ գետով կայ. գաւառս ունի Ժ. զԱրգին, զԱնփառնբոտ, զԲեղ⁵⁷, զԿեթիկ, զՏատիկ, զՍալնուանս⁵⁸, զԿերհեթ, զԳեղ, զԱլուաձոր, զՍասուն. և ունի նոյզ և երկաթ, զթղոր և ունի հաւ զգեհոն:

Տուրառբերան⁵⁹ յերի կալով Չորրորդ Հայոց գաւառս ունի ԺԶ. զԽոյթ, զԱսպակունիք, զՏարօն, զԱրշամունիք, զՄարդաղի⁶⁰, զՄանանաղի, զԴաստնաուորք, զՏուարձատափ⁶¹, զԴղաւ⁶², զՀարք, զՎարժունիք, զԵրիվարք. զԲզնունեաց երկայնութեամբ ճ մղոն և լայնութեամբ Կ: Լինի ի նմա գաղպէն և մեղր, նաթ⁶³ և երկաթ, մաշկամիրք և պաստակք⁶⁴:

Մոզք⁶⁵ յելից կայ Աղձնեաց յամուր ստորոտ լերինն, գաւառք ի նմա Թ. Իշայր, Իշոց գաւառս, Առնենից ձոր, Միջա⁶⁶, Առանձնակ⁶⁷ Մոզս, Արքայից գաւառ, Արգաստեացովիտ, Զերմաձոր⁶⁸. ունի մրգոյ խնձոր⁶⁹ և մանրագոր և ընկոյզ. ի գազանաց՝ զինձն զեղեցկախայտ, հաւ, զկարաւ⁷⁰:

Կորձայր⁷¹ յելից կա Մոկաց առ Ասորեստանեալ⁷², գաւառք նորա Թ. Կորգիս⁷³, Կորգուն, Ասուանդ, Աղմոթղանս, Որսիբան⁷⁴, Կարսպպունիս, Մախուկն էլի, Փոքր Աղբակ: Ունի զառիկ և պտուղ⁷⁵ ազնիւ:

Պարսկահայէն յելից կուտէ կայ Կորձայից առ Ասորպատականաւ. գաւառս ունի Թ. Աղու, Կուսիճան, Մարի, Թիափիու⁷⁶, Եսաոնայ⁷⁷, Տամբատ, Զարհան⁷⁸, Զարուանդ, Հեր: Ունի երէ, ցիռ և այժեամն:

49 A ճենաստան 50 A Կոխայ 51 B Նսինեացոց 52 A Մեծաց Հայոց 53 A զԴերջանան
54 A աղտս 55 B զՄոփաթ 56 B Տիգրիս 57 A զԲիշ 58 զՄալնուանոս 59 A Զուրառբերան
60 A զՄարդիւք 61 B զՏուարձատափ 62 A զԴղաւ 63 A Նոթ 64 B պսակ 65 A Կոզ
66 B Միջակ 67 B Առանձուկ 68 A Զերմաձոր 69 A չիք ունի մրգոյ խնձոր 70 A գայրաւ
71 A Կորձ 72 B Ասորեստանօք 73 B Կորգիս 74 A Որսիբան 75 B պտուղ 76 B Ռափիու
77 A Եսաոնայ 78 B Զարհանդ

Վասպուրական ի մտից կոչս է Պարսկաստանոց յերի Կորճալից: Գաւառք են նորա ԼԶ. Ռշտունիք⁷⁹, Տոսպ, Բզունիք⁸⁰, Արշակողիդ, Բառողովիտ⁸¹, Գառնի, Արեւրանի, Բուժունիք, Կղանովիտ, Հայոց ձոր, Առնիտոն, Անձեացիք, Տրապատունիք⁸², Երուանթունիք, Մարգաստան, Արտազ, Աղբակ մեծ, Անձահից⁸³ ձոր, Թոռնաւան⁸⁴, Ճուաշ, Կրճունիք, Վրճունիք⁸⁵, Պալունիք, Արտաշիդան⁸⁶, Արտաւենան, Բարան⁸⁷, Գաւաթան, Գաղբիկան, Մազանդ, Վարժունիք, Գողթն⁸⁸ գինաւէտ, նախջուան⁸⁹ քաղաք:

Սիւնիք յելից կայ Այրարատոյ⁹⁰ ի մէջ Երասխայ և Արցախայ: Գաւառք են նորա ԺԲ. Երնջակ⁹¹, Ճահուկ, Վայոց ձոր⁹², Գեղարբունի, յորում է ծովն, Կոտայք, Աղահէճ, Ծղուկք, Հարբանդ⁹³, Բազք, Չորք, Արևիք⁹⁴, Կոսական: Լինի ի նմա մուրտ և գերայրի⁹⁵ և նուռն. և ամուրք են:

Արցախ⁹⁶ յերի կայ Սիւնեաց: Գաւառք ունի ԺԲ, զոր Ազուանք անուանեն. ՎՄիւս Հիւրանդն, Վակունիք, Բերդաձոր, Մեծիրան, Մեծկուանք, Ապիանք⁹⁷, Պածկանք, Սիսականք, Կոտայք⁹⁸, Քուտիփանէս⁹⁹, Կողթ, յորում լինի քարախունկն:

Փայտակարան յելից կայ Ուտիայ, առ Երասխա: Գաւառս ունի ԺԷ (sic) դոյր (sic) այժմ Ատրպատական ունի. է փորակէ, Հրակարապետութիւն¹⁰⁰, Վարդանակերտ, Քրական, Ռոտրաշայ, Քաղանդոտ¹⁰¹, Խանի Քաշ, Բազուան¹⁰², Սպանդարան, Որմզդան, Կազրք: Լինի ի նմա բամբակ¹⁰³ անբաւ և գարի բնաբոյս:

Ուտա ի մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ և Կորս գետոյ¹⁰⁴, զոր Ազուանքն ունին: Գաւառքն նորա է. Առաստղոտ, Առիզոտ¹⁰⁵, Պայեակ, Գարդմանք, Շագուշէն, Ուտի առանձակ, յորում է Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթանիք և յամիկի, և ունի հաւ՝ զկատակ:

Գուգարք ի մտից կայ Ուտիայ: Գաւառք են նորա Թ, զոր Վիրք ունին. Չորափոր, Կողափոր¹⁰⁶, Ծորափոր, Տաշիր, Թոնել¹⁰⁷, Կանգարս, Արտահան, Ջաւախէթ, Կղարքք: Լինի նմա նալութ, հաճարիք ծառ և սրովել և տօսախ:

Տաշք ի մտից կայ Գուգարաց¹⁰⁸, ամբողջութիւնովք և բերդօղք (sic): Ունի գաւառս Ը. Կող, Բերդախտ, Պարտիդափոր¹⁰⁹, Գուրաղս, Ճակատս, Արսեաց փոր: Ունի թուղ և նուռն, աղտոր և նուշ:

Այրարատ ի միջի կայ յառաջասացիոց աշխարհացո: Գաւառս ունի Ի. Բասեան¹¹⁰, Գարեղեանք¹¹¹, Արեղեանք, Ապահունիք, (Աշարունիք)¹¹², Բարիաւանա¹¹³, Ծաղկէտոն, Կոզովիտ, Ճակաղնէ, Մծումք, Շիրակ, Արագածոտն, Մասեացոտն, նիգ, Կոտայք, Մազազ, Վարաժունիք, Աշոտս, Ոստանն Շարուր և Գլին քաղաք զոցա: Ունի լերինս զԱրագած, զԿորդուղ, զՄասիս՝ տապանական, և գետս և դաշտս պիտանիս և ամենալիս, Երէս¹¹⁴, հաւս բազումս ազգի ազգի և գեղեցկատես և քաղցր ի ճաշակս. և ունի զմայր եկեղեցեաց որ ի Վաղարշապատ քաղաք, որ է էջմիածինն, և զսուրբ Շողակաթն:

79 A Թուշունիկ 80 A Բզունիկ 81 B Բառողովիտ 82 B Արպատունիկ 83 A Անձահից 84 A Թոռնաւան 85 A Վրնջունիկ 86 A Արտաշիդան 87 B Բազան 88 B Գողթն 89 B Նախջուան 90 A Արատոյ 91 B Երնջակք 92 A Վայոյ ձոր 93 A Հարբան 94 A Արեւիկք 95 A գերաաի 96 A Արցախ 97 A Ապիանք 98 B Կոտայք 99 B Քուտիփանէսայ 100 B Հրակարապետութ 101 A չիք Ռոտրաշայ, Քաղանդոտ 102 A Բազուան 103 A բանդակ 104 A Ա չիք և գարի բնաբոյս: Ուտա ի մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ և Կորս գետոյ 105 A Առիզոտ 106 B Կողբակփոր 107 B Թոնեզ 108 A Գուգարաց 109 B Պարտիդիփա 110 B Բասան 111 B Գարեղեանք 112 B օրինակում չկա 113 A Բաւէաւանդ 114 A Էրէս

[ԱՇԽԱՐՀ ԿԻԼԻԿԻՈՅ]

Կիլիկիայ ի միջի կայ Ասորոց և Գամրաց: Ունի գաւառս և բերդս և գետս քաղումս և աղբերս¹¹⁵. Երէս¹¹⁶, գարջ¹¹⁷ և զինձ¹¹⁸, Եղն, պլատան¹¹⁹, այծեամն և մաքիս վայրի, վիթ և վո¹²⁰ և գոմեշ և հաւ սիրամարգ և սալամ, կաքաւ և տուռէճ, արաւ¹²¹, արագիլ, բաղէ և լոր: Ունի միրգս¹²² զխնձոր¹²³ և տանձ¹²⁴ և սալոր և ծիրան, թրինջ և նումայ¹²⁵, նարինջ և լիմաւ¹²⁶: Ունի երկաթ և աղ, բամբակ¹²⁷ և ապրիշում¹²⁸, արջասպն և ծծումք, ջերմուկ և բորակ և ձիւթ սեւա և սպիտակ. և մայրաքաղաք զՏարսոն¹²⁹ և զՄիս, ուր է ապակէ հողն¹³⁰, և զԱյաս¹³¹ նաւահանգիստ բազում նաւաց¹³². Լինի մուզուալայ և շապալուիթ, հաճար՝ Թ ցեղ¹³³, բուղ և զաֆրան¹³⁴, վարդ և մուրտ և մանուշակ և եղջիրի¹³⁵ ծառ և ձիթապտուղ և աղտոր և նուշ և արմաւ և կաղին, արքայլընգոյզ¹³⁶, թուղ և նուռն, սաբեկ և մաննեխ, պատեխ, ձմերուկ, շամամ գեղեցկախայտ և կոթայ, սերկեխ և յունայ, կասկ և հոյն յանտառի¹³⁷ և Սանսպարի¹³⁸ փիճոյ և այլ բիր բարիս անթուելիս:

A. A. АНАСЯН

ГЕОГРАФИЯ ТОВМАСА КИЛИКЕЦИ

Резюме

На основе сличения двух рукописей, хранящихся в Матенадаране имени Маштоца, автор публикует небольшую работу по географии, которая имеет непосредственное отношение и к краткой редакции армянской «Географии» («Ашхарацуйц») VII века. Г. Инджичян, Г. Алишан, Б. Саркисян и другие исследователи были знакомы с этой работой Киликеци по рукописям, находящимся в Венецианском книгохранилище мхитаристов. Они установили имя автора и эпоху, в которую он жил (XIV в.), однако оригинал до сих пор не был опубликован. Недавно выяснилось, что два экземпляра этого произведения находятся в Ереванском Матенадаране имени Маштоца (рук. №№ 1518, 163а—165а, 177а, 876—906). Первые две главы публикуемой рукописи представляют географию стран Азии и исторической Армении, третья же глава целиком посвящена Киликии и содержит интересные данные о ее естественных богатствах, а также растительном и животном мире.

115 B աղբերս 116 B Էրէս 117 B գարջ 118 A զինձն 119 A պլատան 120 B վո 121 A արաւ 122 B միրգ 123 A զխնձոր 124 A տանձ 125 A նումա 126 A լիմա 127 A բամբակ 128 B ապրիշում 129 A զՏարսոն 130 A ապակէ հողս 131 A զԱյաս 132 B նաւաց 133 A հաճար, ցեղ 134 B զաւֆրան 135 B եղջիր ծառ 136 A արքայլընգուզ 137 A յանտառի 138 A Սինսպարի

A. H. ANASSIAN

LA GEOGRAPHIE DE THOMAS DE CILICIE

L'auteur publie le petit ouvrage de géographie de Thomas de Cilicie apparemment lié à la rédaction abrégée de la Géographie arménienne du VIIe siècle et dont le Maténadaran d'Erévan possédait deux copies récemment mises au jour (ms 1518, 163^r — 165^v; ms 1770, 87^v — 90^v).

Les philologues Gh. Indjidjian, Gh. Altshian, B. Sarkissian et d'autres eurent connaissance de cet ouvrage à la Bibliothèque de la Congrégation des Mékhitaristes de Venise. Ils en déterminèrent l'auteur et l'époque (XIVe s.).

Ce texte, publié pour la première fois, concerne les pays asiatiques, la géographie de l'Arménie historique. Le troisième chapitre est entièrement consacré à la Cilicie, la flore, la faune et les ressources naturelles de cette contrée.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՄՆ ՄԻՆԻՍԹԵՐՆԵՐԻ ՄՈՎԵՏԻՆ ԱՌՇՆԹԵՐ
 ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ-«ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ»

Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

Ե Ր Ե Վ Ա Ն N 8

1967

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

**Հ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ա Ց Ո Յ Ց
 ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ՀԱԿՈՒԻ**

Բրիտանական թանգարանում Sloane 4090 (17) համարի տակ պահվում է հայերեն գրություն մի թերթ: Չինական թղթի վրա, երկու էջերում խիտ (յուրաքանչյուր էջում 40 տող) և անվարժ գրված այս գործը Զուղայեցի Պետրոսի որդի Հակոբի ճանապարհացույցն է, որ նա գրել է Լոնդոնում 1676 թ. դեկտեմբերի 1-ին, այնտեղ նշված ճանապարհներն անձամբ անցնելուց հետո*:

Գրության նպատակն է ցույց տալ Իրանի տիրապետության սահմաններում գտնվող առևտրական գլխավոր ճանապարհների ուղղությունները, նրանց վրա գտնվող կարևոր կետերը և դրանց միջև եղած հեռավորությունները:

Ելման կետը Պարսից ծոցում Իրանի գլխավոր նավահանգիստ Բենդեր-Աբրասն է: Այստեղից դուրս է գալիս առաջին ուղին և ձգվում Պարսից ծոցի իրանական և արաբական ափերի կարևոր նավահանգիստները:

Երկրորդ ճանապարհն անցնում է ցամաքով: Այն դուրս է գալիս նույն տեղից, ձգվում դեպի արևմուտք, անցնելով Լար, Շիրազ, Սպահան, Ղազվին, Թավրիզ, Երևան քաղաքների վրայով, ավարտվում է Արզրումում:

Երրորդ ուղին իրանական տիրապետությունից դուրս է: Արզրումից, ավելի շուտ Բյուրակն լեռներից եփրաաի հոսանքով իջնում է մինչև Բաղդատ և Բասրա: Այստեղ միայն վերջին երկու քաղաքների հեռավորությունն է նշված:

Չորրորդ և ամենակարևոր ուղին սկսվում է Բաղդատից, մտնում իրանական հող և Քերմանշահի վրայով ձգվում դեպի հյուսիս, մինչև Ղազվին: Այնտեղից իջնում է Ղում, ապա Թեհրանի վրայով գնում է մինչև Մեշհեռ և երկնալույզում. մեկը հասնում է մինչև Ղանդահար (այժմ՝ Աֆղանստանում), մյուսը՝ Մերվ (այժմ՝ Ուզբեկստանում):

Հեղինակը մի քանի տեղերի վերաբերյալ է ժլատ տեղեկություններ տալիս, մյուս դեպքերում միայն վայրն է հիշում և հեռավորությունը՝ նախորդ կետից:

Տարածության չափի միավորներն են «լէկ»-ը (հավանաբար մղոնը) «օրէն ճանապարհ», որ լինում է ձիով և հետևակ, և «դունաղ»-ը (իջևան): Առաջինով ծովային ուղիներն են նշված, մյուսներով՝ ցամաքային: Հեռավորությունները գրված են հայերեն տառերով և միևնույն ժամանակ՝ թվանշաններով, ուր երբեմն տառը, երբեմն թվանշանն է առաջ գրված: Միօրինակության համար տառը գրել ենք առաջ, թիվը՝ հետ և առել կլոր փակագծերի մեջ:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում «ճանապարհացույցի» լեզուն, որ գրված է նոր Զուղայի բարբառով: Հեղինակը հմուտ չէ հայերենին, այդ

* A catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by Frederick Cornwallis Conybeare. London, 1913, էջ 303—304:

պատճառով շատ բառեր կրկնելիս, գրում է տարբեր տառադարձություններ: Հատկապես աղավաղված են հատուկ անունները: Սուրանկյուն <> փակագծերի մեջ տալիս ենք այդ անունների ուղիղ ձևը, ինչպես նաև օտար բառերի իմաստները:

Ներկայացնում ենք բնագիրը՝ Բրիտանական թանգարանից ստացված միկրոժապավենից:

ՃԱՆԱՊԱՐՀԱՑՈՅՑ ՅԱՎՈՒՄՑ ՈՐԴԻՈՅ ՊԵՏՐՈՍԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՅ

Փվին 02Ճ22—1676, դեկտեմբերի Ա (1) Լուսուայ <Լոնգոն> քաղաք 1ա Պատճառ գրքուս այս է, որ Հայջամբստանայ <Աջամստան> հայուայչին ըսկայլէն <նավահանգիստ>, որ ծովի ափ, որ է այնունն Բայտար Աբասի <Բենդեր-Աբբաս>, որ տեղէն շուր ի Հոմուլ <Հուրմուլ> ծովի այտայ <կըղգի> այ, Ը (8) լէկ:

Յետու Ա (1) պօրտ <նավահանգիստ> կայ, այնունն Բատայր Քուկ <Քունկ> այ: Ա (1) պօրտ կայ, որէն անունն Մեղկատ <Մաղկետ>: Ա (1) պօրտ կայ, որ այնունն Բայտարայ <Բահրեին> այ, որ է Հայջամստանայ շահին օլքէն գաֆթ <իմա՝ շահի տիրապետության տակ է>:

Բայտայրէն, որ Գուլպետի՝ Լայո <Լար>, որ է Բատարէն շուր ի Լայո ճանապախ օրէն ձիու է (7):

Յետ Լայոու շուր ի Զառու <Ջերհոմ> քաղաք Զ (6) օրէն ճանապախ: Զուռու մու շուր ի Շերայզ <Շիրազ> քաղաքն ճանապախ Զ (6) օրէն, որ է լէվ, մեծ քաղաք Շիրայզ, լէվ շրեր, լէվ ախբ[րներ]:

Յետ Շերայզու շուր ի Ըսպան <Սպանիան> քաղաք, որ է թագաւորն տեղն, կայ մէջումն Ա (1) գիտ, որ այնունն Զատայրբու <Ջաինդերուլ>:

Գիտին էն յերեան, որ Զուլայ և այլ տեղն, որ է բնակարան քրեստայն <քրիստոնյա>, որ խայ, հատան Քրիստոսի: Գիտուն վերայ Ա (1) կարմուճ, որ է անունն Զատայրու: Էս գիտուն վերայ Ա (1) կարմուճ կայ, որ է այնումն է Այլավերտի խանուն կարմունճն, որ կայ շաշմայ <ակն, կամար>: Էս կարմունճու ՂԳ (94) շաշմայ <ձեռագրում՝ շաշմայ>, որ համէն շաշմայ եկլեղի <անգլիական> գայզ 12 կամ թէ 19 գայզ: Անց այ գիտուն էս ճանապախն, որ գնայ թաքաւորին սայրէն <պալատ>, որ անումն Այիղափին, որ ունի Ա (1) մետայնդ <հրապարակ>, շուրս կուղմն ու ուխտ քարով շենաց այրու, որ կայ մէջումն, շուրս կողմէն շուր <ձեռագրում՝ շուր> է, և այս քաղաքս պարեսպն շենվածքն ուխտ խուղ այ, որ ունի էս բերթուս ԻԳ (24) զուռն, որ անումն դարվայզ <դարպաս> այ: Սավայ <բացի> էս դարվայզէն կայ փոքր զուռն, բուլուրումն ԻԳ (24) պղտեկ զուռն բերթուն, որ էս բերթն Բ (2) օրէ ճանապախ, որ բոլորել այ շուրս կողմն:

Յետ բերտուն կայ Բ—Գ (2—3) օրէն ճանապախ, որ է շուրս կողման գեղէր՝ մեծ-պղտեկ, ուխտ 1120 գեղ բոլորուն Ըսպանայ քաղաքուն:

Յետու Ըսպանայ շուրս կուղմուն երկերն, որ գնայս զուրս Ըսպանայ շուր ի Քայշայն <Քաշան> քաղաքն Գ—Գ (4—3) օրէն ճանապախ այ, որ է Ա (1) լէվ քաղաք:

Յետ Քայշանայ շուր ի Ղազվեն <Ղազվին> է (7) օրէն ճանապախ այ:

Ղազվենու շուր ի Ֆարայզպէ <Ֆարապատ> Տ (Ը) օրէն ճանապախ այ: Ֆարապատ քաղաք այ: Յետ Ֆարապատու շուր ի Թարվեղ <Թավրիղ> էլ քաղաք չկայ:

Ֆարապատուն շուր Ա (1) գիտ կայ, որ է անումն Ղախայթու գետ, որ գնայ խանուլի Արաստին <Երասխ>, որ գնայ:

Ղայրայ Դակուզն տեղէն շուր ի Թարվէղ քաղաքան ժԶ (16) օր ճանապախ այ:

Որ Ըսպանայ շուր ի Թարվէղ ԼԳ (34) զօնաղ օրէն ճանապախ այ: Որ է Թարվէղ լէվ, մեծ քաղաք:

Յետ Թարվէզու շուր ի Յարեվան <Երևան> քաղաքն ժԶ (16) օրէն ճանապախ այ:

Որ Ըսպանայ շուր Յերևան քաղաքն է Ծ (50) օր ճանապախ այ:

Որ է Աջամբստանայ շուր ի Խուռմայց <Հոռոմոց> տուն, որ է հայուայչին քաղաքն, որ է այնումն Առղեռում:

Առղուռումու շուր ի Մուշ է (7) օրէն ճանապախ այ, որ խայնվար կասէն սուրբ Կարապետ Մուշու Սուլտայն:

Յարեվան քաղաքն Ա (1) բերթ այ, որ է էս բերթէս վերայ, այլու կոայն բերթին տակումն Ա (1) գետ կայ, որ է անումն Զակու շայ <Զանգու>, որ էս գիտէս գլուխն գուլման Գելայն <Գեղամայ> քաղաքէն գուլմայն:

Որ է Յերեվան քաղաքէն շուր ի Առղեռում քաղաքն, որ է Օսլմալու <Օսմանլու> քաղաքն, որուն գրայտ <գրանտ, մեծ> թուրքին հառաջին քաղաքն: Էս Առղուռում քաղաքս, որ է սարին անումն Սավարան դաղն <Բյուրակն լեւոր>, որ էստեց ախբուր դուս գուլման, որ կայսեն թէ, որ Շայտին <Եփրատ> ջուրն, որ էն սայրէն այ գուրս գուլման, և այլ Արագին ջուրն, որ կայ, էլ էն սարէն այ գուլման: Որ տեղէն շուր ի Բաղդատ Շայտին ջուրն այ, որ Բաղդատ բերթին տակովն անց կայ, որ Շայտին վերայ կայ 160 բարբայ, որ կարմուշ այ 1ր կապաց: || Բաղդատայ շուրս կուղմն՝ Գ (3) կուղմն պարեսպ այ, Ա (1) կողմն՝ Շայտն [ջուր, որ էն Շայտն այ, որ գնում այ Պասարայ՝ խանման մեծ ծովն:

ԻԳ (24) զունաղ այ Բաղդատայ շուր Պայսարայ: Բաղդատայ որ ուղես գնայս Ըսպան ավեայլ որ Բաղդատայ դուս ելուս գնայ Գ—Ե (4—5) օրէ ճանապախ, Ա (1) գետ կայ, որ գնաման այ՝ Դարբատն կայսեն, էն տեղէն շուր ի շային խուղն <շահի հողն> Բ—Գ (2—3) սահաթէն ճանապախ այ:

Յետու տեղէն շուր ի Քրմանշայ <Քիրմանշահ> Ա (1) լէվ բերթ այ, Ա (1) սարի վերա, որտեղն կայ Ա (1) խան, որ ԻԲ (22) օրէն ճանապախ ուր զա[ւ]թումն այ <իմա՝ տիրապետության տակ է>: Քրմանշայ Բ (2) զունաղ գնայս դէպի Համատան քաղաքն, կայ Ա (1) գետ, որ գնամ այ խանման Շայտն էն ջուրն, որ էնունն Փալայվօրղ գետ:

Տեղէն շուր Համատան քաղաքն զունաղ ձիայն ժԳ (13) օր:

Որ Քրմանշայու խետ շուր ի Համատան քաղաք, Համատանայ շուր ի Ղազվեն քաղաք ժԱ (11) օրէն ճանապախ այ:

Ղազվենու խետ, որ կուղի գնայ դայպ ի Մայշատն <Մեշհետ> քաղաք կայ, շառաջին քաղաքն, որ է անումն Ղում այ:

Որ քաղաք Ղազվենու շուր ի Ղում Ը (8) օրէն ճանապախ այ:

Ղումու շուր ի Թերայն <Թեհրան> ժԲ (12) օրէն ճանապախ այ:

Թերանայ կասկերտ է (7) զունաղ այ:

Լասկերտու չուր ի Դեղմաշին <Դամղան> Թ (9) դունաղ ալ: Քաղաք ալ:
 Դղմանայ չուր ի Մաղինան քաղաք ժԵ (15) դունաղ ալ:
 Մաղինան չուր ի Նշարուր <Նիշարուր> որ քաղաք, որ ինչ փիրուլայ կայ,
 ուխտ տեղէն այն դուն, որ է էնումն Ֆուսգեկար <Ֆրանսերեն> Թուրքեշայ:
 Նշարուրու չուր ի Սավեար <Սերգեար> Զ (6) դոն[աղ] ալ:
 Սավարու <Սերգեար> չուր ի Մեշեա քաղաք ժԲ (12) օ(ր) դոնաղ ալ,
 որ է զգալրայշի մեծ փիրին տեղըն, որ անումն Իմամ Լուեղ <Ռեղա> ալ, որ
 մեծ բերթայարեսայ ա, որ էն եմամն Ա (1) մաշեթ կայ, որ անումն Իմամ
 Լուաղ ալ, որ է գորեթն <գմբեթ>, որ ուխտ ուսկի քառփեշ <աղլուս> ալ, շէքն
 որ շենաց ալ:
 Մեշայտու խեա գնայ, որ Ղազվենու չուր Մաշատն ԽԴ (44) դունաղ ալ:
 Մաշատէն չուր ի Ղուտիայն Զ (6) դունաղ ալ, քաղաք ալ:
 Ղուտիանու չուր ի Հարաթ Է1 ժ (10) դունաղ ալ, որ մեծ քաղաք ալ, մեծ
 պարեսայ ալ:
 Հարաթայ չուր ի Սավար <Սարգեար Շենղան> դունաղ ալ է (7):
 Սավարու չուր ի Քապայս քաղաքն ժԱ (11) դունաղ ալ:
 Քապայսէն չուր ի Քուշքնուխոտն Թ (9) դոնաղ [ալ]:
 Քուշքնուխոտէն չուր ի Ղաղարի <Ղանղահար> մեծ քաղաքն ժԲ (12)
 օրէն դոն [աղ ալ]:
 Որ Կառիմայշ չուր ի մեծ քաղաք Ղատայարն դոնաղ Մաշատէն ԽԴ (44):
 Որ Ըսպանայ չուր ի մեծ քաղաքն Ղայտարու դունաղ ալ 11 օ[ր] դոն[աղ]:
 Մայշատէն չուր Մավր քաղաք, որ է մեծ բերթ զգիլբայշին ալ: Մայշատէն չուր
 ի Մավր ժԸ (18) [ղ]ունաղ ալ, որ է Եզբուրին <Ողբերին> բուղն:
 Մաշատէն չուր ի Մարիշաղն Ի (20) դունաղ ալ, չուր ի Ողբեքրստայն բու-
 զայն ալ, որ Հայշամբստանայ շահին ալ, որ տեղէն որ եստուր ուխտ հահին
 <շահին> մին բերթով քաղաք ալ, որ ես Ջուղայեցի Պեարոսի որդի Հակուբս
 գրեցի ի Լուտրայ իմ խարարի քաղաքս ալ, որ ես տեսէլ ամ...

A. C. МАТЕВОСЯН

«ПУТЕВОДИТЕЛЬ» АКОПА ДЖУГАЕЦИ

Резюме

Оригинал «Путеводителя» хранится в Британском музее за № 4090 (17) и представляет собой содержание листка на армянском языке. Это запись, сделанная купцом Акопом Джугаеци, сыном Петроса Джугаеци, 1 декабря 1676 г. в Лондоне, о важных торговых путях, по которым он проезжал. Он описывает эти пути, их этапы, расстояния между ними. Автор сообщает также некоторые сведения о величине отдельных городов, о состоянии их торговли и т. д. Большой интерес представляет язык «Путеводителя» — разговорный язык армян Новой Джульфы.

A. S. MATEVOSSIAN

LE „GUIDE ROUTIER“ DE HAKOB FILS DE PETROS DE DJOULFA

Le texte que présente l'auteur—notes relatives aux principales routes commerciales, stations et distances entre elles, transcrites à Londres le 1-er décembre 1676 par un marchand arménien originaire de Djoulfa Hakob fils de Pétrou—est tiré d'un feuillet arménien conservé au Musée Britannique (Sloane 4090(17)).

Ce guide comporte également des renseignements sur l'importance des villes, du commerce qui s'y fait, etc. La langue de l'ouvrage est représentative du dialecte arménien de la Nouvelle Djoulfa, d'autant plus qu'on la doit à un marchand quasi—illettré.

ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊՈԵՄ

«Տաղ Տէր Ստեփանոսին՝ Սյունեաց եպիսկոպոսին»

Դեռևս 1940 թվականին, Մատենադարանի ձեռագրերի վրա աշխատելիս, մեր ուշադրությունը գրավեց մի բանաստեղծություն, որը պակասավոր լինելով, բավարար պատկերացում չէր տալիս իր նախնական տեսքի և շոշափած խնդիրների մասին: Հետագա որոնումների ժամանակ երևան եկան ևս երեք տարբերակներ՝ զգալի լույս սփռելով նշված հարցերի վրա: Այնուամենայնիվ, շատ պեղծիքները գրանք հրատարակել, սպասելով լրացուցիչ տեղեկությունների:

1960 թվականի վերջերին Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական նստաշրջանում կարգացած մեր զեկուցման մեջ հաղորդում կատարեցինք այդ ստեղծագործության մասին՝ ընդգծելով նրա պատմական, հայրենասիրական բնույթն ու արվեստի առանձնահատկությունները: 1961 թվականի հունվարին «Սովետական Հայաստան» և «Երևան» թերթերը առանձին հաղորդում տպագրեցին մեր այդ զեկուցման մեջ հայտնված գրական նորույթների վերաբերյալ, հատուկ տեղ տալով նաև այդ երկին (պոեմին): Քանի որ դա տպագիր առաջին խոսքն է նրա մասին, ուստի հարկ ենք համարում այն ընդօրինակել այստեղ:

«Միջնադարյան հայ պոեզիայի նորահայտ հուշարձաններից մեկն է «Տաղ Տէր Ստեփանոսին՝ Սյունեաց եպիսկոպոսին» պոեմը, որը բաղկացած է եղել 144 տնից և որի հեղինակը հայտնի չէ:

Պոեմը պատմում է մոնղոլական տիրապետության օրոք Սյունիքում կատարված մեր մատենագրությանն անհայտ մի դեպքի մասին, որը վերաբերում է օտար բռնակալության դեմ ժողովրդական հուզումներին»¹:

Այդ պոեմի մասին հիշատակություն է կատարված նաև մեր մի հոդվածի մեջ՝ 1964 թվականին²:

Վերջերս նշված ստեղծագործության վերաբերյալ առանձին հոդվածով հանդես եկավ երիտասարդ բանասեր Պ. Խաչատրյանը, չգիտես ինչու, շրջանցելով պոեմի մասին վերոհիշյալ տեղեկություններն ու տպագիր հաղորդումները³:

Այժմ կամենում ենք տպագրության ներկայացնել այդ պոեմի բեկորները՝ որոշ բացատրությամբ, մանավանդ, որ, մեր կարծիքով, Պ. Խաչատրյանի հոդ-

1 «Սովետական Հայաստան», 1961, 29 հունվարի:
2 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 200—201:
3 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 197—204:

վածում տեղ են գտել ճշգրտման և վերանայման կարոտ մի շարք հարցեր: Այսպես, օրինակ, անտեսված է պոեմի բաղաբան, հայրենասիրական ոգին, ճիշտ չեն բացատրված նրա ստեղծման ժամանակը, հեղինակը, տաղաչափությունը, տողատումը, ուշագրությունից դուրս է թողնված պոեմի մի կարեոր տարբերակ (ձեռ. № 5623) և այլն:

Քննվող պոեմի տարբերակները գտնվում են Մաշտոցյան մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերում.

- 1. № 3884, թերթ 139ա-140բ, ժամանակ 1461—1478 թթ.,
- 2. № 2676, թերթ 184բ-185ա, ժամանակ XVI դար,
- 3. № 697, թերթ 56բ-58ա, ժամանակ XVIII դար,
- 4. № 5623, թերթ 215ա-216ա, ժամանակ 1653 թ.:

Սույն հոդվածը տպարանումն էր, երբ ձեռքի տակ ունեցանք պոեմի ևս երկու ընդօրինակություն. դրանք են.

- 5. Իրանի Խոյզան գյուղի բնակիչ Ա. Տ. Հովհաննիսյանի ձեռագիր, թերթ 55ա—55բ,

- 6. Զմմառի Անտոնյան հավաքածու, ձեռ. № 214, թերթ 75բ—77ա, XVIII դ.:

Առաջին օրինակի մասին տեղեկացանք «Միոն» ամսագրի 1966 թվականի № 1-ում զետեղված Իրանի Խոյզան գյուղի բնակիչ Ա. Տ. Հովհաննիսյանի նշված ձեռագրի շահեկան նկարագրությունից՝ կատարված բանասեր Լ. Գ. Մինասյանի ձեռքով: Անմիջապես նամակով դիմեցինք պր. Լ. Գ. Մինասյանին և շուտով ստացանք մեր խնդրած ընդօրինակությունը: Այն համապատասխան դուրս եկավ մեր Մատենադարանի № 5623 ձեռագրի տարբերակին և ներկայացվեց նրա հետ միասին՝ մի բնագրով: Չնայած «Միոն»-ում այդ օրինակը նշված էր որպես 18 տնանոց (ընդարձակ տողերով) տաղ, սակայն, ինչպես ճշգրտել է պր. Լ. Գ. Մինասյանը, իրականում այն 10 տնանոց է (մեր տողատմամբ՝ 20): Ձեռագրում այդ տարբերակի ունեցած խորագիրը սխալ է, որովհետև այն վերաբերում է ոչ թե Ստեփանոս Նախավկային, այլ՝ Ստեփանոս Սյունեցուն, ինչպես որ ճիշտ ասված է իր իսկ տողերի մեջ.

Փաղաւոր էր թախտին
նայ Սիւնեաց յերկրին...

Երկրորդ օրինակը մեզ տրամադրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն Լ. Ս. Խաչիկյանը՝ արտասահմանյան հայ մատենադարաններին կատարած այցելությունից հետո: Հիմքը՝ Զմմառի Անտոնյան հավաքածուի № 214 ձեռագիրն է: Դա համապատասխանում է մեր Մատենադարանի № 2676 և 697 ձեռագրերի օրինակներին. ուստի հաշվի առնվեց նրանց համատեղ բնագրում:

Օղտվելով առիթից խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ինչպես պր. Լ. Գ. Մինասյանին, այնպես էլ ընկ. Լ. Ս. Խաչիկյանին՝ իրենց օգնության համար:

Պոեմի ստեղծման ժամանակը որոշելու առումով եզակի նշանակություն ունի նրա մի վերամշակությունը՝ կատարված 1387 թվականին⁴: Համեմատությունից պարզվում է, որ վերամշակողի ձեռքի տակ եղել է պոեմի արդեն

⁴ Հ. Մանանդյան, Հ. Ա. Առոյան, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 137: Ժամանակագրական որոշ աղբյուրներում 1387 թվականի փոխարեն նշված է 1384 թվականը (տե՛ս Վ. Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրություններ», Բ, Երևան, 1956, էջ 381, 392):

խիստ փոփոխված, աղճատված, ժողովրդականացման ուղին բռնած մի տարբերակ: Իսկ դա ցույց է տալիս, որ այդ հիմքը՝ 1387 թվականից էլ պիտի տասնամյակներ առաջ, եթե ոչ ավելի վաղ, ստեղծված լիներ: Բայց քանի որ պոեմի նչութը սերտորեն կապված է մոնղոլական բռնատիրության հետ, ուստի նրա ծագումը պիտի որոնել XIII—XIV դարերում, ավելի ճիշտ՝ 1236—1387 թվականների սահմաններում, բայց ոչ երբեք 1387 թվականի մեջ կամ, մասնավորապես, դրանից հետո:

Պ. Խաչատրյանը, ծանոթ լինելով 1387 թվականի մշակմանը, փորձում է պոեմի ստեղծման ժամանակը հասցնել XV դարի առաջին տասնամյակ: Ըստ նրա, նկարագրված դեպքերը պիտի կատարված լինեն «XIV դարում, ոչ ուշ, քան XV դարի սկզբները», իսկ պոեմը, հավանաբար, պիտի գրված լինի Առաքել Սյունեցու կողմից, «որի գրական գործունեության ետուն շրջանը... համընկնում է XV դարի առաջին տասնամյակին»: Բայց, ինչպես տեսանք, պոեմի՝ 1387 թվականին արդեն այլափոխված և վերամշակված լինելու փաստը ոչ մի հիմք չի տալիս նրա ծագումը որոնելու նաև այդ թվականից հետո: Ծիշտ չէ, հենվելով այդ, ապա տաղաչափական հաշիվների, առանձին դարձվածքների վրա, ենթադրել, թե նրա հեղինակը կարող է լինել Առաքել Սյունեցին:

Պոեմի էությունը բարձրագույն առումով կարևոր է նրա նախնական ծավալի հարցը: Նրա տարբերակներից առաջինը բաղկացած է 29 տնից, երկրորդը՝ 18, երրորդը՝ 17, իսկ չորրորդը՝ 19: Դրանցից նախնական բնագրին ավելի մատ է առաջինը և լոկ այդ օրինակն է, որ օգնում է նկատելու նրա աղբյուրների կառուցվածքը և որոշելու ծավալը: Երևում է, որ այն շարադրված է հայոց այբուբենը կազմող աղբյուրներում, ուր ամեն մի տառով գրված է շորս տուն: Այստեղից էլ՝ պոեմի ընդհանուր ծավալը՝ 36×4=144 տուն կամ 576 տող: Եթե վերջից կցված լինեին նաև հեղինակի անունն ու այլ տեղեկություններ բովանդակող տներ, որը հավանական է, ապա պոեմի ծավալն ավելի մեծ կլիներ: Ուստի պահպանված ամենաընդարձակ տարբերակն անգամ կարող է նրա լոկ մեկհինգերորդ մասը լինել: Սյուս տարբերակներում կան մի քանի այնպիսի տներ, որոնք չկան առաջինի մեջ և կարող են նկատի առնվել: Այդպիսիներից են, օրինակ, «Ձ» տառով կամ ավելի ճիշտ, «Ձայն» բառով սկսվող տները, որոնց մի մասը գրված է «Այն» ձևով: Դրանց թիվը, սակայն, չորսից անցնում է. ուստի հետո են աճել. հարազատ կարող են լինել թերևս հերոսի երեսի, աչքերի, հոնքերի և բերան-ատամների գովքին նվիրված տները, որովհետև պոեմի տարբերակներում ու մշակման մեջ դրանք ավելի շատ են հանդիպում:

№ 5623 ձեռագրի օրինակում առկա է մի ամբողջ տուն, որպիսին չկա և ոչ մի այլ օրինակի մեջ: Այդտեղ հերոսի մասին ասվում է.

նայ ի յոսան անկեալ
Իւրոյ ջալատին.
«Հաղար դինայհար, դինահար,
Թո՛ղ խոստովանիմ»:

Իր բովանդակությամբ դա արժեքավոր նորություն է, հարազատությունը հեղինակին՝ հավանական: Այս նույն ձեռագրում նորություն է նաև հետևյալ տան հիմնական մասը, որը նորից բուրում է հարազատությամբ.

Սև շորերը շարժին
 Զխաբարըն բերին,
 Քէ բոկիկ և մերկ, զլխիբաց
 Զայն ըմբռնեցին:

Այս հինգ-վեց տնից բացի, թերևս կարելի է մի-երկու տուն էլ հաշվի առնել վերամշակված օրինակից, հատկապես «Ո՛վ» բացահանչությունը սկսվողները. այսուհանդերձ, պոեմի մեկբառորդից՝ այս ընդհանուր քանակը չի կարող անցնել:

Քննվող ստեղծագործության ծավալի որոշումը կարևոր է մի քանի, այդ թվում՝ նրա ծանր որոշելու առումներով: Մենք այդ երկը կոչում ենք պոեմ՝ նկատի առնելով ծավալը՝ 576 տող, եթե ոչ ավելի: Բայց լուկ դա՛ շատ քիչ կլինել: Այստեղ մեզ համար առաջնահերթ նշանակություն ունի նրա գործող անձանց բավականին մեծ թիվը («ժողովուրդն», «զինուորքն շարին», հերոսը, հայրը, մայրը, ինչպես նաև հերոսի անձնավորված ձին), նրանց՝ պոեմում հեղինակից անկախ հանդես գալու եղանակը, գործողության զարգացումը և այլն: Իր ամբողջությամբ մեր միջնադարյան շափածոյի անդաստանում սույն գործը, ամենից առաջ, կապվում է պոեմի ժանրի հետ և ներկայացնում՝ նրա զարգացման մի որոշակի աստիճանը:

Սյունյաց իշխան և եպիսկոպոս Ստեփանոսին նվիրված այս պոեմը ուշագրավ է նաև իր տաղաչափության, տների կառուցվածքի և հանգավորման արվեստով: Բանաստեղծության այս ձևը, առհասարակ շատ սակավադեպ է: Մեզ հայտնի նրա հնագույն քառատողին, ինչպես արդեն նշել ենք, հանդիպում ենք XIII դարի ընդօրինակություն համարված № 6885 ձևագրում:

Կալով առ խաչին
 Երկնից բարձողին
 Եւ հառաչմամբ ի վեր նայեր
 Սուրբ կոյսն և ասեր...⁵

Այս ձևն անհամեմատ շատ է սիրել Առաքել Սյունեցին, որից հետո, շատ շանցած, այն համարյա մոռացության է մատնվում:

Բանաստեղծության այս տեսակին էլ բնորոշ է կանոնավոր քառատող տունը. առանձնահատուկը, սակայն, նրա տողերի կառուցվածքն ու հանգավորման եղանակն է: Այսպես, ամեն տան 1, 2 և 4-րդ տողերը բաղկացած են 5-ական վանկերից, իսկ 3-րդը՝ 8-ական: Տողերի մեջ էլ փոխնիփոխ միմյանց են հաջորդում հայոց լեզվի համար այնքան բնորոշ յամբ-անապեստյան ոտքերը: Եթե հաշվի չառնենք 3-րդ տողի մի անապեստը, որը կարծես ավելորդ է, ապա կստանանք 5 վանկանի տողերով ստեղծված մի սովորական բանաստեղծություն: Սակայն, խնդիրն էլ հենց նրանումն է, որ 3-րդ տողում միշտ էլ առկա է այդ անապեստի թվացող անապեստը, որով խախտվում է բանաստեղծության միապաղաղությունը և լցվում յուրատեսակ հնչական թարմությամբ: Այն ձգված է ողջ ստեղծագործության միջով՝ որպես տաղաչափական ինքնատիպ զարդ:

⁵ Մատթոցյան Մատենադարան, ձև. № 6885, թերթ 112ր: Տե՛ս նաև «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 200:

Ծաղիկ էր սարին,
 Մանիշակ՝ դաշտին,
 Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
 Դարձաւ ի դեղին:

Հանգավորումն էլ իր հերթին է օգնում, որ 3-րդ տողն ավելի քան ինքնատիպ հնչի, որովհետև այստեղ, որպես կանոն, 1, 2, 4-րդ տողերը, որ հավասարավանկ են, նաև նույնահանգ են. մինչդեռ 3-րդ տողերը միշտ անհանգ են, ազատ՝ հանգավորման անհրաժեշտությունից: «Որպես կանոն» ենք ասում, որովհետև մի քանի աներում նկատվում են շեղումներ: Այսպես, մի-երկու դեպքում հանգավորված են լուկ 2 և 4-րդ տողերը, որ մասամբ արդյունք է հեղինակային դիտավորության, մասամբ էլ՝ խաթարման: Բացառված չէր, որ պոեմի որոշ տները հանգավորված լինեին իրարահաջորդ զույգ-զույգ տողերով, ինչպիսին է № 6885 ձևագրից բերված նմուշը, սակայն, պոեմի պահանջված բեկորներում այդպիսիները չկան:

Պետք է նկատել, որ մասնագետները ցարդ, բացի մի-երկու դեպքից, ճիշտ չեն վարվել բանաստեղծության այս տեսակը տողատելիս և տնատելիս: Այսպես, օրինակ, Գ. Ալիշանը 1848 թվականին «Բազմավեպ»-ում տպագրելով սույն պոեմի 1387 թվականին վերամշակված օրինակը, նրա ամեն մի տունը ներկայացրել է ոչ թե շորս, այլ երկու տողով: Այսպես են վարվել նաև Լ. Մանանդյանն ու Լ. Աճառյանը՝ «Հայոց նոր վկաներ»-ում այն վերահրատարակելիս: Նրանց օրինակին է հետևել նաև Պ. Խաչատրյանը: Ահա թե ինչ տեսք է ստանում բանաստեղծության տունը՝ նման տողատման ժամանակ:

Դաշն եղեալ՝ բանին, վրճիւրն հատին:

Ասէ. «Դուք տաջիբ պատասխան այն ծածկագիտին»⁶:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, բեյթական խորթ տան մեջ առաջին տողում խլացված է երկու հանգ, մինչ բանասիրության նպատակն է հետամուտ լինել արվեստի ամեն մի նրբությունը և բացահայտել, գրսևորել դրանք: Իսկական տողատման ժամանակ այդ տունն ստանում է հետևյալ տեսքը.

Դաշն եղեալ բանին՝

Վրճիւրն հատին.

Ասէ. «Դո՛ւք տաջիբ պատասխան

Այն ծածկագիտին»:

Այս առումով խնդրին համեմատաբար ճիշտ է մոտեցել բանասեր Մ. Պոտուրյանը՝ Առաքել Սյունեցու համապատասխան քերթվածները տողատելիս: Միայն թե նա էլ կանգ է առել կես ճանապարհին՝ ստեղծելով եռատող տներ.

Անճառ ւ անբընին, ծաղիկ լուսածին,

Բորբոքեալ վառիմ քո սիրովդ՝

Սուրբ աստուածածին⁷:

Այստեղ ճիշտ են տողատված վերջին երկու տողերը, իսկ առաջինը՝ ոչ:

⁶ «Բազմավեպ», 1848, էջ 341—343:
⁷ Լ. Մանանդյան, Լ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 149—150:
⁸ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 199:
⁹ Մ. Պոտուրյան, Առաքել Սյունեցի և իր քերթուածները, Վենետիկ, 1914, էջ 53:

Ուշագրավ է, որ Մ. Պոտուրյանը ժԱ քերթվածի մեջ երկու տուն, ակրոստիքոսի՝ այդ տեղից սկսած այլ բնույթ ստացած լինելու պահանջով, ստիպված, ճիշտ է տողատել: Ահա այդ տներից մեկը.

Տառապեալ հոգին
էկեալ առ մարմին,
Բամ գործոց շարեացըն ծածկեալ
Յայնժամ յայտնեսցին¹⁰:

Բանաստեղծը (Ա. Սյունեցի), որ այդ տնից սկսել է հոգել իր անունը «Տեր Առաքեալ», պարզորոշ գիտակցել է, թե ինչ կառուցվածք ունեն իր ոտանավորի տողերն ու տները, երբ ամեն տառով սկսել է նոր տողը: Բանասերը (Մ. Պոտուրյան), սակայն, հասնելով այդ ակրոստիքոսի բացահայտմանը, լրիվ չի թափանցել բանաստեղծության տողատման, տնատման, հանգավորման, հետևապես և տաղաչափության նրբութունների մեջ: Այդուհանդերձ, Մ. Պոտուրյանը, ինչպես նշեցինք, մասամբ արդեն ճիշտ էր վարվել: Հետաքրքրական է, որ Պ. Խաչատրյանը, փոխանակ շարունակելու Մ. Պոտուրյանի սկսածը, լեզվայն փոխում է նրա տողատումը, վերականգնելով, ինչպես ինքն է ասում, «երկատող տան» սխալ փորձը՝ եռատող տները ներկայացնում է երկուական տողերով, իսկ դրանց համար որպես հիմք նշում է Մ. Պոտուրյանի հրատարակությունը.

Ղօղանջեալ նորին ընդ ուտել պըտղին,
Հառաչմամբ գոչէր մորմոքեալ իւր սիրտն ի փորին¹¹:

Հանգերի խլացումների ու տողասահմանների անտեսումներն ակնբախ են: Քննվող տաղաչափությամբ է շարադրված նաև Գրիգորի Աղթամարցու մի տաղը, որը մասնագետների կողմից մերթ ճիշտ է տողատվել ու տնատվել, մերթ էլ՝ սխալ: Այն ճիշտ է, օրինակ, Ն. Ակինյանի հրատարակության մեջ.

Անեղին տաճար,
Բանին բարերար,
Գերագոյն գովեալ, Տիրամայր,
Դու յամէն լեզուէ.
Տիրամայր, որ զաստուած ծընար¹²:

Նույն երգի տարբերակի ոչ ճիշտ տողատման ու տնատման հանդիպում ենք Ն. Փեշիկյանի հրատարակման մեջ.

Անեղին տաճար — Բանին բարերար — Գովեալ Տիրամայր
Դու ամէն լեզուէ, (է՛), Տիրամայր, որ զաստուած ծընար.
Երգեաց Գարբէլ — Զանեղն Մանուէլ — էացաւ ի քէն, Տիրամայր,
Ընկալաւ մարմին, (է՛), Տիրամայր, որ զաստուած ծընար¹³:

10 Անդ, էջ 70, 71:
11 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 204:
12 Ն. Ակինյան, Գրիգորի Ա. Կաթողիկոս Աղթամարցի, Վիեննա, 1958, էջ 10:
13 «Բազմավէպ», 1932, էջ 216: Այստեղ՝ համանուն մի այլ տաղ («Անճառին տաճար, Բանին հաշտարար...»)՝ սխալ տողատմով:

Այստեղ առկա է կրկնակ. «է՛, Տիրամայր, որ զաստուած ծընար», որը Ն. Ակինյանի կազմած բնագրում երևան է գալիս լուր առաջին տան վերջում, իսկ Ն. Փեշիկյանի հրատարակածի՝ բոլոր տներին: Ըստ երևույթին, դա հետո է ավելացված, ուստի իրավացի է Ն. Ակինյանը, ասելով. «Այս տողն ավելորդ կերևա»¹⁴:

Հետաքրքրական է, որ քննվող այդ երգի բոլոր տները, բացի սկզբի 3-ից, նույնահանգ են, չհաշված ամեն տան երրորդ տողի վերջին-անապետ բառը, որն այստեղ կրկնակի դեր կատարող միևնույն «Տիրամայր» բառն է: Հենց այս բոլոր տողերի (և այն էլ նույնահանգ) հանգավորումն է օգնել, որպեսզի որոշ մասնագետներ տաղի տողատումն ու տնատումը ճիշտ կատարեն:

Եզրակացությունը պարզ է: Սյունյաց տեր Ստեփանոսի մասին գրված ողբը, ինչպես նաև այդ տաղաչափությամբ գրված մյուս երգերը, պիտի տողատվեն կարճ տողերով (5—5—8—5) և ներկայացվեն քառատող տներով:

Արդ, ինչպե՞ս պիտի հրատարակվեն քննվող պոեմից մեզ հասած բեկորները: Ինչպես երևում է Պ. Խաչատրյանի համապատասխան նշումից¹⁵, նա ի մի է բերել երեք տարբերակներն էլ, կազմելով մի ընդհանուր բնագիր: Հետաքրքրության համար, անշուշտ, այդ ձևը կարող է խմատ ունենալ, գիտական առումով, սակայն, այն լիարժեք լինել չի կարող: Ընդհակառակը, կարող է թյուրիմացությունների գուռ բացել:

Մանրազնին քննությունը ցույց է տալիս, որ պոեմի առկա 6 տարբերակներից 2, 3 և 6-րդը, բնագրագիտական առումով կարող են ներկայացվել մի ընդհանուր բնագրով, իսկ 4 և 5-րդը՝ մի ուրիշ: Ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա այն չի կարող այժմ միացվել որևէ խմբի հետ, ուստի պիտի ներկայացվի առանձին: Զույլ էլ այդ բոլորը մի բնագրում սխալ կլինեն, որովհետև կպահանջվեն բուն հարմարեցում և անապացուցելի վերագասավորում: Այդ սկզբունքով էլ ահա տպագրության ենք ներկայացնում բոլոր 6 օրինակները՝ 3 խմբով: Եթե երբևէ արտասահմանում կամ այլ վայրերում պահպանվող հայերեն ձեռագրերից երևան գան այս ստեղծագործության նոր և առավել ընդարձակ տարբերակներ, ապա թեևս այն ժամանակ հնարավոր լինի պոեմի գիտական բնագիրը վերականգնելու փորձ կատարել:

Այժմ անդրադառնանք պոեմի բովանդակությանը: Վերևում ցույց տվինք, թե որքան պակասավոր են այդ ստեղծագործության պահպանված բեկորներն, ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ ընդհանուր հաշվով: Այդուհանդերձ, առկա տարբերակների օգնությամբ, հնարավոր է դառնում մոտավոր գաղափար կազմել այն շարժառիթների մասին, որոնք ընկած են պոեմի համար նյութի զարձած գեպերի հիմքում: Այս առումով առաջնահերթ տեղ են զբաղում գործող անձանց մասին պահպանված տեղեկությունները, ինչպես նաև աշխարհագրական երկու վայրերի՝ Սյունյաց աշխարհի և Թավրիզ քաղաքի հիշատակումները, կապված նկարագրվող ղեկավարի հետ: Գործող անձանցից մեկը կոչվում է «Մեծ Գիւանին». դա նրա պաշտոնի անունն է, անձնանունը չի պահպանված: Այս «Մեծ Գիւանին» ունի երկու կին, մեկը էլ-խուժու անունով, իսկ մյուսի անունը չի պահպանված: «Մեծ

14 Ն. Փեշիկյանի տպագրած օրինակը վրիպել է թե Ն. Ակինյանի և թե Մ. Ավդալբեկյանի («Գրիգորի Աղթամարցի», 1963, էջ 164—166) ուշադրությունից, այլպես նրանք այլ տեքստ կտային տաղի կազմվող բնագրին:
15 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 197:

Դիւանի» և այդ անանուն կնոջ ամուսնութիւնից էլ սերված է պոեմի հերոսը՝ Ստեփանոսը: Վերջինիս մասին պոեմում եղած տվյալների համաձայն նա գաստիարակվել է Քավրիզում, իսկ հետո հաստատվել Սյունյաց աշխարհում՝ որպէս այնտեղի եպիսկոպոս և իշխան: Մոնղոլական բռնատիրոջան պայմաններում այսպիսի բարձր պաշտոնը ինքնին ենթադրում է համապատասխան ընտանիք և ուժեղ կապեր՝ տիրող ու տեղացի ազդեցիկ շրջանների հետ:

Պոեմի պահասավորութեան պատճառով մենք այժմ հստակ ու որոշակի պատկերացում չունենք նաև «Մեծ Դիւանի» ընտանիքի բոլոր անդամների, նրանց ազգային ու կրօնական պատկանելիութեան վերաբերյալ: «Մեծ Դիւանին» ինքը կարող էր մոնղոլ լինել կամ օտարազգի: Այդ պաշտոնին հասած հայ գործիչ մեկ ծանոթ չէ և հավանաբար ոչ միայն չի եղել, այլև չէր կարող լինել: Բոլոր դեպքերում նա մոնղոլական իշխանութեան խոշոր ներկայացուցիչներից մեկն էր: «Մեծ Դիւանի» կինը՝ էլ-Նուսիլուն (տարբերակ՝ Խէլ-Նուսիլու), ամենայն հավանականութեամբ, մոնղոլուհի էր¹⁶: «Մեծ Դիւանի» մյուս կինը, որի անունը չգիտենք, ինչպես երևում է պոեմի ողջ ընթացքից, եղել է հայուհի: Անկախ հոր այլազգի լինելուց, Ստեփանոսը եղել է ոչ միայն հայ, այլև Սյունյաց աշխարհի եպիսկոպոս:

Արդ, ո՞վ էր նրա հայրը՝ որպէս գործիչ, որ կոչվում էր «Մեծ Դիւանի»: Հենց «Դիւանի» բառն իր օտար ծագմամբ ենթադրում է օտար տիրողների հետ կապված պաշտոն: Այս տեսակետից ուշագրավ տեղեկութիւններ ենք հանդիպում ժամանակակից հեղինակների մոտ: Այսպես, օրինակ, Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ «Մեծ Դիւանին» նույնն է, ինչ «Սահիպ Դիւանին»: Թվարկելով իր ժամանակի մոնղոլական բարձրապաշտոն անձանց, նա գրում է. «...և Չրուշին և Աւրդուղանին, որք էին ի վերայ դատաստանացն, և մեծ դիւանին Սաղաղալին՝ բարեբարոյ շահին, որ էր ի վերայ ամենայն հարկաց աշխարհիս»¹⁷: Իսկ, ինչպես գիտենք, Մեծ Դիւանի Սաղաղուլին, իրոք, Սահիպ Դիւանի էր¹⁸: Մեծ Դիւանի հաստատութեան ու պաշտոնի հանդիպում ենք նույն հեղինակի նաև հետևյալ տողերում ու պարբերութիւններում. «...Արդունն, որ էր վաղիր և պասղաղ (տեսուչ) կարգեալ ի մեծ դանէն ի վերայ ամենայն աշխարհիս, այսինքն հրամանատար ամենեցուն և իշխեցող արքունի հարկացն և մեծ դիւանին»¹⁹: Հայոց Սմբատ իշխանը «գնաց ի մեծ դիւանն արքունի առ Արդունն և Սահիպն ի Դավրէժ»²⁰, նույն Սմբատ իշխանը «...տայ զղուստր նորա (Ավագի) զնոշաքն ի կնութիւն մեծ Խօջային Սահիպ Դիւանին, որ ունէր ի բռին դամենայն աշխարհս տէրութեան Ապաղայ դանին... և նա էր Դիւանի գլուխ և վերակացու ամենայնին»²¹:

¹⁶ Ռաշիդ-Ադ-Դինի մոտ, մեկ հետաքրքրող ժամանակներում, այդ անունով («Иль-Кутлуг», «Йоль-Кутлуг») հիշատակված են մի քանի բարձրատոնմիկ կանայք, որոնցից և ոչ մեկը, սակայն, չի համապատասխանում մեր պոեմի էլ-Նուսիլունին (Տե՛ս Փաճլախ Рашид - Ад-Дин, Джами-ат-Таварих, III, Баку, 1957, стр. 17, 66, 100, 133, 192):

¹⁷ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 468:

¹⁸ Ֆրիկ, Դիւան, Նյու-Յորք, 1952, էջ 59—61:

¹⁹ Ստեփաննոս Օրբելյան, Նշվ. աշխատ., էջ 412—413:

²⁰ Անդ, էջ 419:

²¹ Անդ, էջ 418—419:

Այստեղ և նման ուրիշ տեղերում «Սահիպ Դիւանի», «Մեծ Դիւանի», «Դիւանի գլուխ» ձևերը նույն իմաստն են դրսևորում՝ նկատի ունենալով մոնղոլական բռնատիրութեան պետական խոշորագույն հաստատութիւններից մեկը կամ նրա գլուխ կանգնած պաշտոնյային: Բերված հատվածներում խոստովանելով կան նաև վերջիններիս ուժի և կարողութեան մասին: Այս առումով ավելորդ չէր լինի հիշել նաև Ֆրիկի հետևյալ տողերը՝ Սահիպ Դիւանիի վերաբերյալ.

Սահիպ Դիւանին ասենք, որ մըլքեց զերկիր նա բոլոր,

Հանցեղ սիասաթ ունէր, որ չունէր ոչ որ թագաւոր:

Զինչ որ խանորայք կային՝ յափն ունէր զինչ ըզմի խընձոր...²²

Ահա թե մոտավորապես ինչպիսին է եղել մեր պոեմի «Մեծ Դիւանին»: Արդ, ինչպե՞ս է եղել, որ այդ օտար պաշտոնյայի որդին ու մի կինը հայ են եղել:

Հայտնի է, որ մոնղոլների ժամանակ էլ տիրողների և տեղացիների միջև, պաշտոնական-քաղաքական նպատակներով, խնամիական կապեր էին ստեղծվում: Նման կապերը բացառված չէին նաև Սահիպ Դիւանիների, ուստի և մեր պոեմի «Մեծ Դիւանի» համար: Այս տեսակետից ուշագրավ է, օրինակ, Խօջա Շամս-էղ-Դին Ջոսվեյնիի ամուսնութիւնը՝ Ավագ Աթաբեկի դստեր՝ Խոշաքի հետ, որի մասին համապատասխան քաղվածք կատարվեց վերևում: Այս ամուսնութիւնից սերված զավակներից մեկի՝ Զաքարեի մի արձանագրութեան մեջ կարդում ենք.

«Յուսովն անմահին Աստուծոյ ես Զաքարէ որդի Սահիպ Դիւանին և պարտն Խաւաքին, թոռն Աթաբագ Ավագին որդոյ Աթաբագ Իվանէի, վասն մեր չերկար կենդանութեան և փրկութեան հոգոյ իմոյ վեր կալայ, որ ի Բջնի...» և այլն²³:

Ահա այն ժամանակների օտարազգի Սահիպ Դիւանիներից մեկի մի զավակ՝ սերված հայ կնոջից, որը ոչ միայն կրթութեամբ է հայ, այլև ազգային պատկանելիութեան մասին ունեցած սեփական գիտակցութեամբ, իրեն կապում է ոչ թե հոր նախնիների, այլ մոր՝ Աթաբակ Իվանեի և Աթաբակ Ավագի հետ:

Մոտավորապես այդպիսի ամուսնութեան և այդպիսի դաստիարակութեան արդյունք է եղել նաև քննվող պոեմի հերոսը:

Այժմ, կարծես հասկանալի է դառնում այն տեղը, որ ունի Քավրիզ քաղաքն այդ պոեմում: Քանի որ Սահիպ Դիւանիները և մոնղոլական մյուս իշխողները նստում էին Քավրիզում, ուստի այնտեղ պիտի ապրելիս լինեին նաև մեր պոեմի «Մեծ Դիւանին» իր կանանց և զավակների հետ: Այդտեղ է ահա, անցկացել նրա Ստեփաննոս որդու զինվորական դաստիարակութիւնը և նախնական կրթութիւնը.

Թարվէլ քաղաքին

Ի մեծ մէղանին

Մէկ մանուկ չըկայր, որ քաշէր

Զաղեղ պարոնին:

²² Ֆրիկ, Դիւան, էջ 374—375:

²³ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 273:

Քարվէզ քաղաքին
 Մէջ շատ հեծելին
 Զհումք ու զուրաւի կու առնէր
 ԶԱւետարանին:

Ահա, իր ուժով ու գիտութեամբ աչքի բնկնող և ըստ պոեմի հավասարը շունեցող այս գավակին է, որ հայրը հետո հանձնարարում է Սյունիքի կամ նրա գավառներից մեկի հողերը ու աշխարհիկ գործերի կառավարչությունը:

Այստեղ ուշագրավ է մի ուրիշ հանգամանք. Սահիպ Գիվանիի ընտանիքում հայ հոգևորականի ծնունդն ու դաստիարակությունը: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, դա ևս հնարավոր է եղել հատկապես մինչև Ղազան խանի տիրակալությունը, երբ դեռ մոնղոլները քրիստոնեությունը դեմ մշակված թշնամանք շունեին և մահմեդականություն չէին ընդունել: Այդ ժամանակ երբեմն մոնղոլ իշխողները հանդես էին գալիս որպես քրիստոնեության հովանավորներ, բարեկամներ: 1264 թվականին մեռած Հուլավու զանի և նրա կնոջ մասին Ստեփաննոս Օրբելյանը գրում է. «Բայց մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ, յոյսն և ակնկալութիւնն քրիստոնէից՝ Հուլաու զանն մեռանի ի յՂ13 թուին. ընդ նմին և ամենօրհնեալն Տոնդուլ խաթունն՝ կին նորա, որք ղեղակուր եղեն ի բազմահար Խոջայէն Սահիպէն, որ և գիտէ տէր (թէ) ոչ ինչ էին ընդհատ բարեպաշտութեամբ քան զԿոստանդիանոս և զմայր իւր Հեղինէ...»²⁴ Նրանց որդին ևս, ըստ պատմիչի, եղել է «սիրող քրիստոնէից»²⁵:

Այս առումով ուշագրավ դեմք է եղել նաև Արղուն զանը, որի դեմ զավադրություն կազմակերպող Բուղայի հասցեին Ֆրիկը գրում է.

Բուղա՛, դու ո՞նց կամիր նենգել
 Աստուածազիր թագաւորին,
 Զոր քրիստոնեայքն ամէն հաւար
 Ի յաստուծոյ կու խնդրէին:
 Արղուն զանըն աստուած եզիր,
 Ո՛վ է յաղթող Արղուն զանին...²⁶

Այս փաստերը մեզ միաժամանակ տանում են դեպի XIII դարի երկրորդ կեսը և ենթադրել տալիս, թե քննվող պոեմն էլ այդ ժամանակների կամ առնվազն XIV դարի սկզբների արդյունք է, այլապես անհնարին կլիներ կարծել, թե Քավրիզում, մոնղոլների իշխանության նստավայրում, Մեծ Գիվանիի զավակ Ստեփանոսը՝

Մէջ շատ հեծելին
 Զհումք ու զուրաւի կու առնէր
 ԶԱւետարանին:

Այսինքն, Ավետարան ու քրիստոնեություն էր քարոզում:
 Պա ցույց է տալիս, որ նրա հայրն էլ, այս առումով, համամիտ է եղել և՛ որդու, և՛ նրա մոր հետ, որը հավանաբար հայ իշխանական տոհմերից մեկի գուսարն էր:

«Մեծ Գիւանիի» երկյուղածությունը՝ քրիստոնեական կրոնի հանդեպ որոշակիորեն ցույց է տրված նաև պոեմի այն տողերում, ուր նա իր Ստեփանոս որդու մասին ստիպված մահվան դատավճիռ կայացնելիս, ասում է.

«Քահանայապետ է...
 Կարգէն պատկառիմ...»:

Իրերի այս դրուժյան մեջ, թվում է, թե Սահիպ Գիվանիի ընտանիքում պիտի ներհակություններ չլինեին: Բայց այդպիսիք երևան են գալիս և ըստ էության էլ, անպայման պիտի իրենց զգացնել տալին: Հենց այն հանգամանքը, որ մոնղոլական բռնատիրության խոշոր գործիչներից մեկը այդքան սերտորեն կապված էր հայերի, այսինքն, նվաճվածների հետ, ինքնին չէր կարող չշարժել մոնղոլների որոշ շրջանների հակակրանքը: Այնուհետև, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, մոնղոլական ղեկավար շրջաններում էլ անպակաս են եղել ներքին դավադրությունները, արյունահեղ սագրանքները, որոնց զոհերից են եղել Սահիպ Գիվանիներ Խոջա Շամս-էդ-Գինը, Սաղազուրին և ուրիշներ: Մոտավորապես նման մի փոթորիկ է պայթել նաև մեր պոեմի «Մեծ Գիւանիի» իրավասության սահմաններում:

Ինչպես նշեցինք, նրա մի կինը՝ էլ-Խուլուուն, հավանաբար, մոնղոլուհի էր: Այս ճշուշով Սահիպ Գիվանիի ընտանիքը կարող էր կապված լինել մոնղոլական թևի հետ: Փաստորեն այդ ընտանիք կոչվածն էլ ո՛չ թե մի սովորական ընտանիք էր, այլ ընտանեկան մի բարդ միավոր, որի մեջ զուգորդված էին երկու վտանգավոր կողմերի ծայրերը: Եթե Ստեփանոսն ու իր մայրը ներկայացնում էին նվաճված Հայաստանը, ապա էլ-Խուլուուն՝ նվաճողների ներկայացուցիչն էր: Պարզ է, որ նման պայմաններում միշտ էլ հնարավոր էին անախորժություններ և բախումներ:

Այդպես էլ եղել է: էլ-Խուլուուն, ինչպես կարելի է ենթադրել, հանդիսացել է մոնղոլ տիրողների ականավոր տոհմերից մեկի դուստրը, և, հավանաբար, հարազատների և այլ բռնակալների զրդումով, մեծ եռանդով խառնվել՝ պետական գործերին: Նրա այդ գործունեությունը շատ ծանր է նստել «ժողովրդի» վրա, որն էլ խնդրել ու համոզել է Ստեփանոսին՝ սպանել նրան՝ որպես բուր տեսակ շարիքների մոր: Սյունյաց տնօրեն Ստեփանոսն էլ, որ ավելի քան որևէ մեկը, մոտիկից է ծանոթ եղել իրերի դրուժյանն ու էլ-Խուլուուի հասարակական վնասակարությունը, ի կատար է ածում ժողովրդի ցանկությունը՝ սպանելով էլ-Խուլուուին: Հետո, հավանաբար, էլ-Խուլուուի բարեկամների խումբը շտապում է Ստեփանոսի հոր մոտ, հավատացնելու, թե Ստեփանոսը գալիս է իրեն սպանելու: Հայրը սոսկում է, տատանվում, բայց նրան ստիպում են համաձայնելու Ստեփանոսի մահվան դատավճիռ: Ստեփանոսը զլխատվում է:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, արտաքննապես մի ընտանիքի ներսում, բայց ըստ էության մոնղոլական տիրույթի մի հատվածում կատարված արյունահեղությունը, իր հիմքում ընկած պատճառներով, կրում է ոչ թե ընտանեկան բնույթ, այլ՝ հասարակական, քաղաքական:

Բանաստեղծը, անշուշտ, այն արյունոտ օրերին, երբ սպանվել է էլ-Խուլուուն, դաժանորեն պատժվել՝ Ստեփանոսը, երբ հավանաբար հալածվել են վերջինիս համախոհներն ու հարազատները, չէր կարող բացորոշ խոսել դեպքերի մանրամասնությունների և իր վերաբերմունքի մասին: Նա խիղախու-

24 Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Միսական, էջ 419:
 25 Անդ:
 26 Ֆրիկ, Գիւան, էջ 422:

թյուն է ունեցել տվյալ պայմաններում լուկ ողբալ հերոսին և նրա հիշատակը՝ վառ պահել ժողովրդի մեջ: Ուստի նա մեղադրել է Ստեփանոսի համախոհներին, որպեսզի անմեղ դուրս բերի նրան: Եվ ահա պոեմի հենց այդ հատվածի մեջ էլ ամփոփված է վերոհիշյալ գեպքերի քաղաքական, հասարակական բնույթն ու ոգին: Հեղինակը հարց է տալիս և ինքն էլ պատասխանում.

Բանիւ ո՞ պատրեաց
Զիշխանն Սիւնեաց.
Այն խառնիճազանչ ժողովուրդն
Եւ աստուածուրաց.
«Բա՛րձ դու ի կենաց
Զմայրն ամէն շարեաց.
Մերժեայ ի կենաց զէլ-Խուլթուն,
Լեր երկայնակեաց»:
Բարբանջեալ բարձին
Զխելք խիկարին,
Նստուն սպանանել զիր մարուն,
Հար աչից հանին:

Անկախ բանաստեղծի դիրքից, այստեղ որոշակիորեն երևում է ժողովրդի աստվածուրացության հասնող հանդգնությունը, որը խոնված ամբոխով իր դառն վիճակն է պատմել Սյունյաց երկրի հովանավորին և նրանից փրկություն խնդրել՝ իր վրա ծանրացող շարիքներից ազատվելու: Այստեղ էականը ո՛չ էլ էլ-Խուլթուի անձնավորությունն է և ո՛չ էլ նրա ազգային ու կրոնական պատկանելիությունը, այլ այն շարիքները, որ հասցրել է նա ժողովրդին: Իրադարձությունների պետական, հասարակական, քաղաքական ոգին այնքան ուժեղ է եղել, որ հասել է մինչև «Մեծ Դիւանիին» սպանելու պատմությանը: Իրոք Ստեփանոսն ուղեցել է նաև նրան սպանել, թե դա լուկ հակառակորդների հերյուրանքն է, չգիտենք²⁷: Պոեմը, սակայն, ներկա վիճակով չի հերքում այդ հանգամանքը: Ընդհակառակը, նա վկայում է, որ էլ-Խուլթուի մահից հետո նրա անունը տվող անգամ չկա. ոչ զինվորքն շարին, որ բողոքում են Ստեփանոսի դեմ և ոչ էլ «Մեծ Դիւանին» շեն հիշում նրան: Պետք է նկատել սակայն, որ պոեմից այստեղ պակասում է երկու տուն, մեկը «Բ» տառով, իսկ

27 Այս կապակցությամբ հանդիպում է լուկ մի ակնարկ.

Նստուն սպանանել զիր մարուն,
Հար աչից հանին:

Երկրորդ տողի համաձայն, Ստեփանոսը, էլ-Խուլթուին սպանելու պատճառով, հոր աչքից ընկել է, այսինքն, արժանացել է նրա ատելությանը: Պիտի ասել, սակայն, որ հաջորդ տողերում հայրը որդու նկատմամբ ոչ թե ատելություն, այլ սեր ու գորովանք, ինչպես նաև հոգևոր առումով պատկասանք է տածում («Գերեցաւ գերին, Զհաւատայր բանին... Այն է իմ որդին», «Լայր սիրուն ի փորին», «Կարգէն պատկառիմ» և այլն): Պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք հակասության, ուստի և ազավազման հետ: Այս տեսակետից ուշադրով է Ք 697 ձեռագրի տարբերակը, որ «Հար աչից հանին» տողի փոխարեն ունենք. «Հօրն աչացրն հին (հանին)», այսինքն: Հօրն են որդու աչքից հանել, ատելի դարձրել: Այս ձևն ավելի ներդաշն է պոեմի պահպանված մասի ոգուն: Ուստի հնարավոր է, որ Ստեփանոսը նաև հօրն սպանելու միտում ունեցած լինի:

Ք 2676 ձեռագրում էլ-Խուլթուի անվան փոխարեն առկա է «լուսատու» բառը՝ գործածված թերևս որդու իմաստով՝ հետագայում:

մյուսը՝ «Գ»: Այդտեղ, հավանաբար, որոշ միտք պիտի դրսևորված լինեն նախ էլ-Խուլթուի մասին, ապա՝ «Մեծ Դիւանիի» դեմ նյութված կամ մտացածին զավազրության շուրջ: Պահպանված հաջորդ տան մեջ խոսքը գնում է միմիայն երկրորդ հարցի ուղղությամբ, և նշված պակասավորության հետևանքով թողնում այն անճիշտ տպավորությունը, թե էլ-Խուլթուի սպանության պատճառով են ոմանք շտապել «Մեծ Դիւանիի» մոտ, հանգամանք, որը շփոթեցրել է նաև Պ. Խաչատրյանին. մինչդեռ այստեղ, ինչպես նշեցինք, խոսվում է լուկ «Մեծ Դիւանիին» մասին.

Գումարեալ եկին
Առ Մեծ Դիւանին,
Զի «Գայ՝ սպանանէլ զքեզ, այսար»,
Ահա քո որդին»:
Գերեցաւ գերին,
Զհաւատայր բանին.
«Մի՛ դիս ձեռնամուխ առնիցէք.
Այն է իմ որդին»:

Ինչպես երևում է, «Մեծ Դիւանիին» համոզողները սովորական զինվորներ կամ բանասարկուներ չեն եղել, այլ ուժի ու իրավունքի լիազորներ, որոնք կարող էին անգամ այդ բարձր պաշտոնյային սպանել.

Ասեն. «Տո՛ւր ի մեզ, զի սպանցուք
Այսար քո գորդին...
Եթէ ոչ տայցես մեզ հրաման՝
Մեռցի՛ս ընդ նմին»:

Ըստ երևույթին, նրանք կամենում էին լուկ օրենքի ձեռք պահել, ստանալ «Մեծ Դիւանիի» հրամանը, որպեսզի Ստեփանոսի մահապատիժը ապօրինի չհամարվեր: «Մեծ Դիւանին» տեղի է տալիս: Դա խոսում է նրան ստիպողների, իրօք մեծ ու կարող ուժի մասին, կապելով նրանց ավելի բարձրադիր մարմինների հետ:

Իսկ այս ամենը ոչ մի կասկած չի թողնում ասելու, որ նկարագրվող դեպքերը հասարակական-քաղաքական բնույթ են ունեցել: Եթե էլ-Խուլթուն համարվել է «Մայրն ամէն շարեաց» և նրա զինակիցները՝ «զինուորքն շարին», ապա պարզ է, որ այդ ամենի հիմքում ընկած են եղել բունատիրական ծայրահեղ շարաշահումներ՝ ուղղված նվաճված ժողովրդի դեմ:

Պոեմի պակասավորության պատճառով լրիվ չի ընկալվում, թե Ստեփանոսը Սյունիքում գտնվելով, ինչպե՞ս եղավ, որ պատժվեց «Մեծ Դիւանիի» նստավայրում՝ Թավրիզում: Դա պիտի բացատրել այսպես: Նա Սյունիքից հատուկ ծրագրով մեկնել է Թավրիզ, այնտեղ սպանել էլ-Խուլթուին և ինքն էլ այնտեղ զլխատվել: Ինչ վերաբերում է հերոսի հարազատ մորը, ապա նա պոեմում առկա անուղղակի տվյալների համաձայն, գեթ այդ օրերին, գտնվելիս է եղել Սյունիքում: Այս առումով հետաքրքրական են որդու վերադարձին սպասող մոր ապրումները: Նա ոչինչ չգիտե, միայն թե հարազատ մոր կարտուով անհամբեր սպասում է տղայի գալուն: Գտնվում են մարդիկ, անշուշտ, բունատիրության ներկայացուցիչներից, որոնք խաբելով հեգնում են նրան, ասելով, թե շուտով գալու է քո որդին, դեռ ընդառաջ, որ դեմքի բրտիները

սրբես: Մայրն շտապում է ընդառաջ և ճանապարհի ծայրին նստած սպասում՝ որդուն:

Իւր մարն ասացին,
«Կու գայ քո որդին,
Արեկ և սրբէ գբրտունքն
Ճակտին ու երեսին»:
Իւր մայրն էր նըստել
Դէմ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ կու գայ քաթալով
Իւր պարոն որդին:

Տարբերակներից մեկի համաձայն որդին ձիով էր գալու. հանգամանք, որը ենթադրում է իրօք, հեռու ճանապարհ:

Իւր մայրն նըստէր
Դէպ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ կու գայր ձիաւոր
Իւր պարոն որդին:

Որդին, սակայն, չի գալիս, դալիս են բռնաբերները՝ իրենց հետ բերելով նրա արյունոտ գլուխը:

Այս բոլորը համոզում են, որ իրօք, Ստեփանոսի մայրը հեռու էր «Մեծ Դիւանիի», էլ-խուժուի գտնված վայրից և սպասում էր այնտեղ գտնվող որդու վերադարձին: Բայց քանի որ որդին պիտի Սյունիք վերադառնար, ուստի և հարազատ մայրը գտնվելիս է եղել Սյունիքում: Այս հանգամանքը ցայտուն կերպով երևում է նաև մոր վշտին ու ողբին շարակցված այն տողերից, ուր ասվում է.

Հուր բորբոքեցաւ
Յեղեգեց Չորին...

Անկախ իր ծրագրերի ու գործողությունների ընդգրկման լայն կամ նեղ շրջանակներից, Սյունյաց առաջնորդ Ստեփանոսը հանդես է գալիս որպես հայ բնակչության բողոքի անձնազոհ արտահայտիչ, արժանանալով նրա համընդհանուր ու սրտաղին սիրուն: Հասկանալի է, որ նա մենակ չէր կարող մեկնած լինել Քալբիզ և միայնակ նախաձեռնել իր վրիժառույթունը: Նրա հետ թերևս նաև ուրիշներ էլ են զոհվել, հալածվել, պոեմը սակայն նրա՛ն է նվիրված և նրա՛ մասին է խոսում, ճիշտ այնպես, ինչպես 1387 թվականի նրա մշակման մեջ: Չնայած այդ թվականին Սեբաստիայում շատերն էին զոհվել Բուրճանդին²⁸ բռնակալի դեմ նախապատրաստված ապստամբության պատճառով, սակայն ստեղծված ողբում սգացվում է միայն Ստեփանոս Սեբաստացին:

Պ. Խաչատրյանի հոդվածում պոեմի քաղաքական, հայրենասիրական բնույթն իսպառ անտեսված է: Չգիտես ինչու, նա հետապնդել է մի նպատակ. ցույց տալ, որ «ողբի նյութը վերցված է ավատական ընտանիքի ուրտից: Հարազատների արյունոտ արարքների պատկերման հենքի վրա հեղինակը

28 Վերոհիշյալ ժամանակագրություններում՝ «Բուրճան Դադի»:

կարողացել է ցուցադրել մարդկային հոգեվիճակներ՝ ծանր ապրումներ, անմխիթար վիշտ և տառապանք կորսված կյանքի համար»: Ստեփանոսի կատարած սպանությունը նա դիտում է որպես «Հարազատ մոր կենդանությանը ալյազգի խորթ մայր ունենալու՝ քրիստոնյային անպատվաբեր ու հակաքարոզական վիճակի» դեմ բողոքի արտահայտություն: Կատարված դեպքերի ու պոեմի հիմքում նա տեսնում է հոր և որդու հակադրությունը՝ կենցաղային հաշիվների պատճառով: «Դեմ-հանդիման կանգնած են հայրը՝ անձնական քարոզության ու դիրքի «խոհեմ» ընթացքով, և որդին՝ քրիստոնյա մարդու և հարազատ մոր պատվի շահախնդրությամբ»: Հենց այստեղ է գլխավոր սխալը: Պոեմում միմյանց դեմ կանգնած են ո՛չ թե հայրն ու որդին, այլ մի կողմից՝ էլ-խուժուի և «դինուորքն շարին», իսկ մյուս կողմից՝ հերոսը, «ժողովուրդն» և ուրիշները: Նույնիսկ դժվար է որոշել հոր իսկական տեղն այդ թևերում. ըստ պոեմի արդի տվյալների՝ նրա վիճակը երկակի է, բարդ՝ ընկած այդ երկու թևերի սահմանամիջին: Ոչ հստակ պատկերացումը այդ կողմերի մասին՝ մթազնել է նրա բուն բովանդակությունը:

Այնուհետև, եթե անգամ, հակառակ փաստերի ու տրամաբանության, ընդունենք այն մեկնաբանությունը, որ տրված է հոդվածում, դարձյալ չենք կարող անտեսել պոեմի հասարակական բնույթի բովանդակությունը՝ ի դեմս «ժողովուրդի» գործոն մասնակցության՝ էլ-խուժուի, որպես ամեն տեսակ շարիքների մոր, սպանության նախապատրաստություններին: Այդպես կարող ենք ասել նաև «Մեծ Դիւանիի» և էլ-խուժուի ազգային ու կրոնական պատկանելության վերաբերյալ, թույլ տալով այն անհավանական կարծիքը, թե նրանք էլ կարող էին հայ լինել: Դրանից համարյա ոչինչ չի կարող փոխվել, որովհետև նրանք մնալու են նորից իրենց բարձր դիրքում, որը մոնղոլական բռնատիրության հենման հզոր կետերից մեկն էր՝ նվաճված երկրներում: Այդ կետի դեմ ուղղված ճնշվածների ամեն մի հարված, որը նպատակ ուներ վերացնել «զմայրն ամէն շարեաց», ամենից առաջ խոսում է պատմա-քաղաքական իրադրությունների մասին: Եվ դա է կարևորը: Իսկ դա անտեսել է Պ. Խաչատրյանը: Նրա հոդվածում փորձ անգամ չի արված քացատրելու «Մեծ Դիւանիի» ով լինելը՝ հասարակական դերի առումով, որի պատճառով էլ շատ խնդիրներ այնտեղ անհասկանալի են մնացել:

Կա նաև մի ուրիշ հանգամանք. նյութի նման ներկայացումը, անկախ հեղինակի ցանկությունից ու նպատակից, ճիշտ չէ ոչ միայն փաստական տեսակետից, այլև տեսականորեն: XIII—XIV դարերում բանաստեղծական միտքը դեռ զարգացման այն աստիճանին չէր հասել, որպեսզի ելակետ ունենար ստեղծագործական նյութ որոնելը՝ ազգագրական, կենցաղային, ընտանեկան այնպիսի «մանրուքներ» վերարտադրելու նպատակով, ինչպիսիք մեկնաբանված են հոդվածում, և այդ ամենը՝ հոգեբանական վիճակներ կերտելու համար: Մեկնաբանության նման եղանակը ենթադրում է շատ ավելի ուշ դարերի պատմություն ու գրականություն:

Ներկայացվող պոեմի անանուն հեղինակը նպատակ է ունեցել վերարտադրել իր օրերի համար խոշոր երևույթ հանդիսացած և ժողովրդի ազատասիրական զգացմունքների հետ կապված մի իրական ու ցնցող դեպքի ողբերգական ընթացքը: Եվ նա այդ գործը կատարել է մեծ վարպետությամբ, միաժամանակ տալով գործող անձանց ներաշխարհի մոտավոր պատկերը և Սյունյաց աշխարհի վիշտն ու մորմորը՝ սիրված հերոսի թարմ հիշատակի

առջև: Հարցի վերջին կողմն արդեն հետևանք է և ոչ ելակետային նպատակ, ավելի ճիշտ, այն միջոց է, ստեղծագործական եղանակ, որը պիտի շատ բարձր գնահատվի:

Նպատակ չունենալով հանգամանորեն անդրադառնալու այս հարցին, ասենք, որ այստեղ առանձնապես հետաքրքրական են ժողովրդական հոգեբանությունն ու մտածողությունը հարադատ այն տները, որոնց մեջ գովերգվում են հերոսի ուժն ու գեղեցկությունը, նրա մոր վիշտն ու բողոքը և, մասնավորապես, անտեր մնացած ու գոմում փակված ձիու անհանգիստ դոփյունն ու վրնջոցը: Վերջինս, ասես, զգալով տիրոջ հետ կապված դժբախտությունը, փորձում է փշրել շղթաները, արգելքները և հասնել օդնություն:

Խըրխընջէր իւր ձին,
Այն բազ բաղաւին,
Կոխէր և կտրէր զպիտոււն,
Սալարկն յախոոին:
Խաւսէր մեքմաղին.
«Բացէ՛ք զգրուենին,
Երթանք, թէ հասնիմք ազնական
Սիւնեաց իշխանին»:

Այստեղ էլ, սակայն, չպիտի մոռանալ հարցի հասարակական կողմը- այս տողերի միջոցով հեղինակը ավել է ոչ թե անրան ձիու «տենչն» ու կաշկանդվածությունը, այլ՝ տեղի բնակչության:

Անզուգական է մոր նկարագիրը՝ չոքած ճանապարհի ծայրին, ձեռքերը դեպի երկինք մեկնած և «Վրէ՛ժ» աղաղակելիս.

Համբարձեալ զձեռուին
Դէմ արարողին,
Զգոզն արեամբ լցեալ և խնդրէր
Վրէ՛ժ սպանողին:

Այս տողերի միջոցով սոսկ մոր անձնական ողբն ու վրեժխնդրությունը չէ, որ դրսևորել է հեղինակը: Դա Սյունյաց աշխարհի և մասնավորապես Եղեգյաց Չորի բնակչության վիշտն ու բողոքն է, որից կարծես բոցավառված հրկիզվել է հայրենի բնաշխարհը.

Հուր բորբոքեցաւ
Յեղեգեց Չորին,
Հրդեհեալ կիզեաց զբոլոր գայն
Բնակիչք երկրին:

Վերևում տրված մեր բացատրությունների հենքի վրա է, որ իսկապես պատճառաբանվում, իմաստավորվում է հայրենասիրական այս վեհաշունչ ու վարակող տրամադրությունը, ստեղծելով լիարժեք ու միաձուլված ամբողջություն՝ պոեմի ոգու մասին: Եվ, ամենից առաջ, օտար բռնակալության դեմ կազմակերպված բողոքի, ժողովրդի վշտի ու ազատասիրության իր այդ ոգու պատճառով է, որ այդ պոեմը հետագայում այնքան շատ է սիրվել և նույնիսկ մշակվել, կապվելով համանման ուրիշ դեպքի հետ՝ ուղղված Բուրհանգին բռնակալի դեմ:

Առանձին ուշադրություն է գրավում պոեմի և մասնավորապես նրա առանձին հատվածների ժողովրդական շունչն ու ոգին, բառն ու բանը, որոնք գալիս են մասամբ հեղինակից, մասամբ էլ՝ մշակողներից: Ըստ որում, նկատելի է, որ հետագա փոխոխությունների ժամանակ պոեմը, կորցնելով հանդերձ իր նախնական ամբողջությունը, միաժամանակ ձգտել է առավել ամփոփ ու քնարական տեսքի:

Մտավորապես այսպիսին է նորահայտ պոեմը՝ իր ձևի ու բովանդակության հիմնական գծերով. որպես այդպիսին այն մեր միջնադարյան շափածոյի քաղաքական-հայրենասիրական հազվագեպ գոհարներից մեկն է՝ արժանի առավել մեծ ուշադրության:

ՏԱՂ ՏԷՐ ԱՍԵՓԱՆՈՍԻՆ՝ ՄԻՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Աւրհնեա՛լ է աստուած
Հայր և սուրբ հոգին.
Փա՛ռք ներողութեան աստուծոյ
Որդոյն միածնին:

5 Ահայ զգովքն ասեմք
Տէր Ստեփանոսին.
Եղբարք, լսեցէք հաւասար
Մահ տարածամին:

Աղամն առաջին՝
10 Ստեղծուածն անեղին,
Պատրանաւք շարին՝ ի գրախտին՝
Հանեալ վանեցին:

Ա՛յս է, զոր խաբեաց
ԶԱղամն և ասաց.
15 «Եթէ կերիցես ի պողոտն՝
Դու լիցիս աստուած»:

Բանիւ ո՛ պատրեաց
Զիշխանն Սիւնեաց.
Այն խառնիճաղանչ ժողովուրդն
20 Եւ աստուածուրաց.

«Բա՛րձ դու ի կենաց
Զմայրն ամէն շարեաց,
Մերժեայ ի կենաց զէլ-տութուն,
Լեր երկայնակեաց»:

Աղբյուր. Զեռ. № 3884, թերթ 139ա—140բ:
1 Զ և ո. Աւրհեալ:

- 25 Բարբանջեալ բարձին
Զխելք խիկարին,
Նտուն սպանանել զիր մարուն,
Հար աշից հանին:
- Գումարեալ եկին
- 30 Առ Մեծ Դիւանին,
Զի «Գայ՝ սպանանէ զքեզ, այսար,
Ահա քո որդին»:
- Գերեցաւ գերին,
Զհաստայր բանին.
- 35 «Մի՛ զիս ձեռնամուխ առնիցէք,
Այն է իմ որդին»:
- Գոչեցին կրկին
Զինուորքն շարին.
Ասեն. «Տո՛ւր ի մեզ, զի սպանցուք
40 Այսար քո զորդին»:
- Դողաց վերքստին,
Հայր սիրտն ի փորին.
«Քահանայապետ է», ասէ,
«Կարգէն պատկառիմ»:
- 45 Դարձեալ վերքստին
Գոչեն զայրագին.
«Նիէ՛ ո՛չ տայցես մեզ հրաման՝
Մեռցի՛ս ընդ նմին»:
- Դաշն եղեալ բանին՝
- 50 Վրճիոն հատին.
Ասէ. «Դուք տաշիք պատասխան
Այն ծածկագիտին»:
- Վայղեցին զարիւնն
Տէր Ստեփանոսին.
- 55 Արիւնն գոչէր առ Քրիստոս՝
Որպէս զԱբելին:

28—29-րդ տողերի միջև պակասում է երկու տուն, մեկը «Բ» սկզբնատառով, մյուսը՝ «Գ»:

39 Ձ ե ա. Ասէ:

43 Ձ ե ա. և փխ է:

46 Ձ ե ա. գոչել:

49 Ձ ե ա գր ու մ «Դաշն» բառը՝ եղծված: Ընթերցվում են վերջին տառեր. հշտում ենք № 7707 ձեռագրի երկու վրա:

53 «Վայղեցին»-ը բերես «Քափեցին»-ի փոխարեն, որով «Թ» տառով սկսվող տների բաճակը կլրանար: Այս և նախորդ տան միջից պակասում է ե—՛ տառերով սկսվող մասը:

- Մաղիկ էր սարին,
Մանիշակ՝ դաշտին.
Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
60 Դարձաւ ի դեղին:
- Քառմեցաւ ծաղիկն,
էն վարդն ի թփին.
Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
Դարձաւ ի դեղին:
- 65 Քավրէզ քաղաքին
Զարդ էր հեծելին՝
Հէնց, զինչ որ ամիրայ սալթանն,
Ի իւրեն հաւատին:
- Քաղվոր էր թախթին
70 Այն Սիւնեաց բերդին.
Նայ հուքմն ըտաան կու վարէր
ԶԱւետանին:
- Իւր մարն ասացին.
«Կու գայ քո որդին,
75 Արեկ և սրբէ զքրտունքն
Ճակտին ու երեսին»:
- Իւր մայրն էր նքստել
Դէմ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ՛ կու գայ քալթալով
80 Իւր պարոն որդին:
- Յայնմ առաւօտին
Սև շորեքշարթին
Բերին ու ձգեցին արիւնտ
Զգլուխն ի գոգին:
- 85 Հայր, խանդաղատէր
Սրտիկն ի փորին,
Պագնէր և զնէր արիւնտ
Զերեսն-երեսին:

57—60-րդ տողերն իրենց տեղում չեն («Մ» տեղումը): Այս և հաջորդ տան երկուրդ կետերը՝ պատահաբար կրկնված:

70 Ձ ե ա. Սքսայ. ուղղեցինք ըստ № 5623 ձեռագրի:

81 Ձ ե ա. Յայն: Ըստ իմաստի՝ տուներ յուր տեղումն է. ըստ սկզբնատառի («Յ»)՝ ոչ. սկզբի բառն ազավաղված է: Երե դա էլ «Բ» տառին է պատկանում («Բ յայն առաւօտին»), ապա պակասում է այդ տառով սկսվող ևս մի տուն:

Հաց ասէր գերին,
90 Գրգուէր զիւր որդին,
«Որդեա՛կ իմ, որդեա՛կ, սաւլթան շայ,
Մաւրս մասն և բաժին»:

Խրրիւրնչէր իւր ձին,
Այն բաւզ բաղաւին,
95 Կոխէր և կտրէր զպխաւուն,
Սալարկն յախոտին:

Խաւէր մերմազին,
«Բացէք զգրուենին,
Երթամք, թէ հասնիմք աւզնական
100 Սիւնեաց իշխանին»:

Մունր ածէր իւր մերն
Դէմ արարաւզին.
«Աստուած, դու գիտես, որ է՛ս մէկս,
էլ որդի շունիմ»:

105 Խաւարեա՛ց, լուսի՛ն,
Ի մէջ գիշերին.
Արև՛, մի՛ ծագել դու այսար,
Չտեսնում զիմ որդին»:

Համբարձեալ զձեռուին
110 Դէմ արարողին,
Չգողն արեամբ լցեալ և խնդրէր
Վրէ՛ժ սպանողին:

Հուր բորբոքեցաւ
Յեղեգեց Չորին.
115 Հրդեհեալ կիզեաց զբոլոր զայն
Բնակիչք երկրին:

92 «է» տառով սկսվող տներից պակասում է երկուսը:
95 Չ ե ո. զպխաւուն:
97 «Մերմազին» բառը նախապէս զրկած է եղել «Մեմազին» ձևով: Չեռագրում՝ 93—96 և 97—100-րդ տողերով կազմված տները՝ ետևառաջ. տեղափոխեցինք ըստ իմաստի և ըստ մյուս տարբերակների:
101 Չ ե ո. մէրն:
101—104-րդ տողերը «Մ» տնայնութից են և իրենց տեղում չեն: «Մ»-ի մի այլ տունն էլ՝ վերևում (տե՛ս 57—60-րդ տողերը):
105 Չ ե ո. լուսին:
108—109 Այս տողերի միջից պակասում են «ես» տառով սկսվող մեկ տուն, «Մ»-ով՝ երկու (մյուս երկուսը տե՛ս վերևում՝ 57—60 և 101—104-րդ տողեր), «կ»-ով՝ չորս և «Հ»-ով՝ երկու:
109 Չ ե ո. զձեռն:
116 Այս տողից հետո պակասում են 2—4 տառերով սկսվող բոլոր տները:

ՏԱՂ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ

Աւրհնե՛ալ է աստուած
Հայր և սուրբ հոգին.
Փա՛ռք ներողութեան աստուածոյ
Որդոյն միածնին:

5 Ահա՛յ, զողբն ասեմ
Չտէր Ստեփանոսին.
Եղբարք, լսեցէք հաւասար
Չմահ տարածամին:

Բարբաջեալ բարձին
10 Չխելքն խիկարին,
Ետուն սպանանել զեկէլ-տուօլուն,
Հաւր աշաց հանին:

Իւր մայրն նստէր
Դէմ ճանապարհին,
15 Գիտէր, թէ տի գայր փութալով
Իւր պարոն որդին:

Յայնմ առաւօտին
Սև շորեքշարթին
Բերին արընոտ, ձգեցին
20 Չգլուխն ի մար գրկին:

Փառմեցաւ ծաղիկն,
Այն վարդն ի թփին.
Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն
Դարձաւ ի դեղին:

Աղբյուրներ

A=Չեռ. № 2676, թերթ 184բ—185ա:
B=Չեռ. № 697, թերթ 56բ—58ա:
C=Չմատ, ձեռ. № 214, թերթ 75բ—77ա:

Խորագիր

B Անխորագիր: C Տաղ սրբոյն Ստեփանոսի:

Բնագիր

1 A Աւհեալ:
4 BC միածնի:
5 A Հայ (Ա-ի համար տեղ է բազմված):
BC տունը չի:

9 AC բարբաջեալ:

10 B Չխելքն ի: C Չխելքըն:

11 A Ետուն սպանանել զուսատուն:
B Յետուն: C զեկէլտուօլուն:

12 A Հաւր աշացն լուա: B Հօրն աշացըն
ճ[ան]ին: C Հօր աշացըն ճ[ան]ին:

15 A գայր քաւելով:

16 A պարոն չի: B յորդին:

17 B Յայն: C Չայն:

18 B եւ փխ Սև:

20 A մօրն: B Չգլուխն ի մօր կրգին:
C գրկին:

22 BC Այն վարդին թփին:

23 A 'ւ փխ ու B յերեսն:

- 25 Լայր, խանդաղատէր
Մար սիրտն ի փորին.
Պագնէր արրնոտ և դնէր
Զերեսն—երեսին:
- Լաց ասէր գերին,
30 Գրգէր զհար որդին.
«Որգեա՛կ իմ, որգեա՛կ, սուլթան շահ,
Մարս մասն ու բաժին:
- Զայն բոլոր երեսն
Տէր Ստեփանոսին՝
35 Որպէս թէ լուսին էր բոլորած՝
Ի տասնուհինգին:
- Այն ծով-ծով աչերն
Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ կանթեղ էր վառած՝
40 Ի մէջ տաճարին:
- Այն կամար ուներն
Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ կամար էր շարած՝
Աւագ խորանին:
- 45 Այն մալտան ճակատն
Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ գումրէթ էր սարած՝
Մեծ կաթողիկին:
- Այն սատաֆ բերանն
50 Տէր Ստեփանոսին՝
Որպէս թէ սկիհ էր և աուփ՝
Այն սուրբ խորհրդին:

- 25 B խանտաղատէր:
- 26 B Մօր:
- 27 A արենուտ: C Փորենք: զրնէր:
- 28 B յերեսին: C երեսն:
- 29 A Մայր և ասէր գերին: C [ա]սեր:
- 30 A Գիգէր: C Գրգուէր:
- 31 A սուլտան շայ:
- 32 B Մօրս:
- 33 B յերեսն: C երես:
- 34 A Ստեփանոսին: B Ըստեփանոսին:
- 35 A բոլորաց: B է փխ էր: C էր չիէ:
- 36 A Ի ժե-ին: C Ի տասնուհինգին:
- 37 B արերն:

- 38 A Ստեփաննոսին:
- 39 C կանդեղ:
- 41 B օնքերն:
- 42 A Ստեփաննոսին:
- 43 BC քաշած էր կամար:
- 44 B Աւար:
- 45 A մաղեան: B մօլտան: C մոլտան:
- 46 A Ստեփանոսին: B Ըստեփանոսին:
- 47 A կումրէթ: B սալած: C թէ չիէ: Գում-
պէթ էր այլած:
- 49 BC սատա բերան:
- 51 A ահն էր: B սկին: C իսկին:
- 52 BC հաղորդին:

- Լայր մայրն և ճրճէր,
Խնդրէր զհար որդին,
55 Ողբայր, հառաչէր. գալարէր
Աղիքն ի փորին:
- Հայէր ի յերկինս
Յոյժ արտասուագին.
«Արև՛, մի՛ ծագէր զու աչսար,
60 Չտեսնում զիմ որդին»:
- Քաղաւորն երկրին,
Այն Սիւնեաց բերդին,
Նայ հուրմն ըռաւան կու վարէր
ԶԱւետարանին:
- 65 Խրրիսընջէր իւր ձին,
Լայր պաւղ բատավին,
Ոտարն կտրէր զպխաւուն,
Սալարքն ախոսին:
- Խաւսէր միմազին.
70 — Բացէ՛ք ըզդոնին,
Որ երթամ, հասնիմ յազնութիւն
Իմ թագաւորին:

- 53 A Հայր փխ. Լայր: C ճէր:
- 54 B Վիճէր և բակէր: C Վիճէր և կանչէր:
- 55 B և հառաչէր: C և հառչէր:
- 58 B արտասուագին:
- 59 B աչսօր: C ծագել:
- 60 A Որ չտեսնում: B Չըտեսնում:
- 61 B Քաղաւոր յերկրին: C Քաղ[աւոր]:
- 62 A Սրայ: B Սըսայ բերթին: C Սըսայ
բերդին:
- 63 A Նայ զհուրմն ըռաւան: B հուրմ ու
հրաման: C Նայ հուրմ ու հրաման

- կու վարէր:
- 64 C Աւետար[ան]ին:
- 65 B Խրիսնջէր զհար:
- 66 B պօզ պխաւին: C պօզ պխաւին:
- 67 B Ոտօքն կտրէր զպխաւուն: C
Սալքն կտտրէր զպխաւան:
- 68 B Սալարքս: C Զսալարք:
- 69 A Խաւսէր մէկ ազին:
- 70 B զդոնին: C ըզդոսին:
- 71 B հասանիմ օզնութիւն: C ազնութիւն:

ՏԱՂ ԱՍԵՓԱՆՈՍԻ

Աւրհնեալ է Աստուած,
Հայր և սուրբ Հոգին.
Աւրհնեալ, աղաթել առ Աստուած,
Որդին միածին:

5 Ահայ զգովքն ասեմ
Տէր Ստեփանոսին.
Հաւասար լսեցէք, եղբարք,
Զմահ տարածամին:

Թագուոր էր թախտին
10 Այն Սրնեաց երկրին,
Զհուրմն ու զուրաւի կու առնէր
ԶԱւետարանին:

Զինչ վարդն ի թփին,
Մանուշակ սարին,
15 Էնցեղ թառամեր գեղեցիկ
Մորուքն յերեսին:

Զինչ վարդ վառուցած
Կարմիր երեսին:
Էնցեղ, զինչ նշխարք և բաժակ՝
20 Սուրբ պատարագին:

Զիւր ծով-ծով աշուեր
Տէր Ստեփանոսին՝
Էնցեղ, զինչ ջրով աւազան՝
Սուրբ եկեղեցին:

25 Զիւր կամար ուներ
Տէր Ստեփանոսին՝
Էնցեղ, զինչ կամար, որ քաշած՝
Ի սուրբ խորանին:

Աղբյուրներ

A=Ձեռ. № 5623, թերթ 215ա—216ա:
B=Իրանի հույզան գյուղի ձեռագիր,
թերթ 55ա—55բ:

Խորագիր

A Խորագիր չի: B Տաղ Ստեփանոսի
նախավկային է ասացեալ:

Բնագիր

- 3 B աղաթելը յառ:
- 4 A միայժին: B Չի միածին:
- 6 A Ստեփանոսին:
- 7 A իմ եղբարք: C Հաւասար լսիցէք:
- 8 A տարայծամին: B տարածամին:
- 9 A թախտին: B Թագաւոր:

- 10 B նայ փխ. Այն, յերկրին:
- 11 A Զհուրմ ու զուրաւին: B Հուրմ և
զիւրաւի առնէր:
- 12 B Աւետարանին:
- 15 A Էնցեղ գեղեցիկ թառամեր: B Են-
ցեղ թառամեր: Չի գեղեցիկ:
- 16 B երեսին:
- 17 A Զինչ վարձքն վառած:
- 19 B Այնպէս սուրբ փխ զինչ:
- 20 B Ի պատարագի:
- 21 B աշերն:
- 23 B Այնպէս: աւազանն:
- 24 B Ի սուրբ:
- 25 B ուներն:
- 26 A Ստեփանոսին:
- 27 B Այնպէս, զինչ կամար կապած:
- 28 B Ի չի:

Զիւր լատիֆ բերան,
30 Ատմունքն ի միջին՝
Էնցեղ, զինչ շինած գմբեթով
Սուրբ եկեղեցին:

Զիւր լատիֆ շրթունք,
Բարակ պոկնին՝
35 Էնցեղ, զինչ փոխեցաւ ծիրանի
Ծածկոց սեղանին:

Զմոմեղէն մատունք
Տէր Ստեփանոսին՝
Էնցեղ, զինչ մոմերն, որ վառեն
40 Յաւագ սուրբ Զատկին:

Խրխնջէր իւր ձին,
Իւր բաւզ բէղկին,
Կոտրէր զբխան ի յոտերն,
Սալերն յախոռին:

45 Ասէր յիւր մտին.
«Բացէ՛ք զգոնին,
Որ երթամ, հասնեմ ատենին
Հայոց իշխանին»:

Սև շորեքշաբթին
50 Զխաբարըն բերին,
Թէ բոկիկ և մերկ, զխիրաց
Զնա ըմբռնեցին:

Նա ի յոտսն անկեալ
Իւրոյ ջալատին.
55 «Հազար զինահար, զինահար,
Թո՛ղ խոստովանիմ»:

- 29 B լատի բերանն:
- 30 B Ատմն:
- 31 A զրմբեթով: B Այնպէս: զուսպէթն:
- 32 B Ի սուրբ:
- 33 A շրթուն: B լատի շրթունքն:
- 34 A պոկընին: B Զբարակ:
- 35 A Էնցեղ փոխեցաւ ծիրանի: B Այն-
պէս փոխեցաւ ծածկոց:
- 36 B Ի սուրբն ի սեղանին:
- 37 A 37—40-րդ տողեր՝ 33—36-րդ
տողերից առաջ: B մատունքն:
- 38 A Ստեփանոսին:
- 39 A Չի գինչ: B Յայնպէս, զինչ վա-
ռած մոմերն:
- 40 A Յաւագ: B Չի Յաւագ:

- 41 A Խրխնջէր:
- 42 A բէղկին: B Իւր բաւզ բէղկին:
- 43 A Ի յոտին: B Կոտորէր զբոխաւուն:
- 44 B Զսալերն:
- 45 B Խաւար հոխ մազին:
- 47 B հասնիմ յատենին:
- 50 B Զխաւարն:
- 51 B Թէ բոբիկ, զխիրաց: Չի և մերկ:
- 52 A Զայն: B Զնայ ըմբռնեցին:
- 53 A նայ: B ոտն անկել:
- 54 B Իւր զինտրին:
- 55 A զինահար, զինահար: B Հազար զին-
հար, հազար:
- 56 B խոստովանին:

Իւր մայրըն նրստէր
Դէմ ճանապարհին,
Գիտէր, թէ կու գայր ձիւտը
60 Իւր պարոն որդին:

Իւր մայրըն ծրնկսէր
Դէմ աղաթրանին.
«Արարիչ վկայ այս բանիս,
Որ որդի շունիմ»:

65 Զգլուխն բերին,
Մաւր գորն ընկեցին.
Առնէր և զընէր զարընոս
Երեսն—երեսին:

Ի Սըսայ բերթին
70 Քազուոր ի թախտին,
Զինչ սուլթան, փատշահ և ամիրայքն՝
Իւր հաւանէին:

Քարվէզ բաղաբին
Ի մեծ մէդանին
75 Մէկ մանուկ չըկայր, որ բաշէր
Զաղեզ պարոնին:

Քարվէզ բաղաբին,
Մէջ շատ հեծելին
Զհուրմ ու զուրաւի կու առնէր
80 ԶԱւետարանին:

57 B Իմ մօրն նստէր:

58 A Դէպ:

59 B դայ օթալով:

61 A 61—64-րդ տողերը՝ 57—60-րդ
տողերից առաջ: B Իւր մօրն ծնորդէր:

62 B աղօթարանին:

63 B Արարիչն:

64 B Որ որդի ես շունիմ:

65 A Զգլուխըն:

66 B Մօր զիրկն:

67 B Առնուր և զընր զարնոս:

68 B երեսի:

69—72 A Այս տողերը՝ չի: 70 B Քա-
զուոր:

73 B Ի Քարվէզ բաղաբն:

74 B Այն մեծ մօդանին:

75 A Մէկ: B չկար:

76 B պարանին:

77 A Քարվէզ:

78 B Բազում հեծելին:

79 B Նայ հուրմ, դատաստան առնէր:

80 B Սուրբ Աւետարանին:

A. Ш. МНАЦАКАНЯН

ВНОВЬ НАЙДЕННАЯ СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ПОЭМА

Резюме

В средневековых армянских рукописях сохранились шесть неполных копий одной высокохудожественной средневековой поэмы. Здесь они представлены впервые.

Исследователь приходит к заключению, что эта, пока безымянная, поэма создана в XIII—XIV вв. и что ее темой служит трагическое событие, связанное с протестом населения Сюника, направленным против монгольского ига.

Главный герой поэмы—епископ и князь Сюника Тер-Степаннос. Отец последнего именуется «Великим Диваном», это один из монгольских сахип-диванов.

A. CH. MNATSAKANIAN

UN POEME PATRIOTIQUE MEDIEVAL INEDIT

L'auteur donne une scrupuleuse analyse d'un poème médiéval particulièrement intéressant et d'une grande valeur littéraire, publié ici pour la première fois dans ses six variantes quelque peu défectueuses retrouvées dans six manuscrits arméniens du Moyen Age.

Selon l'auteur, ce poème anonyme remonterait au XIIIe ou au XIVe siècle, le sujet se rapportant à un tragique épisode du mouvement de révolte de la population de la région de Siounie contre la tyrannie mongole.

Le héros y apparaît sous les traits de l'évêque et prince de la Siounie Stépannos, dont le père, „Grand Divan“, est l'un des „sahibs—divans“ mongols.

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ

ՄԱՇՏԱՅՑԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՑԱՆ ԳՈՐԾՈՒՂՈՒՄՆԵՐԸ

1965 թ. նոյեմբերի կեսերին, բուլղարահայոց «Երևան» մշակութային միության կենտրոնական վարչության հրավերով Բուլղարիա գործուղվեց Մատենադարանի գիտնական քարտուղար Վարդան Գրիգորյանը: Շուրջ մեկ և կես ամիս մնալով Բուլղարիայում, ընկ. Գրիգորյանը «Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը» և «Հայագիտության զարգացումը Սովետական Հայաստանում» թեմաներով զեկուցումներ կարդաց Սոֆիա, Պլովդիվ, Բուրգաս, Վանա, Տոլբուխին, Խասրովո, Այթոս, Սլիվեն, Սիլիստրա և Ռուսե քաղաքներում: Զեկուցումներից հետո ցուցադրվում էր «Մատենադարան» զունավոր կինոնկարը: Միաժամանակ ընկ. Գրիգորյանը աշխատանք էր տանում բուլղարահայ մեր հայրենակիցների մոտ պահպանված ձեռագրերը, գրքերն ու վավերագրերը ուսումնասիրելու և նրանց մի մասը հավաքելու ուղղությամբ: Պլովդիվ, Վանա և Ռուսե քաղաքների եկեղեցական վարչություններից և մի շարք անհատներից ընկ. Գրիգորյանը Մատենադարանի համար նվեր ստացավ հայերեն 19 ձեռագիր և 4 հմայիլ (նվիրատուների անունները նշված են սույն տեղեկատուի վերջում): Ձեռագրերի մեջ հատկապես արժեքավոր է XIII դարի արձանագրում ավետարանը, որն ունի հետաքրքրական հիշատակարաններ, IX—X դարերի մագաղաթե պահպանակներ և զարդարված է գեղեցիկ մանրանկարներով: Զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև XIV դարի Մաշտոցը և XVII դարի Շարակնոցը՝ IX դարի մագաղաթե պահպանակներով: Պլովդիվ քաղաքում Մատենադարանին նվեր տրվեցին թուրքական սուլթանների կողմից Ֆիլիպի (Պլովդիվի) հայ առևտրականներին տրված մի շարք հրովարտակներ: Պլովդիվի «Գրասիրաց» գրադարանի վարչությունը ընկ. Գրիգորյանի խնդրանքով բաց արեց շուրջ 20 տարի առաջ փակված մի քանի սնդուկներ, որոնց մեջ պահպանված էին անցյալ դարի վերջերին 4. Պոլսում և Բուլղարիայում լույս ընծայված հայկական պարբերականների հազվագյուտ հավաքածուներ, հնատիպ հայերեն և հայատառ թուրքերեն գրքեր: Այդ ամենը, ինչպես նաև 300 կտոր հայագիտության համար արժեք ներկայացնող գրքեր «Գրասիրաց» գրադարանի վարչությունը հանձնեց ընկ. Գրիգորյանին՝ Հայրենիք տանելու համար: Հայերեն շատ գրքեր հավաքվեցին նաև Սոֆիա, Վանա, Ռուսե և Խասրովո քաղաքներում: Այդ գրքերն ու պարբերականները «Երևան» կազմակերպության տեղական վարչությունների միջոցով տեղափոխվեցին Սոֆիա, ապա միացվեցին կենտրոնական վարչության հավաքած գրքերին և այդ ամենը, շուրջ 2000 անուն գրքեր ու հանդեսներ, ուղարկվեցին Հայաստան: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի որոշմամբ այդ գրքերը հանձնվեցին Հայաստանի Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանին:

Միաժամանակ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց սոֆիաբնակ ընկ. Պետրոս Բաստանջյանի հետ՝ նրա ավելի քան 500 անուն գրքերի և պարբերականների հարուստ հավաքածուն տեղափոխելու Երևան և որպես նվեր հանձնելու: ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական գրադարանին: Իսկ վաղաժամացած Փափազյան ջուլյերի տանը պահվող հայատառ թուրքերեն երեք տասնյակից անցնող ձեռագրերը տեղափոխվելու են Մատենադարան:

Սոֆիայի պետական համալսարանի պատմության և փիլիսոփայության ֆակուլտետների ուսանողության համար ընկ. Գրիգորյանը հանդես եկավ դասախոսությամբ՝ Մատենադարանի պատմական և աշխարհագրական բնույթի ձեռագրերի մասին: Բուլղարա-սովետական բարեկամության ընկերության առաջարկությամբ Վ. Գրիգորյանը Մատենադարանի ձեռագիր հուշարձանների մասին գրեց հոդվածներ, որոնք տպագրվեցին Սոֆիայի «Նարոզնա մլադեժ» և «Օտեչեստվեն ֆրոնտ» լրագրերում:

Բուլղարիա կատարած իր այցելության և այնտեղից բերված նյութերի մասին ընկ. Գրիգորյանը զեկուցումներով հանդես եկավ Մատենադարանի գիտական խորհրդի նիստում, գիտությունների ակադեմիայում, Արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման և Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեներում, նա ելույթ ունեցավ նաև Երևանի ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ:

* * *

1966 թ. հունվարի 20-ին Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիրեկտոր, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ Լևոն Խաչիկյանը և Մատենադարանի հին ձեռագրերի ուսումնասիրության սեկտորի վարիչ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Սեն Արեշատյանը գործուղվեցին Երուսաղեմ (Հորդանան), Բեյրութ (Լիբանան), Դամասկոս և Հալեպ (Սիրիա)՝ այդտեղ պահվող հայերեն ձեռագրերն ուսումնասիրելու, ինչպես նաև ձեռագրական կենտրոնների հետ գիտական կապեր հաստատելու առաջադրանքով:

Երուսաղեմի Հայոց վանքի ձեռագրաց հավաքածուն Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանից հետո աշխարհում գրավում է երկրորդ տեղը: Այստեղ Հայոց պատրիարքարանի խնամածության ներքո պահվում են 3800 գրչագրեր, որոնց մանրամասն ցուցակը կազմում և պրակներով հրատարակության է հանձնում անվանի բանասեր Նորայր Եպիսկոպոս Պողոսյանը (Մովսեփյան):

Մեկ և կես ամիս աշխատելով Երուսաղեմում, Լ. Խաչիկյանը և Ս. Արեշատյանը վանքի միաբանության և հատկապես ամենապատիվ Եղիշե արքեպիսկոպոս Տերտերյանի կողմից ցուցաբերված ուշադրության և ստեղծված դյուրությունների շնորհիվ հնարավորություն ունեցան ուսումնասիրելու առավել ուշագրավ ձեռագրերը, կատարել անհրաժեշտ քաղվածքներ, պատճենահանել մի շարք ձեռագրեր և մանրանկարներ, արտագրել ավելի քան 300 հիշատակարաններ, ինչպես և պատվիրել ամբողջական ձեռագրերի մանրաթափանցիկ փայտե փայտե ամբողջական ձեռագրերի մանրաթափանցիկ փայտե փայտե ամբողջական ձեռագրերի համար: Գործուղված ընկերների հավաքած նյութերը հարուստ են ու բազմազան, դրանք կնպաստեն Մատենադարանի կողմից հրատարակության պատրաստվող հիշատակարանների ժողովածուների, պատմիչների (Փափազյան Բուզանդ, Արրահամ Կրեոսացի և այլն) բնական բնագրերի

և մի շարք մենագրական ուսումնասիրությունների առավել ամբողջական լինելուն: Երուսաղեմյան հավաքածուն ղեռնա պարունակում է գիտական աշխարհին անհայտ կամ սակավ հայտնի գործեր: Գրանց թվին են պատկանում, օրինակ, Գրիգոր Տաթևացու «Յաղագս շար հերձուածոյն որ երևեցաւ յերկիրն Ռըշտունեաց», ինչպես և նույն հեղինակի «Թուղթ վասն Աղթամարայ եպիսկոպոսացն» խորագրերը կրող աշխատությունները, Հակոբ Զուղայեցու՝ պատմական արտչակի արժեք ներկայացնող կտակը, Մինաս Համթեցու օրագրությունը, մի շարք անանուն ժամանակագրություններ և այլն: Բացառիկ գիտական արժեք են ներկայացնում այստեղ պահվող բժշկական ձեռագրերը, ալքիմիական գործերը, ինչպես և միջնադարյան բառարաններն ու տաղարանները:

Երուսաղեմյան հավաքածուի փառքն են կազմում մանրանկարներ պարունակող ընտիր ձեռագրերը: Թորոս Ռոսլինի մեզ հասած սակավաթիվ ձեռագրերից հինգը գտնվում են այստեղ: Մատենադարան են բերվել Թ. Ռոսլինի բազմաթիվ մանրանկարների գունավոր պատճենները (գիսպոգիտիվները): Բացի այդ պատճենահանվել են Խաչատուր Խիզանեցու (XIV դ.), Հակոբ Զուղայեցու (XVI—XVII դ.) և այլ մանրանկարիչների գործերը:

Երուսաղեմի հավաքածուն ցուումնասիրելու և գիտական շրջանառության մեջ գնելու համար տարիներ են պետք: Բայց և այնպես այս այցելությունը և կատարված աշխատանքը հնարավորություն տվեցին գործուղված ընկերներին մոտիկից ծանոթանալու այդ հարուստ հավաքածուին և կապեր հաստատելու հայ ձեռագրական մշակույթի այդ խոշոր կենտրոնի հետ:

Երուսաղեմում աշխատանքներն ավարտելուց հետո Լ. Խաչիկյանը և Ս. Արեշտայանը անցան Լիբանան և, 25 օր մնալով այնտեղ, ծանոթացան Զմմառի և Անթիլիասի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուների հետ:

Զմմառի հայ կաթողիկե միաբանության խնամքի տակ գտնվող արժեքավոր հավաքածուն այժմ պարունակում է 1300 հայերեն գրչագրեր, այդ թվում նախկին Անտոնյան միաբանության ձեռագրերը, Զմմառի վանքի հին հավաքածուն և վերջին տարիների ընթացքում հավաքված, բայց ղեռնա չցուցակազրկված գրչագիր մասյանները: Գործուղված ընկերները այստեղ ևս հայ կաթողիկե պատրիարք ամենապատիվ Իգնատիոս Պաթանյանի թույլտվությամբ ու վանքի միաբանության կողմից ստեղծված նպաստավոր պայմանների շնորհիվ հավաքեցին ուշագրավ նյութեր տաղարաններից, ձեռագրաց հիշատակարաններից, փիլիսոփայական և բնագիտական բնագրերից և այլն:

Զմմառի վանքում պահվում են մի շարք խիստ արժեքավոր բնագրեր՝ «Գիրք թղթոցի» միակ ձեռագիրը, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հնագույն օրինակներից մեկը, XIII դարի մի արժեքավոր բժշկարան և շատ այլ եզակի գրչագրեր:

Այնուհետև Լ. Խաչիկյանը և Ս. Արեշտայանը մեկնեցին Սիրիա, ծանոթացան Դամասկոսում և Հալեպում գտնվող հայերեն ձեռագրաց հավաքածուներին, կապեր հաստատեցին Դամասկոսի ազգային թանգարանի տնօրինության հետ, ուր պահվում են մի քանի հայերեն հնագույն պատառիկներ: Բացի այդ նրանք ծանոթացան առանձին անհատների (Վ. Սեթյան, Գևորգ վարդապետ Կարպիսյան, Գ. Մազլումյան և այլք) մոտ գտնվող ձեռագրերին:

Գործուղված ընկերները Հորդանանում, Լիբանանում և Սիրիայում հանդիպումներ ունեցան հայկական գաղութի ներկայացուցիչների հետ, հանդես եկան մի շարք դասախոսություններով՝ նվիրված Մաշտոցյան Մատենադարա-

նի գանձերին և Հայաստանում կատարվող հայագիտական աշխատանքներին. նրանք այցելեցին նաև հայկական դպրոցներ, մշակութային միություններ, ակումբներ, գիտեցին պատմական հուշարձաններ (Պետրա, Զեռաշ, Երուսաղեմի և Բեթղեհեմի հիշարձան վայրերը, Բիբլոս, Բաալբեկ, Պալմիրա և այլն):

Ավարտելով իրենց աշխատանքը, Լ. Խաչիկյանն ու Ս. Արեշտայանը հարուստ նյութերով և վառ տպավորություններով 1966 թ. ապրիլի 10-ին վերադարձան Երևան: Շուրջ 3 ամիս տևող այդ ուղևորության մասին նրանք մանրամասն զեկուցումներով հանդես եկան Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստում, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեում, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայում և այլ գիտական հաստատություններում:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆԻՄՏԵՐ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական խորհուրդը ընդլայնված հասուկ նիստերով նշել է ականավոր հայագետներ՝ Հովսեփ Մարկվարտի և Մանուկ Արեղյանի ծննդյան 100-ամյակները:

Հ. Մարկվարտին նվիրված նիստը տեղի ունեցավ 1965 թ. մարտի 11-ին: Մատենադարանի գիրքկտոր Լ. Խաչիկյանի բացման խոսքից հետո զեկուցումներով հանդես եկան Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատակից Գ. Արզարյանը՝ «Հովսեփ Մարկվարտ (կյանքն ու գիտական գործունեությունը)», ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիայի սեկտորի ավագ գիտական աշխատակից, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Սահակյանը՝ «Հ. Մարկվարտը արևմտահայերի գենոցիդի մասին» թեմաներով: ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, պրոֆեսոր Կ. Մելիք Օհանջանյանը հիշողություններ պատմեց Հ. Մարկվարտի մասին, որին նա աշակերտել է Բեռլինում 1910—1915 թվականներին:

Մ. Արեղյանին նվիրված նիստը տեղի ունեցավ 1965 թ. մայիսի 22-ին: Ընկ. Լ. Խաչիկյանի բացման խոսքից հետո զեկուցումներով հանդես եկան Մատենադարանի ձեռագրերի գիտական պահպանության սեկտորի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Մնացականյանը՝ «Արեղյանը և զուսանաժողովրդական բնաբերգության խնդիրները», ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակից, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ս. Հարությունյանը՝ «Արեղյանի հայ վիպական բանահյուսության տեսությունը», Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատակից, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ա. Մարտիրոսյանը՝ «Արեղյանը և հայ հին գրականության պատմության պարբերացումը» թեմաներով: Մ. Արեղյանի մասին հուշերով հանդես եկան նրա նախկին ասպիրանտուհիներ՝ ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակիցներ, բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ՝ Մ. Ալզալբեգյանը և Ա. Սրապյանը:

1965—66 թվականներին Մատենադարանում զեկուցումներով հանդես են եկել արտասահմանյան հետևյալ գիտնականները՝

1. Ռումինահայ հայագետ Հակոբ Սիրունին՝ «Նասիրի տաղարանը» և «Ռումինահայ անվանի գիտնական, պրոֆեսոր Արամ Ֆրենդլյանի կյանքն ու գիտական գործունեությունը» թեմաներով (1965 թ. հոկտեմբերի 12-ին և 22-ին):
2. Սոֆիայի համալսարանի պրոֆեսոր, բյուզանդագետ Դիմիտր Անգելովը՝ «Պատմագրությունը ժամանակակից Բուլղարիայում» թեմայով (1965 թ. հոկտեմբերի 29-ին):
3. Հնդիկ արևելագետ, Հնդկաստանի ազգային պրոֆեսոր Սյունիթի Քումար Չաթրջին՝ «Հայ-հնդկական փոխհարաբերությունները» թեմայով (1966 թ. ապրիլի 29-ին):
4. Լիբանանահայ արվեստագետ Վազգեն Թուֆունջյանը և սիրիահայ ակնաբույժ և հասարակական գործիչ, դոկտոր Ռոպեր Ճեպեճյանը՝ «Սիրիական անապատում հայտնաբերված հայերեն վիճագիր արձանագրությունները», «Հայկափ «Քառասուն մանկանց» եկեղեցու «Ահեղ դատաստան» նկարը» թեմաներով (1966 թ. սեպտեմբերի 24-ին):

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՃԸ ՎԵՐՋԻՆ ՉՈՐՍ ՏԱՐՈՒՄ

Վերջին չորս տարում (1963—1966) Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները համարվել են 762 միավորով: Եթե 1962 թվականի վերջին Մատենադարանի բոլոր հավաքածուները միասին ամփոփում էին 13398 ձեռագրական միավոր, ապա, այսօր այդ թիվը հասնում է 14160-ի, այսպես.

Հավաքածուներ	1962 թ. գրու-թյամբ	1966 թ. գրու-թյամբ	Աճը 4 տարում	Ո Ր Ե Յ		
				դնված	նվեր	այլ
Հայերեն ձեռագրեր	10171	10312	141	73	68	—
Հայերեն նորագույն ձեռագրեր	—	57	57	28	29	—
Հայերեն հմայիլներ	270	298	28	13	15	—
Հայերեն պատասիկներ	1683	1902	219	46	29	144
Արարատա ձեռագրեր	995	1265	270	17	253	—
Արարատա հմայիլներ	31	32	1	1	—	—
Արարատա պատասիկներ	70	81	11	6	4	1
Այլալեզու ձեռագրեր	90	116	26	7	18	1
Այլալեզու պատասիկներ	88	97	9	—	7	2
Ընդամենը	13398	14160	762	191	423	148

Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուների հարստացման գործում միշտ էլ մեծ է եղել նվիրատվության տեսակարար կշիռը: Անցյալի մեր մշակութային բնագավառի գործիչները, և ոչ միայն նրանք, սիրով Մատենադարանին են տրամադրել իրենց ունեցած ձեռագրական արժեքները, վստահ, որ դրանով մի կողմից նպաստում են այդ արժեքների համահավաքմանը, իսկ մյուս կողմից անմահ հիշատակ են թողնում իրենցից հետո: Գեղեցիկ ու հայրենա-նվեր այդ սովորույթն այսօր էլ շարունակվում է: Մատենադարանին ձեռագրեր

են նվիրում ոչ միայն հայրենաբնակ, այլև սփյուռքահայ մեր բարեկամները, որոնց ներդրումը հատկապես խիստ զգալի է:

Որպես շնորհակալության և անկեղծ երախտագիտության անխառն արտահայտություն, ստորև այբբենական կարգով թվարկում ենք այն բոլոր անձանց անունները, որոնք վերջին չորս տարում որևէ ձեռագիր են նվիրաբերել, մատնանշելով միաժամանակ Մատենադարանի համապատասխան հավաքածուներում՝ նվիրաբերված ձեռագրերի զբաղեցրած թվահամարները:

- Աբրահամյան Հակոբ (Ստամբուլ, Թուրքիա) — Բաղդիբ պարսից լեզուի Գեորգայ Գարի, 1795 թ., № 10301, Համառոտ հաւաքումն յաղագս հոգոյ բանականին, ԺԷ դ., № 10302:
- Ալեքսանյան Յոնիկ (Կահիրե, ԱՄՆ) — Արբ., № № 1074—1077:
- Ամիրջան Սամվել, Հայր (Վենետիկ, Իտալիա, բերված Թեհրանից) — Մաշտոց, 1699 թ., № 10273:
- Անտոնյան Սարգիս (Բջնի, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № 1902:
- Առաքելյան Բարկեն (Երևան, ՀՍՍՀ) — Գերմ. պատասիկ, № 1:
- Առաքելյան Ռուբեն (Երևան, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № 1606:
- Ասլանյան Արտաշես (Ռուսե, Բուլղարիա) — Նամականի, ԺԹ դ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 39:
- Ավագյան Գրիգոր (Երևան, ՀՍՍՀ) — Ախտար, 1876 թ., № 10274:
- Ափուլանյան Զարեադ (Զիզգամալ, ՀՍՍՀ) — Ժողովածու, ԺԷ դ., № 10275:
- Բարիկյան-Անտիկյան Արաֆի (Մոնթեբելլո, ԱՄՆ) — Հմայիլ, 1695 թ., № 277:
- Բաղդասարյան Էդվարդ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Մաշտոց, 1729 թ., № 9215:
- Բարխուդարյան Սեդրակ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Վեցհազարեակ, ԺԹ դ., № 10294:
- Բարոյաններ Արաֆի և Աբրահամ (Դեռոյոտ, ԱՄՆ) — Հմայիլ, 1671 թ., № 293:
- Բարսեղյան Գրիգոր (Գամակոս, Լիբանան) — Արբ., № № 1007—1016, 1024—1034, 1054—1060, 1086—1095, 1099—1108, Արբ. պատասիկ, № 29:
- Բյուրականի աստղադիտարանի գրադարան (Բյուրական, ՀՍՍՀ) — Ախտար, 1821 թ., № 10179, Վեցհազարեակ, 1890 թ., № 10180:
- Գալեմբարյան Բուրբուր (Հալեպ, Սիրիա) — Քիմիական պայրուցիկներ, 1905 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 34:
- Գալեմբուր Սուրեն (Հալեպ, Սիրիա) — Բաղդիբ զգեստուց, 1890 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 35:
- Գալստյան Վաղարշակ (Սանդր, ԱՄՆ) — Մատենագրութիւնք Պետրոսի Արագունցոյ, 1646 թ., № 10307:
- Գամբեգ գլուղի եկեղեցի (Գամբեգ, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № 1033:
- Դասապյան Ներսես (Պոլովիվ, Բուլղարիա) — Վեցհազարեակ, 1825 թ., № 10241, Կանոնգիրք, 1678 թ., № 10242, Նամականի, 1825 թ., № 10243, Յաղագս կազմութեան մարդոյ Ապուսայիղայ, ԺԸ դ., № 10244:
- Դարայան Վերոն (Խասրովո, Բուլղարիա) — Հմայիլ ԺԷ դ., № 292:
- «Իրասիրաց գրադարան» (Պոլովիվ, Բուլղարիա) — Ճարտասանութիւն նշան Երզմանեանի, 1863 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 2, Նամականի, ԺԹ դ., № 40, Նարդիկ, վէպ Արմէն Երտանի, 1899 թ., Ա հատոր՝ № 42, Բ հատոր՝ № 43:
- Գրիգոր Հակոբ (Փարիզ, Ֆրանսիա) — Արբ., № № 1020—1023:

- Գրիգորյան Ա. Ա. (Ռոստով, ՍՍՀՄ) — Աւետարան հանգստեան, 1847 թ., № 9373:
- Գրիգորյան Վարդան (Երևան, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № № 568, 576, 578, 580 (բերված Լվովից), 1150 (բերված Հալեպից), Ողբ Եղևիտյ ներսիսի Շնորհալոյ, ԺԸ դ., № 10285, Կրօնագիտութիւն, ԺԹ դ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 38 (բերված Վանայից):
- Գանիելյան Հովհ. Բան. (Ախալցխա, ՍՍՀՄ) — Ժողովածու, 1670 թ., № 10270:
- Գարրինյան Աղասի (Փարիզ, Ֆրանսիա) — Արբ., № 1019:
- Գեղեյան Հովսեփ (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ., № № 1006, 1061, 1063, 1064:
- Եզանյան Օննիկ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Ախտարբ, ԺԹ դ., № 10183, Արբ., № 1109:
- Եղիվարդ Մարութ (Մանչեսթր, Անգլիա) — Հաշուեմատեան, 1816 թ., № 10272:
- Երևանի պետական համալսարանի գրադարան (Երևան, ՀՍՍՀ) — Կոնդակի Գանիէլ, Եփրեմ և Յովհաննէս կրդ-աց, ԺԹ դ., № 10266, Բնագննութիւն, 1702 թ., № 10267, Հարանց վարբ ֆրանցաց, 1700 թ., № 10268, Աղօրագիրբ, 1851 թ., № 10269, Հայ. պատասիկ, № 1627:
- Զարյան Վահե (Կոպենհագեն, Գանիա) — Արբ., № 1098:
- Խաբարյան Զարեհ (Սան-Ֆրանցիսկո, ԱՄՆ) — Արբ., № 1097:
- Թանգարանյան Մեսրոպունի (Սոֆիա, Բուլղարիա, այժմ Երևանարնակ) — Տրամաբանութիւն, ԺԷ դ., № 10249, Բարոյագիտութիւն, ԺԸ դ., № 10250:
- Թարվերդյան Անդրեաս (Ռոստով, ՍՍՀՄ) — Տաղարան, 1890 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 7:
- Թիրիաֆյան Միհրդատ (Նյու-Յորք, ԱՄՆ) — Արբ., № 1018:
- Թյուրյունեյան Անն (Յյուրիխ, Շվեյցարիա) — Տաղարան, ԺԹ դ., № 10295, Սաղմոսարան, ԺԷ դ., № 10296:
- Թովմասյան Շավարշ (Քեհրան, Իրան) — Հմայիլ, 1787 թ., № 282:
- Ժամկոչյան Հայկ (Կահիրե, ԱՄՆ) — Չայնագրեալ ժամագիրբ, ԺԹ դ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № № 5, 6:
- Իսպիրյան Ոսկան (Չիկագո, ԱՄՆ) — Աւետարան, ԺԵ դ., № 10271:
- Լեոնյան Ալիս (Երևան, ՀՍՍՀ) — Հմայիլ, № 298 (պատկանել է բնիկ կեսարացի Սեդրակ Բոյաշչանին):
- Լիմոնիլյան Թագվոր (Պլովդիվ, Բուլղարիա) — Կրօնագիտութիւն, 1878 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 4:
- Խոռոզյան ձորե (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ., № № 1072, 1078—1085:
- Խուրավերդյան Գարբիել (Արազան, Իրան) — Ժողովածու, 1596 թ., № 10254:
- Կյուզելյան Ասատուր (Կարկաթա, Հնդկաստան) — Աւետարան, ԺԷ դ., № 10190:
- Հագարյան Հարություն (Նյու-Յորք, ԱՄՆ) — Արբ., № № 999—1005, Հնդ., № 93, Հուն., № 95, Հարշ., № № 96—104, Հայ. պատասիկ, № № 1877—1887, Վրց. պատասիկ, № № 46—48:
- Հակոբ էփերեկցի (Գուզկունճուր, Թուրքիա) — Կանոնգիրբ և Գատասանագիրբ, 1637 թ., № 10311 (ստացված Գ. Բամպուլճյանի միջոցով):
- Համբարձումյան Հոսիսիմե (Երևան, ՀՍՍՀ) — Արբ., № 1110 (Համազասպ Համբարձումյանի գրքերից):
- Հարությունյան Արամ (Բուխարեստ, Ռումինիա) — Հմայիլ, 1558 թ., № 297:
- Հեղինարյան Հովհաննէս (Էջմիածին, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № 1263:
- Ճեպենյան Ռոպեր (Հալեպ, Սիրիա) — Երագան, ԺԹ դ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 38, Արբ., № 1062:

- Մամեդովա Զուլեյխա (Աշխաբադ, ՍՍՀՄ) — Արբ., № 998:
- Մանուկյան Աղավնի (Վանա, Բուլղարիա) — Ախտարբ, ԺԹ դ., № 10284:
- Մարաշի Ս. Գևորգ Եկեղեցու քաղական խորհուրդ (Հալեպ, Սիրիա) — Աւետարան, ԺԵ դ., № 10226, Աւետարան, 1727 թ., № 10227, Մաշտոց, ԺԵ դ., № 10228:
- Մարջանյան Արամ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № 1873:
- Մարտիրոսյան Հայկ (Պրագա, Չեխոսլովակիա) — Աղօրագիրբ, 1785 թ., Գերմ., № 92:
- Մեսիայան Հրանտ և Պարզև (Բրոնքսի, ԱՄՆ) — Բժշկարան Ամիրդովլաթայ Ամասիացույ, 1631 թ., № 10277:
- Մեսրոպյան Էղվարդ (Ստամբուլ, Թուրքիա, Հ. Բ. Ը. Մ. Աթենքի մասնաճյուղի միջոցով) — Գիրբ աղբսանաց, 1757 թ., № 10298:
- Մովսի Լիլիան (Լոս-Անջելոս, ԱՄՆ) — Բառարան պարսկերէնէ-հայերէն Արամ Մովսիլի, Ի դ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 54:
- Նալչաշյան Արևատ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Հմայիլ, 1661 թ., № 10248:
- Ներսիսյան Վեհուհի (Էջմիածին, ՀՍՍՀ) — Հմայիլ, ԺԸ դ., № № 280, 281:
- Ներսիսյան Տիրան արքեպ. (ԱՄՆ), Բժշկարան Ամիրդովլաթայ Ամասիացույ, ԺԷ դ., № 10288, Շարակնոց, ԺԵ դ., № 10289:
- Շիշմանյան Լյուսի (Պլովդիվ, Բուլղարիա) — Ճարտասանութիւն Նշան Շիշմանանի, 1863 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 37:
- Շիրազյան Արա (Ֆրեզնո, ԱՄՆ) — Բժշկարան, ԺԸ դ., № 10246:
- Ոսկանյան Հովհ. (Մարսել, Ֆրանսիա) — Աստուածաշունչ, 1965 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 31:
- Ոսկանյան Մինաս (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ., № № 1078—1085:
- Ոսկանյան Նինել (Երևան, ՀՍՍՀ, բերված Լվովից) — Հայ. պատասիկ, № № 1367, 1380, 1383, Արբ. պատասիկ, № 34:
- Փալոյան Մուշեղ (Փարիզ, Ֆրանսիա) — Մաշտոց, ԺԷ դ., № 10300:
- Պալրմյան Շավարշ Բան. (Ստամբուլ, Թուրքիա) — Գիրբ շարից վերջնոց Յովհ. Սեբաստացույ, 1859 թ., № 10185, Նամականի, 1829 թ., № 10186, Գաղտնի գաղանկաց կանանց Ալբերտի Մեծի, 1859 թ., № 10287, Չեռմեռանդութիւն Հ. Ալֆոնս Մեսիայի, 1810 թ., № 10188:
- Պասմանյան Հովհաննէս (Հալեպ, Սիրիա) — Աւետարան, Ասբ., № 94, Արբ., № № 1043—1046:
- Պերենիկյան Հովհաննէս (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ., № № 1078—1085:
- Պլովդիվի հայ Եկեղեցական խորհուրդ (Պլովդիվ, Բուլղարիա) — Մաշտոց, ԺԳ դ., № 10282, Աւետարան, ԺԳ դ., № 10283:
- Ռուսէի հայ Եկեղեցական խորհուրդ (Ռուսե, Բուլղարիա) — Քարոզգիրբ Յակոբայ Նալեան, 1786 թ., № 10278:
- Սահակյան Արմենակ (Սոֆիա, Բուլղարիա) — Հմայիլ, ԺԷ, ԺԸ դդ., № № 283—286:
- Սահակյան Արտավազ (Գաննի, ՀՍՍՀ) — Հայ. պատասիկ, № 1891, Արբ. պատասիկ, № 32:
- Սամվելյան Վահե (Հալեպ, Սիրիա) — Զրոյցբ, ԺԹ դ., № 10247, Արբ., № № 1065—1071:
- Սարգսյան Կիրակոս (Նյու-Յորք, ԱՄՆ) — Մեկնութիւն վեցօրէից Բարսղի Կեսարացույ, 1820 թ., № 10258:

- Սարգսյան Մելիք (Օշական, ՀՍՍՀ) — Բնախօսություն, ժԹ դ., նորագույն ձև-
ազրեբրի շարք, № 10:
- Նարյան Մարտիրոս (Երևան, ՀՍՍՀ) — Քրիստոնեական վարդապետություն,
ժԹ դ., № 10178:
- Սիմոնյան Հ. (Լենինական, ՀՍՍՀ) — Շիրակի գիղատնտեսական և արդյունա-
բերական վիճակը Պետրոս Եսայան-Բէրարեանի, 1889 թ., նորագույն ձև-
ազրեբրի շարք, № 14:
- Սիրունի Հակոբ (Բուխարեստ, Ռուսիա) — Պատմություն վարուց նաբալեոն
Պոնաբարդի Պետրոսի Մոմենեան, 1860 թ., № 10306:
- Սմբատյան Շավարշ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Ժողովածու, 1609 թ., № 10245:
- Սյունյացույան Հակոբ (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ., № № 1078—1085:
- Սուխասյան Կարապետ (Երևան, ՀՍՍՀ) — Հմայիլ, ԺԵ դ., № 278, Հմայիլ-
1821 թ., № 279, Հայ. պատասիկ, № 1102:
- Վազգեն Ա Կրդ. (Էջմիածին, ՀՍՍՀ, բերված եթովպիայից) — Հարշ., № 105:
- Վառնայի Ս. Սարգիս Եկեղեցու վարչություն (Վառնա, Բուլղարիա) — Շարակ-
նոց, ԺԷ դ., № 10286:
- Վարդանյան Լևոն (Լենինգրադ, ՍՍՀՄ) — Մեկնություն Աւետարանի, 1725 թ.,
№ 10290, Տաղարան Գրիգորի Օշականցույ, 1799 թ., № 10291, Հայ. պա-
տասիկ, № 1896:
- Տեր-Ղազարյան Հարություն (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ. № 1017:
- Տեր-Մինասյան Գևորգ վրդ. (Զմմառ, Լիբանան) — Մարգանք գրաբար լեզուի,
1964 թ., նորագույն ձևազրեբրի շարք, № 47:
- Տեր-Մինասյան Վ. (Փարիզ, Ֆրանսիա) — Յաղագս աստուածային բացարձակ
կատարելությունն, 1826 թ., № 10225:
- Տեր-Պետրոսյան Վրեժ (Քեհերան, Իրան) — Մաշտոց, 1692 թ., № 10259:
- Փարբամյան Նուբար (Հալեպ, Սիրիա) — Սաղմոսարան, ԺԷ դ., № 10218:
- Փափազյան Աշխեն (Վառնա, Բուլղարիա) — Ժողովածու, 1853 թ., № 10279,
Կերակուր Բանանայից Յովն. Պոնայի, 1853 թ., № 10280, Աղբիւր բացեալ
Պետրոսի Աղամալեան, 1849 թ., № 10281, Բանաստեղծությունք, ժԹ դ.,
նորագույն ձևազրեբրի շարք, № 36, Աւետարան Յովնանու, ժԹ դ., № 41,
Քարոզք, ժԹ դ., № 44, Ճարտասանություն նշան Շիշմանեանի, 1846 թ.,
№ 45:
- Փիլավնյան Խորեն (Հալեպ, Սիրիա) — Արբ., № № 1078—1085, Հայ. պատա-
սիկ, № 1889:
- Քյուրունյան Պարզև (Հալեպ, Սիրիա) — Շարակնոց, ԺԷ դ., № 10231:
- Քյուրնանյան Կատարինե Մալաթիացի (Եթովպիա) — Հարշ., № 112:
- Քյուրնեյան Արիգիա (Բրուրլայն, ԱՄՆ) — Տաղարան, ԺԸ դ., № 10221, Հմայիլ-
1776 թ., № 276:
- Քոչարյան Ելենա (Քրիլիսի, ՍՍՀՄ) — Տեղաբանություն կամ փոքրայ Հայաս-
տանեայց Ստեփանոսի Շահրիմանեանց, 1817 թ., № № 10303—10305,
Ժողովածու, ժԹ դ., նորագույն ձևազրեբրի շարք, № № 55, 56:

Ս. Եգանյան
Ձեռագրատան գլխավոր ավանդապան

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՑ ԳՐՔԵՐԻ

1. Գիտական նյութերի ժողովածու, № 1: 1941, 250 էջ:
2. Գիտական նյութերի ժողովածու, № 2: 1950, 204 էջ:
3. Բանբեր Մատենադարանի, № 3: 1956, 457 էջ:
4. Բանբեր Մատենադարանի, № 4: 1958, 436 էջ:
5. Բանբեր Մատենադարանի, № 5: 1960, 540 էջ:
6. Բանբեր Մատենադարանի, № 6: 1962, 550 էջ:
7. Բանբեր Մատենադարանի, № 7: 1964, 435 էջ:
8. Անանուն ժամանակագրություն: Առաջարանով և ծանոթագրություններով
կազմեցին՝ Հովհ. Մանվելյան, Հար. Արբաճամյան: 1940, 35 էջ:
9. Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար: Աշխատությունը Աշ.
Արբաճամյանի: 1940, 95 էջ:
10. Յովնան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարոնոյ: Աշխատությունը և առաջա-
բանով Աշ. Արբաճամյանի: 1941, 300 էջ:
11. Կավածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային
վավերագրեր, պրակ I: Առաջարանով, ծանոթագրություններով և բառա-
բանով կազմեց՝ Հար. Արբաճամյան: 1941, 190 էջ:
12. Հարությունյան Ա. Խ., ներկերի և թանաքների գործածությունը հին հայկա-
կան ձևազրեբրում: 1941, 99 էջ:
13. Мелик-Парсаданян Х., Мхитар Гераци (врач XII в.). 1941, 30 стр.
14. Արբաճամյան Ա. Գ., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, 1944,
419 էջ:
15. Խաչիկյան Լ., Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից
(IV դար): 1951, 112 էջ:
16. Արբաճամյան Ա. Գ., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ուսական
հարաբերությունների պատմությունից (ուսումնասիրություն և վավերա-
գրեր): 1953, 280 էջ:
17. Մեծացականյան Աս., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր: 1956,
669 էջ:
18. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ
առաջին (ԺԵ—ԺԶ դդ.), կազմեց Հ. Գ. Փափազյան: 1956, 315 էջ:
19. Եղիշէի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին: Ի լույս ածեալ Ե. Տէր-Մի-
նասեան: 1957, 224 էջ:
20. Պատմություն Ֆարման մանկանն (միջնադարյան պոեմ): Հրատարակության
պատրաստեց Շուշանիկ Նազարյան: 1957, 194 էջ:
21. Պաղտասար Գպիր, Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանաց: Հրատարակության
պատրաստեցին Շուշանիկ Նազարյան, Ասատուր Մնացականյան: 1958,
285 էջ:

- 22. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականներ, պրակերկրորդ (1601—1650 թթ.): Կազմեց Հ. Գ. Փափազյան: 1959, 593 էջ:
- 23. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց: Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի: 1961, 426 էջ:
- 24. Անանուն մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտէլի: Համահավաք բնագիրը Ս. Պ. Լալաֆարյանի և Վ. Կ. Չալոյանի, առաջաբանը և խմբագրութիւնը Վ. Կ. Չալոյանի, թարգմանութիւնը գրաբարից ուսերեն Ս. Ս. Արեշատյանի: 1961, 317 էջ:
- 25. Корюн, Житие Маштоца. Перевод Ш. В. Смбаляна и К. А. Мелик-Оганджанияна, комментарий Ш. В. Смбаляна. 1962, 163 стр.
- 26. Խաչերյան Լ. Գ., «Գրչութեան արվեստի» լեզվական-քերականական տեսութիւնը միջնադարյան Հայաստանում (ուսումնասիրութիւն և բնագրեր): 1962, 405 էջ:
- 27. Գրիգորիս, Քննութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց: Աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Կժոյանի: 1962, 267 էջ:
- 28. Հովհաննէս Կարենցի, Տաղարան: Աշխատասիրությամբ Շուշանիկ Նազարյանի: 1962, 150 էջ:
- 29. Արգաշյան Գ. Վ., Մատենադարան: 1962, 87 էջ, 17 թ. նկ.
- 30. Абгарян Г. В., Матенадаран, 1962, стр. 71, иллост. 17.
- 31. Abgarian G. W., Matenadaran. 1962, p. 66, illust. 17.
- 32. Анания Ширакаци, Космография. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. 1962, 127 стр.
- 33. Պատմութիւն Արիստակիսի Լասարիլերացոյ: Աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի: 1963, 159 էջ:
- 34. Կամենեց-Պոզուսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրութիւնները (XVI դ.): Աշխատասիրությամբ Վ. Ռ. Գրիգորյանի: 1963, 439 էջ:
- 35. Հովասափ Սերաստացի, Բանաստեղծութիւններ: Աշխատասիրությամբ Վ. Պ. Գևորգյանի: 1964, 234 էջ:
- 36. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու: Աշխատասիրությամբ Հ. Ս. Անասյանի: 1964, 124 էջ:
- 37. Արգաշյան Գ. Վ., «Սերեոսի պատմութիւնը» և Անանունի առեղծվածը: 1965, 252 էջ:
- 38. Թումանյան Բ. Ն., Առձեռն տոմարացույց: 1965, 65 էջ:
- 39. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա: Կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, ներածութիւնը Օ. Եզանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի: 1965, 1634 էջ:
- 40. Պատմութիւն Փարիզի և Վեննայի: Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի: 1966, 306 էջ:
- 41. Մնացականյան Ա. Ն., Աղվանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը: 1966, 284 էջ:
- 42. Ամալյան Հ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները: 1966, 240 էջ:
- 43. Խաչի Նշեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան: Աշխատասիրությամբ Լ. Գ. Խաչերյանի: 1966, 208 էջ:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածներ և հաղորդումներ

Ա. Մարտիրոսյան — Խիկարի տեղն ու դերը հայ մատենագրութեան մեջ	7
Լ. Շահինյան — Ո՛րն է Խորենացու «Հայոց պատմութեան» ժամանակագրական համակարգը	21
Հ. Բարթիկյան — Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրութեան» և նրա բանաբաղի հարցի շուրջը	57
Խ. Քորոսյան — Ընդդատութիւնը միջնադարյան Հայաստանում	79
Ն. Քասմիզյան — Ներդաշնակութեան հենքի մասին ուսմունքը Հայաստանում միջին դարերում (X—XV դդ.)	93
Տ. Իզմայլովա — «Քեղինց» ավետարանը	113
Ա. Գևորգյան — Լևոն երրորդ թագավորի ավետարանը	143
Փ. Անթարյան — Վարդան Արեւիցու «Ժղանքը»	157
Ռ. Իշխանյան — Հայ հնագույն տպագրութիւնների ժամանակագրութեան հարցի շուրջը	183
Ս. Բարխուդարյան — Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի	191
Հ. Փափազյան — Քուրդ ժողովրդի պատմութեան մի նոր սկզբնաղբյուր	229
Հ. Խաչատրյան, Լ. Խաչերյան — Սերովրե Կարենցու ուղեգրութիւնը	249

ԲՆԱԳՐԵՐ

Ն. Եպիսկ. Պողարյան (Երուսաղեմ) — Նորագլուտ հատված Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան»	263
Ա. Անասյան — Թովմա Կիլիկեցու աշխարհագրութիւնը	275
Ա. Մաթևոսյան — «Ճանապարհացույց» Զուղայեցի Պետրոսի որդի Հակոբի	285
Ա. Ս. Մնացականյան — Միջնադարյան հայրենասիրական մի նորահայտ պոեմ	291
Տեղեկատու	318

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

А. А. Мартиросян—Место и роль Ахикара в армянской словесности	7
Л. П. Шагнниан—О хронологической системе «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци	21
Р. М. Бартикян—К вопросу о «Хронографии», приписываемой Анании Ширакаци и о ее компиляторе	57
Х. А. Торосян—Подсудность в средневековой Армении	79
Н. К. Тагмизян—Учение об остове гармонии в Армении в X—XV веках	93
Т. А. Измайлова—Евангелие «Бегюц»	113
А. Б. Геворкян—Евангелие царя Левона третьего	143
П. П. Антабян—«Жхланк» Вардана Арвелци	157
Р. А. Ишханян—К вопросу о датировке древнейших армянских печатных изданий	183
С. Г. Бархударян—Мелики и танутэры (старшины) Гехаркунка согласно одному документу Татевского монастыря	191
А. Д. Папазян—Новый источник по истории курдского народа	229
А. Хачатрян, Л. Хачерян—Путевые записки Серовбе Карнеци	249

Тексты

Н. Богарян (Иерусалим)—Новооткрытый фрагмент «Истории Армении» Лазаря Парбеци	263
А. А. Анасян—География Товмаса Киликеци	275
А. С. Матевосян—«Путеводитель» Акопа Джугаеци	285
А. Ш. Мнацаканян—Вновь найденная средневековая патриотическая поэма	291
Справочник	318

TABLE DES MATIERES

Articles

A. A. Martirossian—De l'importance d'Akhikar dans la littérature arménienne	7
L. P. Chahinian—A propos de la chronologie de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène	21
H. M. Bartikian—A propos de la Chronographie attribuée à Anania Chtrakatsi et de son véritable compilateur	57
Kh. A. Thorossian—De la juridiction dans l'Arménie médiévale	79
N. K. Tahmizian—La théorie de l'ossature de l'harmonie musicale en Arménie aux X ^e —XV ^e siècles	93
T. A. Izmailova—L'Evangile de Beguntz	113
A. B. Gevorkian—L'Evangile du roi Léon III	143
P. P. Antabian—Le Jeghlank de Vartan Arévéltsi	157
P. A. Ichkhanian—A propos de la chronologie des incunables arméniens	183
S. G. Barkhoudarian—Les Méliks et les Tanouters de Guègharkouni, d'après un document du couvent de Tathève	191
H. D. Papazian—Une nouvelle source de l'histoire du peuple kurde	229
H. Khatchatrian, L. Khatchèrian—La Relation de voyage de Sérovbè Karnètsi	249

Textes

N. Bogharian (Jérusalem)—Un fragment récemment découvert de l'Histoire d'Arménie de Lazare Parbètsi	263
A. H. Anassian—La Géographie de Thomas de Cilicie	275
A. S. Matévossian—Le Guide routier de Hakob fils de Pétros de Djoulfa	285
A. Ch. Mnatsakanian—Un poème patriotique médiéval inédit	291
Comptesrendus	318

Տպագրվում է
Մաշտոցի անվան մատենադարանի
գիտական խոհանրի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիրներ՝ ժ. Մ. ԱԳՈՆՅ, ժ. Վ. ՆԱԼԶԱԶՅԱՆ
Նկարչական ձևագործը՝ Ա. Ա. ՍՍԻՆՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Արբանազիչներ՝ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, է. Տ. ԳԱԼՎԱԳՅԱՆՅ

Ո Ւ Ղ Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Եջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
39	39	զբբի	զլի
48—49-ի միջև Ազյուսակ Գ	2	Ա և Բ	Բ և Գ զբբբ
»	Սյունակ III	Կոստանդ Բ-ի 3-րդից 1240—1248 թթ.	Կոստանդ Բ-ի 8-րդից 1240—1246 թթ.
180	28	1ա (էջանամարը տպված է տողամիջուժ)	(Պետք է լինի լուսանց- բուժ)
286	9	1բ (էջանամարը տպված է տողամիջուժ)	(Պետք է լինի լուսանց- բուժ)
287	27	1բ (էջանամարը տպված է տողամիջուժ)	(Պետք է լինի լուսանց- բուժ)
323	35	Լիբանան	Սիբիա

ՎՁ 04327

Հրատ. 2684

Պատկեր 348

Տպարանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 12/IX 1686 թ.: Ստորագրված է տպարանության 28/II 1967 թ.:

Տպար. 20,75 մամ. + 4 ներգիր: Հրատ. 23,83 մամուլ. թուղթ № 2 70×108¹/₁₆:

Գինը կազմով 1 ո. 60 է.

ՀՍՄՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ. տպարան, Երևան, Բաբելյանության 24: